

Тетяна Яковлева

РУЇНА ГЕТЬМАНЩИНИ

**ВІД ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ-2
ДО АНДРУСІВСЬКОЇ УГОДИ
(1659—1667 рр.)**

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії
Національної Академії наук України

Київ
Видавництво
Соломії Павличко
“ОСНОВИ”
2003

Нова праця Тетяни Яковлевої, відомої українському читачеві за дослідженням “Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни”(1998), охоплює події невеликого за часом, але надзвичайно складного та бурхливого етапу в історії України. Шістдесяті роки XVII ст., зокрема період між Гадяцькою та Андрусівською угодами, і досі залишається лакуною в історичній науці. Це зумовлено багатьма суб’єктивними і об’єктивними причинами. М. С. Грушевський обірвав свою “Історію” саме на період Гадяцької угоди. За роки радянської влади події на Україні після Переяславської ради були або забороненою темою, або тлумачилися з позицій, вигідних радянській історіографії. Західна ж наука в ті роки не мала доступу до архівних джерел. До того ж період Руїни був надзвичайно суперечливий. Нова праця Т. Яковлевої певною мірою заповнює цю лакуну.

Для широкого кола читачів.

Рецензенти:

доктор історичних наук *В. С. Степанков*,
доктор історичних наук *Ю. А. Мицик*

Книжку видано за сприяння
Міжнародного фонду “Відродження”

Ця книжка — хронологічне і логічне продовження монографії “Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни”. Розглядаючи події від Переяславської ради-2 (1659 р.) до Андрусівської угоди Московської держави з Річчю Посполитою, автор спирається на висновки, зроблені в попередньому дослідженні.

У роботі вивчаються соціальні процеси в Гетьманщині, внутрішня політична боротьба, взаємини України й Росії (генезис договірних відносин цих двох держав), зовнішні стосунки гетьманів з Річчю Посполитою, Кримом та іншими іноземними державами.

Для визначення періоду 1648—1657 рр. автор вживає нейтральний термін “Хмельниччина”. Оскільки в роботі не розглядаються події з 1648 р. до Переяславської угоди 1654 р., автор не вважає за доречне давати оцінку термінам “визвольна війна”, “возз’єднання України з Росією” (який дотепер часто зустрічається в російській історіографії), “національна революція” (який набуває дедалі більшого поширення в сучасній українській історіографії) та іншим, так само політизованим¹. На відміну від деяких російських істориків, автор допускає вживання поняття “Україна” в контексті подій XVII століття. І навпаки, вважає недоречними терміни “Малоросія” чи “малоросійський” (хоч вони постійно зустрічаються в російських і українських джерелах з 60-х рр. XVII ст.). Термін “український” автор використовує стосовно XVII ст. умовно (адже сучасники називали „князівство Русь-

---

¹ Дискусію з приводу цих термінів див.: Яковенко Н. В кольорах пролетарської революції.— УГО.— 2000.— В.3.— С. 55—78; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму.—К., 1999.— С. 287—291 та ін.

ке", а не „українське" і т.д.), а термін "Росія" для того самого часового періоду міняє на "Московську державу". Під "Гетьманщиною" тут мається на увазі державне утворення, що виникло в Україні як результат подій 1648—1654 рр. у формі козацько-старшинської республіки і яке довгий час зберігало риси незалежної держави після Переяславської угоди 1654 р. "Державне угруповання" — це та частина козацької старшини, яка виступала за збереження і зміцнення Гетьманщини, державності Війська Запорозького, незалежної зовнішньої політики і продовження курсу Б. Хмельницького. Про склад, мету й політику "державного угруповання" докладно написано в попередній праці автора.

Що мається на увазі під "Руїною"? Цей термін, яким послуговувалися М. Костомаров, М. Грушевський та багато інших визначних істориків, означає період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на урізану автономію. У соціально-політичному плані Руїна виражалася в загостренні боротьби за владу, внутрішньому безладді і соціальній напруженості. Громадянська війна, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи — характерні риси цього періоду.

Докладно розглядаючи в попередньому дослідженні події 50-х рр. XVII ст., автор робить висновок, що причини Руїни варто шукати в періоді Хмельниччини, і початком Руїни вважає гетьманство Виговського, коли Москва висунула свого ставленика І. Безпалого, і таким чином уперше виникли два гетьманства. Отже, починаючи період Руїни з 1658 р., ми обмежуємо її 1687 р., оскільки думаємо, що гетьманство Мазепи стало вже наступним етапом в історії України.

Які ж, на думку автора, були причини Руїни і які процеси спричинилися до її початку?

Головним соціальним підсумком Хмельниччини стало масове звільнення селян і їхній перехід у козацтво. У попередній роботі авторів вдалося показати, що до 1654 р. козацтво сягало на території різних полків Гетьманщини від 50 до 82 % населення. Вибиті зі свого со-

ціального середовища і позбавлені постійних засобів до існування, маси новоявлених “козаків” стають загрозою для стабільної Гетьманщини, гальмом на шляху завершення державних реформ. Побоюючися вибуху невдоволення, Б. Хмельницький і старшина не могли скласти реєстр козаків (обмежений Переяславською угодою з Москвою до 60 тис. чоловік), а відповідно — ввести податкову систему в країні (оскільки козаки звільнялися від оподаткування), закінчити державне будівництво в Україні і створити чітку соціальну структуру держави. Саме анархо-руйнівний елемент в особі “показаних” і близьких до них за ідеалами запорожців створили базу для опозиції гетьманській владі. У попередній роботі автор докладно розглядає бунти в період Хмельниччини і робить висновок про те, що, всупереч усталеній в історіографії думці, повстання простолюду мали місце ще за життя Б. Хмельницького. Смерть гетьмана і боротьба за владу, що почалася між старшинськими угрупованнями, ще більше посилювали загрозу Гетьманщині з боку “анархо-руйнівного” елемента. Саме на них, використовуючи популістські гасла, спиралися під час гетьманства І. Виговського М. Пушкар і Я. Барабаш. Саме з ними почала свої загравання Москва, прагнучи послабити гетьманську владу. Саме через внутрішню громадянську війну, що почалася, і боротьбу за владу І. Виговський звернувся до Речі Посполитої і уклав Гадяцьку угоду. Однією з ознак Руїни Гетьманщини, що почалася, було те, що відтепер гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади у боротьбі з опозицією і анархорадикалами.

Незалежна політика українських гетьманів — стосунки Б. Хмельницького зі шведами й угорцями, похід на допомогу Ракоці, неприйняття Віленського перемир'я з Річчю Посполитою, домагання влади в Білорусії, союз зі шведами І. Виговського — усе це підштовхнуло Москву змінити свій курс стосовно Гетьманщини. Починаються спроби переглянути умови Переяславської угоди 1654 р., послабити позицію гетьмана і підтримати опози-

ційно настроєну старшину. У попередній роботі докладно розглядалися відносини Б. Хмельницького та І. Виговського з Московською державою, посилення тиску з боку царя, що позначилося на положеннях нового договору 1659 р.

Нарешті, ще одним зовнішнім фактором поглиблення Руїни Гетьманщини стала активна політика Речі Посполитої, яка після шведського “потопу” вживала найактивніших дипломатичних дій для повернення українських земель.

Обсяг дослідження не дозволяє зробити докладний огляд численної історіографії питання. Доводиться задовольнятися посиланням на огляд літератури, зроблений у попередній монографії. У даній роботі також присутня полеміка з деякими істориками з низки питань, на думку автора, принципових. Нарешті, посилаюся на докладну бібліографію, наведену в кінці книжки.

У висновку зроблено короткий огляд джерел, використаних у даній роботі.

Насамперед слід відзначити принципову необхідність використання як українських, так і російських, а також іноземних (польських — з одного боку, і італійських, німецьких, шведських — з іншого). Тільки такий підхід дозволяє створити об'єктивну картину подій. Список використаних опублікованих джерел досить великий — майже 300 назв. При цьому варто зазначити, що в деяких виданнях міститься лише кілька (подеколи 1—2) документів, які стосуються безпосередньо даної роботи. Але саме ці документи часом становлять унікальний інтерес.

Серед опублікованих — як українських і російських, так і іноземних джерел — є значний комплекс документів, що недостатньо використовувалися історіографією. Це повною мірою стосується навіть таких відомих видань, що містять російські й українські документи, як “Акти Московської держави”; “Акти, що стосуються історії Західної Росії”; “Акти, що стосуються історії Південної і Західної Росії”, “Пам'ятники дипломатичних зносин з іноземними державами”, які містять дуже цінні матеріали про історію російсько-польських мирних переговорів.

Іншими цінними публікаціями російських джерел є “Повне зібрання законів Російської Імперії”, “Палацові Розряди” і “Доповнення до Палацових Розрядів”, “Книги Розрядні”; “Днювальні записки наказу таємних справ”; “Джерела малоросійської історії” Д. Бантиш-Каменського. Дуже важливим джерелом для історії російсько-польських переговорів є “Огляд зовнішніх зносин Росії” М. Н. Бантиш-Каменського. Окремі цікаві документи з періоду, який нас цікавить, зібрані в “Археографічному збірнику документів, що стосуються історії Західної Росії”, “Архіві Південно-Західної Росії”, “Актах Віленської Археографічної Комісії”, “Актах Історичних”. Унікальним джерелом є опублікований короткий опис “Козацьких справ”, документів, що зберігалися в Сенаті Санкт-Петербурга, потім були передані до ДПБ і безвісти зникли в Польщі. “Козацькі справи” містили найцікавіші як польські, так і українські документи з історії 60-х рр. XVII ст. Унікальні за своїм змістом російські й українські документи, що стосуються подій 60-х рр. на Україні, із “Сибірського приказу” і “Приказу різних справ” були опубліковані в 30-і рр. XX ст. М. Петровським і Л. Окиншевичем. Однак видані ними документи так і не ввійшли в історичний обіг, оскільки на довгі роки потрапили до спецхрану.

Ці видання містять царські грамоти, накази воеводам, що їхали на Україну, відписки і статейні списки воевод, документи про українські посольства до Москви, листи української старшини, гетьманів, фрагменти їхнього листування з іноземними монархами і донесення шпигунів. Особливість цих опублікованих джерел полягає в тому, що багато оригіналів (наприклад, документи з “Актів ЮЗР”) були згодом втрачені, тому ці публікації дають нам щасливу можливість використовувати найцінніші свідчення XVII ст.

Останніми роками докладається багато зусиль для публікації “дипломатарію”, документів з канцелярії Війська Запорозького. Ці документи публікувалися Ю. А. Мициком, а на Заході — Ф. Сисиним, А. Перналом та ін. Надзвичайно цікаві документи з архівів РГАДА були опуб-

ліковані в збірнику “Католики, православні, уніати”, підготовленому Л. В. Заборовським. На Україні були опубліковані “Матеріали до історії козаччини (зібрані В. Герасимчуком)”, “Універсали Б. Хмельницького”, “Реєстр Війська Запорозького” та ін.

З неопублікованих російських і українських джерел найбільший інтерес становлять документи, які зберігаються в РГАДА. Це матеріали з “Розрядного приказу” — Белгородського і Московського столів, із Сибірського і Посольського приказів — фонди “Зносин Росії з Польщею” і “Кримські справи”, Приказ таємних справ. Практично всі архівні матеріали РГАДА використовуються автором уперше.

Окремі цікаві документи з історії України 1660-х років містяться у відділі рукописів РНБ ім. Салтикова-Щедріна.

Ряд цікавих відомостей є також в українських літописах: “Літописі Самовидця”, “Літописі Дворецьких”, “Літописі Величка”, “Короткому описі Малоросії” тощо.

Нарешті, існує ціла низка важливих іноземних джерел, насамперед польських, італійських і німецьких, які проливають світло на події в Гетьманщині.

Чимало польських (як і українських) документів було опубліковано в “Пам’ятках, виданих Київською Комісією”. Найцікавішим джерелом, яке раніше практично не використовувалось, є “Реєстр Козацьких справ” — короткий виклад польських і українських документів, що зберігалися в Санкт-Петербурзі, доля яких нині невідома. Офіційні державні акти Речі Посполитої, що стосуються також історії України, зібрані у збірнику “Volumine legum”. Окремі документи, що стосуються історії України, а також російсько-польських переговорів, містяться в збірниках “Piśma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy”, “Piśma do wieku Jana Sobieskiego”, “Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludowiki”, “Listy St. Czarnieckiego”, “Ojczyście spominki”, “Zbiór pamiętników do dziejów Polskich” (W.S. de Broel Plater), “Zbiór pamiętników” (Hubert), “Pamiętnik Dziejów Polskich”, “Listy staropolskie z epoki Wazów”, “Portofolio królowej Maryi Ludowiki” та ін.

Великий інтерес становлять щоденники польських сучасників подій І. Єрлича, Я. В. Почобут-Одланицького, Я. Михаловського, К. Ф. Обуховича, Я. А. Храповицького, Рудавського, Т. Юзефовича, С. Лося, П. Гордона. Багато цікавих подробиць і фактів містять записи сучасника подій В. Коховського. Найціннішими джерелами по Чуднівській битві є: J. Zelenevicki, “Memorabilis victoria de Szeremetho”, “Wojna polsko-moskiewska”, “Щоденник війни із Шереметєвим” (опублікований у “Ojczyście spominki”), німецька реляція “Extract eines gewissen Schreibens von hoher Hand aus Krakau” (опублікована в 1661 році і зберігається в РНБ).

Найціннішим джерелом, що недостатньо використовувалося історіографією, є повідомлення папських нунціїв у Польщі, опубліковані в низці видань: “Relacie nincjus-zów”, “Litterae Nuntiorum Histium Ucrainae Illustranten”. За вірогідністю і повнотою вміщених у них зведень їх можна порівняти хіба що з польськими “авізами”. Ряд повідомлень нунціїв (а йдеться про сотні!) дають надзвичайно цікаві дані про боротьбу за владу серед козацької старшини, про їхні контакти з представниками Речі Посполитої тощо. Не менш цікаві листи П’єра де Нуає — секретаря польської королеви.

Величезний масив документів, що стосуються початку Руїни, зберігається в архівах Польщі. Частково вони публікувалися В. Липинським, М. Грушевським і В. Герасимчуком. Безліч документів були опубліковані Л. Кубалею у додатку до його робіт. Нарешті, з’явилася публікація політичних творів часів Яна Казимира “Piśma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy”, окремі матеріали по даному періоду були видобуті з польських архівів і опубліковані Ю. А. Мициком і ін.

Найціннішим джерелом з російсько-польських мирних переговорів 60-х рр. є Теки Нарушевича, копія яких зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у Києві. Цікаві документи є також у Колекції грамот університету св. Володимира (НБУ ім. В. І. Вернадського).

Розділ 1

ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПАДІННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Досліджуючи період гетьманства Юрія Хмельницького (точніше, його першого гетьманства), історики найчастіше не зважали на всі попередні події і розглядали його як альтернативу Іванові Виговському. Внаслідок цього були незрозумілими і поява Чуднівської угоди з Польщею, і подальша боротьба за владу на Лівобережжі.

Отож, хоча в нашій попередній праці ми досить докладно розглядали причини падіння Виговського, повернімося до цієї події, щоб з'ясувати, які все ж таки сили привели Юрія Хмельницького до булави, яким було його оточення в перший рік гетьманства і хто був в опозиції до нього.

Навіть В. Герасимчук, який з погляду використання джерел описував гетьманство Ю. Хмельницького найповніше, піддався поширеній в історіографії схемі “Виговський — поганий”. Перелічуючи причини падіння Виговського, він вирізняв з-поміж них дві: 1) ненависть полковників через його владолюбство; 2) те, що в ньому бачили винуватця страшної Руїни в Україні¹. Ми вважаємо, що насправді Юрія Хмельницького обрали не полковники — опоненти Виговського, а навпаки — його найближчі соратники. Вони свідомо пожертвували Виговським заради збереження цілісності України — восени 1659 р. вона висіла на волоску.

Тепер звернімося до фактів. Для успішного дослідження подій в Україні у 60-х роках XVII ст. необхідно чітко розрізняти козацьку старшину за її симпатіями та угрупованнями. З кожним роком таких груп ставало дедалі більше, і взаємини між ними визначали напругу внутрішньої боротьби за владу. До осені 1659 р., часу, з якого ми починаємо наше дослідження, було тільки три головні сили: Іван Виговський і його соратники (здебіль-

шого правобережна старшина); Тимофій Цюцюра (Цицюра) з частиною лівобережних полковників; Іван Безпалий з колишніми послідовниками покійних Пушкаря та Барабаша. Кожен з трьох претендував на роль єдиного гетьмана всієї України, спираючись при цьому на різні зовнішні сили. Виговський за рік до того уклав угоду з Польщею і покладався на її військову допомогу, Цюцюра та Безпалий визнали владу царя і сподівалися прийняти булаву з рук московських воевод. При цьому Безпалий, хоча він і йшов разом з російськими військами як наступник “мученицьки загиблих за царя” Пушкаря та Барабаша, все-таки поступався у своїх шансах діяльному Цюцюрі, який завдяки своїй активності зумів оголосити себе тим, хто подав цареві “на блюдці” майже все Лівобережжя.

Але звернімося до персоналій. Серед найвірніших прихильників Виговського були: полковники Григорій Гуляницький, Іван Богун, Григорій Лісницький (Лесницький), Остап Гоголь, канівський полковник Іван Лизогуб, уманський — Михайло Ханенко, білоцерківський — Іван Кравченко, прилуцький — Петро Дорошенко, генеральний обозний Тимофій Носач, генеральний суддя Герман Гапанович, генеральний суддя Федір Лобода².

Серед тих, хто разом з Цюцюрою зустрічав російські війська, були полковники Василь Золотаренко, Оникій Силич і Федір Терещенко. Всі троє ще зовсім недавно були серед вірної Виговському старшини, але тепер вирішили пошукати щастя самі. Літопис Самовидця так говорить про це: “...полковник переясловській Цюцюра, хочачи собі гетманства, с поради протопопа ніженского Максима и Васюти козака...”³. Це дуже цікаве свідчення підбурювальної ролі Максима Филімоновича, що, як відомо, через кілька років став основною постаттю всіх лівобережних заворушень.

Найдокладніше хронологію і внутрішнє підґрунтя скинення Виговського дав у своєму листі до короля від 7 жовтня 1659 р. (тут і далі в нашому дослідженні дати вказуються за новим стилем. — *Т. Я.*) обозний коронний Анджей Потоцький, який командував невеликим загоном

польського війська, посланого на допомогу гетьману. Тому відновлювати хід подій ми будемо, спираючись на Потоцького та додаючи свідчення інших джерел.

“Як тільки спалахнуло полум’я заколоту, розпочатого переяславським полковником Цюцюрою, полки цього боку Дніпра почали збиратися й радитись: чи залишатися їм у підданстві в. к. м., чи віддатися московському цареві”⁴. Очевидно, в ці ж дні сумнівів військовий осавул І. Скоробагатко в листі від 20 вересня 1659 р. повідомляв Т. Цюцюрі: “А о том в. м. ознаймую, же вси полки и все войско иншого гетмана обирати мають”⁵. За наполяганням Потоцького І. Виговський, “намагаючись припинити бунти... скликав чорну раду під Германівкою, де, оголошуючи привілеї, дані війську в. к. м., ледве не був придушений черню”⁶. Ця перша рада відбувалася не пізніше 20 вересня, тому що 21 вересня В. Б. Шереметєв повідомляв: “...была у казаков рада, и Ивашка де Выговской к ним на раду приезжал и казакам де показывал и чел Полского короля лист, что он, король, ему, гетману, и всему Войску Запорожскому присягал на том, что их православные христианские веры не изводит и никакого дурна им не чинить, и они бы де казаки были под королевскою рукою в подданстве по-прежнему; и казаки де его Ивашка Выговского хотели убить, и он де у них утек в ляцкие таборы”⁷. Потоцький, також повідомляючи, що Виговський виїхав з війська до нього, уточнює, що перед цим гетьман узяв “від пана Юрія Хмельницького письмове запевнення і клятву, що... (Ю. Хмельницький. — Т. Я.) нічого зловмисного супроти нього не чинитиме. Провівши гетьмана в Руток, Юрій Хмельницький, нібито їдучи в Суботів, поїхав до війська, яке запрошувало його”. Звідти військо надіслало послів до Потоцького з проханням, щоб він “переконав пана гетьмана скласти булаву”⁸. Депутатами до Потоцького були канівський полковник Лизогуб і миргородський полковник Григорій Лісницький⁹. Про те, що в таборі Юрія Хмельницького був Данило Виговський і що Іван Виговський туди не їздив, залишаючись із А. Потоцьким, писав 24 вересня у своїй реляції В. Б. Шереметєв¹⁰. Майже так са-

мо ситуацію описав і польський сучасник Миколай Єм-йоловський: “Козаки таємно вели переговори з Юрасем Хмельницьким, який уже в монастирі був ченцем, і, вибираючи його собі замість Виговського гетьманом, на пошану батька, для затвердження його влади раду призначають під Каневом, на яку запрошують і Виговського, але він, попереджений козаками, що йдеться про його життя, у військо не пішов...”¹¹

23 вересня В. Б. Шереметєв у своїй записці також повідомляв, що “Юрья Хмелницкой со всем своим казачким войском пошел на Росаву, для того что на Росаве стоят полковники чигиринской, уманской, черкаской со всеми своими полки; и Ивашка де Выговской и Андрей Потоцкой пошли за Юрьем же Хмелницким на Росаву, а сказывали де им казаки, что на Росаве будет суполная рада и оберут де казаки гетманом Юрья Хмелницкого, а Ивашку де Выговского гетманом у них не быть, а хотят де его, Ивашка, на раде убить...”¹².

Найдокладніше саму раду і механізм передачі булави описує А. Потоцький в тому ж листі від 7 жовтня 1659 р. Він був одним із найактивніших учасників подій. Отже, зустрівши депутатів від війська, Потоцький (хоч ставився з упередженістю до Юрія Хмельницького) довго умовляв Виговського добровільно відмовитися від булави. Після тривалих переговорів Виговський нарешті “оголосив, що заради збереження миру віддасть бунчук і булаву”, але з умовою, що Військо Запорозьке залишиться вірним королю. “Коли ж прислані військом полковники дали слово, що згадана умова буде виконана, він послав війську через свого рідного брата Данила бунчук і булаву...” Потоцький послав свого представника Карчевського¹³. Той зажадав від війська присягнути королю й висунув ще низку умов¹⁴. Як тільки клейноди були доставлені в табір, військо негайно віддало їх панові Юрію Хмельницькому. “Прийнявши гетьманські відзнаки, Юрій поставив перед козаками риторичне для такої ради запитання: “Кого вони хочуть мати володарем... королівську милість чи московського царя?” Всі одностайно, і старшина, і простолюд, загукали, що вони хочуть мати воло-

дарем краще вашу королівську милість!”¹⁵ Відразу на раді було обіцяно видати дружину Виговського. З Карчевським “для запевнення у відданості вашій королівській милості” були відправлені полковники: ніжинський Гуляницький і прилуцький Дорошенко. А відповідальними за передачу пані Виговської призначили колишнього військового суддю Самійла Зарудного і миргородського полковника Грицька Лісницького¹⁶. Повніший список старшини, що провела обрання Юрія Хмельницького, подає так званий “Статейный список русских воевод”. 8 жовтня Цюцюра подав О. Трубецькому “семь листов, каковы писали к гетману к Ивану Беспалому и к нему, Тимофею, Юрьи Хмельницкой да заднепрских полков обозной Тимофей Носач и тех полков полковники, черкаской Андрей Одинец, каневской Иван Лизогуб, кальницкой Яков Петренко, белоцерковской Иван Кровченко, паволоцкой Иван Богун, уманской Михайло Хоненко, и Григорей Гуляницкой”, у яких ті повідомляли, що “заднепрские полки на Росаве с рады учинили гетманом Юрья Хмельницкого, и знамя и булаву и печать и всякие дела войсковые у Виговского взяли и отдали Юрью...”¹⁷.

Таким чином, тут згадані всі ті старшини, що були опорою Івана Виговського під час його гетьманства (той самий Гуляницький, який довгі місяці обороняв від російських військ Конотоп, той самий Лісницький, що їздив послом Виговського у Москву, та ін.). Не дивно, що Виговський відчував гнів і образу, адже його, по суті, зрадили найближчі друзі — хоч, може, і з найкращих міркувань. 6 жовтня 1659 р. у листі до польського короля Виговський так описував ці події: “У сердцах декого із старшин почав розгорятися бунт, викликаний тільки заздрістю до мого старшинства...” Отож йому “здалося, що розумніше скласти з себе досить клопіткий уряд гетьманський, щоб не давати приводу до нових заколотів, які викликає старшина у простому народі”¹⁸. Порадившись із коронним обозним, він віддав булаву і бунчук старшині¹⁹, але з умовою, щоб “уся старшина і чернь Війська Запорозького підтвердили присягою, що козаки залишаться вірними підданими в. к. м.”²⁰.

Отже, Юрій Хмельницький був обраний зовсім не послідовниками Пушкаря та Барабаша, так само як і не прибічниками Цюцюри. Навпаки, і для Безпалого, і для Цюцюри такий перебіг подій був цілковитою несподіванкою — радше неприємною. Прихильники Юрія Хмельницького відразу ж висловили своє ставлення до послідовників Пушкаря. У листі до короля від 4 жовтня 1659 р. Ю. Хмельницький писав: “Ще в часи правління й. м. м. пана воеводи київського (Виговського. — *Т. Я.*) за Дніпром почався бунт і пролилося багато невинної крові — це не наша вина, тепер я своєю владою намагатимуся втихомирити це свавілля задніпровське і привести їх до вірного подданства в. к. м., а вбивць — скарати на горло”²¹. А. Потоцький у листі до короля від 7 жовтня також повідомляв, що “пан Хмельницький... мав учора рушити з військом під Ржищів, щоб припинити задніпровські бунти...”²².

Слід підкреслити незаперечний факт: Юрій Хмельницький спочатку присягнув на вірність королю, що згодом викличе палкі суперечки на російсько-польських переговорах.

У радянській історіографії довго жив міф про те, що Виговського було скинуто внаслідок повстання, очоленого Богуном і Сірком. Міф цей плавно перекочував у деякі сучасні українські дослідження. Звичайно, версія, що зрадника Виговського скинули герої козаки, які очолили бунт проти пропольської старшини, була дуже вигідна радянській пропаганді. Однак ця версія вигадана І. Грушею й описана в польській реляції про козацькі заворушення після Варшавських пактів 22 вересня 1659 р.²³. Груша, втікши у Польщу і палаючи гнівом на тих, через кого це сталося, розповів фантастичну історію: бунтарі нібито “...постановили всех фаворитов королевских, начиная с самого п. гетмана, впень избить с женами и дочками, на что присягнули страшной клятвой в большой тайне. Главой своего союза они избрали Хмельниченка, сына бывшего бунтовщика. На это Хмельниченка очень уговаривал Сирко, полковник заднепровский, с другим бунтовщиком Богуном, и они добились своего”²⁴. Усі ці

криваві подробиці — настільки не властиві ні Богуну, ні Ю. Хмельницькому — явно були вигадані, щоб забезпечити собі симпатії поляків. У нас немає жодних підстав вірити версії Груші, а не тим польським офіцерам, які особисто були присутні на радах і бачили, як Виговський передавав владу, були свідками перших кроків його наступника. При цьому ми не ставимо під сумнів активну участь Богуну та Сірка у згаданих подіях.

Перші дії групи, яка обрала Юрія Хмельницького, вказують, що вона не мала чіткого плану. Підсумки сейму, який перекроїв Гадяцьку угоду, викликали глибоке розчарування старшини в її спробах домовитися з Польщею. Надій на татар після скинення Виговського також було мало, та й серед старшини в той період ще не було сильних прихильників цього курсу. З іншого боку, зберігалася реальна загроза від “пушкарівців”. Деякі старшини Лівобережжя практично вступили з ними в змову, а за всіма ними стояло багатотисячне військо російських воєвод. Тому вибір був непростим. Втім, старшина, яка обрала Юрія, належала до державницького угруповання, і, незважаючи на природні в такій ситуації вагання, ніхто не хотів піти найлегшим шляхом. Саме в кінці вересня — на початку жовтня, коли ця група старшини приймала доленосні для України рішення, А. Потоцький писав, що головна мета козацької старшини — не бути ні під владою короля, ні під владою царя²⁵.

4 жовтня Юрій Хмельницький у листі сповіщає Яна Казимира: “Відповідно до стародавнього звичаю і вольностей, даних Війську Запорозькому в. к. м., з багатьох причин я. в. п. Івана Виговського, воєводу київського, відсторонено від гетьманства, а мене на це місце обрано”²⁶, тобто формально підтверджує свою вірність польській Короні. Але Виговський у своєму листі до короля майже тоді ж (6 жовтня), мовлячи про клятву вірності старшини королю, сумнівався, чи буде виконано обіцянки. А про гетьмана додав: “Його вірність вашій королівській милості не доведена. Слід остерігатися, щоб він під впливом якихось недоброзичливців у Війську Запорозькому не схилився на бік Москви, бо його ще з юно-

сті легко було схилити до всього”²⁷. І ці слова аж ніяк не можна приписати намаганню Виговського очорнити свого суперника. А. Потоцький, що, як і раніше, перебував у вирі подій, а його власне життя залежало багато в чому від того, наскільки правильно він оцінював ситуацію, у листі до короля від 7 жовтня писав: “Очевидно, козаки чекають тільки нагоди, як вийти з підданства вашій королівській милості... Але хоч би козаки й хотіли зберегти вірність вашій королівській милості, вони все-таки не зможуть опиратися Москві та Задніпров’ю. Оскільки проти них, з цього боку, Сірко і все Дніпровське військо, вони матимуть підставу говорити: «Ми змушені були піддатися»”²⁸.

Приблизно 12 жовтня Ю. Хмельницький знову збирає полковників на раду. Ситуація на той час уже складалася критична: практично все Лівобережжя присягнуло цареві й не визнавало влади Хмельницького, єдине польське військо в Україні під командуванням А. Потоцького з’єдналося з І. Виговським. Двогетьманство й розкол України стали невідворотні. На цій раді, за свідченням Т. Карчевського, був присутній навіть І. Безпалій. “...Приїхавши на цю раду, деякі вільнодумці, в першу чергу Богун, паволоцький полковник, говорили проти московського царя, що ми під царем не збираємося залишатися, бо знаємо, що цар не дасть нам таких вольностей, які ми мали від короля... послали вони цареві пункти, прийняті на нинішньому сеймі, не вимагаючи від царя більше нічого — тільки щоб цар підтвердив, що він їх дотримуватиметься”²⁹.

У ці ж дні в “Записці про українські справи” А. Потоцький писав, що козаки послали Шереметеву копію наданих королем привілеїв, запитуючи, чи згодиться цар на такі самі умови. І Потоцький коментує, що своєї мети — незалежності — старшини “сподіваються досягнути, сварячи між собою і залякуючи вашу королівську милість — царем, а царя — вашою королівською милістю”³⁰. Потоцький радив королю терміново укласти угоду з Москвою — навіть “відступити щось за Дніпром, тільки б цар не брав козаків під своє покровительство”³¹. У своєму листі

до короля в той самий період А. Потоцький наголошував, що козаки, на його думку, найдужче прагнуть волі, до якої звернені всі їхні помисли, і що вони, напевне, захочуть взяти участь у московсько-польських переговорах, “дбаючи передусім про свої інтереси”³². 14 жовтня до О. Трубецького приїжджають депутати від Юрія Хмельницького — П. Дорошенко, А. Одинець та І. Лизогуб — і привозять знамениті Жердівські статті³³. Положення цього проекту угоди докладно розглянуті в нашій попередній праці, і, щоб не повторюватися, наведемо лише основні висновки, зроблені на підставі аналізу статей. Це був не просто проект доброї угоди з Росією. Хід думки прихильників української державності йшов у цьому документі набагато далі — можна сказати, що Жердівські статті за рівнем незалежності Гетьманщини перевершували навіть першу редакцію Гадяцької угоди, хоч і не містили ефектних фраз на взірець “князівства Руського”, властивих Немиричу. По суті, мова йшла про повну незалежність і зведення васальної залежності від Москви до мінімуму. У Жердівських статтях найяскравіше втілені основні вимоги прихильників української державності: тверда влада гетьманської адміністрації, свобода призначень і цілковитий пріоритет старшинського керування на території Гетьманщини, відсутність російських воєвод, вільні зовнішні зносини, самостійна церква, поширення старшинської влади на територію Білорусі.

Здавалося б, початок переговорів з Москвою старшини, яка обрала Юрія Хмельницького, суперечить нашій тезі про його обрання на гетьмана колишніми соратниками Виговського. Адже саме останні уклали Гадяцьку угоду з Польщею. Насправді ж соратники Виговського ніколи не були прихильниками Польщі чи представниками “пропольського угруповання”, а були лідерами державницького угруповання. В умовах потурання Москви рухові Пушкаря та Барабаша вони заради збереження гетьманської влади пішли на угоду з Польщею. Та коли польський сейм урізав статті Гадяцької угоди, зробивши її непривабливою, вони стали шукати інших шляхів. Ще в кінці гетьманства Виговського, 17 серпня, Трубецької

повідомляв у Москву, що одержав листа від Виговського і його полковників, де пропонувався мир³⁴. Виговський навіть визначив місце для ведення переговорів — Батурин³⁵.

Однак авторитетні лідери державницького угруповання — полковники чигиринський Кирило Андріїв, білоцерківський Іван Кравченко, київський Михайло Зеленський, паволоцький Іван Богун, подільський Остап Гоголь — самі не приїжджають у Переяслав, де відбуваються переговори Юрія Хмельницького з російськими воєводами³⁶. Їхнє роздратування російськими воєводами і небажання особисто зустрітися з ними зіграли фатальну для Гетьманщини роль. Внаслідок цього воєводи нав'язали нову редакцію Переяславської угоди, брехливо називаючи її “Статтями Богдана Хмельницького”. По суті, Москва спробувала одним махом вирішити всі складні питання у взаєминах з Гетьманщиною — про воєвод (передбачалася їхня присутність у всіх основних містах України), про Білорусь (заборона гетьманові та козакам вступати в цей регіон) і про митрополита (підпорядкування київського митрополита московському патріархові замість константинопольського). Щоб уберегти Москву від можливих неприємностей, було заборонено походи запорожців і їхні зносини з іноземними державами. Рішуче обмежувалися повноваження козацької адміністрації у вирішенні внутрішніх проблем.

Скориставшись молодістю й недосвідченістю Юрія Хмельницького та відсутністю його основних радників, Москва вирішила жорстко нав'язати свою владу, зробивши це умовою визнання нового гетьмана і ненадання підтримки лівобережним лідерам. Однак уже тут можна зауважити, що це стало безумовною помилкою царського уряду. Власне кажучи, він зрадив Цюцюру і “пушкарівців”, які робили ставку на Москву. З другого боку, 9 і 10 статті нової Переяславської угоди вимагали видачі І. Виговського з родиною та заборони надавати будь-які посади “зрадникам” Г. Лісницькому, Г. Гуляницькому, С. Богданову, А. Ждановичу, Г. Гапановичу і Ф. Лободі, а також Іванові Нечаю й Данилові Виговському³⁷. Трубе-

цької також заявляв, що йому стало відомо, нібито “с изменником же с Ивашком Выговским были в одной мысли Гришка Лесницкий, да судья Самошка Богданов, да Онтошка Жданов”, і вимагав, щоб з ними вчинили так само³⁸. Це стало фатальною помилкою Москви. Прагнучи покарати “зрадників”, воеводи оголосили війну тим, хто щойно обрав Юрія Хмельницького й повернув Москві Правобережжя. До того ж починається полювання на родину Виговського — родичів Юрія. Вже в день ради Юрій Хмельницький, посилаючись на те, що цар “велел вины их им отдать”, просив, щоб цар “пожаловал, для ево гетманского и всей старшины челобитья, велел Гришке Гуляницкому, Гришке Лесницкому, Федьке Лобде с товарищи вины их отдать; а вперед де у них... (ці люди. — Т. Я.) по век живота их в Войсковой и в секретной раде и в уряде ни в каком не будут...”³⁹. Це була спроба старшини, присутньої у Переяславі, хоч якимось згладити ситуацію — адже, по суті, Москва позбавляла посад усіх тих, хто спонукав Ю. Хмельницького до переговорів з воеводами. Доля опальної старшини буде постійним каменем спотикання в російсько-українських відносинах протягом періоду з жовтня 1659 р. аж до Чуднівської битви і стане однією з головних причин розриву козаків з Москвою.

В Україні тим часом з'являється ціла низка старшинських угруповань: Цюцюра і його прихильники, ображені на Москву; Безпалий і пушкарівці, тимчасово відсунуті; Юрій Хмельницький і полковники, що залишилися з ним; полковники, усунуті на вимогу Москви (Г. Гуляницький, Г. Лісницький та ін.), а також І. Виговський з тими, хто зостався вірним йому (І. Нечай, Д. Виговський). Осторонь від усіх був Сірко. І нарешті, вперше на політичній сцені з'явився І. Брюховецький, завойовуючи симпатії послідовників Пушкаря та Барабаша. Так, А. Потоцький 7 жовтня повідомляв, що “Брюховецький, слуга пана Хмельницького, який був колись у Варшаві у вашої королівської милості, ставши на Запорожжі кошовим отаманом, виїшов із Запорожжя і спробував щастя під Чигиринським замком, але його зусилля були марні”⁴⁰.

В кінці 1659 р. (листопад — грудень) Москва продовжувала активно діяти, намагаючись скористатися ситуацією і не втратити ініціативу. Що стосується козацької старшини, то вона була явно розгублена.

Почнемо з Івана Виговського та його групи. Ми вже згадували про історичну легенду, яка зображує його прихильником Польщі. Тим часом таке уявлення — цілковито безпідставне. Навіть 1659-го, фатального для нього року, Виговський не поведився так однозначно, за рік по тому — вже викликав у поляків тільки ненависть, незважаючи на свій титул польського сенатора, а ще через три роки був убитий тими ж поляками — без суду і слідства. І навпаки, за умовами Гадяцької угоди польське шляхетство разом з маєтностями одержали такі відомі лідери “московської партії”, як Яким Сомко і Тимофій Цюцюра⁴¹.

У серпні 1659 р., коли, попри Конотопську перемогу, влада Виговського-гетьмана похитнулася без польської військової допомоги, він знову звертається до Криму. 4 серпня у своєму листі до короля А. Потоцький із тривогою повідомляє про присяги, якими обмінялися, “з одного боку, хан і всі орди, а з другого — пан гетьман запорозький...”⁴². Потоцький благає короля дати Виговському хоча б декілька тисяч війська, попереджаючи: “А то (боронь, Боже!) щоб не довелось йому (Виговському. — *Т. Я.*) відважитись на те, про що він мені пише в листі”. Про що йде мова, стає зрозуміло далі: “Це правда, що посол його (Виговського. — *Т. Я.*) Гамалія був прийнятий у Порті дуже приязно”⁴³. 19 серпня король надсилав Виговському офіційну відповідь на його статті. Самих статей ми не знаємо, але про їхній зміст можна здогадатися з королівських відповідей. “Його королівська милість не вважає, що вельможному воеводі київському доведеться колись шукати іноземного покровительства...”⁴⁴. Отже, навіть у своєму посланні до короля Виговський говорив про ймовірність іншого іноземного заступника. І коли через півтора місяця бажання старшини обрати Юрія, скинувши Виговського, стало явним, він знову звертається до орди. 7 жовтня Потоцький писав королю:

“Я в это время особенно старался о том, как бы привлечь к себе пана гетмана запорожского; потому что немало было при нем таких, которые советовали ему пуститься в степи и идти к хану. Я понимал, как много могло бы произойти вреда для вашей королевской милости, если б Оттоманская Порта признала дело Выговского своим собственным; ибо и так уже Порта начинает явно намекать, что имеет право на здешние провинции, и это право основывает на том, что она уже в течение двенадцати лет защищает своим оружием этот край от разных неприятелей”⁴⁵. Як ми вже згадували, тоді Виговський не відмовлявся й від мирних переговорів з Московією.

Втративши булаву, Виговський приєднується до загону А. Потоцького, іменуючи себе “великим коронним гетьманом”, — титул, який він явно привласнив, хоч це зовсім не відповідало реальному становищу⁴⁶. Будучи насамперед політиком, він дуже швидко забуває образ на колишніх соратників і вступає в новий етап політичної боротьби. Ще 6 жовтня Виговський, за свідченням Груші, давав тому розпорядження: піймавши “Богуна-бунтівника, наказати посадити його на палю”⁴⁷, — а вже 20 жовтня він доповідав королю: “Я всячески стараюсь укрепить усердие полков Белоцерковского, Уманского, Брацлавского, Паволоцкого (полк того самого Богуна. — Т. Я.) и других, чтобы удержать их в верноподданстве вашей королевской милости...”⁴⁸

У цей час Виговський постійно клядеться у вірності полякам і намагається залучити частину старшини на їхній бік. 6 жовтня у листі до короля він просить, щоб нарешті прийшли коронні війська. Тоді “усмиренная нашаю готовностью к войне чернь и уstraшенные старшины побоятся отречься от верноподданства вашей королевской милости...”⁴⁹. Але діяв він не зовсім щиро та безкорисливо. Справа в тому, що в Чигирині разом із загonom поляків, усією артилерією і запасом золота залишилася й кохана дружина Виговського, у дівочтві Олена Стеткевич. Виговський, напевно, був у такій емоційній напрузі, що навіть часом виказував свої справжні мотиви, що зовсім не було властиве цьому лисові-дипломату

навіть у найскладніших ситуаціях. Так, у тому ж листі до короля від 6 жовтня він доповідав, що із жменькою своїх новобранців з'єднався з обозним коронним А. Потоцьким і залишатиметься “в здешних краях, *чтоб видеть*, остануться ли козаки верными вашей королевской милости... *и выпустят ли... жену мою...* (Курсив мій. — Т. Я.) Сомневаюсь, чтобы они исполнили свои обещания”⁵⁰. Виговському справді “дали уверение, за подписью гетмана (Юрія Хмельницького. — Т. Я.) и старшин, в том, что доставят сюда под Котельню его супругу”⁵¹. 18 жовтня поляки з табору під Котельнею повідомляли, що “пані воеводина кийвська сидить у Чигиринському замку, її з Чигирини не випускають, що дуже хвилює пана воеводу”⁵².

Важко сказати, чи думав у той період Виговський про повернення свого гетьманства. Швидше за все він ще не встиг відійти від пережитого розчарування і поки що займався тільки порятунком дружини та майна. Але вже 20 жовтня він був змушений виправдовуватися перед королем і канцлером М. Пражмовським за свої зв'язки з Кримом і Туреччиною. “Зависть, спутница доблести, устами клеветников толкует превратно мою верность и усердие к вашей королевской милости”⁵³, “донесла его королевской милости, будто бы я, не обращая внимания на оказанные мне его королевской милостию отцовския благодеяния, оказался неблагодарным, и будто бы, отказавшись от своего природного государя, ищу другого государя и иного счастья”⁵⁴. При цьому Виговський сам підтверджував, що до нього приїжджав турецький посол, а також згадував “переговори мої з ханом”⁵⁵. Дуже незалежно й зухвало звучить фраза Виговського: “Коли б я сам поїхав, то давно б уже викликав орди”⁵⁶. Можливо, його контакти з Кримом не закінчилися успішно через те, що татари були зайняті війною з Угорщиною і Молдавією⁵⁷. Але поляки були дуже стурбовані, і 30 жовтня Франкові Манинському, королівському секретареві й послу в Порті, було доручено довідатися, що за переговори ведуться в Порті від імені Виговського⁵⁸. Незалежна поведінка Виговського навіть у найважчих для нього умо-

вах не могла не викликати глухого роздратування в поляків. Але його поки що терпіли, адже його ім'я могло допомогти повернути частину старшини, розчарованої умовами Переяславської угоди, на бік короля. Наприклад, 25 жовтня А. Потоцький, повідомляючи королю, що Виговський приєднався до нього, писав: "...Для нас теперь очень важно... спасти замок Чигиринский; а если нельзя будет этого сделать переговорами, то мы оба пойдем туда, чтобы оказать замку помощь и освободить оттуда пани воеводу киевскую"⁵⁹.

І поляки, й Виговський уже в жовтні 1659 р. активно займалися залученням на свій бік старшини. Так, 17 жовтня, у час переяславських переговорів, А. Потоцький писав великому коронному гетьману Станіславові Потоцькому: "...Полковник белоцерковский непременно желает оставаться в подданстве его королевской милости... я буду стараться о том, чтобы... склонить и других полковников". При цьому обозний коронний відверто змальовує ситуацію: "Я убежден, что найдутся и такие, которые захотят остаться на стороне его королевской милости, как только увидят силу войск наших; а когда увидят нашу слабость, то самые усерднейшие оставят нас"⁶⁰. 18 жовтня посланець С. К. Беньовського (польського дипломата, котрий відігравав дуже активну роль у розпалюванні заколотів на Україні в період гетьманства І. Виговського) Т. Карчевський, який також перебував у війську А. Потоцького, повідомляв, що "старшини козацькі... всі точно на боці царя московського лишатися не хочуть, крім Ковалевського і другого, Лизогуба, полковника канівського... Найбільше розігнало з війська старшину те, що з першим же відправленням Трубецьким своїх послів до пана гетьмана він сильно тиснув на пана гетьмана про видачу пана Чанецького (Лісницького? — Т. Я.), полковника миргородського, і полковника білоцерківського, які відразу втекли з війська, а інші полковники, побоюючись цього, також втекли до Трахтемирівського монастиря"⁶¹. Бачачи це, Карчевський і його соратники почали старшину "навкруг дуже улещувати, щоб їх роз'єднати, послав і п. обозний до полковника білоцер-

ківського, про якого чути, що хоче бути вірним королю, його милості, з усім своїм полком, аби присягнули... Знаємо і інших, які неприхильні до Москви, яким і пан обозний листи надсилав, щоб їх до підданства його королівській милості притягти; надія на Бога, що чималу їх частину перетягнемо на бік його королівської милості. Антон (Жданович. — *Т. Я.*), прихильний вже на Кажні прямо їде до його милості пана обозного з полковником запорозьким Яненком (Хмельницьким. — *Т. Я.*); якби нам ще полковника паволоцького (Богуна. — *Т. Я.*), полковника уманського (Ханенка. — *Т. Я.*), а третього пана Оланицького (Гуляницького. — *Т. Я.*), Бог дасть, тоді буде ще добре. Полковник брацлавський дуже прихильний до його королівської милості, і вже вважаємо його нашим⁶². Карчевський робить такий самий висновок, як і А. Потоцький: якби козаки “мали добру підтримку від нас, було б більше прихильних до його королівської милості, але, бачивши наші сили слабкими, а московські — сильними”, вони змушені вичікувати⁶³.

У ті ж дні, 20 жовтня, Виговський у своєму листі до короля знову перелічує ті самі прізвища полковників, на прихильність яких він розраховує. “Сам я здесь всячески стараюсь укрепить усердие полков Белоцерковского, Уманского, Брацлавского, Паволоцкого и других, чтоб удержать их в верноподданстве вашей королевской милости...”⁶⁴ І так само, як А. Потоцький, Т. Карчевський благає надіслати армію: “...прошу усердно и покорно, чтоб скорее пришли на помощь войска от вашей королевской милости; ибо Украина не пришла бы в такое замешательство, если бы не случилось замедления в присылке отряженного вспомогательного войска”⁶⁵. 25 жовтня А. Потоцький знову доповідав коронному гетьману, що він докладає “усердное старание... чтобы некоторые полки отвлечь от противной партии на нашу сторону; и действительно, некоторые из них объявили, что готовы стать на стороне его королевской милости, но я об них ничего не могу сообщить верного вашей милости, пока не будут доказаны их верность и усердие к его королевской милости”⁶⁶. Ще відвертішим обозний коронний був

у своєму листі до короля від того ж числа: “Пишет ко мне также полковник белоцерковский, что полковник уманский (Ханенко. — Т.Я.) и Богун совершенно преданы вашей королевской милости... Я писал к ним и к другим полковникам, как-то: к Гуляницкому, Носачу и к некоторым другим. Я понимаю, что мы могли бы здесь составить кой-какую партию из людей, верных вашей королевской милости, но это ничего не значит. Ничто на свете не приведет этих людей на праведный путь и не принудит к подданству вашей королевской милости, как только сила оружия. Если бы для них перестала существовать Москва, то клянусь Богом... что они продались бы туркам. Поэтому изволь, ваша королевская милость, немедленно отправить сюда сильнейшее войско”⁶⁷.

Ми бачимо, що й поляки, які перебували в Україні, і Виговський вважали запорукою збереження союзу з Польщею прибуття допоміжних військ, необхідних для протидії анархічній частині козацтва, зосередженій здебільшого на Лівобережжі та в Запорозжжі. Чому ж король і сенат, які так прагнули повернути Україну, не надсилали загонів — спершу Виговському, а потім Юрію Хмельницькому? Причина була у внутрішніх проблемах Речі Посполитої, зокрема в невдоволенні, яке наростало у війську, що за десятиліття війни постійно не одержувало платні. Це був початок процесу, який у 60-і роки переріс у справжню кризу, коли конфедерації охопили військо князівства Литовського, перекинулися на коронні війська, а потім їх почали використовувати у своїх цілях різні групи магнатів у боротьбі за королівську владу.

Перші звістки про виникнення конфедерації в коронному війську дійшли до України ще наприкінці літа 1659 р. 4 серпня А. Потоцький писав до короля: “До мене доходять слухи, что войско, находящееся под Глинянами... хочет разойтись по воеводствам”. Потоцький був наляканий такою перспективою і попереджав: коли це станеться, він не зможе стримати і свого війська⁶⁸. 19 серпня король надсилає офіційну відповідь на статті, подані Виговським. Янові Казимиру доводиться приносити “извинение в замедлении давно обещанного вспомога-

льного війська”⁶⁹. При цьому він лицемірно запевняє, що ця затримка, яка виникла внаслідок “*большого замешательства в войске, не получающем платы* (курсив мій. — Т. Я.), не должно нисколько тревожить вельможного воеводу киевского, ибо все это может успокоиться в скором времени”⁷⁰. Відсутність військової допомоги під час наступу росіян і пушкарівців не могла не турбувати Виговського, і, як ми бачили вище, він намагався звернутися до Криму. Конфедерація діяла й після падіння Виговського. 7 жовтня А. Потоцький повідомляв королю, що вже і його військо не хоче залишатися на Україні⁷¹, і просив відпустити його у зв’язку з цим додому⁷². Не дивно, що С. К. Беньовський, безумовно, головний експерт з української ситуації серед поляків, писав у кінці жовтня Тжебицькому: “Гадаю, що ваша милість уже знає про зміни в Україні (тобто про падіння Виговського. — Т. Я.), причина яких — тільки проклята наша конфедерація. Паралізована вітчизна, коли найбільше потрібні були руки, не мала їх, чим ми погубили Виговського”⁷³.

Таким чином, поведінка короля й коронного гетьмана зрозуміла — вони були позбавлені можливості діяти. Але виникає питання: чому в тієї самої старшини, яка послала Юрія Хмельницького підписувати угоду з Москвою, раптом з’являється зовсім інший настрій, і вона навіть знову готова вести переговори з поляками? Карчевський назвав дві причини: по-перше, побоювання старшини, що росіяни мститимуться їм (оскільки вони домагаються розправи над родичами Виговського, видачі Гуляницького, Ждановича, Лісницького та інших). По-друге, Москва відразу ж почала втілювати в життя нові положення угоди — козаків “з усіх міст вигнали, а самі міста обсаджують своїми людьми, і вже у всьому Задніпров’ї так зробили, в Переяславі всіх козаків і міщан вигнали з міста в передмістя”⁷⁴. Але головна причина розчарування, безумовно, крилася у відхиленні Жердівських статей і в нав’язаній Переяславській угоді. Старшини, які розробили Жердівські статті, не могли погодитися з фальсифікованими “статтями Хмельницького”.

За свідченням літопису Величка, після Переяславської ради військо розпустили, а старшина повернулася в Чигирин, зустрівшись з іншими полковниками. І тут у статтях, привезених Ю. Хмельницьким, вони “щось новоприданное, а в старих статтях Хмелницкого небывалое усмотревши; особливе полковники Богун, Ханенко, Гоголь и инніе, которіи при постановленю Хмелниченка (Юрія Хмельницького. — *Т. Я.*) Гетманом не были в Переясловле, але знайдовалися з войсками против Поляков на границы, прибывши в Чигирин барзо были малконтенти з тих Хмелниченкове даних статей, и крепко нарекали за неисправленіе на старшину, в Переясловле при Хмелниченку бывшую”⁷⁵.

В листопаді ситуація почала змінюватися. Трубецької і Долгорукий, вважаючи справу завершеною, повертаються до Москви⁷⁶. Російські воеводи з військами залишилися в Києві, Чернігові, Ніжині і ще ряді міст. У цей же час Виговський вирішує перейти до рішучих дій. 12 листопада він посилає до коронного гетьмана Потоцького Антона Ждановича і пише: “Опасаясь, чтоб оборонительное Чигиринское войско, ослабленное осадой, не погибло, я отправляюсь... в степи, чтобы усилить гарнизон людьми и продовольствием и вместе с тем спасти жену”⁷⁷. Цього разу Виговський готовий битися не на життя, а на смерть, і, будучи дипломатом і політиком, а не військовим, розуміє, що може загинути. Він так і пише: “...Я знаю, как сомнителен успех войны”,— і в разі своєї смерті доручає турботам короля своїх батьків і сина, що перебували в Польщі⁷⁸. Втім, навіть зважившись на крайність, Виговський не змінює свого зухвалого тону. Його прохання звучать радше як вимоги, до того ж він ще й звинувачує. “Довольно работал я и проливал своей крови за честь вашей королевской милости. А что возникло возмущение, то это не моя вина. Единственною причиною было то, что не скоро пришли вспомогательные войска вашей королевской милости”⁷⁹. Того ж дня, 12 листопада, поляк Бжозовський повідомляв литовському гетьману Павлу Сапезі, що посол “від Виговського був у короля, його милості, просячи про підкріплення,

і щоб король, його милість, прибув на Україну, хоча б до Львова, щоб пройшла чутка, ніби король, його милість, іде на Україну з військом”⁸⁰.

Коронний гетьман Станіслав Потоцький у цей час збирав військо під Заславлем⁸¹. Нарешті, в другій половині листопада обоє Потоцьких і Виговський зі своїми загонами з’єдналися під Хмільником. Довідавшись про це, проти них виступив київський воєвода В. Б. Шереметев з 30 тисячами війська і 18 гарматами⁸². І. Виговський писав королю: “Шереметев... начал наступать на нас с немалым московским войском, и... снова со всех сторон начались бунты, и теперь непрерывно продолжаются в Полесье и около Буга. Бунтовщики, осадив замок Барский и Меджибож, посылают отряды для наездов в дальнейшие места, присоединяя к себе доброхотов и истребляя противников огнем и мечом”⁸³. Битва польського війська з Шереметевим відбулася 23 листопада⁸⁴. За свідченням Єрлича, вороги проникли в табір до поляків і запалили його. Російські війська почали наступати, але збилися з дороги⁸⁵. Бій тривав з обіду до темряви, поляків “і драгунів, і возної челяді загинуло до 400 чоловік, а москви з 4000”⁸⁶. Незважаючи на успіх, Потоцький наказав відступити, побоюючись приходу козаків, і поляки пішли до Ляхівця. Після цього Потоцький відпустив своє військо на п’ять тижнів, розташувавши його у містечку Птиче, а Виговського — в Степані⁸⁷.

Виговський у своєму листі королю, описуючи бій при Хмільнику, писав: “...Мы, по милости Божией и по счастью королевской милости, дали отпор неприятелю, который... внезапно напал на нас, но должен был отступить за милю”⁸⁸. Пояснюючи ж власний і поляків відступ, Виговський зауважив, що сили були нерівні⁸⁹. Він знову нарікав, що йому не було надано військової допомоги і до того ж не було повідомлено вчасно, що надати цю допомогу немає змоги, — якби Виговський знав про це, то “не отпуская бы еще всей орды из-за Днепра или старался бы о скорейшей присылке свежей орды”⁹⁰.

Таким чином, навіть залишаючись у таборі поляків, Виговський примудрявся звинувачувати їх у всіх своїх

бідах. У тому ж листі до короля він образно описував свою ситуацію: “Здесь я теперь только жалкий изгнанник, потому что, бежав из Чигирина верхом, в одной сермяге, я не только лишился всего имущества, но и потерял любезную подругу жизни, не имея никакой надежды возвратить ее, потому что нет у меня никакого войска”⁹¹. І Виговський знову намагається звернутися до орди, що, напевно, розлючувало поляків: “Сколько я ни желал, не мог однако ж лично пробиться к орде, а отправил несколько посланцев, чтобы хан, его милость, помня особо данную мне присягу, как можно скорее прислал значительное войско и сам бы шел вслед за ним. Ручаюсь, что он дремать не будет”⁹². 17 листопада у листі до канцлера М. Пражмовського Виговський уже по-іншому оцінював відступ від Хмільника. Він вважав, що можна було перемогти, і дуже шкодував, що “последовало приказание его милости, пана воеводы краковского (С. Потоцкого. — Т. Я.), распустить войска по квартирам и оставить их там до будущего лета”⁹³. На початку грудня Виговському все-таки вдається зв’язатися з ордою, і він повідомляє королю, що хан “немедленно приказал орде готовиться к войне и кормить лошадей... убеждая... пана воеводу краковского тотчас двинуть войско в Украину, а какую-нибудь часть войска выслать ему навстречу, к Каменцу. Туда же хан призывает и меня, для соединенного действия против неприятеля”. При цьому Виговський застерігав: “Если мы зимою не справимся с неприятелем, то хан, его милость, предсказывает нам на весну большие затруднения”⁹⁴. “Великий коронний гетьман”, як називав себе колишній гетьман Війська Запорозького, так характеризував військову ситуацію: ворог “овладел уже Пинском, Туровом и другими замками, городами и местечками, и недавно прислал к Турову два козацких полка: Нежинский и Черниговский... Эти полки идут к Степани, чтоб напасть на моих новобранцев... Хмельницкий пошел в Богуслав, куда он приказал собираться к себе и всем полкам. У него несколько десятков пушек со всеми военными снарядами. Шереметев возвратился в Киев, где и теперь находится, князь Козловский стоит с деся-

тью тисячами в Белой Церкви, Бутурлин остановився в Переяславле. Говорят, что войско козацкое двинется после Русских святков”⁹⁵. Виговський був повний снаги й оптимізму. Він повідомляв, що, за звісткою з Задніпров’я, “деякі старшини віддані королю, “в чому і я не маю сумніву”, — аби тільки вступити в Україну, а тоді “багато старшин перейшло б на бік короля”⁹⁶. Він писав, що тепер має три тисячі доброго війська⁹⁷.

Виговський ще не здогадувався, яке лихо чекає на нього, — падіння Чигирин і Старого Бихова. 14 листопада війська Долгорукова, Лобачевського і Змієва взяли приступом місто Старий Бихів — оплот Гетьманщини в Білорусі. Місто тримали в облозі сім місяців, а взяли “через измену и наговор быховских бояр Ильиничей... По взятии московскими воеводами Быхова весь народ, в Быхове живший, вырублен”⁹⁸. У повідомленні гінця від столбника С. Змієва говорилося, що “в ночи их полку ратные люди город Старой Быхов приступом взяли и изменника Ивашка Нечая, и брата его, и Самушка Выговскаго, и жен их, и шляхту, и козаков, и мещан живых многих поймали, а достальных многих же в приступное время побили”⁹⁹. В записках приказу таємних справ читаємо: “...Город Быхов приступом взяли декабря к 4-му числу в ночи, а великого государя ратным людям на приступе урон немногой. А изменника полковника Ивашка Нечая с женою и с братом и Самошка Выговского с женою же взяли живых, и шляхту, и мещан, и казаков взяли многих, а иных многих в приступное время побили”¹⁰⁰. Як засвідчує очевидець Єгуда-Лейб Пуховидер, взятий Бихів росіяни підпалили, мешканців винищували, грабували й чинили над ними насильство. Під час цього погрому загинуло до 300 євреїв¹⁰¹.

Захоплення в полон улюбленого брата Данила було страшним ударом для Виговського. Але пікантність ситуації полягала в тому, що дружинами Данила Виговського й Івана Нечая були Олена і Степанида Хмельницькі, дочки Богдана й рідні сестри Юрія. Немає слів, щоб охарактеризувати тупу дурість російських воевод, які проігнорували це. Чи то в Москві не розуміли важливос-

ті родинних зв'язків в Україні, чи то взагалі не вважали за потрібне брати до уваги почуття старшини, сп'янівши від нав'язаної їй Переяславської угоди.

Жорстокість царського указу про полонених із Бихова точно передає настрій Москви. "...Великий государь... и бояре приговорили о быховских сидельцах: будет Ивашка Нечай взятим, а не за верою, и ево повесить, сказавши вину иво в Быхове. А жену ево, Юраскову сестру...", зважаючи на батькові та братові заслуги перед Москвою, "...дать вместо смерти живот, сказавши государево жалованье, отпустить ее и з детми к брату... Самошку Выговскому, сказав вину ево... повесить в Быхове, а жену ево, будет казачья дочь, и ее отпустить к сродичам. А будет она шляхтянка, и ее прислать к Москве... А дрань и молявку повесить... по дорогам. А шляхту изменников... сказавши вину их, повесить"¹⁰². Цей документ цитується вперше. Вражають дві обставини: по-перше, в Москві навіть не знали, що дружина Д. Виговського — це друга дочка Богдана Хмельницького, а по-друге, вирок про страту І. Нечая та Д. Виговського. Незрозуміло, чому їх усе-таки не повісили в Бихові, проте мученицька смерть Данила від рук росіян після такого указу здається набагато правдоподібношою.

Олена Хмельницька все-таки повертається додому (у січні 1660 р. вона вже була в Чигирині), а Степанида, очевидно, залишається в полоні. Принаймні в лютому про це писав Беньовський¹⁰³. У травні 1660 р. Юрій пише про відпущену сестру "з новонародженою тепер дитиною"¹⁰⁴. Напевне, Степаниду відпустили у зв'язку з її вагітністю.

Приблизно в ті самі дні, у середині грудня за новим стилем, загопи Юрія Хмельницького беруть Чигирин. Точна дата невідома, але ще 17 грудня Виговський не знає про Чигирин, а 29 грудня він повторно пише про це королю (перший лист із детальним викладом падіння Чигирин, на який посилається Виговський, не має дати)¹⁰⁵. Є низка свідчень про взяття столиці Гетьманщини. Єрлич писав, що "Хмельниченко... тиждень здобував Чигиринський замок, у якому заперлася дружина Виговського, маючи при собі різних людей, німців і поляків, з 400

чоловік. Дні й ночі оборонялися, маючи 600 гармат, 400 бочок пороху, але, не маючи допомоги й порятунку від самого Виговського, змушені були здатися; цих німців, а головне — офіцерів, віддали Москві... Дружину Виговського залишили в себе і відправили в Суботів, а скарби забрали”¹⁰⁶. Рудавський писав, що облога продовжувалася три місяці (що більше схоже на правду, оскільки Чигирин оточили відразу після скинення Виговського). У замку, за його словами, “знайшли 200 гармат, багато пороху та кілька мільйонів польських грошей”¹⁰⁷.

Це були дуже тяжкі удари для Виговського. Він утратив близьких, чия підтримка була особливо важлива в час, коли старшина відвернулася від нього. Втратив він і велику частину своїх статків. У ці дні він пише гіркі слова королю: “...Крепость Чигиринская, со всею артиллериею, досталась неприятелю, а жена моя досталась со всем имуществом в руки Хмельниченка... я доказал свое усердие утратою избранного на всю жизнь друга...”¹⁰⁸ Виговський малює похмуру картину ситуації в Україні: “Мятежные бунтовщики, не встречая с нашей стороны никакого препятствия необузданному своеволию, везде свободно неистовствуют малыми толпами; Бар и Меджибож находятся в тесной осаде”¹⁰⁹. І відразу кидає звинувачення: “Проволочка и меня ввела в настоящие трудные обстоятельства; ибо, если бы я... не получал обещаний о высылке вспоможения, то нашел бы столько средств, чтоб, как и прежде, предотвратить возмущение, и тем более, что я имел на своей стороне орду, раздраженную против козаков за своеволие Серка. С ордою я, без сомнения, удержал бы козаков в верноподданстве вашей королевской милости и подавил бы их злые помыслы”¹¹⁰. Зважаючи на тон цього листа, можна засумніватися, що, маючи допомогу орди, Виговський піклувався б про козацьку вірність королю.

На якусь мить Виговського охопив розпач, і в його листі до Празмівського вирвалося принижене благання: “Покорно прошу вашу милость, моего милостливого пана и благодетеля, не дай мне погибнуть до конца, потому что я и то уже погиб совершенно, все потерял, буду-

чи предан в жертву завистникам. И что ж бы тут было хорошего, если бы я, предавшись милостливой защите его королевской милости, был теперь обращен в ничто. Прежде я содержал на свой счет четыре тысячи войска, когда нужно было сражаться с Трубецким, а теперь ни хлеба и ничего другого не имею; от беды пишу”¹¹¹.

Але Виговський не був би собою, якби так легко упорився і зламався. Під Берестечком із Богданом він був у не менш трагічній ситуації. Уже 29 грудня він пише зовсім іншого листа до короля. До речі, Виговський тут уперше підписується як воєвода київський. Він вимагає послати в Україну військо, і, якщо воєвода краківський затримається, то “нужно поручить главное начальство лицу, знакомому с положением дел украинских”, при цьому обов’язково “вменив ему в обязанность советовать со мною о способах ведения войны”, — а то вже “усердному полковнику белоцерковскому не дано вспоможения, а полковник паволоцкий принужден был отстать от нас, когда мы отступали под Хмельник”¹¹². І почвально вказує: “Хан, его милость, советует нам не пропускать зимнего времени и тотчас двинуться против общего неприятеля”¹¹³, — знову підкреслюючи свої контакти з Кримом. Здається, Виговський розлючений на весь світ — і на поляків, і на московитів, і на козаків. Після звинувачень у некомпетентності на адресу С. Потоцького і дорікання полякам за відсутність допомоги Виговський зі зловтіхою описував стан справ у козаків і росіян: “...Сила козаков не страшна; в прошлые годы она ослабела, волнуясь в бурях междуусобья. Самые громаднейшие полки погибли: Полтавский, заключавший сорок тысяч, Миргородский, заключавший тридцать тысяч; также Прилуцкий и Ирклиевский уничтожены вконец, а города и села заросли крапивою. Одни из козаков полегли на месте, во многих кровавых побоищах, другие уведены в орду вместе с женщинами. Одним словом, все козацкое войско, соединенное вместе, едва составит сорок тысяч... Также и Москва, сколько раз ни вступала в битву Украина, столько раз... терпела памятные поражения...”¹¹⁴

Тоді як правобережна старшина була розгублена, лівобережна прагнула нагород від царя за вірність Москві. Відразу після Переяславської ради одержують царські грамоти “о прощении за все происшествия, бывшие при Виговском, и с обещанием содержать впредь при прежних правах и вольностях” ніжинський полковник Василь Золотаренко, чернігівський полковник Оникій Силич і прилуцький полковник Федір Терещенко¹¹⁵. Зауважимо, що двох зі згаданих полковників було страчено за згодою Москви через чотири роки, — напевно, не могли забути їхньої діяльності за гетьманства Виговського.

28 листопада 1659 р. Густинський Троїцький монастир надсилає до царя свого ігумена ієромонаха Йосифа Феодоровича, просячи подарувати троє сіл і млин, оскільки “мимошедшего времени злолютыми враги Ивашком Выговским, иже з народами ляшескими и татарскими, бранным своим наездом изнищили нас”¹¹⁶. 18 грудня до Москви з чолобитною звертаються черниці Ладинського Покровського монастиря, “яко от агарян безбожных, которые з Ивашком Выговским ходили, монастыр наш зпущошен велми”¹¹⁷. 29 листопада прилуцький полковник Федір Терещенко, який змінив на цій посаді П. Дорошенка, звертається до царя з проханням обдарувати ічнянського протопопа, який їде до Москви, — дати йому двоє сіл з млинами. Терещенко пояснював, що саме цей священник разом із відомим ніжинським протопопом Максимом Филимоновичем полковників Тимофія Цюцюру, Василя Золотаренка “и нас, и прочих, всю Малую Россию, яко блудных сынов, от истины уклонившихся, под высокую и милостливую руку вашего царского пресветлого величества привести тщались”¹¹⁸. Про Виговського він писав: “за смертным прещением клятвопреступника... Ивашка Выговского, от которого было повсталое невинное кровопролитье... и междособная брань...”¹¹⁹

З такими ж проханнями зверталися й навесні 1660 р. В березні чолобитну подав Василь Золотаренко. Він просив нагородити “за вірну службу” старшин свого полку: осавулові Л. Буту дати села Киселівку та Адамівку з млинами, сотникові Романові — село Кістер з млинами

та іншим, глухівському сотникові Пилипу — село Грим'яче “з млинком, озерами і ґрунтами”¹²⁰.

На якусь мить у Москві повірили, що нарешті все владналося в непростих українських володіннях: “бунтарі” були або схоплені, або усунуті від влади, більшість полковницьких посад — у руках вірних людей, Білорусь вийшла з-під впливу гетьмана, поляки зазнавали поразок, старшина запобігала перед царем. Однак уже початок 1660 р. засвідчив, що це — лише самообман або тиша перед бурею. Нав'язані статті Переяславської угоди 1659 р. не були міцною основою для взаємовідносин Гетьманщини з Росією, і картковий будиночок мав незабаром розпастися.

Вже 1 січня 1660 р. Тимофій Цюцюра, той самий переяславський полковник, який іще в жовтні 1659 р. розраховував на гетьманську булаву і не дістав її тільки через те, що правобережна старшина оперативно обрала Юрія Хмельницького, повідомляв у Москву про настрої козацької старшини. Писав він самому думному дякові Алмазу Іванову: “...Много таких ворогов, котории и пред тим его пресветлому царскому величеству добра не мислили, и теперь много найдется таких... а от короля отлучитись никак не хотят. Любо сам пан Юрей Хмельницкий его царскому величеству верен и добре работает ему, але много поддушников Выговского, котории и гетмана не на що зводят...” При цьому Цюцюра скаржився, що “мене за тое доброе зачатое дело добра никак не мишлят и мене ненавидят”. Цюцюра просив, щоб цар “какого дворянина своего зослал и об том з гетманом розговорил, люб к Василию Борисовичу (Шереметеву. — *Т. Я.*) отписать велел, штоб он розговорил”¹²¹. Полковник навіть побоювався за своє життя і просив воєвод подбати, щоб йому “в своем здоровью жить безпечно...”¹²² і щоб цар “мене от тих ворогов огородил своим царским жалованием и своею десницею покрил”¹²³.

Кого міг побоюватися Цюцюра? Навряд чи тих старих радників Виговського, яких було усунуто з посад за вимогою Москви, — вони причаїлися у своїх містах, очікуючи, коли настане слухний час. Напевно, він боявся тих

самих лідерів державницького угруповання, які спершу обрали Юрія Хмельницького, а потім вимагали Жердівських статей. Нічим себе не виявляючи два місяці, ця група знову почала діяти.

Наприкінці грудня 1659 р. в Москву приїжджає делегація полковників на чолі з Андрієм Одинцем з “челобитной от гетмана Юрия Хмельницкого и всего Войска Запорожского”. Цюцюра ображено писав: “И што мене к его царскому величеству назначили послом были, и то они одменили, а кого иного послали; и я бым рад его пресветлии царского величества очи увидеть...”¹²⁴ Делегація старшини, яку складали полковники — чигиринський Петро Дорошенко, київський Василь Дворецький, корсунський Остап Фецькович, уманський Максим Булига, миргородський Павло Апостол, трое суддів, два осавули, 36 сотників, двоє писарів і 168 чоловік козаків¹²⁵, просили, по суті, перегляду статей Переяславської угоди і повернення до Жердівських статей. При цьому Юрій Хмельницький, виряджаючи послів 23 листопада, просив О. Трубецького, практично автора Переяславської угоди 1659 р.: “...Изволь до его царского пресветлого величества во всем, в чем толко против информации (статей. — Т. Я.) от нас и всего войска поданой... быти заступным”¹²⁶. Це була річ нечувана в російсько-українських відносинах. Що саме просила старшина, і яке рішення прийняли в Москві на її прохання?

По-перше, “о воеводах просити, чтоб, oprичь Киева и Переяславля, в иных украинских... городех не были и не наезжали, oprичь если ратные его царского величества люди, посланные... на оборону против неприятелей пребывать, буде того потребно будет”¹²⁷. Це була спроба повернутися до варіанта Переяслава 1654 р. За Жердівськими статтями старшина домагалася обмеження воевод тільки Києвом, а за переяславськими домовленостями 1659 р. — воеводи в Переяславі, у Ніжині, в Чернігові, у Брацлаві, в Умані.

Відповідь Москви була однозначна: “И великий государь указал той статье быть по Переяславскому догово-

ру, а утеснення... от воевод и от ратных людей войску Запорожскому не будет".¹²⁸

По-друге, просити, "чтоб гетману с судьями войсковыми и иною старшиною против давного звычайу войскового суды напротив и преступных людей в войске волно было имети с обеих сторон Днепра, так над старшиною, как и чернью, и правом осужденных по заслуге карать для той причины, чтоб через непослушание в Войске Запорожском смятение некакое не учинилось, также чтоб послы наши грамоту от нас и всего Войска Запорожского до рук его царского пресветлого величества сами отдавали и чтоб та грамота при послех наших перед его... величеством чтена была"¹²⁹.

Це було пряме прохання скасувати нові статті Переяславської угоди, які різко обмежували повноваження гетьмана судити і страчувати старшину й козаків, а з іншого боку — спроба забезпечити прямий контакт із царем через побоювання хибного тлумачення українських подій воеводами (такі випадки часто траплялися наприкінці 50-х років, про що вже йшлося).

Але в Москві навіть слухати не захотіли. Відповідь була категорична: "И великий государь указал той статье быть по Переяславскому договору"¹³⁰. А те, що стверджував "изменник Ивашко Выговской, будто листов до царского величества посланцом их доносить не дают,— и того николи не бывало и впредь не будет"¹³¹.

Наступне прохання, теж спрямоване проти нової Переяславської угоди, було спробою уберегти Гетьманщину і владу гетьманської адміністрації від внутрішніх чвар: "Чтоб никаких листов и челобитен и никаких посланцев с Войска Запорожского старшины и черни и иных начальных людей и посполитых, также с Запорожья всякого духовного и мирского чину людей без листа, от нас, гетмана, и печати войсковой написанного, приимати не изволил, для розных причин, понеже с оболгания ненавистных людей многие ссоры урастают"¹³². Насправді це було повторення одного з пунктів Жердівських статей. Але Москва не бажала відмовлятися від досягнутого, обмежившись схоластичним запевненням: "...быть по

Переяславському договору; а буде хто из Войска Запорожского к его царскому величеству без гетманского листа приедет и царское величество велит дел их рассмотреть; и буде которые учнут приезжать о своих делах, а не для смуты, и царское величество против того и указ велит им чинить, смотря по их делу; а от которых буде объявитца какие ссоры, и царское величество никаким их ссоре не поверит и велит о том писать к гетману, и гетману б в том опасенья никакова не иметь”¹³³. Таке рішення явно не могло влаштувати старшину, коли в усіх у пам’яті були недавні події повстання Пушкаря й Барабаша і загравання Москви з бунтівниками.

Посли також просили повернути право вільних контактів з іноземними послами (за Переяславською угодою 1659 р., вони заборонялися тільки стосовно Польщі та Порту) — “чтоб нам, гетману и всему Войску Запорожскому, волно было послов от розных государств и государей принятием и отпуск”¹³⁴. Цар наказав: “Турскаго салтана и полского короля и иных таких же государей послов и посланников не принимать. А пограничных волоского и мутьянского владетелей посланников для порубежных дел принимать, которые присланы будут о малых делах; а... о великих делах, и те листы присылать к царскому величеству”¹³⁵.

Як ми вже підкресливали, у взаєминах з Московією основними були чотири питання: про воєвод, про стосунки з іноземними государями, про Білорусь і про київського митрополита. Цього разу, після трагічного падіння Старого Бихова, питання про Білорусь не ставилося. Всі інші були вирішені негативно для Гетьманщини.

Казуїстськи трактувалося питання про церковну підпорядкованість. Посли Війська Запорозького вказували, що за Богдана Хмельницького було вирішено: “о началстве патриаршем... нам, мирским, говорити не належит, но на что болши патриарх константинопольский изволит, на том и мы пребывать будем”. На це цар наказав “быть... по нынешнему Переяславскому договору, потому что, будучи на нынешней раде, духовенство приговорили, что быть тому так, как написано”¹³⁶. При цьому, зрозумі-

ло, у Переяславі не був присутній ні київський митрополит, ні інше вище духовенство України, а тільки церковники на кшталт Максима Филімоновича, який наввипередки з лівобережною старшиною безсоромно рвався одержати нагороди від Москви.

Практично єдиний пункт, який цар задовольнив, — це прохання про присутність козацьких послів на переговорах із поляками. Всі пам'ятали про сварку Чигирин та Москви через відмову воевод допустити послів Богдана Хмельницького на мирні переговори у Вільні. Тому цього разу старшина просила, “чтоб наши послы из Войска Запорожского, при тех же договорех волной глас имеючи, место особое заседали”¹³⁷. Цар “указал быть по их прошенью... с его царского величества великими и полномочными послы на полском съезде их послом быти изволил дву или трем человеком”, але “опроче советников Ивашка Выговского”¹³⁸.

Просила старшина і про військову допомогу у зв'язку з наступом “нынешнем неприятельском, се есть лятцком и татарском, за подущением Выговского”¹³⁹. Цар відповів, що в разі наступу поляків і татар Шереметеву наказано “стоять против неприятеля вместе”¹⁴⁰.

Цікаво, що в “Докладе о челобитной Одинца с товарищами”, опублікованому в “Актах ЮЗР”, відсутній один пункт прохання (всі інші збігаються), який є у виданих Д. Бантиш-Каменським “Пунктах, поданных царю Одинцом с товарищами”. Мова йде про принципове питання — про Білорусь, а точніше — Старий Бихів. Козаки просили, якщо Старий Бихів цар відбере, “чтоб Ивану Нечая, полковнику старобыховскому, вольно было со всеми местностями и со всякими животы до Войска Запорожского, служилыми людьми и с козаки, которые только в Войско Запорожское идти похотят, проезд и ни от кого ни малая обида чинена была, понеже Иван Нечай не по своей воле, но за указом бывшаго гетмана в Быхове при крепости пребывал”¹⁴¹. На це “Посланцом на разговоре объявлены, Ивашка Нечая измены подлинно... вины своей не принес, и города Быхова добровольно не здал, и против царского величества ратных людей стоял упорно...

Царского величества ратные люди и его, Ивашка, и советников ево, которые с ним в Быхове были, побили”¹⁴².

Мабуть, найяскравіше лицемірство Москви виявилось в питанні про опальну старшину. Посли просили “о Даниле Выговском, и о Ивашке Нечае, и о Гришке Лесницком, и о Гришке Гуляницком, и о Самошке Богданове, и о Германке Гапонове, и о Федке Лободе, чтоб им вины их были отпущены и быть бы им в прежнем достоинстве; также о взятых полоняниках, а имянно о Ивашке Сербине, чтоб они были отпущены”. Старшина просила, щоб ці люди “банетами не были, а то де они и сами урядов никаких не хотят”. У відповідь було оголошено, що цар “по их челобитью, пожаловал, *впредь им банетами не быть* (курсив мій. — Т.Я.)”¹⁴³. Як ми побачимо нижче, Данило Виговський був у цей час уже замордований росіянами, а Іван Нечай провів ще кілька років у Сибіру. Взагалі навіть не зрозуміло — навіщо була потрібна ця неправда? Порадувати старшину, погодившись хоч на один із пунктів? Адже в Москві мали усвідомлювати, що правда могла виявитися з дня на день і викликати ще більше обурення.

Натомість було висловлене побажання, щоб Юрій Хмельницький якомога швидше прибув до Москви для формального утвердження його на посаді гетьмана: “А лутче б, чтоб был вскоре нынешние зимы”¹⁴⁴. Якби воеводи краще прислухалися до настроїв старшини, вони б помітили, що приїзд Юрія вочевидь затримувався під різними приводами. Цього разу послы запевняли, що гетьман приїде, “как скоро внутренняя по прошлом смущении настроения и войну нынешнюю успокоим”¹⁴⁵, — розпливчасте формулювання, за яким уже ховалася явна загроза російсько-українським відносинам.

Так само жорстко відбувся і завершальний прийом депутатів у Посольському приказі в О. Трубецького 30 січня. Загалом же вийшло, що старшина скаржилася йому на нього самого: адже саме Трубецькой нав’язав Переяславські статті Юрієві Хмельницькому, і його ж доводилося просити їх змінити. Тому послы й почули знову: про воевод — “быти в тех городех, как положено в Пе-

реясльских статьяx”¹⁴⁶. Посланці зважилися просити тільки про Івана Сербина, щоб цар “велел его свободить и отпустить в войско”. Відповідь була суха: “И посланцом сказано, что они о том до царского величества донесут”¹⁴⁷. Трубецькой також вимагав, щоб гетьман приїхав “нынешнею зимою”¹⁴⁸. А найбільше невдоволення росіян викликало те, що досі до Москви не було прислано дружини Івана Виговського. “Посланцом же говорено о Ивашкове жене Выговского... что было по Переяславскому договору гетману Ивашкову жену прислати к царскому величеству... И... по се время не присылывал и шлет ли? И посланцы говорили: по Переяславскому де договору гетман все исполнит, а с ними де посланцы хотя бы гетманову Ивашкову жену и послал, и им везти было непригоже, а после де время мешканье тому учинилось за тем, что взял Ивашко Выговской Ковалевского отца и брата его”¹⁴⁹.

Царський уряд не звернув уваги на ці непрямі ознаки грози. У Москві вірили в свою силу і не хотіли відмовлятися від досягнутої перемоги, йдучи на якісь компроміси. Гетьманська влада здавалася тепер уже тільки номінальною. До того ж у державницькому угрупованні, яке було найбільшою загрозою для Москви, відбувся розкол. Скривджений Виговський, як і раніше, перебував у польській армії, прагнучи вмовити короля і гетьманів виступити проти росіян, багато його колишніх соратників затаїлися, усунуті зі своїх посад.

Однак у Москві явно перегинають палицю. Беззастережна відмова піти на поступки тому угрупованню старшини, завдяки зусиллям якої Україна не розкололася восени 1659 р., провокує різке погіршення і без того непростих російсько-українських відносин.

Тим часом поляки вже активно працювали над перетягуванням на свій бік старшини. Очолив їхні зусилля воєвода волинський Станіслав Беньовський — той самий, що довгий час розпалював пристрасті в період гетьманства Виговського. Діяв він без погодження з новоявленим воєводою київським, якого завжди ненавидів.

Звістка про запланований приїзд Беньовського викликала в Москві занепокоєння. Наприкінці грудня 1659 р. В. Б. Шереметєву дано указ “о Бенеvском, что из Полши подлинно посылают для прелести к гетману к Юрью Хмельницкому, чтоб беречь накрепко и, не допущая до ссоры, изымать”¹⁵⁰. Воєводі наказувалося поводитись у цьому питанні дуже обережно, але зайняти гранично тверду позицію: “А гетмана держать в любви и в чести, и о Бенеvском, смотря по времени, объявить ему, гетману, чтоб он там, изымав его, прислал к нему, боярину и воеводе, в Киев”¹⁵¹. Насправді ж, як ми побачимо нижче, козаки вчинили зовсім по-іншому.

На початку січня 1660 р. в Україну прибуває посланець Беньовського Силецький. 2 січня Силецький віддав М. Ханенкові під Баром лист від волинського воеводи, чому “козаки дуже зраділи і з надією на мир розійшлися з-під Бара по домівках”¹⁵². Це дуже цікавий факт, що старшина припинила воєнні дії під Баром і разом із Силецьким поїхала в Чигирин на раду щодо листа Беньовського¹⁵³. На чолі цієї старшини стояли Ханенко — один із лідерів державницького угруповання (він свого часу не був присутній на Переяславській раді) — і Григорій Лісницький, усунутий від миргородського уряду за наполяганням росіян.

У Чигирині Силецького зустрів Юрій Хмельницький, запитав його про здоров'я пана воеводи волинського. Той сказав, що Беньовський очікує повернення свого посла і гетьманової відповіді. Силецький наводить цікаві подробиці: Хмельницький вивозив речі з міста (недавно взятого), панувала страшенна дорожнеча, а дейнеки були такі злі до поляків, що ледь не повбивали послів¹⁵⁴.

Уранці 3 січня відбулася рада, на якій “вся старшина вмовляла, щоб із королем, його милістю, бути, один тільки Ковалевський (генеральний скарбничий. — *Т. Я.*) уперто тягнув за царя і через це дуже сперечався з Грицьком (Лісницьким. — *Т. Я.*) і Хмельницьким (Яненком. — *Т. Я.*). Грицько сказав: бути тобі, Ковалевський, на палі, і багато ще дурниць одне одному наговорили... і розійшлися з тієї ради, нічого не вирішивши через Ковалевського”¹⁵⁵.

Силецький відзначає, що “Хмельницький безвладно сидів поміж них”¹⁵⁶.

Ми, на жаль, не знаємо, хто саме був присутній на цій старшинській раді, адже багато полковників, у тому числі і з державницького угруповання, перебували в цей час у Москві, намагаючись переконати росіян прийняти “статті Одинця”. Проте активна участь Лісницького в житті Чигиринна дуже промовиста, адже Москва, як ми знаємо, наполягала, щоб його було усунуто від управління Гетьманщиною. Втім, і приймати польського посланця старшина теж не мала права — за умовами і першої, й другої Переяславських угод. Що стосується пасивної ролі Юрія Хмельницького, то в цьому, власне, сумнівів у нас і не було.

Після ради Силецького запросили до Хмельницького, і той заявив: “У нас є володар цар, ти маєш до нього їхати”. Польський посланець став свідком розмови Ковалевського з Хмельницьким, у якій перший переконував гетьмана, щоб той “тримався царя, і запевняв його, що ляхи всі жили з нього витягнуть по одній, мстячи за справи твого батька (Богдана Хмельницького. — *Т. Я.*). Крім того, у ляхів немає сил: якщо підемо в їхні землі, собака на нас не гавкне, бо в них немає війська”¹⁵⁷. Той же Ковалевський радив гетьману заманити в Чигирин самого Беньовського (певно, щоб відзначитися перед росіянами), але тут-таки сам зауважив: “Мудрий він (Беньовський. — *Т. Я.*), не приїде сюди”¹⁵⁸.

Вранці 4 січня Хмельницький знову зустрічався із Силецьким, цього разу наодинці. Вони розмовляли три години. “...Присягав Хмельницький, що моєму панові, його милості пану воєводі волинському, ще при батькові був приятелем. Нехай спокійно приїжджає, не хвилюється; а трохи згодом сказав: а втім, хай чи їде, чи не їде, жаль мені його, бачиш, що тут не я керую, а той зрадник Ковалевський. і дейнеків бунтує, до царя тягне”. Потім з’явився сам Ковалевський і заявив: “Пане гетьмане, треба, щоб і той посланець, і наш козак, що з ним приїхав, їхали до царя”, — тож Хмельницький, боячись Ковалевського, відразу наказав нам рушати в Суботів, а

з Суботова обіцяв відправити (до царя. — *Т. Я.*), і поїхали ми того ж дня... в Суботів”¹⁵⁹.

Але наступного дня, 5 січня, сталося таке, що докорінно змінило не тільки долю посланця Беньовського, а й увесь хід подій в Україні. От як це описує Силецький: “В понеділок у Суботів привезли тіло Данила Виговського, жорстоко замученого в столиці за наказом самого царя. Все тіло його пошматоване батогамми, очі виколоті й сріблом залиті, вуха свердлом вивернуті й сріблом залиті. Пальці перерізані. Ноги по жилах розібрані. Одне слово — нечуване звірство... Сама Данилова (дружина Д. Виговського Олена Хмельницька. — *Т. Я.*), припавши до тіла, так об домовину вдарила, що дуже розбила собі голову. Прибіг Хмельницький уранці, побачивши тіло, гірко плакав. Данилова дружина кляла його страшними прокльонами; а коли він хотів зайти до неї в дім, вона поліном у нього пожбурила. Велике після цього почалося збурення, як побачили таку жорстокість”¹⁶⁰. Вдова Данила Виговського, донька Богдана і сестра Юрія, — мабуть, найноровливіша і найвладніша з-поміж дітей Хмельницького (після Тимоша). Саме вона висловлювала полякам свою ненависть і презирство після нав’язаних ними урізаних статей Гадяцької угоди¹⁶¹. Сваритися з родиною Хмельницьких, яка мала величезний вплив на Україні, і відверто ображати гетьмана, вчинивши таке з його родичем і зробивши вдовою його власну сестру, було більш ніж нерозумно з боку Москви. Важко було очікувати від старшини, яка пройшла роки Хмельниччини, що та злякається показової страти Данила Виговського. Швидше за все, подібний вчинок мав викликати шок і серйозні сумніви щодо правильності обраного шляху. Звісно, поляки миттю скористалися ситуацією. Беньовський писав Юрієві Хмельницькому: “Коли б ваш батько воскрес із мертвих і побачив одного свого зятя за ґратами, доньку — в неволі в безчесті, коли б побачив свого другого зятя, нечуваним способом закатованого... коли б побачив другу доньку, яка вмирає над тілом милого чоловіка, і малу сироту, — коли б він усе це побачив, то схопився б за зброю і кинувся б у вогонь”. Поляк ставив провока-

ційне питання: якщо цар каже, що всіх простів, — “чому ж замучив людину? Не тільки жаль великий, а й ганьба всьому війську — прислати закатованого гетьманового зятя, славного й заслуженого чоловіка, а вашої милості швагра”¹⁶². Бенъовський зауважив: “Ми не мстили ні Виговському, ні Антону Ждановичу, який від Кракова пройшов вогнем Польщу”¹⁶³.

То що ж це було? Бездумне чванство? Жадоба помститися Виговським? Неузгодженість дій різних відомств? Адже цар у ті самі дні обіцяв старшині, що Данило Виговський не буде “банетом”. Хай там як, але скінчилося тим, що Олена незабаром вийшла заміж за відданого слугу поляків Павла Тетерю, давши йому таким чином можливість стати гетьманом, а Юрій Хмельницький почав шукати нагоди помститися московитам, — і така нагода випала йому під Чудновом.

До речі, в літературі існує думка, що цей епізод із тілом Данила Виговського — вигадка Силецького. На доказ цього згадується лист Юрія Хмельницького Бенъовському, де він у відповідь на звинувачення Москви в жорстокості заявляє: “Пан Данило вмер своєю смертю”¹⁶⁴, — і пропонував надіслати слугу, “що був при смерті небіжчика пана Данила”¹⁶⁵. Однак лист цей, про що трохи нижче, був явно продиктований. Юрій Хмельницький не знав усіх подробиць подій; так, він писав: “Про небіжчика пана Нечая кажуть, що коли було взято Старий Бихів, то він... був убитий народом, невідомо як”¹⁶⁶, — а Нечай, як ми знаємо, був засланий у Сибір. Утім, Данило Виговський, можливо, вмер таки “своєю смертю”, але від катувань.

Крім опису Силецького, є ще свідчення двох поляків-сучасників про смерть Д. Виговського — Єрлича і Юзефовича. Перший жив на Київщині, другий — у Львові. Обидва вони аж ніяк не могли скористатися таємним повідомленням Силецького. Єрлич писав: “Цар швидко віддав зрадника його королівської милості Данила Виговського, рідного брата гетьмана Війська Запорозького, який прикидався на обидва боки, наказавши його тиранськи катувати, завдаючи нечуваних мук: реміння зі спи-

ни робити, під нігті рук і ніг забивати залізні спиці, потім жили під колінами перерізати й кліщами витягати, те ж саме і з руками, потім наказав очі свердлом вивернути й вуха, куди потім наказав у ті діри, в очі й вуха, залити розтопленого срібла; цей труп назад зрадникам королівським козакам до Хмельниченка й дружини його відіслати; за ним була рідна сестра Хмельниченка”¹⁶⁷.

Отже, Єрлич вважав Данила Виговського зрадником. Він так і писав: “Дай Боже, щоб кожного зрадника так нагороджували, відміряючи за його провини. Він (Д. Виговський. — *Т. Я.*) і Люблін спалив, і євреїв понад 5000 убив, крім християн, і оселі їхні спалив зі своєю дружиною розбійницькою, хлопською, козацькою”¹⁶⁸. Це переконливий аргумент до відома тих, хто вважав і вважає Виговського та його родину відданими послідовниками “пропольської орієнтації”. До речі, вже те, що їх однаково ненавиділи і поляки, й росіяни, засвідчує, що це були лідери державницького угруповання, яких не могли любити прихильники обмеження гетьманської влади.

Юзефович теж писав, що Данилові Виговському “спершу розтопленого срібла в рот і вуха налили, а потім із нечуванним звірством посадили на високу палю”¹⁶⁹. Тобто, хоча всі три свідчення сходяться в головному, вони такі різні в подробицях, що вочевидь не могли походити з одного джерела. А це тільки доводить правдивість факту звірячого вбивства Данила Виговського. Сам Іван Виговський, сповіщаючи короля на початку лютого про повернення посланця волинського воєводи від Хмельницького і старшини, писав: “Мені знову доводиться виявляти тяжку печаль через тиранську смерть мого рідного брата, убитого московитами”¹⁷⁰. Було б нелогічно припустити, що Силецький став би брехати в доповіді своєму панові і Виговському; що Беншовський, у свою чергу, став би писати Ю. Хмельницькому про Данила, не маючи на те поважних підстав, а воєвода київський — сповіщати про це королю.

Існують і офіційні посилання польського уряду на те, що, коли Силецький був у Суботові, привезли тіло небіжчика Д. Виговського¹⁷¹.

Загалом ця історія дуже таємнича. Про смерть Д. Виговського в російських джерелах є тільки одна неясна згадка — у так званому “Статейному списку російських воевод”, що містить докладний звіт про переговори з Ю. Хмельницьким і про другу Переяславську раду. У ньому, відразу після звіту про присягу і даних про від’їзд із Переяслава, без жодних згадок про взяття Бихова чи полонення старшин, сповіщається, що Трубецької 18 листопада 1659 р. (тобто через чотири дні після падіння Бихова) пішов з Путивля в Москву; “А Данилка Выговского велено по-прежнему вести в стрелецких приказах. И ноября ж в 30 день (10 грудня за н.с. — Т. Я.) Данилко Выговской на дороге, отъехав от Калуги... умре и погребен... сел... горнем. И о том к великому государю царю и великому князю... писано”¹⁷². На жаль, опублікований список не дає змоги точно відновити офіційну картину смерті. Але, за цією версією росіян, Данило вмер ще по дорозі до Москви і був похований. То що ж, його тіло потім викопали? А катували його, ще не довівши до столиці? Втім, останнє — цілком можливе, тим більше що везли його в “стрелецких приказах”.

Отже, Силецького відпускають (незважаючи на найсуворіший наказ Москви видавати всіх польських посланців), Юрій Хмельницький так і не зважується поїхати в Москву, а старшина — не видає росіянам дружини Виговського (незважаючи на численні вимоги).

Наступного дня після того, коли привезли тіло Данила Виговського, Силецькому були “дані листи”, і його відправили, “давши двадцять злотих копійками”¹⁷³. На ці гроші він “купив плаття для її милості пані воеводиної київської”, тому що в неї майже не залишилося одягу¹⁷⁴. А Ю. Хмельницький навіть дав йому супровідника для охорони¹⁷⁵. Польські комісари на переговорах з росіянами теж стверджували, що коли в Суботів при Силецькому “...небіжчика Данила Виговського тіло привезли, то й сам Хмельницький, і Ковалевський знову й. м. п. [воеводі] волинському писали, щоб він до них приїжджав і пункт про 10 тис. війська змінив та інші зміни вніс...” (мається на увазі Гадяцька угода)¹⁷⁶. Після по-

вернення в Умань у Григорія Лісницького відбувся бенкет на честь Силецького, на якому пили за здоров'я його пана (Беньовського) і за мир. Силецький зробив висновок, що "уманці дивляться на наші сили й готові (приєднатися. — *Т. Я.*) до нас". Старшина ще три дні не відпустила Силецького. Він повіз із собою "листа від Ханенка, що, як і решта, на словах передавали його милості пану [воєводі] волинському, щоб він не сумнівався у їхній прихильності, обіцяли: як тільки військо підійде і пан твій буде, то ми зразу вийдемо й піддамося"¹⁷⁷.

Такі були настрої старшини навіть до того, як з Москви повернулися ні з чим їхні посланці. Силецький наводить ще низку цікавих свідчень про настрої в Україні, зокрема, що росіяни "на міста дуже напирють, але козаки їх не хочуть пускати. Між козаками задніпровськими і з того боку Дніпра велика неприязнь і незгоди. Задніпр'яни не наважуються на раду, кажучи на Цюцюру, що він їх підвів. Цюцюру пограбувала москва, у козаків задніпровських москва відібрала коней. Загалом великі незгоди між москвою та козаками, а також між самими козаками... одне тільки гультайство, дейнеки схильні до царя". Силецький повідомляв також, що козаки "татарської приязні прагнуть і ведуть переговори про угоду з ханом через мультянського і волоського (господарів. — *Т. Я.*)"¹⁷⁸. Це повідомлення особливо цікаве у зв'язку зі згадуваними вже переговорами Виговського з Кримом. Крім того, саме тоді, на початку січня, Т. Цюцюра повідомляв у Москву, що турки нібито зайняли Ясси і поставили на молдавський престол сина Василя Лупула. З донькою В. Лупула, як відомо, був одружений Тиміш Хмельницький, отож новий господар Молдавії був свояком Юрієві. Молдавське питання ми ще розглядатимемо далі, коли йтиметься про спробу України знову розіграти цю карту.

Варто докладніше розібратися у співвідношенні різних угруповань старшини і їхніх настроях. Виникає питання, чому таку силу здобув при молодому гетьмані Ковалевський, і чи означало це тимчасову перемогу промосковських настроїв? Навряд. Не слід забувати, що велика ча-

стина державницького угруповання на той час перебувала у Москві (11 січня посланці були на прийомі у царя в Золотій палаті¹⁷⁹, потім — у столі¹⁸⁰, 30 січня — були в Трубецького в Посольському приказі¹⁸¹), а дехто (наприклад, Ханенко) займав вичікувальну позицію.

Решта мляво займалася війною. У січні на Запорожжя знову нападали татари. Юрія Хмельницького тривожили чутки, що "...царь крымской, хан, вышел с войском своим... а послал татар 40000 да с ними ж немного турецких людей на помощь ляхам, заставать Умани, Калника, Брясловля и иных городов... а сам крымской хан хочет идти к Чигирину и к Корсуни..."¹⁸². У ті ж дні з Білгорода передали від полтавського полковника Федора Жученка звістку, "что крымской де хан со всею ордою пришли в черкаские города и хотят приходит нынешния зимы в иные наши государевы украины"¹⁸³. І.Виговський, який перебував у таборі в поляків, повідомляв, що військом командував наказний гетьман Ханенко, у якого було шість полків. Про Ханенка і його настрої ми вже писали. Полковниками в нього були: Богун (паволоцький), Сірко (кальницький), Гоголь (подністровський), Зеленський (брацлавський) і Бахно, напевно, наказний уманський (тому що уманським полковником був сам Ханенко)¹⁸⁴. Козацькі полки підступили до Бара і взяли місто — як писав Виговський, через зраду міщан. Невеликий замок, який захищав комендант Виговського Проскура, їм, однак, захопити не вдалося, і вони із втратами відступили. Воевода київський повідомляв королю, що нападники "розчарувалися від цієї невдачі і відійшли від замку, спустошили довкруг і пішли до Меджибожа, залишивши свою адміністрацію над городянами. Полонені кажуть, що Ханенко пригнічений тяжкими втратами й тим, що не зуміли взяти курник, як вони кажуть"¹⁸⁵.

Безумовно, свою роль відіграла особистість нового гетьмана — а точніше, його цілковита безвільність. Крім того, молодший син Богдана явно не мав ніяких почуттів до успадкованої ним Гетьманщини, а до самої державної ідеї ставився прохолодно.

У лютому 1660 р. Юрій Хмельницький, відповідаючи Беньовському на його лист (уже після приїзду Силецького), досить відверто висловлював свої почуття, хоча загалом лист писаний під явне диктування Ковалевського. (5 лютого, коли було написано листа, старшини ще не могли повернутися в Чигирин, оскільки 30 січня були в Москві.) Гетьман заявляв: “Хотя я моложе летами и слабее разумом, нежели пан Выговский, однако ж я не хочу, чтоб мое гетманство было утверждено грамотами царя, его милости... или привилегиями его королевской милости, или конституциями; потому что Войско Запорожское, следуя своим обычаям, может и в один день иметь трех гетманов, по своему произволу”¹⁸⁶. Зрозуміло, що Хмельницький боявся анархічного крила козацтва, яке могло “і в один день мати трьох гетьманів”. Про Виговського він писав: “Ваши милости видели глупость Яна Выговского, который хотел быть гетманом запорожским, и вместе воеводою киевским и князем русским. Этим ваши милости хотели выиграть немало, а между тем потеряли все”¹⁸⁷. З цього не зовсім ясно, що ж саме Юрій вважає дурістю — спробу гетьмана бути князем (тобто главою незалежної держави) чи воеводою київським (тобто польським сенатором). А далі Хмельницький (у зв’язку з Гадяцькою угодою), говорячи про послів Війська Запорозького, які були на сеймі, заявляє, що “они хлопотали о пожизненном княжестве, воеводстве и гетманстве для Выговского, а Войску Запорожскому показывали какие-то фальшивые вольности”¹⁸⁸. Втім, тут Ю. Хмельницький явно плутає: він звинувачує в корисливості Немирича, Томкевича, Грушу та Лісницького і протиставляє їм Тимофія Носача, який “...подав просьбу від усього Запорозького війська”¹⁸⁹. Отож гетьман — на боці державницького угруповання, адже саме від імені цієї частини старшини виступав навесні 1659 р. Т. Носач, вимагаючи внести до статей Гадяцької угоди положення про належність Волинського, Руського і Подільського воеводств до князівства Руського, про скасування “Ординації Війська Запорозького” 1638 р., про повернення ка^д федр, церков і монастирів від уніатів та єзуїтів тощо¹⁹⁰.

При цьому він вочевидь недооцінював і боявся сміливого формулювання “князівство Руське”, тому, як ми побачимо далі, так легко відмовився від нього під Чудновом.

У листі до Беньовського Ю. Хмельницький виклав і свій погляд на причини розриву з Польщею. Тут він, хоч як це дивно, був одноступцем Виговського, вважаючи головною причиною цих подій те, що Польща не надала військової допомоги. Хмельницький заявляв, що “ми без іншого боку Дніпра не складаємо Запорозького війська, так само як і той бік — без нас”. І все ж, коли царські війська рушили на Чернігів, Ніжин і Переяслав, вони могли б “чинити опір і схилити до себе інший бік”, якби король надав військову допомогу¹⁹¹. А безпосереднім винуватцем “розриву і порушення присяги” він вважав Виговського, який задніпровським полковникам, через свою неприязнь до них, дав привід схилитися на бік царя¹⁹². Парадокс цієї заяви полягає в тому, що менш ніж через рік сам Ю. Хмельницький опинився в такій самій ситуації, але цього разу лівобережні полковники остаточно вийшли з підпорядкування гетьману.

Лист закінчувався декларативними заявами: “Ведите... переговоры с его милостью царем, а не с нами; потому что мы совершенно преданы его царской милости... Что постановит его царская милость... с вашими милостями, тем мы и будем довольны, а теперь уже мы никакой перемены не замышляем. И то уже иностранные государства удивляются, смотря на наше непостоянство и размышляя о нем... ...Хмельницкий, присягнувши один раз его царской милости и отдавши Украину, уже более отторгать ее не мыслит”¹⁹³. Схожі думки гетьман виклав і у своєму листі до митрополита київського Діонісія Балабана, вмовляючи його повернутися в “посиротілу митрополію”. У цьому листі він радив полякам: “...Пусть не раздражают нашего народа, присваивая себе Украину и другие малороссийские города, несправедливо, насилеи исторгнутые предшественниками его королевской милости из рук князей русских. Мы же, вырвавшись один раз из-под ига польского и начавши служить его царскому величеству, не мыслим никогда изменять ему и не отста-

нем от него, как от православного монарха и нашего государя. Ежели мы рассмотрим дело основательно, то убедимся, что он более, чем кто либо другой, есть наш природный государь”¹⁹⁴.

Наскільки щирі були ці заяви? Чи можна повірити, що гетьман насправді заперечував убивство Данила Виговського (“...пан Данило Виговський умер своєю смертю”¹⁹⁵)? А вже протягом усього 1660 р. — аж до походу — Ю. Хмельницький постійно писав у Москву клопотання про “бідних удів” і Нечая. Отож перед нами — швидше “офіційний” лист, написаний або під диктування Ковалевського, або для заспокоєння російських воєвод. Навряд чи такі ідеї народилися в самого Юрія Хмельницького. З повідомлень Беньовського видно, що гетьман був зовсім не проти схилитися до Польщі, а вбивство швагра ще більше підштовхувало його. Те, що Силецького було відпущено з Суботова, — явне порушення статей Переяславської угоди. Тому можна прислухатися до думки Самійла Величка, який писав, що саме дії посланців Беньовського, котрі, “...в Чигирин прибивши, и многих королевских ласк и обетниц прелестние сети пред Хмелниченком простершы, латво его, младоумного загнал в оніе; так иж дал слово отступить з войском своим Козацким от Монарха Російского, а прихилитися знову под руку королевскую. З тим Хмелниченко... (посланця Беньовського. — *Т. Я.*) отправивши, таил в себе до времени приличного тое отступства своего намерения”¹⁹⁶. До укладення Чуднівської угоди з Польщею залишалось трохи більше восьми місяців...

Незважаючи на всю самовпевненість росіян, у них, мабуть, усе-таки виникали деякі побоювання. Ми вже згадували, що Шереметеву був посланий наказ — вимагати видачі Беньовського. При цьому воєводу попереджали, що “до черкас и до их земских и ратушных, также и духовных судов и до прав и до вольностей, ему, боярину и воеводе, по договору, дела нет, и договорных статей остерегать во всем, чтоб ни в чем нарушены не были”¹⁹⁷. Виконати наказ у тій частині, яка стосувалася Беньовського, Шереметеву не вдалося.

Уже наприкінці січня (після того, як було повернуто рідним тіло Данила Виговського!) Юрій Хмельницький пише до царя, висловлюючи досить рішучий протест із приводу арешту одного зі старшин. “Вашего царского пресветлого величества ратные люди, под началом Васи́лиа Бори́совича Шере́мета будучие, козака и наместника полковника овруцкого, на імя Костюка Кондратенка... в месте Бышове (Старому Бихові. — *Т. Я.*) взявши, в Москву запровадили невинне и непотребне, власне як бы якого здрайцу, по которого теперь брат его родный Иван, обиватель бышовский, вышукуючи, в Москву за нашим позволением и причиною едет. Велце tedy вашого царского пресветлого величества прошу, рач оным ласку свою царскую и милосердіе показати: где ся колвек и у кого колвек там, в Москві, знайдет и в інших городах, жебы выйти до своего обійстя и господарства, до Бышова, не забороняно, изволит в. ц. пр. в. приказати, якобы ніхто не задерживал”¹⁹⁸.

Взагалі особистість Васи́ля Бори́совича Шере́метева, так само як і в роки гетьманства Івана Виговського, відіграла вкрай негативну роль у стосунках старшини з Москвою. Цей молодий і самовпевнений воєвода не вмів і не бажав знаходити спільну мову з козацькою верхівкою. Є безліч прикладів його сутичок з нею, на яких ми зупинялися в попередній праці¹⁹⁹. Ми ще повернемося до того, які наслідки мали вчинки Шере́метева напередодні Чуднівського бою.

Москва припустилася й іншої помилки. Бажаючи помститися Іванові Виговському за його зраду, росіяни вдалися до крайнощів: убили його брата і домагалися видати дружину. З колишнім Богдановим радником, незважаючи на його відставку, все ж слід було рахуватися. Поляки розуміли це краще і, хоча ненавиділи його й очікували від нього лише якихось прикрощів, проте величали “воєводою київським”. Протягом важкої для поляків зими 1659—1660 рр. саме Іван Виговський був тим подразником, який підштовхував їх до воєнних дій, не давав російським воєводам спокійно почувати себе в Україні і постійно бентежив уяву старшини.

Смерть Данила остаточно підштовхнула Виговського до активних дій. Схоже, тепер він однаково ненавидів і поляків, і росіян. Перших він одверто звинувачував у всіх своїх лихах, раз у раз повертаючись думкою до подій осені 1659 р.: “Я уверен, что... я никогда не дошел бы до этого, если б не был уверен в скорой присылке войска. Кто был виновником такого промедления, такого моего несчастья... и важного переворота в отечестве, тот, в свое время, должен будет отдать строгий отчет Богу; а я, сделавшись посмешищем для всего света, единственно по означенной выше причине, готов буду дать ответ на Страшном суде”²⁰⁰. Тепер, за його власним висловом, “втративши подругу життя, втративши нажите потом і кров’ю майно, оплакавши смерть свого єдинокровного брата”²⁰¹, Виговський зважується на відкриту війну до кінця — на що за інших обставин він би, певно, ніколи не зважився. Протягом усього свого гетьманства, навіть після походу на Київ, Виговський усе ще був готовий іти на компроміси й переговори з Москвою²⁰². Але, буквально примушений до цього, зрештою він став для царя небезпечним і рішучим ворогом. Він писав королю: “Совершенно решившись на это, охотно иду в Украину со своими новобранцами, которые находятся уже за Заславлем. Я имею несомненную надежду на Бога, что он сам отомстит за пролитие неповинной крови и не даст более неприятелям моим утешаться несчастьем, когда я... приступлю к делу, соединившись с ханом, его милостию, и с ордами, которыя прийдут ко мне на помощь”²⁰³. (Ми бачимо, як незалежно поводить ся Виговський з поляками!) Забігаючи наперед, тут варто вказати, що саме Виговський частково фінансував польське військо перед Чуднівською битвою, отож певною мірою був призвідцем поразки росіян.

Наприкінці лютого починається новий етап війни — після численних наполягань І. Виговського коронний гетьман з польським військом підступає під Могилів. Місто захищали козацькі полковники Остап Гоголь, Кирило Андріїв та Іван Богун. Ханенко повідомляв Шереметеву: “...Пришли де под Могилев гетман корунной Станислав,

да обозной Андрей Потоцкие, да писарь Ян Сапега, да изменник Ивашко Выговской и Биневской, а с ними де войска конных и пеших людей 18000, да 11 пушек... да с ними ж де Кайбей мурза с татары (отже, Виговському вдалось-таки їх залучити! — *Т. Я.*), и город Могилев осадили, и под Брянславль, и под иные... города ходят, и поветы тех городов воюют и жгут; и изменник де Ивашко Выговской... к полковникам и к начальным людем и к Черкасом, в Могилев к полковником писал же...”²⁰⁴ Звісно, Шереметев усі заслуги приписував собі — він, мовляв, пішов до Кублича, і Потоцький з Виговським, довідавшись про це, втекли в Польщу, а татари — в Крим²⁰⁵. А в пізнішій реляції від 18 березня Шереметев передавав повідомлення з Брацлава полковника Михайла Зеленського, що в Могилеві “полковники де с казаками на приступе поляков побили с 2000 ч[еловек]”²⁰⁶. Після відступу поляків полковники, які були в Могилеві, приїхали до Шереметева в Кублич — але не всі, а тільки Гоголь з Андрієвим. Богун, мабуть, занадто ненавидів російських воевод взагалі і Шереметева зокрема. Із Шереметєвим у нього були зіткнення ще 1655 р. Добре відомо, як навесні 1658 р. з П. Скуратовим приїхали воеводи для вступу на ці посади в найбільших містах України. Іван Богун тоді “кричал и говорил им: нам де воеводы ненадобны; жен да детей наших переписывать приехали?.. ты де к нам в Чигирин воеводою едешь? Не здоров де от нас выедешь!”²⁰⁷ Не їздив Богун і в Переяслав 1659 р.

Шереметев відзначив заслуги тільки Андрієва й Гоголя, хоча в цьому ж документі повідомляв і про присутність у Могилеві Богуна (Федоровича)²⁰⁸. А Москва взагалі нагородила за оборону Могилева тільки шляхтича Гельде, призначивши його полковником²⁰⁹, і причиною цього було те, що Москва не хотіла втручання козаків у білоруські справи — навіть коли їй це було вигідно.

Не менш цікава і друга реляція Шереметева, від 11 березня. У ній він посилається на Ханенка, який повідомляв про намір поляків і татар узяти Могилів. “...А как Могилев возмут, и они хотят приходит под Умань

и под иные... черкаские города; а он де Михайло из Умани с полком своим на помочь под Могилев пошел...” Але далі Ханенко попереджав: якщо Шереметєв не надішле підкріплення, він повернеться в Умань і сидітиме там²¹⁰.

Цікаво, що в польських описах облоги Могилева нічого не говориться про дії російських військ, хоча полякам було б логічно підкреслювати перевагу сил супротивника. Так, Єрлич писав: “...Пан гетьман Потоцький, прийшовши з військом під Могилів, містечко над Дністром, у якому заперлось тисяч вісім розбійників і козаків, штурмував його, але... втратив до 3000 людей. Немало німецької піхоти і драгунів убито; також немало й товариства з різних коругов убито, звідки з великим соромом і ганьбою відійшли... і повернулися до Меджибожа”²¹¹. Набагато більшої довіри, ніж донесення Шереметєва, заслуговує інше польське джерело — щоденник сучасника подій Лося. Він писав: “...Коронний гетьман Станіслав Потоцький, воєвода краківський, підступив з військом під наддністрянський Могилів, щоб його взяти; було послано в наступ іноземні й польські полки, проте його (наступ. — Т. Я.) відбили... близько п’яти або шести тисяч людей у штурмі було вбито; отож із великими втратами і ганьбою наші були змушені відступити”²¹².

До речі, під Могилевом потрапив у полон до росіян ще один зі старих полковників гвардії Богдана Хмельницького, що був у той час на боці Івана Виговського, — Антон Жданович²¹³.

Епізод під Могилевом завершує осінньо-зимові воєнні дії поляків на українському фронті. Потоцький відпустив війська на постій на Покуття і в Галичину. Виговському, який мав уже 2000 вояків, коронний гетьман “вказав квартири між Случчю та Горинню, де зимували біля Степані, Корця й інших волинських міст і сіл”²¹⁴.

В умовах тимчасового перемир’я російсько-українські відносини і проблеми виходять на перший план.

Навесні в Москву прибуває (явно без узгодження з гетьманом, тому що ніяких листів Ю. Хмельницького з цього приводу немає) дехто з лівобережних старшин.

Так, 11 березня до царя, а потім до Золотого столу був допущений Тимофій Цюцюра з товаришами²¹⁵. 14 березня до царя були допущені Яким Сомко з ніжинським протопопом Максимом Филімоновичем²¹⁶. Таке загравання з лівобережною старшиною — всупереч численним проханням гетьмана (висловленим і в Жердівських статтях, і в статтях Одинця) — засвідчило початок охолодження у взаєминах Москви з гетьманом і його оточенням.

Тим часом державницьке угруповання старшини вирішує скористатися тим єдиним пунктом з їхніх прохань, який усе-таки затвердив цар: правом козацьких послів брати участь у російсько-польських переговорах. Уже 1 березня Юрій Хмельницький пише цареві, що відправив своїх посланців на переговори: Василя Золотаренка, полковника ніжинського, Федора Коробку, товариша військового (відомого дипломата ще з часів Б. Хмельницького), і Костянтина Матюту. 23 березня послі Хмельницького для переговорів з Польщею приїхали в Москву²¹⁷.

У документах зберігся фрагмент інструкції послів. Навпевно, це інструкція, дана послам від гетьмана і старшини для переговорів з поляками. З цього документа стає ясно, що державницьке угруповання старшини аж ніяк не змирилося зі зміненими статтями Переяславської угоди, а навпаки — прагнуло скористатися з царського дозволу брати участь козацьким послам у переговорах з Польщею як лазівкою для зміни цих статей. Це засвідчує, що серед державницького угруповання були не тільки освічені люди, а й надзвичайно вправні юристи і дипломати.

Головним пунктом на переговорах стояла вимога ліквідації унії, при цьому українці посилались на давні прохання гетьманів і на “першу Гадяцьку угоду” (тобто на ту редакцію, яка була підписана сторонами, але не затверджена сеймом)²¹⁸. “...Якоже ко всей Речи Посполитой о снесении *по первой комиссии Гадяцкой* (курсив мій. — Т. Я.) той крамолы униатцкой, от котрой все зло походит, били челом на сейме коронацыи королевской и Речи Посполитой, наказ наш докучая посылали, так и

ныне те вышепомянутые обе статьи об них написанные с конфедерации прошлой, или чтоб совершенно ни во что почтенныи и отставлены были, или на будущем даст Бог сейме уложением снесены и впредь книги судебныи без всякого занесения о Руской унеи чтоб писать не дерзали, но единой Руси не униятцкой давныи права и нынешныи подтверждением описали...”²¹⁹ Наголошувалося, що цей пункт “...послы наши держать потщатися должны; а без того обережения к совершению покою приступить не удобно будет”²²⁰, тобто Військо Запорозьке висувало ліквідацію унії як умову самих переговорів з поляками.

Другий пункт так само важливий, більше того, це — пряма спроба скасувати два найважливіші положення Переяславської угоди. Мова йде про білоруські митрополії та про київського митрополита — іншими словами, про Білорусь і підпорядкованість української церкви. Пункт вимагав, щоб “впусте лежащие” митрополії князівства Литовського (Печерську, Вільненську, Городецьку, Жидиченську, Ліщинську, Полоцьку, Мстиславську, Супрасльську, Дерманську, Дубенську, Черейську, Уневську і Слуцьку) одержували винятково вільним обранням, “без всякого разсмотрения на породу шляхетцкую или иную”, за рекомендацією “господина митрополита и отца православного киевского”. Таким чином, усі православні білоруські пастирі мали, на думку старшини, підпорядковуватися київському митрополитові. Митрополити ж по обранню мали бути затверджені “рукоположением от святейшаго патриарха константиноградцкого”, а не призначатися королем, і це положення “дабы вечным правом, в уложение вписаным, постановлено было комисары наши именем нашим и всего Войска Запорожского и народу руского”²²¹.

Наступний пункт не менш дивний. “Писма наши руские все дабы паки в канцелярию корунную и Великого княжества Литовского введены и внесены были, и оными чтоб вершения от всех судов в русских делах устроены были; також посолства от нас к престолом королевским и Речи Посполитой природным нашим языком в написаных наказах примано было, и ответы словесные и

писменные таким же писмом давать”²²². Наскільки нам відомо, це єдиний випадок, коли Військо Запорозьке вимагало визнання своєї мови як рівноправної у Речі Посполитій, — цього не було навіть у Гадяцькій угоді.

В інших пунктах піднімаються не такі значні питання. Йдеться про повернення украденого Павлом Тетерею майна, зокрема всіх грамот, жалуваних Війську Запорозькому, — з часів литовських князів Гедиміна й Ольгерда аж до Яна Казимира²²³ — і про сестру Ю. Хмельницького: “госпоже Даниловой Выговской и детем ея, аки бедной вдове, через того ж Тетерею побраные имения и денежную казну, чтоб купно возвратил, послы просить будут”²²⁴.

Послів із Москви відпускають, ніяк не коментуючи даної їм інструкції. При цьому В. Золотаренкові “жалуют” місто Гомель “с волостью и с уездом, со всеми угоды”²²⁵. Це особливо дивно, якщо врахувати політику Москви щодо впливу гетьманської адміністрації на Білорусь. Напевно, царське оточення спробувало таким чином запевнити Золотаренка у своїй прихильності до нього. Але цієї “крамольної статті” у Москві не забули, і як тільки знайшлася причина, поспішили дати згоду на страту Золотаренка — хоч він тоді залишався одним із небагатьох прихильників Москви.

Ймовірно, загравання з Золотаренком було викликане ще й тим, що він теж був родичем Хмельницького — братом останньої дружини Богдана, і, можливо, це була спроба винагородити Юрія, який втратив двох своїх швагрів.

Молодий гетьман, незважаючи на всі його запевнення про вічну вірність законному государеві, явно змінює свої наміри. 28 березня він пише листа цареві — у відповідь на грамоту, що веліла йому негайно їхати в Москву. “Давно я о том мышлю и шукаю способу, толко ж на сесь час одно проезд злый, гостынцы болотистии (саме в ці дні до Москви приїхали відразу три делегації старшини — отже, дорога зовсім не була такою поганою! — *Т. Я.*), другая — певныи вести маем, же неприятеле ляхи, сполкуючися з иншими, мают неотменный за-

мысл на украинные города вашего царского величества ударыти, углядевши способный час, а звлаща кгды б почувлы о моем отъезде...»²²⁶

З огляду на ту роль, яку відігравав Ю. Хмельницький у Війську Запорозькому, його відсутність не могла суттєво вплинути на вибір часу для польського нападу. Крім того, як ми бачили вище, Потоцький відпустив війська на зимовий постій. Про це у квітні писав і І. Виговський²²⁷. Одне слово, і цей аргумент Хмельницького не витримує критики. Заслуговеує на увагу останній пункт: «...В тех листах, которые Петрановский, посланец Выговского, от турецкого цесаря привез, а я з Карпом, товаришем войсковым и приятелем моим, послалем к вашему царскому величеству, не знаем, если не мают ляхи з турками якои змовы потаемной...»²²⁸ Далі ми побачимо, що робив Іван Виговський для залучення на свій бік Криму й Туреччини. А Юрій Хмельницький, посилаючись на всі ці не дуже вагомні причини, заявляв цареві: «Без порады и воли всего Войска не могу учинити. Скоро теды почуем тихо от неприятелей досконале и безопасно будем zostавати от них, дорога ся направит, а паны полковники под час Воскресеня Христова ко мне в Чигрын з иншою старшиной зъедутся... в тот час нарадившия з всеми, охотне до вашего царского пресветлого величества не замедлю поспешити»²²⁹. Таким чином, Хмельницький відкладає рішення до Великодня, який того року припадав на 2 травня (за н. с.).

Даних про раду немає. Але вже в травні, після вказаного терміну, Юрій знову пише цареві. Він повторює, що «хан крымский конечно усилует з ляхами на Украину наступовати»²³⁰. І далі знову прохає: «Поновляем теж прозбу нашу до вашего царского пресветлого величества з швакгром моим Иваном Нечаем и Юрьем Нечаем и Иваном Сербыном. Пожалуй мене и их своею милостию государскою а кажи до нас отпустить, которых беремо на сумнене и шлюбуем, же до конца житія свего посполу за мною неотменными будут zostавати поддаными вашему ц. пр. в. Не остави мене и сестры моей отпущеной

и вдови еї не допускай з ново теперь народненным чадом”²³¹. І ні слова про приїзд у Москву.

З цього листа зрозуміло: Юрій Хмельницький нарешті довідався, що Нечаї живі. Очевидно, довідався він про це від своєї “відпущеної” сестри Степаниди. Як ми вже згадували, в січні старшина теж наполягала відпустити І. Нечая і Д. Виговського, і цар обіцяв це зробити, але його обіцянки так і не були виконані. Цього разу Москва також проігнорувала прохання гетьмана. До Чуднівської битви залишалось трохи більше чотирьох місяців.

У тому ж листі Ю. Хмельницький повертається до питання російсько-польських переговорів. Хоча послів було відпущено з Москви 4 квітня, тільки в травні гетьман пише: “...Велце дякуем, же ваше царское величество изволил послов наших: Василиа Никифорова Золотаренка, полковника нежинского, Федора Коробку и Константіа Матіюту з своїми... великими и полномощными послами... Одоевским с товарищы, на комиссию полскую, позволившы им волное мовене там о границы вашего царского величества Украинной (а не малоросійської! — Т. Я.) отпуститы”²³².

Російсько-польські переговори були зірвані поляками (до цього ми ще повернемося). Однак суперечки щодо кордонів і, по суті, відмова Юрія Хмельницького приїхати в Москву, а також видати Виговську, не могли залишитися непомічені.

Наприкінці травня Шереметєв зустрічається в Києві з Т. Цюцюрою. Мова явно йшла про вірність цареві гетьмана й частини старшини. Цюцюра був дуже обережний і сказав воєводі: “Гетман Юрий Хмельницкий добр и в постоянстве; а будет впредь либо какое дурно в нем объявится, что от него, Цицурь, тайно не будет и о том обо всем учнет он ему, боярину и воюводе, давать знать и писать”²³³. Шереметєв, очевидно, розглядав можливість бунту правобережних полковників у разі походу на поляків. Тому Цюцюра так само ухильно заявляв: “Как де мы пойдем на войну на польские города, а будет в то время меж заднепрскими черкасы учинится какое смятение, и мы, поворотясь, учнем с ними управливаться, и те

черкасы того будут бояться. Только де ныне впрямь того неведомо, что есть ли у них какие злые замыслы. А что впредь объявится, и про то де ему будет ведомо. И только де про воровство заднепрских полков ведомо будет подлинно, и... князю Козловскому с ратными людьми из Умани надобно отступить в Киев, и стоять всем вместе; а лубенскому и миргородскому полковником быть на Украине с... князем... Ромодановским, для оберегания украинских и черкасских городов от приходу крымских людей. А которые де полковники на сей стороне Днепра, и те де великому государю все верны и на милость великого государя надежны”²³⁴.

Навряд чи Цюцюрі насправді нічого не було відомо. Зате він сам уже вважав себе скривдженим. Він сказав Шереметеву: “Как я был на Москве, и в то время великому государю я бил челом о маетностях вора и изменника Ивашка Нечая, о Кричеве да о Чичерске, и мне сказано, что о том его, великого государя, указ будет после меня. А ныне приехал ко мне с государевым жалованьем, с хлебными запасами, челядник мой, и сказывал, что в тех маетностях мне отказано, и я в том *оскарблен* (курсив мій. — Т. Я.), потому что нежинскому полковнику Василью Золоторенку дан Гомель, а протопопу [Максиму] — маетность; а вначале де моя, Тимофеева служба, а не их”. Шереметев сказав, що теж просив дати маетності Цюцюрі, але відповідь з Москви була: “Полковнику Тимофею о маетностях великого государя указ будет впредь”²³⁵. У червні 1660 р. через ігумена Трахтемирівського монастиря Цюцюра вже клопотався за одного з опальних полковників, ще недавно свого опонента: “Бьет челом великому государю о Иване Сербине, что жена его умерла, а дети малые привезены в Переяславль, чтоб великий государь пожаловал, велел его отпустить к детям...”²³⁶ Але позиція Москви тут була непохитна, отож прохання Цюцюри, як і численні гетьманові просьби, були проігноровані.

Можна тільки дивуватися, як Москва примудрялася множити своїх ворогів в Україні. Цюцюра, безумовно, зіграв вирішальну роль у тому, що Лівобережжя восени

1659 р. перейшло на бік царя (це відзначали всі, у тому числі й І. Виговський). Саме Цюцюра, а не хтось інший з полковників, і не Максим Филімонович. Можна було нагороджувати Золотаренка й ще багатьох, можна було не давати Цюцюрі Нечаєвого мастку (чому це зробили — з моральних міркувань, щоб не злити ще більше Юрія Хмельницького, чи — ймовірніше — задля обмеження впливу української старшини на Білорусь?), а дати щось навзамін, але відмовити в “пожалуванні” одному й нагородити інших... Знову доводиться констатувати, що всього лише через кілька місяців “вірний прихильник царя” Цюцюра, ображений (за його власним висловом) великим государем, кине Шереметева у критичну мить Чуднівського бою, прирікши його цим на поразку.

На розвиток російсько-українських відносин безпосередньо впливала зовнішня ситуація. Тут було два основні чинники: кримський і шведський. Іван Виговський, незадоволений діями польських військ, ще восени 1659 р. намагався залучити на свій бік Крим. Улітку татарські “язики” повідомили Сіркові, що “...зимою прислал к кримскому хану Ивашко Выговской гонца, чтоб крымской хан шел с ним на черкасские города войною...”²³⁷. У Варшаві на це дивилися дуже насторожено, хоча й самі прагнули допомоги від Криму. Ще 20 січня 1660 р. Ян Казимир писав ханові, умовляючи його виступити з ордою проти Москви й козаків, щоб потім він спустошив Москву “вогнем і мечем”²³⁸. Навесні ж 1660 р. зусилля київського воєводи почали нарешті давати плоди. У квітні 1660 р. Нурадин-Султан писав Станіславу Потоцькому: повідомляю “вашу милость о себе с войском крымским, белгородским и ногайским; пишу к вашей милости из-под Очакова...· Благоволит ваша милость со всевозможною скоростию прислать к нам посланца с извещением, в какие края должны мы идти и где соединиться. Вслед за ними выступают и турецкие войска... ..мы пойдем прямо и соединимся, где следует”²³⁹. А Шереметев повідомляв, що “...крымской де хан, по присылке Выговского, сам не пошел, а послал Нарадына

царевича, и Нарадын де ныне стоит в Беле-городе, а с ним татар 50000 человек...²⁴⁰.

Вже в травні місяці орда вторгається в межі України. 6 травня В. Б. Шереметев сповіщав, що загін татар (800 чол.) приходив під Умань, але їхній напад відбили²⁴¹. 18 травня поляки повідомляли, що татари вбили Сірка, якого Ю. Хмельницький послав із кількома десятками тисяч козаків захищати від татар Україну²⁴². Щоправда, звістка про загибель Сірка була хибною, через місяць він завдав нападникам удару у відповідь. 13 червня, за повідомленням князя Г. Козловського й уманського полковника М. Ханенка, "...полковник Иван Серко с ратными людьми за рекою Бугом в урочище Начертанье татар... побил многих людей, человек с 300 и больше, а в языцах де взяли татар 20 человек, и которой полон взят был под черкасскими городами, и тот де полон отбили весь, и с бою де татар утекли немногие люди..."²⁴³. Це ж засвідчив і сам Сірко²⁴⁴. Але вже 22 червня Козловський знову сповіщає з Умані, що "приходили татаровя под черкасские города, под Камянку, под Тясмин, под Баклий и под иные города..."²⁴⁵.

Вступ у війну татарсько-турецьких військ вочевидь змінював співвідношення сил в Україні. Але головний удар завдано Москві у травні. 3 травня в Оливі було укладено мирну угоду Польщі зі Швецією. Завершилася війна, яка тривала п'ять з половиною років і потребувала величезної кількості польських військ. Вже в червні 1660 р. поляки розпочинають воєнні дії відразу на двох напрямках — в Україні та в Литві.

Єрлич писав: "Пан воевода руський Чарнецький з військом, яке було з ним у Швеції, прийшов на Волинь до Володимира та Луцька і, з тиждень відпочивши, пішов із військом на москву назад до Бреста; цього війська, розповідали, п'ять тисяч..."²⁴⁶

Навесні 1660 р., після взяття Бихова і перемоги під Могилевом, російські війська розпочинали активні й дуже вдалі дії в цьому районі. За Єрличем, у травні "москва з військом до Бреста підтягнулась, кажуть, із сорок тисяч. Узявши Брест і замок, чимало людей вирубали і

свою посадили піхоту; з нею гетьман литовський Сапега неодноразово мав сутички і змушений був відступити на Полісся²⁴⁷. Ще раніш, у березні 1660 р., литовське військо на чолі з Полубинським розбив Хованський під Ляховичами²⁴⁸. Литовське військо, не бажаючи продовжувати службу через відсутність оплати, відмовилось підкорятися своєму зверхникові і сконфедерувалося, вибравши собі маршалком полковника Самійла Кмитича²⁴⁹. Польський король зайняв тверду позицію щодо конфедератів. За повідомленням І. Хованського, він відмовив їхнім послам і сказав: "...Что де те их заслуженные гроши, 200000 злотых, отдам крымским татаром, и пошлю де тех крымских татар в княжество Литовское и велю де вас, жолнеры, всех выстинать... а будет де хотите славу свою доказать, и вы де подите против великого государя ратных людей и Великое княжество Литовское обороните, тогда де вам и заплата будет..."²⁵⁰

Саме в цей час, у березні, Чарнецький дістає змогу піти з Пруссії завдяки практично вже укладеному миру. Єрлич писав у березні: "...я. п. в. руський, вийшовши із Пруссії зі своїм військом, роздає полкам квартири по Волині біля Рівного і Ратна"²⁵¹. Для Чарнецького конфедерація стала неприємним сюрпризом. 5 березня він пише лідерам литовських конфедератів С. Кмитичу і Є. Машевському, щоб умовити їх об'єднати сили для продовження воєнних дій. Чарнецький, рішучий, навіть жорсткий, безкомпромісний воїн, намагався в цьому листі бути дипломатом. "Лист ваших милостей, моїх милостивих панів, надісланий й. м. п. писарю Великого князівства Литовського, зробив мене щасливим, адже в ньому обговорюються військові справи, пов'язані з суспільним благом. Задля блага вітчизни необхідно, щоб із силами в. м. панів з'єдналось військо мого регіменту..."²⁵² Спроба домовитися вдалася не відразу. Хованський доповідав, що "Чарнецкий де с войском литовским случаться не хочет, а хочет де промышлять своим войском великого государя над ратными людьми"²⁵³. Ще в травні С. Чарнецький намагався одержати від короля маєтки одного з лідерів литовської конфедерації, Самійла Кмитича, "на зло віт-

чизни упертого бунтівника і ребеліянта”²⁵⁴. Але незабаром Кмитич усе-таки з’єднується з литовським військом на чолі з гетьманом Павлом Сапегою, у якого було 10000 чоловік²⁵⁵, а вже в червні ми бачимо його активним учасником боїв²⁵⁶. За даними Д. Мишецького, які той передав з Вільна, до Чарнецького приєдналися 6000 татар, “которых было послал польской король на полковника на Кмитича, велел их снести... и они де, Кмитич, убояся того, учели быть по-прежнему послушны и хотят де с Чернецким идти вместе...”²⁵⁷.

Отож прихід загону Чарнецького був особливо важливий для поляків у зв’язку з конфедерацією литовського війська. Взагалі, як ми вже неодноразово відзначали, конфедерації в Речі Посполитій у 60-і роки помітно впливали на долю України²⁵⁸. Поява невеликого загону Чарнецького відразу ж змінила ситуацію. “...Підійшло військо я. п. Чарнецького, воеводи руського, до Бреста, об’єднавшись із п. гетьманом литовським і його військом, почали шматувати ворога... той відступив до Лашковичів... я. п. п. гетман і Чарнецький не відходили від Бреста, а московськую залогу в замку захопивши, посадили свою”²⁵⁹. Після цього Чарнецький узяв Слонім, у якому, за словами очевидця Лося (він так і пише: “що сам бачив”), “доньки шляхетські, вдови, дружини і майже весь престолюд, зі сльозами молячись Богу, благословляли нас”²⁶⁰.

На чолі російських військ були Хованський і Щерба. За свідченням Єрлича, вони “...мали 22000 добірного війська, кінноти 12000 і піхотинців 10000”²⁶¹. Єрлич пише про цілковиту безтурботність Хованського, який керував військовими діями. Російські війська “йшли як на мед чи на ігрище ...з конопляними мотузками біля поясів, щоб зв’язувати наших. І, хоч не любили одне одного пан гетьман (Сапега. — *Т. Я.*) і пан воевода (Чарнецький. — *Т. Я.*), неприязнь відкинули” і пішли в наступ на росіян²⁶². 27 червня під селом Поланкою відбувся бій. Чарнецький “на корпус Хованського... напав і в битві з ранку до полудня уцент його розбив”²⁶³. Вісім тисяч росіян було вбито, у полон потрапив сам Щерба. Хованський

утік до Смоленська²⁶⁴. Семена Змієва було поранено²⁶⁵. За даними Єрлича, росіян “на полі дванадцять тисяч полягло”²⁶⁶, а полонених, Щербу, пораненого сина Хованського і 163 корогви відіслали до короля²⁶⁷. Польський історик, сучасник подій Коховський, приводив у зв’язку з цією поразкою цікаву деталь: Хованський нібито в гніві зірвав із себе образ святого Михайла, що був його талісманом, і наказав бити його киями²⁶⁸. А учасник бою поляк Мацкевич свідчить, що Хованський з досади “наказав усю шляхту вбивати, грабувати, палити, брати в полон і т. ін.”²⁶⁹.

Ця поразка поклала край російсько-польським переговорам. Самовидець писав: “Пришовши Чарнецькій тоє войско, застаючое з князем Хованским, розбил, же мусіли и комиссарі его царского величества з Борисова уступити, нічого не отпрауючи комісії, в Петров пост уступили, а Борисов зостал в облеженю”²⁷⁰. Б. Рєпнін писав зі Смоленська, що “...после де того бою гетман Павел Сапега да с ним полковники Полубенской да Кмитич да Агинской с литовским войском из-под Ляхович пришли под Борисов... да с ними ж де вместе пришел... корунной полковник Чернецкой с полком своим...”²⁷¹. Єрлич повідомляє, що на той час “на тій комісії москва наших заперла в замку, тому замок Ляховецький також був звільнений від ворога”²⁷², “і тих комісарів од смерті й лютого полону врятували, — було їх близько чотирьохсот”²⁷³.

Військове щастя відвертається від росіян. Успіхи в Литві зійшли нанівець. Наприкінці червня Б. Рєпнін повідомляв зі Смоленська, що “...Вильня де, и Гродня, и Ковна, и Брест от полских людей сидят в осаде”²⁷⁴. 12 червня П. Сапега навіть видає указ про відкликання полковника Оскирки зі Слуцька “у зв’язку з перемогами над ворогом”²⁷⁵. Самовидець писав, що “Могилев, воеводу убивши, ляхом поддался, і так же і Вилня учинило”²⁷⁶. Могилевський ігумен Орест у своїх записках згадував, що в облозі Могилева брали участь не тільки Чарнецький та Сапега, а й коронний польний гетьман і воевода київський²⁷⁷, тобто Виговський. Польське військо, вима-

нивши російське військо з Могилева, “порубало солдат і могилевських городян, охочих, і потопило їх у Дніпрі”²⁷⁸. Після цього Виговський пішов зі своїм полком за Стир, до Горині²⁷⁹.

У цьому районі, де стояли загони козаків і російські рейтари, активно й успішно діяв полковник Виговського Ласко. Єрлич писав, що Ласко, одержуючи дані про козацькі війська від шпигунів, “з чотирма тисячами, зайшовши вночі... став, очікуючи разбійників (козаків. — Т. Я.), які вдень прийшли; він ударив на них і розбив; по різних містах і переправах на Горині багато разів бився з ними, бив їх і топив у Горині-річці”²⁸⁰. Взагалі це дуже цікавий факт: матеріальне становище Виговського до весни 1660 р. помітно поліпшується. У квітні він повідомляв Пражмовському: “Пехота у меня венгерская, которую я расположил по квартирам в Барской крепости... Могу поручиться, что хоругви в наличности и солдаты весьма испытанные в войне”²⁸¹. Звідки в нього раптом узялися гроші, якщо він ще зовсім недавно бідкався королю, що втратив усе в Чигирині? А вже восени 1660 р. польське джерело з України повідомляє, що “его милость воевода киевский Выговский должен кормить войско наше”²⁸². Чималі витрати для розореного экс-гетьмана і новоявленого воеводи, який навіть не міг вступити у свої володіння...

Потерпівши велику невдачу в Литві, у Москві починають планувати похід на Польщу. Натхненником і організатором його був Василь Борисович Шереметєв. У червні він віддає наказ: “Как по указу великого государя пойду я с государевыми ратными людьми в войну под польские города, и со мною пойдут: товарищ мой, окольничий и воевода князь Осип Иванович Щербатов с товарищи да полковники с черкасы: переяславский, нежинский, прилуцкий и белоцерковский. А итти войною под польские города Полесьем, под Корец да под Луцк... А будет под те города сам не пойду, а пошлю товарища своего, стольника и воеводу князя Боротинского; и с ним пойдут те ж полковники с черкасы. А стольнику и воеводе князю Григорью Козловскому, с своим полком,

в то время для приходу татарского быть в Умани; а с ним быть черкасским полком: Уманскому, Богуну и Браславскому. А как де гетман Юрий Хмельницкий пойдет в войну, и с ним пойдут заднепровские полки, опричь Белоцерковского, Уманского, Браславского и Богуну”²⁸³. Час походу, як і його командувач, були обрані невдало. Запорукою успіху могли бути тільки спільні дії російського і козацького війська. А старшина, як ми вже згадували, недолюблювала Шереметева, та й російсько-українські відносини на той час (літо 1660 р.) зіпсувалися.

Влітку 1660 р. стряпчий Головін повідомляв у Москву про свою розмову з військовим писарем Семеном Половцем. Той сказав йому, що гетман Юрій Хмельницький “верен великому государю и милости государевы желает, только де его сбивает и на всякое дурно приводит есаул Иван Ковалевский”²⁸⁴. Дивний і сам по собі надзвичайно цікавий факт — той самий Ковалевський, який іще в січні був чи не єдиним відданим прихильником Москви в гетьманському оточенні! Цікаво також, що 8 липня Шереметев сповіщав про сутички князя Козловського (який був воеводою в Умані) з Ханенком і гетьманом. Ханенко надіслав до воеводи тільки одного з узятих Сірком у полон татар. На це Козловський “говорил полковнику и судье: для чего они татар привезли к нему не всех, и чтоб они тех взятых татар прислали... (до Шереметева. — Т. Я.) в Киев и к гетману Юрию Хмельницкому; и полковник де Михайло Ханенко и судья Артем говорили, указ де у них от гетмана от Юрия Хмельницкого есть, чтоб взятых татар ко мне посылать не велел, а что де они наперед сего присылали ко мне языков, татар и ляхов, и за то де от гетмана ему, Михаилу, было великое безчестье, сидел прикован у пушки, и ныне де они и впредь языков посылать ко мне не будут”²⁸⁵. Цей епізод доводить, що Юрій часом виявляв деякі риси вдачі свого батька, і те, що він був дуже роздратований. Чому?

Тут варто повернутися до питання: навіщо взагалі укладалася Переяславська угода 1659 р.? Яку мету ставила перед собою кожна сторона? Коли Богдан Хмель-

ницький 1654 р. визнавав “високу руку царя” (термін дуже розпливчастий, що дає простір для різних його трактувань), для цього були зовнішні причини: наступ польсько-татарських військ і невдача на молдавському фронті (військовому й дипломатичному). Україна шукала військового союзника проти Польщі і знайшла його. В цьому була основа Переяславської угоди 1654 р. Все інше — обмеження зовнішньополітичної діяльності гетьмана, сплачування податків і присутність воєводи в Києві — було просто ціною за військову допомогу Москви. Саме тому жодна зі статей договору за життя Богдана не виконувалася — він, як і раніше, вів незалежну зовнішню політику і не платив ні копійки в Москву. Зате Росія одержала доступ у білорусько-литовські землі. Тому обидві сторони робили вигляд, ніби угода залишається в силі. Це був компроміс. Але як тільки Москва почала вести мирні переговори з Польщею, а Богдан 1656 р. знайшов нового військового союзника проти поляків — Швецію, обидві сторони почали дорікати одна одній невиконанням зобов’язань. Богдан кричав, що його зрадили, Москва вимагала припинити зовнішні зносини і платити податки. У відносинах України та Росії назрівав вибух. Після смерті Богдана до влади прийшов непопулярний Виговський, і це загострило внутрішні суперечності в Україні. Розпочалася запекла боротьба за владу старшинських угруповань, які використовували породжений Хмельниччиною анархо-руйнівний елемент. Москва спостерігала, як гетьман намагався опиратися своїм опонентам, адже завжди прагнула послабити владу свавільних гетьманів. Не одержавши допомоги з Москви, І. Виговський, щоб зберегти булаву, уклав угоду з Польщею, спробувавши домогтися умов конфедеративного союзу. Будь-який інший союз в Україні, де поляків ненавиділи, просто не прийняли б. Але польський сейм не зважився на такий радикальний крок. Коли лівобережна старшина билася за булаву, догоджаючи московським воєводам, правобережна старшина, яка боялася масових виступів проти “урізаної” угоди з Польщею, принесла Виговського в жертву, обравши на його місце сина улюбленого в

народі Богдана Хмельницького. Єдина Гетьманщина була збережена.

Яку мету мала старшина, вдруге укладаючи союз із Москвою? Як і спершу, захист від зовнішнього ворога, але цього разу — і від внутрішнього: “черні” та старшини, яка нею маніпулювала. Саме тому Жердівські статті, а пізніше — статті Одинця вимагали від царя заборони приймати посланців Війська Запорозького без відома гетьмана. Але Москва, пам’ятаючи тяжкі часи спілкування зі свавільним Богданом та Виговським, не побажала піти на компроміс і постаралася всіма силами послабити гетьманську владу.

Переяславська угода 1659 р. також ніколи не виконувалася повністю. Гетьман у Москву так і не приїхав, контакти з поляками й татарами (хоча і не в такому масштабі, як при Богдані) зберігалися, гроші в російську скарбницю не платилися. Щоправда, в Україну прибули російські воєводи, а старшина самовільно їздила в Москву. І те, й те ще більше послаблювало гетьманську владу. Таким чином, друга умова союзу — захист гетьманської влади від внутрішньої загрози — не виконувалася. А коли влітку 1660 р. в Україні внаслідок Оливської угоди Польщі зі Швецією почали хазяйнувати польські й татарські війська, то не стало будь-якого сенсу цього союзу — з українського погляду. Тепер досить було одного поштовху, щоб він розпався.

17 липня 1660 р. під Волошковом на Кодачку відбулася рада²⁸⁶, на якій були присутні Шереметев і Хмельницький зі старшиною. На ній ухвалили “йти з войском под Львов, а з Шереметом старшим Цюцюрі, полковникові переясловському, и полку Киевському и Прилуцкому, а Хмельниченко гетман зо всіми полками особно ити міет”²⁸⁷.

Зеленевицький пише про розкол старшини вже на час ради. (Щоправда, його “*Memorabilis victoria de Szere-metho*” написано вже після Чуднова, тобто, знаючи результат, він міг підкоректувати передмову). Частина козаків не хотіла, щоб гетьманом був син Хмельницького, насамперед через те, що в його оточенні було багато

старшини, яка прагнула повернутися в польське підданство. Це були козаки, якими під час походу керував Цюцюра як наказний гетьман. З іншого боку, сам гетьман хотів позбутися Цюцюри, а заодно — й “московського тиранства”. І Зеленевицький робить висновок: більшість козаків була на боці Хмельницького, а Цюцюру недолюблювали²⁸⁸. За цим же джерелом, саме Шереметєв наполіг, щоб булаву наказного гетьмана передали Цюцюрі, при цьому нібито сказавши: “Сподіваюся, що вона лишиться при тобі”²⁸⁹.

Шереметєв був налаштований дуже агресивно й самовпевнено. Поляки повідомляли, що він казав про взяття “Кракова і клейнодів королівських, покликаючись навіть на образ Спасителя... ..що або за допомогою Спасителя здобуде Краків і Польщу, або Спаситель (мається на увазі ікона. — *Т. Я.*) разом з ним у ворожу неволю потрапить”²⁹⁰. Самовидець пише, що Шереметєв “собі... обіцал... короля полского, взявши Варшаву, провадити в Киев в неволю...”²⁹¹. Коховський, передаючи деякі подробиці ради, пише, що Цюцюра заявляв: поляки сміливі тільки в бою проти боягузливого ворога, а від армії, яка легко скорила Литву, перелякано втікатимуть. Ці слова, до речі, дуже припали до серця Шереметєву²⁹². А от князь Г. Козловський дотримувався іншої думки щодо сил поляків і, нагадуючи про припинення польсько-шведської війни, радив краще захищатися в Україні, використовуючи її укріплення, а не заглиблюватися в чужу територію²⁹³. На це Шереметєв закричав на князя, що той своїми боягузливими заявами позбавляє царя його слави, і поклявся, дивлячись на образ Христа: “Не буду тебе за Бога-Спасителя мати, якщо ти королівства ляхків і короля в руки мені не віддаси, щоб я їх великому цареві нашому передав”²⁹⁴. Коховський пише, що присутні були шоковані і злякані можливими наслідками такого вчинку.

Літопис Самійла Величка також наводить цікаве свідчення. Збираючись у похід, Шереметєв “міл у себе одного дня на обіді і погуляню все знатнейшее духовенство монастирей Кіевских; при яком погуляню и грміотах пу-

шечних і мушкетних, возвисися пред Господем сердце его Шереметово, егда всем присидящим у него братіям изрече: «Слишите, отци честніи: что сим мне от Государя моего врученными войсками всю Полщю оберну в пепел, и самого Корля в сребрних кайданах представлю Государю моему», — на що кгда ректор тогдашній Брацкій отповидел: же треба о тое Господу Богу молитися, а не на множество сил уповати, — отповидел паки Боярин на тое, — иж при таких силах войска и без помощи Божіей с неприятелем управится можно²⁹⁵.

Відповідно до польських джерел, воевода хвалився також, що після захоплення Польщі принесе волю “молдаванам, волохам і всім іншим грецької віри народам, які залишаються в магометанському ярмі, й накаже їм платити данину своєму цареві”²⁹⁶. Тут наводиться свідчення, що підбив Шереметева на такі шаленства якийсь Стефан Песочинський, що потрапив до росіян у полон і “отуманив варвара”, запевняючи, нібито “Польша доведена до краю”, всі найважливіші міста зайняті шведами, а решта військ — у Пруссії з Любомирським²⁹⁷. Важко сказати, наскільки можна довіряти цій інформації, адже написана вона була вже після Чуднова, коли могли виникати всілякі напівлегендарні пояснення перемоги поляків. Хоча, безумовно, “Польсько-московська війна” Циклинського — найважливіше і найцінніше джерело того часу. Є ще одне непряме підтвердження грандіозних планів Шереметева щодо звільнення православних народів. Це лист Костянтина Щербана, колишнього молдавського і волозького господаря, Олексієві Михайловичу. Написаний він у липні 1660 р., саме тоді, коли Шереметев оголосив наміри свого походу. В цьому листі Костянтин просив у царя заступництва і війська, з яким він міг би Молдавію “на вечную вашего царского величества славу из неволи освободити”²⁹⁸. Але найголовніше, що колишній господар посилається на свою зустріч із Юрієм Хмельницьким і Шереметевим, за порадою якого він і відряджає своїх посланців у Москву²⁹⁹.

Отже, Шереметев і російські війська готувалися до походу, а Юрій Хмельницький тим часом надсилає дру-

гу делегацію в Москву (9—23 липня у Москві був полковник Яненко-Хмельницький, а слідом за ним прибув сотник Петро Забіла з товаришами³⁰⁰, але невідомо, з якою метою і від чийого імені приїжджали ці старшини). Першого разу, в січні, делегації Одинця практично у всіх проханнях було відмовлено. Цього разу ніхто з полковників чи вищих старшин у Москву не поїхав — тільки сотник корсунського полку Григорій Піддоненко. Та й прохання були дуже скромні. По-перше, гетьман просив надіслати “другово... боярина с ратью, понеже... Шереметев пошел против ляхов, а тут надобно, чтоб было с нами кому против крымского хана стояти”³⁰¹; по-друге, щоб цар “изволил приказати с своими послами донским людем вскоре над крымскими промышляти городами, мешаючи замыслы их (татарські. — Т. Я.) и сходства их с ляхами”³⁰². Іншими словами, гетьман не вірив у глобальні плани Шереметева захопити Польщу і просив царя хоча б захистити Україну.

Напередодні походу він знову просить відпустити швагра: “Чтоб по милости своей пребогатой изволил шурина моего Ивана Нечая и его брата отпустить до нас на Украину, дабы сестра моя дале не узнавала болшого вдовства, чем болше нас утвердят желания и верности к его пресветлому царскому величеству: единым человеком ни богатая земля убожится, ани убогая наставится”³⁰³.

У ті ж дні гетьман надіслав і особистого листа до царя. Серед іншого він писав: “...Так многожды о Иване Нечае, зятя моего, до вашего царского пресветлого величества писал. А никогда не могу счастливым быти, чтоб получил желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего царского пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную вашего... величества заслужити милость не могу. Сестры мои, две вдовы, по Данилку Выговском и по Иване Нечаю с детками безпрестани слезы проливают кровавые, и на меня нарекают, и докучают, и просят, чтоб... бил челом и писал, чтоб мною уж сего Нечая упротил к сестре”. Практично вперше і востанне він просто благає царя: “До лица земли упадаючи пред престолом царс-

ким, с покорным прошением моим...” І висловлює надію, що цар не зволить “покорного прошення мого, верного и желательного слуги своего, презрети”, обіцяючи: “во век живота своего... услугами моими верными отслугивать буду”³⁰⁴. Певно, в Чигирині ще залишалися якісь ілюзії щодо “доброго царя”, до якого просто “злі воеводи” не доносять нічиїх прохань.

Посланці гетьмана були в Москві в серпні, коли похід був уже в розпалі. Але навіть тепер, коли слід було б “підтримати вірність”, Хмельницький знову дістає відмову — категоричну, таку, що не залишає жодних надій. 10 вересня, коли козацьке військо вже виступило в похід, цар надсилає офіційну відповідь Ю. Хмельницькому про Нечая: “...Ивана в Войско Запорожское к вам отпустить нельзя, для того что он полскому королю по присяге своей учнет желати всякого добра, а нам, великому государю, и вам, всему Войску Запорожскому, проискивать учнет всякого зла”³⁰⁵.

Шереметєв, збираючись у похід, теж не вважав за потрібне церемонитися. Літопис Величка повідомляє, що, коли Юрій Хмельницький виїхав з його табору після нової зустрічі, “...тогда боярин, ничего не опасаячись, вымовил такое на Хмелниченка слово: «Прилично би тому гетманишку еще гуси пасть, а не гетмановать», — яке слово боярское зараз Хмелниченкове донеслося, и не тилко его велме уразило, але и до измени намірнной скорейшую подало причину”³⁰⁶.

Не маючи захисту ні від зовнішніх, ні від внутрішніх ворогів, гетьман і його оточення змушені були шукати виходу поза Московію. І похід Шереметєва з перших же його днів був приречений, так само як і Переяславська угода 1659 р.

ПРИМІТКИ

¹ Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. 59. — С. 18—19.

² Саме ці старшини, а також О. Силич, Ф. Джулай, І. Вертецький і Т. Цюцюра, були в армії І. Виговського під час

- битви під Конотопом з російським військом. Див.: Акты ЮЗР. — Т. XV. — № 9. — С. 406.
- ³ Летопись Самовидца. — К., 1878. — С.81.
- ⁴ ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVI. — С. 376—377.
- ⁵ Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 99. — С. 311.
- ⁶ ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVI. — С. 377—378.
- ⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 99. С. — 307.
- ⁸ ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVI. — С.378.
- ⁹ Там само. — С. 379.
- ¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 99. — С. 307.
- ¹¹ *Michalowski J. Pamiętnik...* — S. 141.
- ¹² Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 99. — С. 307.
- ¹³ ПКК. — С. 379.
- ¹⁴ Там само. — С. 380.
- ¹⁵ Там само. — С. 381.
- ¹⁶ Там само. — С. 382.
- ¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. IV. — № 155. — С. 254.
- ¹⁸ ПКК. — 1е. — Т. III. — Ч. III. — № LXXX. — С. 351—352. Лист І. Виговського до короля, 6 жовтня 1659 р., про те саме — лист Виговського до Ст. Потоцького від цієї ж дати: ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXI. — С. 355—357.
- ¹⁹ Там само. — С. 356.
- ²⁰ Там само. — № LXXX. — С. 352.
- ²¹ *Kubala L. Zerwanie ugody Hadziackiej.* — № IV. — S. 547.
- ²² ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVI. — С. 382.
- ²³ *Мицик Ю. Джерела...* — С. 89—90.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ ПКК. — 1е. — Т. II. — № LXXI. — С. 300.
- ²⁶ *Kubala L. Zerw. ugody Hadz.* — № IV. — S. 547.
- ²⁷ ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXX. — С. 353. Лист І. Виговського до короля, 6 жовтня 1659 р.
- ²⁸ Там само. — № LXXXVI. — С. 383—384.
- ²⁹ *Kubala L. Wojna duńska.* — Dodatek. — № LXXIV. — S. 625. Лист Т. Карчевського, 18 жовтня 1659 р. з табору під Котельнею.
- ³⁰ ПКК. — 1е. — Т. II. — № LXXI. — С. 300.
- ³¹ Там само.

- 32 Там само. — № LXXXIV. — С. 368. Лист А. Потоцького до короля, 25 жовтня 1659 р.
- 33 Акты ЮЗР. — Т. IV. — № 115. — С. 255.
- 34 Там само. — Т. VII. — № 97. — С. 295.
- 35 Там само. — С. 293. Лист І. Виговського до О. Трубецького, 11 серпня 1659 р.
- 36 Там само. — Т. IV. — № 115. — С. 273.
- 37 Там само. — С. 267.
- 38 Там само. — С. 273. Статейный список русских воевод.
- 39 Там само. — С. 274.
- 40 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVI. — С. 383.
- 41 Volumine legum. — Т. IV. — S. 304—305.
- 42 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVII. — С. 335.
- 43 Там само. — С. 337.
- 44 Там само. — № LXXVIII. — С. 343.
- 45 Там само. — № LXXXVI. — С. 377.
- 46 Там само. — № LXXII. — С. 360. Лист І. Виговського до польського короля, 20 жовтня 1659 р.
- 47 Теки Нарушевича // НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. II. 13707. — Арк.10. Лист арцибіскупа львівського Я. Тарновського до біскупа краківського Тжебицького.
- 48 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXII. — С. 359—360.
- 49 Там само. — № LXXX. — С. 354.
- 50 Там само. — № LXXX. — С. 352—353.
- 51 Там само. — № LXXXVI. — С. 382.
- 52 *Kubala L.* Wojna duńska. — Dodatek. — № LXXIV. — S. 626. Лист Т. Карчевського, 18 жовтня 1659 р.
- 53 ПКК. — 1е. — Т. III. — Ч. III. — № LXXXII. — С. 358. Лист І. Виговського до короля, 20 жовтня 1659 р.
- 54 Там само. — № LXXXIII. — С. 363—364. Лист І. Виговського до М. Пражмовського, 20 жовтня 1659 р.
- 55 Там само. — № LXXXII. — С. 360.
- 56 Там само. — № LXXXIII. — С. 363—364.
- 57 Про те, що татари не зможуть втручатися в польські справи, оскільки “зайняті війною з Угорщиною та Молдавією”, А. Потоцький писав королю в листі від 25 жовтня 1659 р.

- 58 *Kubala L. Wojna duńska.* — S. 513. — AGAD, Turecki, № 46.
- 59 ПКК. — 1е. — Т. III. — Ч. III. — № LXXXIV. — С. 369. Лист А. Потоцького до короля, 25 жовтня 1659 р.
- 60 Там само. — № LXXIX. — С. 348. Лист А. Потоцького до С. Потоцького, 17 жовтня 1659 р.
- 61 *Kubala L. Wojna duńska.* — № LXXIV. — S. 624—625.
- 62 Там само. — С. 625.
- 63 Там само.
- 64 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXII. — С. 359—360.
- 65 Там само. — С. 360.
- 66 Там само. — № LXXXV. — С. 374—375. Лист А. Потоцького до С. Потоцького, 25 жовтня 1659 р.
- 67 Там само. — № LXXXIV. — С. 369—370. Лист А. Потоцького до короля, 25 жовтня 1659 р.
- 68 Там само. — № LXXVII. — С. 336. Лист А. Потоцького до короля, 4 серпня 1659 р.
- 69 Там само. — № LXXVIII. — С. 340. Лист короля про статті, подані Виговським, 19 серпня 1659 р.
- 70 Там само. — С. 343.
- 71 Там само. — № LXXVI. — С. 384. Лист А. Потоцького до короля, 7 жовтня 1659 р.
- 72 Там само. — С. 385.
- 73 Теки Нарушевича. — Ф. II. 13707. — Арх.10. Лист Беньовського до Тжебицького, 28 жовтня 1659 р.
- 74 *Kubala L. Wojna duńska.* — Dodatek. — № LXXIV. — S. 625.
- 75 Летопись Величко. — I. — С. 426.
- 76 Акты ЮЗР. — Т. IV. — № 115. — С. 275. Статейный список русских воевод.
- 77 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVII. — С. 389. Лист І. Виговського до короля, 12 листопада 1659 р.
- 78 Там само. — С. 390.
- 79 Там само. — С. 391.
- 80 *Kubala L., Wojna duńska.* — Dodatek. — № LXVII. — S. 618.
- 81 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXIX. — С. 348. Лист А. Потоцького до С. Потоцького, 17 жовтня 1659 р.
- 82 *Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka.* — II. — S. 34.

- 83 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVIII. — С. 394. Лист I. Виговського до короля, 11 грудня 1659 р.
- 84 Там само. — С. 395.
- 85 Там само.
- 86 *Jerlicz J.* — II. — S. 35.
- 87 Там само.
- 88 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXXVIII. — С. 394—395.
- 89 Там само. — С. 395.
- 90 Там само. — С. 393.
- 91 Там само. — С. 395.
- 92 Там само. — С. 397.
- 93 Там само. — № LXXXIX. — С. 400. Лист I. Виговського до М. Пражмовського, 17 грудня 1659 р.
- 94 Там само. — № XCI. — С. 409. Лист I. Виговського до короля з Полонного, грудень 1659 р.
- 95 Там само. — С. 410—411.
- 96 Там само. — С. 411.
- 97 Там само. — С. 413.
- 98 Археографический сборник документов, относящихся к истории Западной России. — Т. II. — С. XVI. — Записки игумена Ореста.
- 99 Дополнения к “Дворцовым разрядам”. — Т. III. — С. 207.
- 100 *Белокуров.* Дневальные записки. — С. 45.
- 101 *Коган Д.* Московский разгром Быхова в 1659 году // Еврейская старина. — СПб. — Т. 4. — С. 116.
- 102 РГАДА. — Столбцы Белгородского стола. — № 418. — Арк. 697—698. Царський указ, грудень 1659 р.
- 103 *Kubala L.* Wojna duńska. — № LXXVI. — S. 629. За Соловйовим, лист С. К. Беньовського до Ю. Хмельницького написано не раніше початку лютого 1660 р.
- 104 Там само. — С. 427—428.
- 105 ПКК. — 1е. — Т. III. — № XCII. — С. 414—418; другий лист — від 29 грудня 1659 р.: Там само. — № XC. — С. 404—407.
- 106 *Jerlicz J.* — II. — S. 35—36.
- 107 *Rudawski J.* — II. — S. 396.
- 108 ПКК. — 1е. — Т. III. — № XCII. — С. 415. Лист I. Виговського до короля, грудень 1659 р.

- 109 Там само. — С. 414.
- 110 Там само. — С. 418.
- 111 Там само. — № LXXXIX. — С. 402. Лист І. Виговського до М. Пражмовського, 17 грудня 1659 р.
- 112 Там само. — № XC. — С. 406. Лист І. Виговського до короля, 29 грудня 1659 р.
- 113 Там само. — С. 407.
- 114 Там само. — С. 405—406.
- 115 Колекція грамот університету св. Володимира. — № VIII. 224.97. — Арк. 745—777.
- 116 ПКК. — 1е. — Т. III. — № CXI. — С. 394.
- 117 Там само. — 2е. — Т. III. — № CXIII. — С. 396.
- 118 Там само. — № CX. — С. 392. Лист Ф. Терещенка до царя, 29 листопада 1659 р.
- 119 Там само. — С. 391.
- 120 Там само. — № CXXVII. — С. 425.
- 121 Там само. — № CXIX. — С. 410. Лист Т. Цющори до Алмаза Іванова, 1 січня 1660 р.
- 122 Там само.
- 123 Там само. — С. 411.
- 124 Там само.
- 125 *Белокуров*. Дневальные записки. — С. 48. Записки Приказа тайных дел.
- 126 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 1. — С. 1.
- 127 Там само. — № 2. — С. 2. Доповідь про чолобиття Одиця з товаришами.
- 128 Там само.
- 129 Там само. — С. 2—3.
- 130 Там само. — С. 3.
- 131 Там само.
- 132 Там само.
- 133 Там само. — С. 3—4.
- 134 Там само. — С. 4.
- 135 Там само. — С. 5.
- 136 Там само. — С. 6.
- 137 Там само. — С. 4.
- 138 Там само.
- 139 Там само. — С. 6.

- 140 Там само.
- 141 Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. I. — Т. I. — С. 119.
- 142 Там само. — С. 120.
- 143 Там само. — С. 5.
- 144 Там само. — С. 6.
- 145 Там само. — С. 5.
- 146 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 3. — С. 8. Конференція запорозьких посланців А. Одинця з товаришами.
- 147 Там само. Напевно, І. Сербина все-таки відпустили, на Правобережжі він з'явився восени 1660 р., після Чуднова. 1665 р. ми побачимо його серед керівників повстання на Правобережжі.
- 148 Там само.
- 149 Там само. — С. 8—9.
- 150 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 103. — С. 317. Указ В. Б. Шереметеву, 24 грудня 1659 р.
- 151 Там само.
- 152 *Kubala L.* Wojna duńska.— Dodatek. — № LXXV. — S. 626.
- 153 Там само.
- 154 Там само.
- 155 Там само. — С. 626—627.
- 156 Там само. — С. 627.
- 157 Там само.
- 158 Там само.
- 159 Там само.
- 160 Там само.
- 161 ПКК. — Т. III. — № XCIV. — С. 353. Щоденник К. Перетятковича.
- 162 *Kubala L.* Wojna duńska. — № LXXVI. — S. 629.
- 163 Там само.
- 164 ПКК. — 1е. — Т. III. — № XCIV. — С. 428. Лист Ю. Хмельницького до С. К. Бенъовського, 5 лютого 1660 р.
- 165 Там само. — С. 429.
- 166 Там само. — С. 428.
- 167 *Jerlicz J.*— II. — S. 37—38.
- 168 Там само. — С. 38.
- 169 *Józefowicz T.* Kronika miasta Lwówa. — S. 244.

- 170 ПКК. — 2е. — Т. III. — № XCIII. — С. 419—420. Лист І. Виговського до короля, 1 лютого 1660 р.
- 171 Теки Нарушевича. — Ф. II. 13708. — Арк. 50. Відповідь королівських комісарів козацьким послам, 31 травня 1660 р.
- 172 Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 276.
- 173 *Kubala L. Wojna duńska.* — № LXXV. — S. 627.
- 174 Там само. — С. 627—628.
- 175 Там само. — С. 628.
- 176 Теки Нарушевича. — Ф. II. 13708. — Арк. 50.
- 177 *Kubala L. Wojna duńska.* — № LXXV. — S. 628.
- 178 Там само.
- 179 *Белокуров.* Дневальные записки. — С. 48. Записки Приказа тайных дел.
- 180 Там само. — С. 49; Дополнения к Дворцовым разрядам. — Т. III. — С. 209.
- 181 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 3. — С. 8—9. Конференція запорозьких посланців А. Одинця з товаришами.
- 182 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 23. — С. 31.
- 183 Там само. — № 13. — С. 19.
- 184 *Czartoryscy.* — № 402. — С. 369—371. Лист І. Виговського до Яна Казимира, 25 січня 1660 р.
- 185 Там само.
- 186 ПКК. — Т. III. — № XCIV. — С. 424—425. Лист Ю. Хмельницького до С. К. Беньовського, 5 лютого 1660 р.
- 187 Там само. — С. 425.
- 188 Там само. — С. 426.
- 189 Там само. — С. 427—428.
- 190 ПКК. — 1е. — Т. III. — № LXXV. — С. 325. Детальніше про це — див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина... — С. 311—312.
- 191 ПКК. — Т. III. — № XCIV. — С. 427.
- 192 Там само. — С. 428.
- 193 Там само. — С. 431—432.
- 194 Там само. — № XCV. — С. 434. Лист Ю. Хмельницького до Діонісія Балабана, 13 березня 1660 р.
- 195 Там само. — № XCIV. — С. 428.
- 196 *Летопись Величко.* — II. — С. 12.
- 197 Там само.

- 198 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХІ. — С. 413. Лист Ю. Хмельницького до царя, 29 січня 1660 р.
- 199 Яковлева Т. Гетьманщина... — С. 259—260.
- 200 ПКК. — Т. III. — № ХСІІІ. — С. 420—421. Лист І. Виговського до короля, 1 лютого 1660 р.
- 201 Там само. — С. 421.
- 202 Яковлева Т. Гетьманщина... — С. 266—278.
- 203 ПКК. — Т. III. — № ХСІІІ. — С. 421.
- 204 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 104. — С. 318. Реляція В. Б. Шереметєва, березень 1660 р. (повідомлення від 29.02.1660 р.).
- 205 Там само. — С. 318—319.
- 206 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 33. — С. 36.
- 207 Акты ЮЗР. — № 69. — С. 130. Реляція П. Скуратова, 25 травня 1658 р.
- 208 Там само. — Т. VII. — № 104. — С. 319.
- 209 Русско-белорусские связи. — № 414. — С. 446.
- 210 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 104. — С. 318.
- 211 *Jerlicz J.* — II. — S. 40—41.
- 212 *Łoś S. Pamiętnik.* — S. 41.
- 213 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 104. — С. 319.
- 214 *Jerlicz J.* — II. — S. 41.
- 215 Дополнения к “Дворцовым разрядам”. — Т. III. — С. 219—220; Белокуров. Дневальные записки. — С. 61. Записки Приказа Тайных дел.
- 216 Белокуров. Дневальные записки. — С. 62. Записки Приказа тайных дел.
- 217 ЧОИДР. — 1908. — К. I. — Ч. I. — С. 63.
- 218 Детальніше про це див.: Яковлева Т. Гетьманщина... — С. 305—320.
- 219 Акты ЮЗР. — № 6. — С. 12.
- 220 Там само.
- 221 Там само.
- 222 Там само.
- 223 Там само. — С. 12—13.
- 224 Там само. — С. 13.
- 225 Там само. — № 10. — С. 16.
- 226 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХVІ. — С. 423. Лист Ю. Хмельницького до царя, 28 березня 1660 р.

- 227 ПКК. — Т. IV. — № IV. — С. 11. Лист І. Виговського до М. Пражмовського, квітень 1660 р.
- 228 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХVI. — С. 423—424.
- 229 Там само. — С. 424.
- 230 Там само. — № СХХVIII. — С. 427. Лист Ю. Хмельницького до царя, травень 1660 р.
- 231 Там само. — С. 427—428.
- 232 Там само. — С. 426.
- 233 ЦГАДА. — Статті Приказа тайных дел. — Р. XXVIII. — № 166. — Л.109.
- 234 Там само. — Арк. 111.
- 235 Там само. — Арк. 112.
- 236 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 12. — С. 26—27.
- 237 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 106. — С. 103. Реляція В. Б. Шереметева, червень 1660 р.
- 238 *Kubala L. Wojna duńska.* — S. 511. — AGAD, Tatar., № 78.
- 239 ПКК. Лист Нурадин-Султана до Станіслава Потоцького, 14 квітня 1660 р.
- 240 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 106. — С. 103. Реляція В.Б. Шереметева, червень 1660 р.
- 241 Там само. — № 93. — С. 92.
- 242 *Chrapowicki J.A. Diariusz.* — Т. I. — S. 241.
- 243 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 106. — С. 101. Реляція В. Б. Шереметева, 28 червня 1660 р. (ст. ст.).
- 244 Там само. — С. 102—103. Листи і розпит Сірка та його брата Павлюка.
- 245 Там само. — С. 101.
- 246 *Jerlicz J.* — II. — S. 38.
- 247 Там само. — С. 45—46.
- 248 Летопись Самовидца. — С. 82.
- 249 *Jasnowski A. Przegląd historyczno-wojskowy.* — Т. X. — 1938. — S. 180.
- 250 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 86. — С. 85.
- 251 *Jerlicz J.*— II. — S. 45.
- 252 *Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów.* — S. 358.
- 253 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 86. — С. 85.
- 254 *Listy St. Czarnieckiego // Przegl. hist.-wojsk.* — Т.10. — 1938. — № 5. — S. 113.

- 255 *Jerlicz J.* — II. — S. 49.
- 256 *Pamiętnik dziejów Polskich.* — Т. I. — S. 206. Щоденник Мацкевича.
- 257 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 94. — С. 94.
- 258 Див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина... — С. 271—273.
- 259 Там само. — С. 46.
- 260 *Łoś S.* *Pamiętnik.* — S. 51.
- 261 *Jerlicz J.* — II. — S. 49.
- 262 Там само.
- 263 *Józefowicz T.* *Kronika miasta Lwówa.* — S. 240. Детальний опис битви — у щоденнику учасника тих подій Мацкевича: *Pamiętnik dziejów Polskich.* — I. — S. 207.
- 264 *Józefowicz T.* *Kronika miasta Lwówa.* — S. 240.
- 265 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 108. — С. 104. Реляція Б. О. Репніна, 29 червня 1660 р.
- 266 *Jerlicz J.* — II. — S. 49.
- 267 Там само. — С. 50.
- 268 Там само.
- 269 *Pat. dz. Polskich.* — I. — S. 208.
- 270 *Летопись Самовидца.* — С. 82—83.
- 271 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 135. — С. 123. Реляція зі Смоленська Б. О. Репніна, 28 червня 1660 р.
- 272 *Jerlicz J.* — II. — S. 49—50.
- 273 Там само. — С. 49.
- 274 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 135. — С. 124. Реляція Б. О. Репніна, 28 червня 1660 р.
- 275 РНБ. — Собрание Дубровского. — № 65. — Л. 20.
- 276 *Jerlicz J.* — II. — С. 83.
- 277 *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России.* — Т. II. — С. XVI.
- 278 Там само.
- 279 *Jerlicz J.* — II. — S. 48.
- 280 Там само. — С. 47.
- 281 ПКК. — Т. IV. — № IV. — С. 12. Лист І. Виговського до М. Пражмовського, квітень 1660 р.
- 282 *Герасимчук В.* Чуднівська катастрофа. — С. 78 (посилання на рукопис із бібліотеки Яг. — Ч. 5, с.753 — *Zbiór powin z Ukrainy, 1660*).

- 283 ЦГАДА. — Статьи Приказа тайных дел. — Р. XXVII. — № 166. — Л. 94—123.
- 284 Там само. — Арк. 131.
- 285 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 106. — С. 101—102.
- 286 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 16. — С. 33.
- 287 Летопись Самовидца. — С. 83; про те саме: *Wojna polsko-mosk.* — S. 18—19.
- 288 *Zelenevicki*. *Memorabilis victoria de Szeremetho.* — S. 3.
- 289 Там само. — С. 5.
- 290 *Wojna polsko-mosk.* — S. 18—19.
- 291 Летопись Самовидца. — С. 83
- 292 *Kochowski W.* *Hist. pan. J. Kaz.* — II. — S. 85.
- 293 Там само. — С. 85—86.
- 294 Там само. — С. 86. Цей епізод описано у: *Zelenevicki*. *Memorabilis victoria de Szeremetho.* — S. 10—11.
- 295 Летопись Величко. — II. — С. 13.
- 296 *Wojna polsko-mosk.* — S. 31.
- 297 Там само. — С. 31—32.
- 298 Исторические связи народов СССР и Румынии. — № 105. — С. 318—319. Лист К. Щербана до Олексія Михайловича, 16 липня 1660 р.
- 299 Там само. — С. 319.
- 300 *Белокуров*. Дневальные записки. — С. 93, 96.
- 301 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 15. — С. 32. Наказ Ю. Хмельницького посланцям до Москви, 24 липня 1660 р.
- 302 Там само.
- 303 Там само.
- 304 Там само. — № 16. — С. 34.
- 305 Там само. — № 18. — С. 35.
- 306 Летопись Величко. — V. — С. 13.

Розділ 2

ЧУДНІВСЬКА КАТАСТРОФА І ЧУДНІВСЬКА УГОДА

Друга половина 1660 р. складалася дуже вдало для поляків. На початку серпня королю вдалося вирішити головну для нього на той час проблему: домовитися з військом. Як писав сучасник, "...майже все військо через невиплату грошей заявило, що на війну не піде. Шукали різних способів, щоб задовольнити вимоги війська: через виплату асигнацій, виданих скарбницею воеводствам, або тим, що сам король, запросивши на розмову найзначніших офіцерів... гарантував видачу грошей"¹.

За повідомленням Гордона, 20 серпня у Луцьк прибуло посольство від татар зі звісткою, що хан Нурадин прибув в Україну з 40 тис. татар і чекає на польську армію². Єрлич писав, що 25 серпня маршалок (Є. Любомирський) з'єднався з гетьманом, і вони рушили повз Дубни до Ляхівця. Кінноти в поляків було 20 тис., піхоти — 10 тис., а з охочими та челяддю військо досягало 40 тис. До поляків приєдналися з 50 тис. орди, яка стала табором під Вишневецем³.

Коли польське військо рушило в похід, у ньому почали ширитися вперті чутки про можливу підтримку з боку частини козаків. Так, В. Хуриня писав Богуславу Радзивілу 13 серпня, що козаки із Шереметевим "...іти не хочуть, щоб не залишати в тилу орду, і між ними великі незгоди. Брацлавський полк уже точно при панові Виговському, і Уманський до того ж схиляється"⁴. 20 серпня секретар короля Я. Бобецький писав, що в Україні "не всі козаки прихилилися до Москви"⁵. Двоє козаків, спіймані поляками в Литві, повідомляли 23 серпня, що Хмельницький стоїть біля Мостищ, він "посилав до короля... просячи милосердя... посилав до Шереметева, щоб той надав йому допомогу, бо його б'є орда, орди дуже багато, козаки хочуть орду залучити, але цар не

дає, заявляючи, що своїми (силами. — *Т. Я.*) з ляхами і литвою впораються”⁶. Про намір Хмельницького “удатися до заступництва Великого турка” писали й папські нунції⁷.

До речі, Виговський активно підключається до військової компанії поляків. На початку серпня над Дністром росіяни впіймали козака Бишевича, служника Виговського, з листами від кримського хана і мурз, де сповіщалося про намір хана “идти войною на украиные и на черкасские города”⁸. Отже, Виговський продовжував свої активні контакти з Кримом. Секретар короля Бобецький писав, що 20 серпня Виговський був “у короля у Львові, присягав на воеводство київське”⁹. Про це ж, датуючи подію 25 серпня, писала і французька газета¹⁰. Про те, що “пан Виговський, воевода київський... уже приїхав зустрітися з королем, щоб підтвердити йому свою лояльність”, повідомляли і католицькі джерела¹¹. Цікаві подробиці присяги передає Голинський: “Король був у Львові. Приїхав також з великим почтом... і колишній козацький гетьман Іван Виговський і приніс присягу королю на київське воеводство та на підданство на основі затверджених поляками... у Варшаві угод”¹², тобто на основі Гадяцької угоди. Як ми вже згадували, відповідно до польського джерела, Виговський мав постачати продовольством польську армію¹³. Трохи раніше, у липні 1660 р., Марія Людовіка писала Костянтинові Виговському, що “вельможный воевода киевский с домом своим, все надежды свои, труды, средства полагает на служение республике”¹⁴. Крім фінансової підтримки, Виговський виступав і в незвичній для нього ролі військового. З вересня його загін з’єднався з військом коронного маршалка Любомирського. Автор “Польсько-московської війни” повідомляв: “По дорозі біля містечка Ляховець приєднався до нього (Любомирського. — *Т. Я.*) Ян Виговський, воевода київський, який привів із собою чотирнадцять корогв і двісті драгунів...”¹⁵ Гордон писав у своєму щоденнику: “...Армия продвинулась на одну милю и увеличилась дивизией Выговского, состоявшей из 2000 человек”¹⁶.

Активність татар дещо насторожувала поляків. “Щоденник війни із Шереметєвим” повідомляє: коли С. Потоцький одержав інформацію, що Нурадин-Султан хоче стати під Озохівцем, він побоювався, щоб татари не захопили “весь той край і воєводства Руське та Волинське”. Тому поляки якнайшвидше рушили до Озохівця, а султан став за дві милі від них¹⁷. 1 вересня польське військо коронного гетьмана й орда стають під Старокостянтинівом¹⁸. За даними поляків, татар було 40 тис. чоловік, не рахуючи челяді¹⁹.

Військо Шереметєва було дуже велике. Як свідчили полонені, сили росіян і козаків становили “80 000, гармат сорок, пороху та куль досить”. Посланці Юрія Хмельницького до Москви в серпні сповіщали, що “...Шереметєв с государевыми ратными людьми пошел против корунного войска, а с ним пошло 11 полков черкасских, а ратных людей с 60 000; а наказным гетманом у них Тимофей Цицура”²⁰. Циклинський писав, що із Шереметєвим з’єдналися Київський, Переяславський, Низовий, Полтавський, Миргородський, Чернігівський, Лохвицький полки на чолі з Тимофієм Цюцюрою, Павлом Апостолом і Кирилом Дворецьким. Козацькі сили в об’єднаному війську, за даними Циклинського, складали 30 тис.²¹. Єрлич наводить схожі цифри: 40 тис. російського війська і 30 тис. козаків²². Нарешті, реляція нунція в Рим з табору під Чудновом теж називає 40 тис. росіян і 30 тис. козаків²³.

Як і раніше, головною проблемою Шереметєва була хибна оцінка ситуації. Російські “язики” повідомляли: воєвода зі слів польських полонених вважав, що війська при воєводі краківському не більше 6 тис. і що пан маршалок ще за Віслою. Тому “прямо на військо під Тернопіль збирався рушити Шеремет, а знищивши його, — навідати Львів і Краків”²⁴. У Циклинського теж є свідчення, що Шереметєв вважав польське військо нечисленим, і, на його думку, це татари переконали воєводу, що в Потоцького було тільки його військо (без Любомирського) і 6 тис. орди²⁵. До речі, посланці Хмельницького в Москві теж говорили, що з Потоцьким тільки 10 тис. чо-

ловік²⁶. Водночас Зеленевицький відзначав, що “наймогутніша сила (поляків. — *Т. Я.*) була в козаках, із яких уже найбільша частина від них відійшла... це козаки робили тихо, ті, що при Хмельницькому були за поляків”²⁷.

Сам Хмельницький особливої запопадливості до походу не виявляв. Його посланці повідомляли, що, коли їх відправляли, “войска де при гетмане не было... хотел гетман идти в Чигирин, а полкам всем велено быть готовыми”²⁸. А дещо пізніше гетьман узагалі написав Шереметеву, що йому “итить... в поход недосуг: управляется с домашними неприятели”²⁹. Гетьмана набагато більше непокоїла татарська загроза. Тому до Запорожжя було послано “два полка, Черкаской да Каневской; а с кошевым в Запорогах казаков с 10000, да с Серком охотников с 5000, а велено им по гетманскому розказанью промысл чинить над татары”³⁰. Навіть виступивши в похід, уже 5 вересня Хмельницький писав Ромодановському: “...Совет подаем здоровый, чтоб милость твоя, нам будучи, прилежное на неприятеля имел око, понеж не меньше от сей стороны, так же и от той стороны Днепра татаров... замеривают. А будет надобно, и мы не омешкаем милость твою о посылку писанием нашим обослати”³¹.

14 вересня відбулася перша сутичка. З’єднавшись із Любомирським, польсько-татарські війська провели нараду. З високого кургану було видно ворога. Дали знати орді. Татари вступили в бій, і Нурадин-Султан попросив на допомогу драгунів. Були відправлені загони на чолі з Я. Бокумом. Вони знищили кілька сот козаків і росіян, після чого армія Шереметева окопалася. Ця сутичка відбулася в лісах урочища Кутище, за півмилі від Любара³². Сам Є. Любомирський у листі від 14 вересня писав каштелянові волинському Я. Любовецькому, що татари напали на загін, який очолював Цюцюра³³. Декілька сотень козаків засіли в лісі, татари їх оточили, але впоратися з ними не змогли, і тоді Любомирський “послав пана воеводу київського і пана писаря польного з чотирма полками драгунів і з легкою кіннотою”. Їм удалося вигнати козаків із засідки і зайняти табір³⁴. Циклинський

також пише, що на росіян і козаків, які сиділи в засідці, було послано І. Виговського, який разом із Я. Сапегою та Я. Бокумом знищили їх³⁵. Про активні дії Виговського і його полку під керівництвом Кшиштофа Ласка писав і Зеленецький³⁶. Таке завзяття Виговського зрозуміле. Адже саме Цюцюру він вважав винуватцем того, що був скинутий з гетьманства, а за свідченням Циклинського, лівобережні полки, що були в Шереметева, склалися “частково із мешканців тих міст і околиць, які збунтувалися... частково з найгірших негідників, через їхню непокору їх називають дейнеками”³⁷, тобто саме з тих анархічних покозачених, що стали рушієм повстань Пушкаря та Барабаша, що й призвело до глибокої внутрішньої кризи Гетьманщини.

15 вересня розпочався обстріл табору Шереметева³⁸. 16 вересня поляки вийшли для битви, і козаки відступили під натиском гусарів³⁹. За наказом Любомирського, польською кіннотою командували Іван Виговський, Ян Собеський і Ян Сапега. Вони рушили проти козаків і легко їх потіснили⁴⁰.

Практично вже після перших сутічок з’являються звістки про незгоду між Шереметевим і військами Цюцюри. 15 вересня Гордон у своєму щоденнику писав: “От перебежчиков узнали, что... (росіяни. — *Т. Я.*), не доверяя казакам, разделили лагерь”⁴¹. Циклинський повідомляв: “...Усередині табору (Шереметева. — *Т. Я.*) тягнувся вал, який відокремлював козаків від москалів, може, тому, що вони хотіли таким чином відокремитися від підневільних москалів, чи навчені досвідом... що нікому не довіряють, боячись оточення і зради, якби поляки взяли гору”⁴². Про цей вал писав і Зеленецький⁴³. 17 вересня у “Щоденнику війни із Шереметевим” відзначено: “...декілька чоловік від москви і козаків прийшло до нас, вони сказали, що Шеремет чекає підмоги від Хмельницького. В бій їх не пускає, знаючи нашу силу, козакам не довіряє і наказав від них окопатися. Так з’явилась між ними велика прірва, яка відділяє козаків від москви”⁴⁴. Тут варто підкреслити, що в таборі Шереметева були винятково ліво-

бережні полки — ті самі, що вважалися найзатятішими прихильниками “промосковської партії”.

З “Щоденника війни із Шереметєвим” ми бачимо, що приблизно 17 вересня воеводі стає нарешті відомо про справжні сили поляків. Тому він був змушений відбиватися в таборі, усвідомивши, що без допомоги Хмельницького не в змозі протистояти полякам у відкритому бою. Цікаве свідчення цьому наводить Циклинський: Ян Тхоржевський із загону Любомирського п’яний потрапив у полон. На тортурах у Шереметєва він розповів про те, що “...тут обидва гетьмани, Потоцький і Любомирський, які з ними сили, які полки кінноти й піхотинців і скільки військ татарських прийшло з Нурадин-Султаном. Дізнавшись нарешті детально про польське і татарське військо, Шеремет усвідомив, що в нього замало сил для бою у відкритому полі і, остаточно відмовившись від нього, вирішив залишатися на місці в таборі, укріпленому шанцями, аж доки надійде підмога від Хмельницького”⁴⁵.

Шереметєв робить відчайдушну спробу домовитися з татарами. У “Щоденнику...” згадано: він “випустив полоненого татарина з листом до Султана (Нурадин-Султана. — Т. Я.), обіцяючи великі нагороди орді, втричі більші, ніж від його королівської милості, щоб від нас відступили; але Султан довів нам свою дружбу, адже не тільки не згодився на це, а й слухати не захотів”⁴⁶.

Хмельницький у цей час був під Прилукою Збаразькою і 26 вересня писав Шереметєву, скаржачись, що його листи перехоплюють поляки: “...Шлем милости твоей на помочь з намесником нашим паном Тимофием Носачем, обозным, полков осмь... zostалисмося еще назади сами болшого купити войска...”⁴⁷ Гетьман сподівався на прихід Ромодановського і просив Шереметєва, щоб той дав “своє писане, абы часть якая з Києва ратних людей з нами потягла”. Наприкінці він запевняв воеводу: “Я уже хйба у той час царского величества отступлю, коли не буде души у теле моюм”⁴⁸. До його переходу на бік поляків залишалось 20 днів.

Становище Шереметєва було вкрай тяжке. Циклинський пише, що в таборі почався падіж коней, голод і хво-

роби⁴⁹. Тому 26 вересня Шереметєв намагається організовано відступати і рухатися назустріч Хмельницькому, щоб з'єднатися з ним⁵⁰. Тільки в цьому з'єднанні воєвода бачив свій порятунок. Прикривав відступ Цюцюра, якого поляки загнали в ліс. З обох боків були дуже великі втрати, але козаки вирвалися і наздогнали Шереметєва⁵¹. Однак дійти до Хмельницького так і не вдалося. Перейшовши Тетерів нижче Чуднова, Шереметєв знову став і окопався⁵².

Поляки почали одержувати перші звістки про Хмельницького. 28 вересня автор “Щоденника війни із Шереметєвим” писав: “...Дали знати, що Хмельницький уже п'ять ночей ночує під Прилукою і йде з підмогою до Шеремета; близько 60 тисяч війська з ним і 30 гармат...”⁵³ Приблизно тоді ж Циклинський писав, що повернувся роз'їзд, посланий довідатися про козаків. Полонені повідомили, що “...Хмельницький з сорока тисячами запорожців був поблизу Білої Церкви, але, дізнавшись, що Шеремет в облозі... вирішив прийти йому на допомогу, він уже неподалік”⁵⁴. Ця звістка викликала в поляків майже паніку. Циклинський так малює ситуацію: “Стривожила ця звістка наших гетьманів, адже ми билися невдало і кровопролитно з одним тільки Шереметом... і то наші почали вже занепадати духом і знеохочуватися до війни та битви, а що ж із нами буде, коли до такої великої сили Шеремета приєднається свіже багатотисячне козацьке військо з Хмельницьким”⁵⁵. Пропонували навіть відступити до Львова і там, одержавши підкріплення, знову продовжити війну⁵⁶. Коховський також пише, що звістка про близькість Хмельницького і про його сили “...у війську викликала тривогу, адже після скількох сутичок з Москвою йде ворог зі свіжими силами — козаки”⁵⁷. Свідчення очевидців дуже промовисті: в цій кампанії позиція Юрія Хмельницького і його війська була вирішальною. Не слід забувати, що з перших боїв поляки також зазнали великих втрат — у тому числі було вбито багато офіцерів і коней⁵⁸.

29 вересня, переконавшись, що Шереметєв має намір очікувати підходу основного козацького війська, “геть-

мани провели нараду, як можна позбутися Хмельницького. Ухвалили передати Хмельницькому листа його королівської милості, написаного у Львові за порадою сенату, де гетьманам доручалося по змозі уникати кровопролиття”, а разом з ним — “листа від гетьманів... у якому було запропоновано амністію і батьківську ласку, що гарантують йому (Хмельницькому. — Т. Я.) та всім козакам непорушність давніх привілеїв, життя і маєтностей”⁵⁹. Послами були представники грецького обряду⁶⁰. Зеленевицький докладніше висвітлює цей епізод і повідомляє, що розлогий лист на прохання коронного гетьмана написав підкоморій київський Степан Немирич. У ньому Немирич згадував спільне коріння, заслуги свого брата, запевняв, що в таборі Шереметєва криються вбивці пана Юрія, і запевняв у доброті короля⁶¹. Зеленевицький зауважує, що ці послання подіяли: чимало козаків перейшло до поляків, а інші поверталися лісами додому⁶².

Наступного дня було одержано звістку від роз’їзду, що Хмельницький рушив до Животова, потім від Прилук до Бердичева, пішов у ліси, а тоді знову подався до Животова, щоб орда не оточила його в полі⁶³. Багато поляків узагалі вважало, що Хмельницький відступив. Гордон у своєму щоденнику 3 жовтня писав: “Поляки получили известие от отряда, высланного для рекогносцировки, что Юрий Хмельницкий, шедший с огромной казацкой армией на помощь русским, вернулся назад. Так как на следующий день это известие было подтверждено другим отрядом, то поляки надеялись, что победа не будет стоить им больших усилий”⁶⁴.

Однак 6 вересня козацьке військо знову наближається до Чуднова. Шереметєв намагається вийти з табору, тому що “й вони вже дізналися про Хмельницького”⁶⁵. Поляки відбили його наступ, але самі вони так налякалися, що квапливо змінили місце свого табору, побоюючись, щоб Хмельницький з козаками не захопив його⁶⁶. Саме 6 жовтня, за свідченням Гордона, роз’їзд поляків “принес верное известие, что казацкий гетман Юрий Хмельницкий приближался к полякам с 40000 армией и... разбил лагерь у Слободища. Это известие произвело в польском

лагере такое смятение, что все начали уже укладывать лучшие свои вещи”⁶⁷. Докладно ситуацію цього дня Чуднівської епопеї описує Циклинський: “...Повернулися польські роз’їзди, послані стежити за діями Хмельницького, вони привезли з собою добре поінформованого козацького сотника, який сповістив, що Хмельницький нарешті, після тривалих роздумів, вирушив на допомогу Шереметеву і отаборився поряд із містечком Слободищами, не далі ніж за чотири милі, що він відхилив умови миру, які йому... запропонували польські гетьмани”⁶⁸. За даними цього бранця, у Хмельницького було “сорок тисяч козаків, а крім того, Костянтин, господар волоський, скинутий турками, втік під захист Хмельницького, а з ним дванадцять коругов волоської кінноти й декілька тисяч людей”⁶⁹. Думки поляків розділилися: одні пропонували відступити й поповнити військо, інші — продовжувати переговори з Юрієм, обіцяючи йому всілякі милості⁷⁰. Багато хто були в паніці, але всім підняв дух Любомирський, заявивши, що соромно боятися ворога: Шереметев уже в облозі і щодня слабшає, “і Хмельницький не має сміливості й сили, як видно з його вчинків, тому що він з часу облоги Шереметева блукає полями... замість того, щоб надати допомогу оточеним. А це свідчить, що він більше схильний до переконувань, аніж до битви”⁷¹. Любомирський запропонував частину війська залишити для облоги Шереметева, а іншим іти на Хмельницького⁷².

Перш ніж перейти до наступного епізоду Чуднівської епопеї, а саме — до битви під Слободищами, варто з’ясувати: які були плани Хмельницького? В. Герасимчук думав, що в гетьмана спершу не було наміру зрадити росіян, — і саме бій під Слободищами наводить як доказ цього. В. Герасимчук вважає, що гетьман просто чекав, “хто — кого”⁷³. Ми не згодні з такою версією. Наприклад, літопис Величка свідчить, що Хмельницький покинув росіян “из давнійшой причини пременения, в неких клявзулях, пактов отческих пактами Переясловскими, а особливе взглядом нового придатку в тих пактах — еже вступити залогам Козацким з Белой Руси и Старого Быхова, а имени Запорожскому там не слинутися, о що

всегда, от Старшины и Полковников был поносимый и стужаемый”⁷⁴, тобто через невдоволення Переяславськими статтями 1659 р. Сам Ю. Хмельницький у листі до короля на початку грудня, через два місяці після битви, так описував події: 1659 р. вони були змушені приєднатися до російської партії насильно. “Однако в глубине сердца мы всегда желали снискать отеческую любовь вашей королевской милости, и искали только удобного к тому случая, который представился сам собою, при приближении войск вашей королевской милости к Шереметеву: мы сей час поспешили к Чуднову, не для помощи московским войскам, хотя нас неотступно просили об этом, а для приведения в исполнение желаний своих”⁷⁵. Приблизно така ж версія викладалася й у “Настановах послан до короля”, даних від імені Війська Запорозького: “...Войско Запорожское шло под Слободищи не с тем намерением, чтобы, соединившись с Шереметьевым, истребить коронное войско, но с тем, чтобы вести переговоры о мире с их милостями, панами гетманами... вот истинная причина, почему Войско Запорожское шло хладнокровно: желая возвратиться к природному повелителю, оно изнуряло эту медлительностью тиранские силы”⁷⁶. Щоправда, це “офіційні” документи, написані постфактум. Проте вони також становлять інтерес. Навіть Іван Брюховецький — відвертий опонент Ю. Хмельницького — не висловлювався однозначно з цього питання: “А мир де учинился с поляки по наговору тех, которым от короля дана честь: Носачу, Лесницкому, Гулянитцкому, а у гетмана де наперед того мышлено ли было о том или нет, того он не ведает...”⁷⁷ Утім, відразу Брюховецький наводив викривальні факти: “...Только де гетман шел в сход к боярину к Василью Борисовичу не на те места, куды ближе, и ставился не по местом, где надобно, и пришед де в Слободище от боярина за три мили, стоял три дня, а к боярину в сход не шел”⁷⁸.

Не слід забувати й того, що у війську Ю. Хмельницького були практично всі старі полковники його батька, яких ми називаємо державницьким угрупованням, — Тимофій Носач, Григорій Гуляницький, Іван Богун, Зелен-

ський, Гоголь, Ханенко, Дорошенко⁷⁹. Ці люди вміли прораховувати ситуацію. Отож яке було співвідношення сил?

Російські війська Шереметева	— 40 000.
Полки під командуванням Цюцюри	— 30 000.
Разом:	70 000.
Польські війська	— 40 000.
Татарські загони	— 40 000.
Разом:	80 000.
Полки Хмельницького	— 40 000.

Отже, підтримка козацького війська ставала запорукою успіху поляків чи росіян. Загальні сили козаків складали 70 000, але об'єднати їх проти росіян було практично неможливо через сильні промосковські настрої частини лівобережних полків. Розгляньмо всі можливі варіанти:

1. Якби козаки хотіли зберегти союз із Москвою. У цьому випадку їхнє активне втручання мало забезпечити цілковитий розгром поляків. Те, що полки під керівництвом кращих, випробуваних у роки Хмельниччини старшин могли вирвати перемогу, — сумнівів не викликає. У цій ситуації татари швидше за все воліли б не втручатися. Шереметеву дісталися б усі лаври переможців, а становище Москви надзвичайно зміцнилося б. У цій ситуації гетьман і старшина навряд чи могли б розраховувати на те, що цар задовольнить їхні прохання, — як відомо, сильний не слухає слабого.

2. Якби козаки вирішили укласти союз із поляками проти росіян. У цьому випадку їм слід було б якомога довше зволікати, вичікуючи, поки їхні два вороги убивають один одного. І лише в критичну мить перейти на бік поляків, забезпечивши таким чином їхню перемогу. Але така гра не могла бути цілком безпечною: навіть об'єднані козацькі сили (а об'єднання в цій ситуації було практично неможливе, про що ми вже згадували) значно поступалися польсько-татарським силам. Отож козаки

могли тиснути на поляків тільки певною мірою, пам'ятаючи про можливість російсько-польської змови за їхньою спиною (що й сталося 1666 р.).

3. Що іще могла зробити козацька старшина? Кинути напризволяще Шереметева, покінчивши з російським впливом на Гетьманщину, і домовитися з татарами, змусивши поляків піти на значний компроміс. Адже в цій ситуації сили склалися б вісімдесят тис. проти сорока (і ще приблизно 10—20 тис. тих, що не визначилися, у стані Цюцюри). Саме цей шлях, найвигідніший для Гетьманщини, як ми побачимо далі, лобював Виговський і, можливо, союзна з ним старшина.

Старшині необхідно було знайти якусь третю силу, щоб, використовуючи її, змусити Москву чи Варшаву піти на справді вигідну угоду. Це був давній прийом Богдана Хмельницького.

Чому ж старшина так билася з поляками під Слободищами, якщо в неї вже визрів план переходу на бік короля? Та саме тому! Щоб переконати поляків у своїй силі і в необхідності союзу, щоб виторгувати найвигідніші умови. І саме успішні дії козаків під Слободищами доводять, що вони мали всі можливості для такого ж успішного нападу на польські війська, які тримали в облозі Шереметева, — адже в цьому разі їм би допомагали і війська воєводи та Цюцюри. Але козаки цього не зробили, отже, не хотіли.

Наскільки серйозно ставилися поляки до війська Хмельницького, засвідчує те, які сили були відібрані для походу. Тримати в облозі табір Шереметева залишився старий Потоцький, а в похід виступив Любомирський з половиною польського війська — шістьма тисячами польської кінноти і тисячею німецької піхоти, з десятьма гарматами і майже половиною татарського війська на чолі з Нурадин-Султаном⁸⁰. З Любомирським ішли такі відомі воєначальники, як Дмитро Вишневецький, Ян Собеський, Ян Замойський⁸¹. Під Слободищами зустрілися старі знайомі — не вистачало тільки Чарнецького.

Козаки стояли на іншому березі, у дуже вигідній місцевості⁸². Через важку переправу поляки затрималися,

але вислали вперед татар. Циклинський пише, що поляки вже майже зайняли табір, та оскільки козакам було відомо, що в їхньому тилу — татари, вони воліли захищатися в таборі⁸³. Гордон пише, що поляки намагалися захопити міст через болото, ввірвалися в козацький табір, але були вигнані⁸⁴. Єрлич додає цікаві подробиці: “...Наші ввірвалися в табір, одні билися, а інші, особливо драгуни й піхота, напали на здобич. Козаки, це помітивши, відбили наших і чимало... постріляли, а наші ні з чим змушені були відступити”⁸⁵. Циклинський відзначає, що поляки зазнали великих втрат⁸⁶. Про значні втрати з обох боків пише й автор “Щоденника війни із Шереметєвим”⁸⁷.

Невдача поляків не була викликана легковажною оцінкою сил Хмельницького. Ми вже говорили про те, що Любомирський залучив кращі сили. Юзефович наводить цікаві подробиці: “Навіть ті, хто за своїм блискучим походженням мав бути в першу чергу усіяко пошанованим, билися нарівні з іншими, піддаючи своє життя небезпекам: і під знаменами були перші, і в шеренгах разом з іншими, коли під ними вбивали коней, піші вели військо, надихаючи на великі справи; це були: Ян Замойський сандомирський, князь Дмитро Вишневецький белзький і Ян Виговський, київський воевода...”⁸⁸ Юзефович також особливо вирізняв Яна Собеського⁸⁹. Однак, незважаючи на такі зусилля добірних військ і кращих польських героїв, усе, що вони змогли, — це взяти в облогу табір Хмельницького⁹⁰. При цьому Єрлич відзначає, що за ніч козаки добре окопалися⁹¹.

Тим часом полякам доводилося розриватися між двох вогнів. Так, у день бою під Слободищами Шереметєв почув гуркіт гармат (як відзначає Циклинський, за чотири милі було добре чути) і “вирішив, що це підмога від Хмельницького, а поляки з ним б’ються”. Російські війська вийшли з табору і спробували вирватися з оточення, але Потоцький легкою кіннотою з гарматами Вольфа загнав їх у табір⁹². Наступного дня Потоцькому знову довелося вийти на бій⁹³.

Хмельницький, за словами Циклинського, “не знав, що робити, занепав духом”⁹⁴. Коховський пише: Юрій запрягся під час битви під Слободищами, що, коли вийде з неї живим, то стане ченцем, після чого втратив інтерес до гетьманства і не хотів більше воювати з поляками⁹⁵. Про цю клятву пише і Зеленевицький⁹⁶. Полякам удалося переговорити з деякими своїми прихильниками в козацькому таборі, зокрема з Павлом Тетерею та Іваном Грушею, і з’ясувати: старшина вже “часто згадувала, що краще польські вольності, аніж московська неволя, і що вони б віддали перевагу мирові...”⁹⁷. Коли у грудні 1660 р. вийшли з полону козаки Цюцюриноного полку, то говорили росіянам, що, на їхню думку, “...привели де ево на то гетмана изменить тебе, в. г., и податца польскому королю обозной Тимофей Носач да полковники заднепрской стороны Григорей Лестницкий с товарищи”⁹⁸. Коховський наводить слова Лісницького, звернені до Юрія: “...Відклади це чернецтво на потім, думай нині про себе і про нас; треба спробувати вибратися з цієї трясовини. Поляки над нами беруть гору, сили в них не менші, ніж у нас, а це все Бог нас карає за зламану присягу; тому треба вдарити себе в груди, скорімося Богу і подбаймо про себе в цю ніч; адже, як тільки день настане, орда прийде до поляків, і тоді вже нам кінець. Треба просити милосердя в поляків, коли їх перемогти не можеш, обіцяти вічну вірність, послуги і підданство Речі Посполитій, а Москва нехай сама про себе думає; якщо ми отут загинемо, ми й Москві не піддамося, а будемо живі — потім і Москві зможемо піддатися”⁹⁹.

Взагалі те, що у війську Хмельницького з’явилися Гуляницький і Лісницький, а також Каплунський — згадувані в Переяславі “радники Виговського”, яким, на вимогу росіян, було заборонено займати якісь посади у Війську Запорозькому, Груша, який втікав у Польщу до Виговського, і Тетеря, від якого Ю. Хмельницький вимагав повернення “грошей Гетьманщини” ще навесні 1660 р., — усе це дуже промовисті факти. Вчинивши так, — по суті, порушивши деякі з основних вимог Москви і наблизивши двох затятих

“пропольських” прихильників, — Ю. Хмельницький явно готувався розірвати Переяславську угоду.

Для того щоб підштовхнути Хмельницького до переговорів, Любомирський мав намір знову зав'язати бій, але одержав листа Потоцького, що тому потрібна допомога проти Шереметева¹⁰⁰. Залишивши Нурадин-Султана, щоб не дати козакам з'єднатися з російським військом (Гордон пише, що стежити за козацьким військом залишили Нурадин-Султана з половиною його людей і київського воєводу Івана Виговського з його загоном на 2000 чоловік)¹⁰¹, Любомирський повернувся до Потоцького, а сам доручив “Груші й Тетері, які в оточенні Хмельницького були його радниками і довіреними особами... щоб домовилися з ним і його довіреними та пообіцяли йому мир... а якщо відразу не можна розірвати союз козаків з москалями, нехай він принаймні поступово слабшає”¹⁰².

Виникає питання: чи випадково саме Виговський залишився “охороняти” Юрія Хмельницького і чи випадково саме з татарами? Ми й раніше бачили, що Виговський мав неформальні зв'язки з ордою і зовсім не вважав за потрібне координувати ці свої стосунки з поляками. Повернімося трохи назад і пригадаймо діяльність колишнього гетьмана навесні 1660 р.

Саме тоді у Виговського вперше виникли дуже серйозні проблеми з поляками через його зв'язки з Кримом. У квітні 1660 р. він змушений був написати канцлеру Миколаю Пращмовському: “Я надеялся хорошо погостить в Украине” і пропонував “до весны остановиться с Кая-беєм лагерем на границах Валахии”, однак “завистливые люди начали объяснять (цей мій план. — Т. Я.) превратно”, і йому довелося “отступить... и, согласно с волею... пана воеводы краковского, должен был отправить войско, состоящее со мною в службе его королевской милости и Республики, к Горыни, на довольно голодные квартиры, где обязанность солдата тяжела не тем, что, вместо отдыха, по всей Волыни он отгоняет неприятеля, а тем, что он не только себя, но и лошадей прокормить не может”¹⁰³. Очевидно, у Варшаві Виговського так недолюбливали,

що йому доводиться скаржитися канцлерові навіть на самого короля: “Сверх того и его королевская милость... при раздаче зимнего хлеба, позабыл об этих войсках (Виговського. — Т. Я.), так усердно служивших его величеству”¹⁰⁴.

Плани Виговського стати з татарами на кордоні з Валахією, як і самі переговори з татарами, що проводилися без санкції чи бодай координації з поляками, не могли не викликати роздратування і побоювань. Про них із тривогою писали навіть представники папського двору¹⁰⁵. Колишньому гетьману доводиться постійно виправдовуватися: “С какой целью прибыл ко мне Магмет-ага, об этом я посылаю письма от его милости, Нурадин-Султана, к вашей милости”. (Цікаво, а чому раптом Нурадин-Султан почав вести своє листування з коронним канцлером через Виговського?) Виговський пояснював, що “відступ польських військ з України здивував татар і породив у них сумнів у нашій приязні; але я розвіяв їхній подив через перших же своїх посланців”¹⁰⁶. Як писав Виговський, він запевнив татар у тому, що король дотримає слова і не почне прямих переговорів з Москвою. І далі пропонував: “Я хотів би, щоб його королівська милість... оголосив готовність до загального озброєння — як тільки з’явиться трава, виступити на ворога разом з нами; тоді, без сумніву, з Божою допомогою, при татарських війсках ми здолаємо виснажені козацькі сили; і якщо Москва ще раз зазнає поразки, схожої на конотопську, то сама запрагне миру”¹⁰⁷.

Насправді ж у листі Шабалат-аги до Зацинильського, коменданта Кам’янець-Подільського, пересланому Виговським Празмовському, мовилося: хочу довідатись, “что за причина, что его милость пан гетман коронный возвратился в Польшу; Кая-бей... Нурадин-Султан и сам я воротились с войсками из-под Тейна, которые шли на помощь его милости королю, как нам донесли, что ваша милость заключили мир с Москвою, а также и с козаками. Теперь 80 000 готового войска стоит в Будяке с его милостью Султаном Нурадином”¹⁰⁸. Ага просив поляка повідомити, “правда ли это, или же наши и ваши враги

нарочно распространяют такой слух между нами”¹⁰⁹. У липні в Москву було передано вісім перехоплених листів до Виговського з Криму: від хана, великого конюшого Батир-аги, підскарбія надвірного Ахмет-аги, вождя будулацьких військ Шабалат-аги, Нурадин-Султана, Карач-бея, перекопського мурзи і візира великих орд Сефер Гази-аги, — що виявляє весь величезний масштаб контактів Виговського з татарами¹¹⁰. Хан особисто займався розшуком дружини писаря Ю. Хмельницького Семена Глухівського, сестри Золотаренка, що потрапила в полон, на яку Виговський сподівався виміняти свою дружину. Хан із жалем повідомляв йому в липні: “Бог есть свидетелем нашим, что в Кафе того лета поветрием умерла; когда б была жива, хотя б же было нам дать за нее 10 000 ефимков, учинили б мы на прошение ваше для того самого, что есте нам много во всяком деле услуживали и много с нами в дружбе пребывали и ныне пребываете. Для лутчей вам подлинности то извещаем словом нашим ханским, что сей невесты живой нет”¹¹¹.

І от саме в дні після бою під Слободищами, коли неподалік війська Хмельницького стояв Виговський, гетьман і старшина пробують домовитися з татарами. Чи можна вважати такий збіг випадковим? Навряд. Тим більше, що тільки через місяць полякам стало відомо, як активно діє Виговський, намагаючись розірвати польсько-татарський союз.

Гордон описує настрої в таборі Хмельницького після бою під Слободищами: дехто радив “вступить с ними (поляками. — *Т. Я.*) в переговоры; такого мнения придерживался и обозный... Накуч (Носач. — *Т. Я.*). Но большинство оказалось стоявшими за договор с татарами. Когда они одержали верх, к султану Нурадину был послан уполномоченный с письмом и обещанием больших сумм денег... с условием или соединиться с ними, или, по крайней мере, отделиться от поляков и вернуться домой. Но султан, за которым строго следил польский генерал, не осмелился соединиться с казаками, а показал письмо генералу, по указанию которого и отослал уполномоченного с соответствовавшим ответом”¹¹². Про цю ж невдалу

спробу домовитися з татарами пише і Коховський¹¹³. Зеленевицький наводить слова Носача: “Я вам, браття, раджу — єднаймося з поляками, Бог їм допомагає, це Бог, Бог, а не хто інший, за них воює”¹¹⁴. Однак Носача перервали, більшість не хотіла угоди з поляками, а тільки з татарами. Були передані листи до татар із пропозицією відступити та обіцянкою великої суми грошей від царя й від себе. Але, як пише Зеленевицький, “Султан, не для того присланий від хана, маючи на шиї польного польного гетьмана, відкрив йому таємницю і показав листи”¹¹⁵.

Іван Брюховецький, коментуючи рішення Юрія Хмельницького, яке той прийняв під Чудновом, відводив Виговському вирішальну роль. За його версією, гетьман уже тривалий час дотримувався генерального плану Виговського: “А как де на Кадочку на раде договор был и тут де то и первую в договоре учинил зраду по вымыслу Выговского, что боярину Василью Борисовичу с ратными людьми идти против ляхов и татар наперед, а довелось было идти наперед черкасским полкам, и гетману де было быть з боярином и от него не отставать, а боярину де было оберегать и помогать гетману и полковником”¹¹⁶.

Після Слободищ, 10 жовтня, Юрій Хмельницький надсилає відразу три листи: цареві, Ромодановському й думному дякові Алмазу Іванову. В усіх трьох посланнях він описує своє тяжке становище, неможливість з’єднатися із Шереметєвим, попереджає про навісну і над Україною, і над Московською державою загрозу та просить терміново прислати Ромодановського, російські війська з Києва і решту полків, що залишилися, з Сомком¹¹⁷. Гетьман послав із цими листами в Москву Михайла Суличича, Нестора Кононовича і Григорія Дорошенка¹¹⁸. Як можна прокоментувати цей вчинок? Старшина вже мала за сім років досить добре вивчити процедуру “московських послань”. Писати до царя в рішучі дні битви, просячи підкріплення, — не найоперативніший і не найдієвіший крок. Тільки поїздка до столиці мала зайняти кілька днів, а чи були вони у Хмельницького? Швидше це був

просто маневр, щоб заспокоїти “промосковську” групу старшини, а можливо — і щоб вислати її з табору.

Тим часом Шереметев востаннє намагається змінити ситуацію на свою користь. Поляки відзначали, що “після такого довгого сидіння в облозі Шеремет уже відчував брак усього, багато вояків загинуло від голоду”¹¹⁹. 13 жовтня до поляків перейшов козак Шереметева, “який розповів, що хочуть виступати до П’яток, бо там Хмельницький призначив йому місце для об’єднання через Мороза, холопа чуднівського, який два рази лісом перебігав із листами до Шеремета від Хмельницького”¹²⁰. Циклинський теж пише, що листування йшло через “надійного холопа Мороза” і що один з цих листів перехопив Нурадин-Султан¹²¹. Хмельницький у цьому посланні запевняв Шереметева, що прагне йому допомогти, але поляки “виявилися сильнішими”, і тому “радив, що так буде краще для обох, якщо Шеремет, поки ще є сили, не гаючись рушить до П’яток”¹²². Зеленевицький пише, що Шереметев на той час уже не був упевнений у допомозі Хмельницького, і тому вирішив або пробитися до нього, або “в бою загинути за свого царя”¹²³.

14 жовтня Шереметев виступив, бажаючи пробитися до П’яток¹²⁴. М. Ємйоловський, ветеран воєн епохи Хмельниччини, в’їдливо пише у своєму щоденнику, що воєвода “наважився використати прийом, колись застосований Хмельницьким під Охматовом, спорудивши табір з возів на декілька шеренг уздовж і в ширину... Але йому охматовський фортель не вдався”. Шереметев не врахував, що блискучий прийом Хмельницького і Богуна, яким удалося втекти з-під носа величезної армії поляків 1655 р., був застосований узимку, коли земля скована кригою і снігом, а тепер возам заважав ліс і грузькі переправи¹²⁵.

Циклинський пише, що військо Потоцького намагалося зупинити Шереметева, однак змогло тільки затримати. Воєвода спробував пройти через вірну йому Троянівку, але поляки залили цю дорогу водою і зробили її непрохідною. Довелося йти до П’яток чистим полем¹²⁶. Коли з Потоцьким з’єднався Любомирський, Шереметев виявив-

ся відрізанним із трьох боків. У діях проти росіян брала участь і орда¹²⁷. Зав'язалася запекла битва, поля вкрилися трупами. Полякам удалося відірвати 300 возів, і вони стали прориватися через ці проломи¹²⁸. За весь день Шереметев не пройшов і півмилі, втратив безліч возів з багатою здобиччю і гармати. Люди почали втікати. Циклинський вважав, що воєводу врятували лише невдалі дії німецької піхоти, яка дала змогу йому відступити в лісі¹²⁹. У районі Росниці Шереметев сховався в лісі, “не маючи вже сил ні битися, ні йти далі”, і був там узятий в облогу — втретє¹³⁰. Воєвода втратив під час спроби прорватися до 2000 війська і безліч возів¹³¹. Але втрати поляків теж були значні¹³².

Практично всі сили поляків і татар були звернені на Шереметева, який проривався до П'яток для з'єднання. Що ж робило військо Хмельницького, яке теж мало йти назустріч? Гетьман виступив з “добірними козацькими полками”. Циклинський запевняє, що “поляки були наготові і мали достатньо сил”, щоб битися і з гетьманом¹³³. Правда, незрозуміло, звідки цим силам було взятися. “Та коли він (Хмельницький. — Т. Я.) дізнався про перемогу поляків, то повернувся в свій табір і знову відмовився від намірів воювати з ними далі, а думав уже тільки про мир і покору”¹³⁴. Автор “Щоденника війни із Шереметевим” набагато реалістичніший в описі становища поляків. “Відгомін цього бою подіяв на Хмельницького — йому здавалося, що й під П'яткою стріляють, — і спонукав його до угоди. Було в нього тоді 20 000 козаків і 30 гармат; міг би прийти до Шереметева, якби хотів, тому що в нас уже були дуже слабкі корогви, артилерія теж мала великі втрати, коней для гармат не було...”¹³⁵ Ємйоловський пояснює поведінку козаків особистістю їхнього гетьмана: “Він до війни нездатний, звик до монастирського дзвону, а не до стрілянини, і, хоч мав багато війська, був наляканий мужністю польського лицарства” і просив через послів про мир¹³⁶.

Та, хай там як, а Хмельницький відкрито починає переговори про мир. Циклинський писав: “Коли Шеремету не вдалася й остання спроба з'єднатися з Хмельницьким,

зневірився, нарешті, в ньому Хмельницький і, втративши свою фальшиву пиху, схилювався до щирого підданства. Спершу листовно, а потім через послів благав, щоб йому виявили звичайну ласку, просив призначити місце й день для обговорення його умов і обіцяв повернутися під протекцію короля та Речі Посполитої¹³⁷. Поляки, за своїм звичаєм, почали міркувати про зради народу, “який завжди був непоштивий і віроломний”, але, мовляв, оскільки король і Річ Посполита “вбачали свій тріумф не в проливанні крові, а в прощенні винних”¹³⁸, то заявили Хмельницькому, що, незважаючи на його зради, призначать дату і місце переговорів¹³⁹. Для обговорення умов угоди мали прийти козацькі послы. Щоб гарантувати їхню безпеку, поляки вислали як заручників Владислава Вільчковського, Томаша Карчевського і Мехмет-мурзу¹⁴⁰. Римський нунцій, що був у таборі під Чудновом, пише, що 15 жовтня, наступного дня після спроби Шереметєва, “коли гуркіт гармат долинув до вух козаків”, вони звернулися “з проханням про прощення і мир. Вислухавши їхніх послів, наші гетьмани вирішили, що це найкращий спосіб повернути без подальшого кровопролиття ті відсталі краї, отож, ще й з огляду на ласку і схильність до прощення й. к. м., вирішили прийняти підданство козаків”¹⁴¹. Дуже однозначно висловлюється і Гордон: “Последняя попытка русских к сопротивлению повела за собой их гибель. Гетман решил с казаками изменить свой образ действий и послал уполномоченных в польский лагерь с предложением заключить договор. Поляки охотно согласились на это”¹⁴². Коховський пише, що на перші переговори до Є. Любомирського був посланий П. Дорошенко. Поляки мріяли покарати “бунтівників”, але в них був наказ Яна Казимира з обіцянкою амністувати козаків. Посередником у переговорах виступив Нурадин-Султан, який поручився за козаків¹⁴³.

15 жовтня, за свідченням “Щоденника війни із Шереметєвим”, Хмельницький надіслав своїх комісарів. “В заручники за них їздили п. Вільчковський з паном Карчевським”¹⁴⁴. Гордон пише про такі умови угоди: 1. Затверджуються постанови сейму, що відбувся у Варшаві в

травні 1659 р., які стосуються козаків. 2. Козаки відмовляються від союзу з росіянами. 3. Повертають І. Виговському його дружину, слуг і майно. 4. Надають польській армії зимовий постій в Україні. 5. Якщо буде потрібно, допомагають полякам вигнати росіян з України. 6. Гетьман повинен зобов'язати своїм наказом чи умовити полковників Цюцюру та Дворецького, щоб ті залишили росіян і перейшли на бік поляків¹⁴⁵.

У різних польських джерелах деякі розбіжності в датах, про що піде мова далі. Всі сходяться на тому, що комісари були послані Хмельницьким 15 жовтня, умови угоди підписані 17 жовтня¹⁴⁶, а присяга швидше за все відбулася 18 жовтня¹⁴⁷.

Але “гаряча любов” Хмельницького до Шереметєва була такою, що іще до присяги та підписання договору, 16 жовтня він поспішив написати воеводі листа, повідомляючи про свій перехід на бік поляків. “Так ся подобало Богу всемогущому, в которого руце всего света монархия, же Войско наше Запорозкие едностайным... волным голосом зезволяет зоставати при королю его милости полском, яко пану своем приржоном... О том и милости твоей ознаймуем, абы юж жадной надеи о отмене Войска Запорозкого не мел...”¹⁴⁸ Причому гетьман не втримався і від уїдливого звертання до Шереметєва: “...боярину и воеводе и намесникови белозерскому Василию Борысовичу Шереметови, *господину и любимому прятелеви нашему* доброго здоровья от Господа Бога зычим”.

Єдиний, хто залишив докладний опис польсько-козацьких переговорів і передав сутність суперечок щодо змісту статей, — Циклинський. Імовірно, він сам був допущений до переговорів. Для нас це найцінніше свідчення про позицію старшини. Як виявляється, вони наполягали на Гадяцькій угоді, до того ж — на першій її редакції. Циклинський пише, що посольство козаків складалося з “найкращих їхніх полковників і офіцерів, таких, як Тимофій Носач, обозний Війська Запорозького, Зеленський, Гоголь, Кравченко, Богун, Ханенко, Каплунський, Попара (Опара?)¹⁴⁹. Від поляків переговори вели Чарто-

рийський, воевода брацлавський, А. Цетнер, каштелян галицький, Я. Собеський, Я. Шумовський і А. Сокольницький, котрі, як пише Циклинський, “незважаючи на свої перемоги, не виявили щодо них ніякої строгості, як із людьми близькими, а в майбутньому — товаришами по зброї... Сказали їм, що немає мови про нав’язування чогось такого, що могло б їм здаватися обтяжливим: вони залишаться при давніх вольностях і привілеях, які за колишнім правом були дані Війську Запорозькому королями і Річчю Посполитою. Козаки дуже спокійно і чемно приймали все це; однак, коли при ратифікації давніх привілеїв мала бути обмежена Гадяцька угода, яка дає їм більше вольностей, аніж давні права, вони гостро наполягали, щоб уся вона, в кожному пункті не порушувалася, адже була затверджена присягою короля і Речі Посполитої. Після довгих обговорень цього пункту гетьмани зібрали раду із senatorів та урядників”¹⁵⁰. Поляки обурювалися, що, незважаючи на поразку, козаки висували великі вимоги, тоді як мали б покійно прийняти будь-які умови. Багато хто заявляв, що “надійний мир слід будувати на крові... бунтівників”, а не на потураннях. Шляхтичі хвалилися, що їм вистачить сил і на Шереметева, і на Хмельницького. Гетьмани, реалістичніше оцінюючи ситуацію і свої сили, вважали, що почесніше припинити громадянську війну, аніж проливати кров¹⁵¹. Нагадували, до чого призводили козацькі війни. На їхню думку, тепер міг “настати урочий час, коли козаки, об’єднавшись із нами, вирушать проти москалів”¹⁵². Отож було ухвалено “вести далі мирні переговори, а козакам, які наполягали на Гадяцькій угоді, було пояснено, що тоді, коли цей мир укладали, було інше становище і співвідношення сил, аніж тепер”¹⁵³, і саме козаки порушили мир¹⁵⁴. “Нарешті, переконані аргументом, що мир порушили вони самі, козацькі послі зупинилися на тому, що їхнє військо залишиться з давніми вольностями, і відступили від Гадяцького пакту”¹⁵⁵.

До Хмельницького був посланий з цією новиною Дорошенко, і гетьман, “не гаючись, у супроводі особистого почту з полковників і старшини, того ж дня прибув у

польський табір”¹⁵⁶. Автор “Щоденника війни із Шереметевим” пише: “Коли укладали угоду з козаками, прислали князя й. м. Костянтина Вишневецького з п. Шумовським, стольником сандомирським, у табір Хмельницького, а йому самому передали, щоб із полковниками приїжджав у наш табір для присяги”¹⁵⁷. Але, за його даними, тільки наступного дня (18 жовтня) “...приїхав Хмельницький у наш табір. Був того дня у м. п. маршалка (Любомирського. — Т. Я.) і там заночував у наметі”¹⁵⁸. Циклинський же повідомляє, що після того, як були надіслані заручники К. Вишневецький і Я. Шумовський, “Хмельницький прибув під вечір (17 жовтня. — Т. Я.) і зупинився в наметі старшого Потоцького, який був тоді хворий”¹⁵⁹, а сама присяга, як засвідчують і інші джерела, відбувалася вже 18 жовтня. Мабуть, Циклинський все-таки точніший, а інші поляки просто не знали про те, що гетьман прибув увечері, адже офіційна церемонія присяги відбулася тільки 18 жовтня. Так, Гордон писав: “По подписании этого договора гетман Юрий Хмельницкий под открытым небом присягнул в верности польскому королю и республике и был затем с ликованием принят в польском лагере”¹⁶⁰.

Вечір підписання угоди, 17 жовтня, пройшов спокійно. Сторони “взаємно змагалися в чемності й поздоровленнях з приводу угоди та оновленого союзу проти варварів, ворогів імені Христового, і ті, й інші бачили вже майбутні перемоги”¹⁶¹. Щоправда, не зовсім ясно, кого тут мають на увазі під “варварами”, — адже татари, як і раніше, залишалися польськими союзниками, а росіян важко назвати “ворогами імені Христового”...

Статті Чуднівської угоди ми наводимо за списком із “*Volumine legum*”, тобто у вигляді, затвердженому сеймом. У преамбулі відзначалося, що Юрій Хмельницький був змушений відмовитися від Гадяцької угоди не через свою невірність, а через московський наступ, а сам він не виступав проти короля й Речі Посполитої і московському війську “де-факто” ніякої допомоги не подав, навпаки, відразу ж висловив свою прихильність до короля через своїх посланців¹⁶². Тому поляки, не бажаючи пода-

льшого кровопролиття і прагнучи до повернення в ці краї жаданого миру, погодилися на такі пункти.

1. Гетьмани мають підтвердити своєю присягою Гадяцьку угоду, за винятком пунктів, які стосуються князівства Руського.

2. Гетьман запорозький з усім своїм військом відступає від московського царя і військ його в Україні під керівництвом Шереметева та інших. Відтепер вони не повинні шукати протекції ні московського царя, ні когось іншого, крім польського короля, якому віддаються навіки.

3. Пан гетьман Війська Запорозького з усім військом повертається в Україну для повернення фортець, які перебувають у московських руках. При гетьманах і війську коронному він залишає для “доконання” Шереметева і московського війська два полки. Якщо Шереметев зненацька виступить проти поляків, Хмельницький зобов’язаний надати їм допомогу всіма своїми силами. Ці подальші дії мала координувати військова рада.

4. Цей пункт стосувався Цюцюри, котрий образив короля і Річ Посполиту, виступивши разом із задніпровськими військами проти свого пана. Але, на прохання гетьмана запорозького, йому прощалася провина. Він, однак, зобов’язувався повернути свою зброю проти ворога і тим довести свою зичливість. У цьому разі Цюцюрі та козакам, які були з ним, гарантувалися амністія і козацькі вольності.

5. Полкам Ніжинському та Чернігівському наказувалося відступитися від росіян і приєднатися до короля — або до війська віленського та руського воевод, або, якщо це неможливо, — до Війська Запорозького. У іншому ж випадку пан гетьман запорозький з військом і польськими гетьманами повинен був виступити проти них, як проти ворогів.

6. “Якщо на Запорожжі або де-небудь в Україні розпочнеться якийсь бунт, проти таких бунтівників, як проти ворогів... має виступити пан гетьман запорозький зі своїм військом і цей бунт придушити”.

7. “Прикордонні міста кримського хана і вся держава не зазнаватимуть ніяких нападів і шкоди від Війська За-

порозького; мирне сусідство триватиме доти, доки буде дружба між Річчю Посполитою та гетьманом і Кримською державою. Випаси, дозволені ордам за давніми звичаями, і нині не повинні мати перешкод”.

8. “Її милість пані воеводина київська з іншими панями, особливо з пані Грушиною... мають бути звільнені і повернутися з безпекою для них”.

9. Встановлювалися умови звільнення полонених — польських і татарських.

Угода передбачала обов’язкову присягу не тільки гетьмана з Військом Запорозьким, а й простолюду по всій Україні — перед спеціально присланими комісарами.

Тепер повернемося до питання: чому старшина, як рік тому під Переяславом, пішла на компроміс і відмовилася від ідеї князівства Руського? Цікавий факт: угоду з боку козаків підписали Дорошенко, Лісницький, Ханенко, Кравченко і Капушта та ще дев’ять менш значних старшин¹⁶³, а Богун, Гоголь, Носач і Зеленський, що, як ми знаємо, теж були присутні на переговорах, документа не підписали. Така позиція старих полковників Хмельницького явно не була випадкова — напевне, вони не вважали князівство Руське порожньою назвою, тому принципово не поставили своїх підписів. Але й змінити ситуацію на той час вони об’єктивно не могли, адже розклад сил був не на користь козаків, точніше — вони не мали змоги ставити умови, поки татари не були їхніми союзниками і зберігалася можливість змови поляків з росіянами. Ми можемо лише припускати й гадати, чи існувала таємна домовленість між цими старшинами та Виговським, який у цей час активно намагався залучити татар на свій бік. І чи не було непідписання Чуднівської угоди з боку частини старшини спробою залишити собі розв’язаними руки?

18 жовтня “...у наметі гетьмана великого Потоцького, після молебня, присягнули польські гетьмани, потім Хмельницький від імені Війська Запорозького, а потім полковники і значніші з козаків...”¹⁶⁴. Те ж саме, за словами Циклинського, відбувалося в козацькому таборі¹⁶⁵. У присязі Юрія Хмельницького, зокрема, йшлося: “...вшеляких протекцій посторонных панов, а особливе царя

московского, и иных всех отступаю... противно вшеляким неприятелем его королевской милости и Речи Посполитой охотне и отважне здорове свое нести маю..."¹⁶⁶ Нунцій, що був під Чудновом, також пише: "...Той мир був підтверджений присягою — спершу польських гетьманів від імені короля та Речі Посполитої, потім Хмельницького — від свого імені та від Війська Запорозького, а тоді в козацькому таборі — всією старшиною в присутності наших комісарів"¹⁶⁷. Нунцій ще додає, що "козаки вимагали, щоб були враховані й ті, хто під керівництвом Цюцюри разом із московитами проти нас воював, на що (поляки. — *Т. Я.*) згодились, і їм було обіцяно прощення, коли на першу вимогу залишать ворожий табір і повернуться до своїх"¹⁶⁸. Автор "Щоденника війни із Шереметевим", мабуть, помилково пише, що присяга відбулася 19 жовтня, тому що сам документ присяги має дату 18, але решта опису присяги поляків і козаків у цьому джерелі збігається з іншими¹⁶⁹.

18 жовтня було підписано "Рішення ради коронних гетьманів і Юрія Хмельницького". Його пункти: відправити послів Війська Запорозького до короля, спільних послів — до хана, послів до міст зі звісткою про повернення гетьмана до Речі Посполитої, у полки Ніжинський і Чернігівський, щоб вони з'єдналися з коронним військом у Литві. Крім того, козаки мали надати коронному війську два полки — з обох берегів Дніпра. Найближчі міста повинні були постачати табір живністю. Обговорювався "спосіб зношення през листы" з гетьманом і військом у Литві¹⁷⁰. Після завершення війни із Шереметевим коронне військо належало розмістити на території декількох полків, доки не замерзне Дніпро. Для остаточного розгрому Шереметева було вирішено, що Військо Запорозьке дасть на допомогу полякам два полки, Цюцюра з п'ятьма полками одержить прощення, якщо приєднається до Хмельницького "і відразу зброю свою на ворога оберне"¹⁷¹. Козаки зобов'язувалися протистояти Ромодановському і Борятинському, але в разі, коли б їм знадобилася допомога коронних військ для повернення Києва і задніпровських фортець, "від ворога опанованим, як

Дніпро, дасть Бог, ліодами стане, з полною військ коронних і Війська Запорозкого рукою отбыраннии быти мають”¹⁷². Козаки прямо з-під Слободищ відправили послів до короля — “для присяги і закріплення того договору” — у складі Григорія Лісницького, уманського полковника Герасима Каплунського і полковника кропивенського¹⁷³.

Перехід Хмельницького на бік поляків докорінно змінив становище Шереметева. Єрлич пише, що коли воевода довідався про угоду козаків, то “наказав як на перемогу стріляти з гармат, і дуже розгнівався, і всіх міщан чуднівських, яких у себе зібрав, разом із дружинами й дітьми наказав у таборі вбити...”¹⁷⁴. Циклинський так описує ситуацію: Шереметев стояв у дуже сирій і нездоровій долині, але “до цього часу він принаймні мав надію, що Хмельницький прийде йому на допомогу, а коли той перейшов на бік поляків і, замість допомогти, став його ворогом і почав проти нього війну, інших підкріплень він (воевода. — *Т. Я.*) очікувати не міг, і мусить тільки очікувати погібелі, а собі — побажати смерті. Людей і тварин мучив страшний голод, холод і заразні хвороби. Могло здатися, що це не табір, а бідне пристановище вмирущих, яке мало стати їхньою спільною трупною”¹⁷⁵.

Тим часом і становище поляків було зовсім не таким блискучим, як то можна було б припустити. І тут особливо актуальним стає висловлене нами раніше припущення, що деякі старшини, так само як і Виговський, ще не полишали надії змінити умови Чуднівської угоди, використовуючи татарську карту. Той же Циклинський наводить дуже цінні свідчення: “...І поляки мали досить лиха, адже стільки тисяч війська, воюючи місяць-другий на території в декілька миль, знищили все, що могло згодитися людям і коням”, а до всього цього — “можна сказати, що, взявши в облогу москалів, ми також були у власному таборі взяті в облогу татарами...”¹⁷⁶

Поляки мали загрозу і з іншого боку. Так, надійшла звістка, що з Києва йде Юрій Борятинський. Скликали раду за участю Хмельницького і його полковників і ви-

рішили, що два полки Війська Запорозького залишаться для завершення облоги Шереметева, а якщо прийде Борятинський — проти нього виступить сам Хмельницький зі своїм військом.

За цих умов дуже важливим чинником для поляків ставав Цюцюра зі своїми 30 тисячами козаків. Циклинський пише, що це була “основна сила Москви”¹⁷⁷. На раді Любомирський зажадав від Хмельницького, щоб він залучив Цюцюру, “як доказ своєї присяги на вірність... Коли б їх удалося відокремити, це б дуже ослабило Шеремета, і він би швидко здався”¹⁷⁸. На ці наполягання та за умовами угоди Ю. Хмельницький зв’язується з Цюцюрою. “Щоденник війни із Шереметевим” відзначає, що вже в день присяги гетьман “послав листа Цюцюрі, сповіщаючи його про угоду і радячи, щоб він відступив від Москви і проти неї повернув свою зброю та зброю тих козаків, які при ньому були, спокутуючи цим свою провину”¹⁷⁹. Гордон повідомляє: “...Казацкий гетман написал через частного посла Чичуре, извещая его о заключении договора и требуя, чтобы он перешел со своими казаками на сторону поляков. Видя бедственное положение русских, лишенных всякой надежды на помощь, не бывших даже в состоянии отступить в порядке, Чичура решил отделиться от них, потребовав однако сначала обеспечения от татар, вознаграждения убытков и включения в договор, что и было ему обещано. Днем его отступления была назначена суббота 21-го октября, знаком же ему должно было служить движение польской армии для окружения русского лагеря”¹⁸⁰. Циклинський пише, що Хмельницький “силою своєї влади, успадкованої від батька... видав універсал і таємно від москалів надіслав його Цюцюрі, повідомляючи... що уклав договір з поляками, у якому всі його права і права Війська Запорозького забезпечені, і все це обіцяно також мешканцям другого берега Дніпра; тому краще буде для них перейти на бік поляків... ніж у цьому таборі гинути жалюгідною смертю. Якщо вони перейдуть і повернуть зброю проти Шеремета, то їм гарантоване життя і воля”¹⁸¹.

У призначений Цюцюрі день, 21 жовтня, як описує Циклинський, польські загони розташувалися на височині для відволікання ворога, щоб Шереметев не зміг перешкодити виходу лівобережних козаків. На горі стали Потоцький і Любомирський, а з ними Хмельницький. “Помітивши поруч із польськими знаками запорозький бунчук, Цюцюра навіть не став витратити часу на зачитування листа, а, ведучи за собою найближчих, вихопився з табору Шереметева до поляків разом із Павлом Апостолом та іншими полковниками, до яких приєдналося близько восьми тисяч людей, і йшов прямо через поле з розгорнутими корогвами; решта козаків мала намір те саме зробити, коли на тих, що вже вийшли, зненацька наскочили татари, які ховалися в кущах у засідці, і порубали майже чотири тисячі, — поляки насилу змогли врятувати Цюцюру з полковниками й решту чотири тисячі і змушені були з боєм проводити їх до табору. Інші козаки, які хотіли також вийти, вражені такою різаниною своїх товаришів, залишилися в таборі Шереметева”¹⁸². Що Цюцюра не попередив своїх козаків про намір приєднатися до Хмельницького, вказує і “Щоденник війни із Шереметевим”: “Цюцюра, не сказавши всім козакам і не повідомивши всім про угоду, ...побачив бунчук Хмельницького — обіцяний йому сигнал — і вискочив з табору, а за ним — може, зо дві тисячі козаків. На них наскочили татари і шум великий з нашими учинили, тому що вони козаків брали, а наші, бажаючи й інших схилити до себе, не давали їм цього робити”¹⁸³. За даними автора щоденника, у цій сутичці загинуло двісті козаків, інших забрали татари¹⁸⁴, — тобто він показує значно менші втрати, ніж Циклинський. Папський нунцій теж писав, що татари “декілька сотень порубали, і, бачачи це, інші вирішили за краще зостатися з москалями”¹⁸⁵. Про те, що до часу прибуття польської кінноти вже кілька сот козаків було убито, а близько тисячі потрапило в полон до татар, писав і Гордон у своєму щоденнику¹⁸⁶. Він також повідомляв, що з Цюцюрою спершу вийшло 8—10 тисяч чоловік, але тільки 2 тисячі дісталися польського табору, та й ті на вимогу панів, які впізнали своїх

селян, були відіслані в міста й села, до яких вони належали¹⁸⁷. За даними Гордона, серед козаків, що залишилися із Шереметевим, був київський полковник В. Дворецький, якому Цюцюра не зізнався у своїй зраді росіянам¹⁸⁸. Цюцюра був посаджений під варту за те, що виступив з табору раніше, ніж підійшла польська армія¹⁸⁹.

Згодом Цюцюра у своєму універсалі до полковників, що залишилися в таборі Шереметева, висловлював подив, що ті не вийшли, коли “на одной раде пересталисте зо мною и мали-сте зо мною виходити”¹⁹⁰. Деякі полковники, наприклад, Дворецький, просто не захотіли підкоритися Цюцюрі, а може, злякалися татарської різанини. Але ще цікавіше питання, хто намовив татар. Циклинський пояснював їхні дії тим, що вони боялися можливого союзу поляків з Москвою, спрямованого проти них¹⁹¹. Ми вже згадували, що активні переговори з татарами вів Виговський. Він, як і раніше, стояв разом із татарськими військами, розділяючи поляків і Шереметева¹⁹². Не слід забувати й того, що Виговський завжди вважав саме Цюцюру винуватцем свого скинення з гетьманства, а з Шереметевим були саме ті покозачені, через бунти яких ослабла його влада. Наприклад, Циклинський відзначав, що із Шереметевим було “30 тисяч дейнеків, або козаків задніпровських”¹⁹³. А папський нунцій писав, що татари, нападаючи на козаків Цюцюри, кричали на них татарською: “Бунтівники!”¹⁹⁴ Отож цілком імовірно, що Виговський доклав зусиль, аби Цюцюра зі своїми козаками не вийшов почесно з оточення.

У будь-якому разі, зрада Цюцюри стала останнім і вирішальним ударом для воеводи. Адже це саме він рік тому підніс російським воеводам “на блюдечку” Лівобережжя, вирішивши цим долю Виговського й докорінно змінивши ситуацію, яка склалася після Конотопа. Циклинський писав, що Шереметев ще більше налякався і впав у повний відчай, побачивши, як задніпровці відкрито переходять на бік поляків, і розуміючи, що решта зробили б те саме, якби їх не налякали; він боявся також, що козаки втечуть при нагоді¹⁹⁵. Ромодановський писав у Москву: коли частина козаків, які вийшли з Цю-

цюрою, побачивши, що татари вчинили з їхніми товаришами, повернулася в табір до Шереметева, то “тех де достальных черкас за измену посекли твои ратные люди полку боярина и воеводы Василья Борисовича”¹⁹⁶.

Цюцюра зробив спробу звернутися до козаків, які залишилися із Шереметевим. До нас дійшли два його універсали, звернені до наказних полковників — Дмитра Світуся, Богдана Калениченка і Василя Дворецького. Він сповіщав, що Юрій Хмельницький уклав Гадяцьку угоду на підданство польському королю, що він, Цюцюра, сам уже присягнув і закликає, аби вони, “скоро обачите мою полковую хоругвь и полки его милости пана Хмельницкого и их милостей панов гетманов драгунею, просто шли от москвы, не повонтпиваючи не в чем”¹⁹⁷. Цюцюра запевняв, що хоча на козаків і напала орда, але тепер “жадной души не возме, и любо била побрала, теды все знову мусела поотдавать, и все суть при нас”¹⁹⁸. Цюцюра радив козакам виходити і сказати Шереметеву, щоб і той не сподівався ні на що, бо “и в Литве все войска московские от его милости пана Чарнецкого и полки наши, которые там были, позношени”¹⁹⁹. Козаки, однак, не послухалися, і доля їхня була, як ми побачимо далі, дуже сумною.

Якщо вже мова зайшла про події в Литві, то ми дещо порушимо хронологію Чуднівської епопеї і повернемося трохи назад.

Литовський похід Ю. Долгорукова починався і задумувався як складова частина походу Шереметева. Так, посланці Юрія Хмельницького в Москві повідомляли, що в середині липня 1660 р. “Шереметьев с государевыми ратными людьми пошел против корунного войска... И нежинской полковник Василей Золотаренко да прилуцкой полк пошли в сход к... Долгорукову... пойдут на литовские места, на Гомель, на Речицу...”²⁰⁰.

Воєнні дії поляків у Литві влітку 1660 р. проходили з різним успіхом. Їм не вдалося взяти Борисів, а потім і Могилів²⁰¹. 13 серпня польські війська підступили під Вільно. Місто віддали не чинячи опору, а 31 серпня було розпочато невдалий штурм замку²⁰². А шляхта Мстис-

лава вирвала в командира російського гарнізону Савина Овцина “городовые ключи и по договору с польскими людьми город отперли и польских и литовских людей в город пустили”²⁰³. Те ж саме сталося й у Кричеві²⁰⁴.

За даними Єрлича, у наступі на Литву брали участь: 40 тис. вояків Долгорукова, 10 тис. — Хованського і 20 тис. козаків Золотаренка²⁰⁵. Лось, інший учасник цих подій, пише, що в Долгорукова було 40 тис. піхоти і 17 тис. драгунів²⁰⁶.

Тут найцікавіше для нас питання — роль у цьому поході В. Золотаренка. Це ключовий момент у розумінні подальших подій на Лівобережжі та відносин Москви з ніжинським полковником. 5 серпня В. Золотаренко пише Ю. Долгорукову, що за указом царя і Юрія Хмельницького “назначено и приказано мне с полком моим Нежинским, Черниговским, Стародубским и иными полками противно общим врагом нашим, лехом, у Литву ити из вами”²⁰⁷. У тому ж листі Золотаренко повідомляв, що 22 липня (ст. ст.) він виступив у похід і “теперь со всеми сотнями полку моего собрався и совокупився под Девницею Солтиковою”, і просив дати знати, куди йде Долгоруков²⁰⁸. Певно, виступ росіян затримувався — тільки 4 вересня за н.с. (тобто через місяць) Долгоруков повідомляє в Москву про свій лист до Золотаренка: що вийшов зі Смоленська, йде на Литву і “так же бы и он, полковник, по вашему указу и по гетманскому повелению, с полковники и со всем войском, которые при них, против польских и литовским людей шел от Гомля к Могилеву и к Шклову, чтоб им с нами сойтися в могилевских и в шкловских местах”²⁰⁹.

2 жовтня поляки виступили з-під Могильова на Долгорукова²¹⁰. 4 жовтня польсько-литовське військо було під Шкловом, коли до них підійшов Долгоруков, маючи 25 тис. рейтарів і 20 тис. піхоти. Поляків було 12 тис. — разом із дивізією Чарнецького й литовськими полками Сапеги²¹¹. Пропозицію переговорів росіяни відкинули, тому що встигли окопатися²¹². Бій відбувся над рікою Барою 8 жовтня²¹³. Лось пише, що правим крилом командував Чарнецький, лівим — Пац, а Сапега з писарем

литовським Полубинським були в тилу²¹⁴. Єрлич особисто брав участь у бою. Він пише, що поляки знищили частину російських військ, частину розпорошили, а інші змушені були втікати в табір. При цьому було взято 8 гармат, але полякам це обійшлося “великими втратами людей і коней”²¹⁵. Лось також пише, що відбулася запекла битва, російська кіннота почала відступати, поляки намагалися взяти шанці, але нічого не змогли вдіяти²¹⁶. Після цього, за Єрличем, польсько-литовське військо стояло над московським табором, і ті більше не виходили, очікуючи підкріплення²¹⁷. Лось теж пише, що Долгоруков із дня на день очікував допомоги від козаків, але через Чуднів “повернулись козаки, які йшли проти нас, оскільки Хмельниченко повернув їх”²¹⁸. Нарешті, третій учасник бою, що залишив свої записки, Почобут-Одланицький, говорив про великі втрати поляків, але, “коли ми вранці вийшли проти ворога, той вийшов у поле збирати трупи, а не битися... Від того часу щодня наші поборювали їх у двобої і завжди з Божою поміччю брали «язиків»”²¹⁹. Папський нунцій, що був під Чудновом, писав: “Ми одержали... з Литви звістку, що поляки під проводом воевод Сапеги віленського і Чарнецького руського розбили вщент в околицях Могилева 20 000 москалів генерала Долгорукова”²²⁰.

Зовсім по-іншому описує події царська грамота у Псков “про перемогу”: “На том бою полских и литовских людей и гусар побии болши дву тысячъ человек и переранили многих, и гетмана польного Михаила Патца убили ж (вигадка. — Т. Я.), а в языцех взяли Чарнецкого племянника”²²¹. Гонець від Долгорукова так і повідомляв, що “гетманов Павла Сапегу, и Чернавскаго, и Падцу, и Полубенского побии и языки поимали...”²²² Насправді ж Долгоруков був в облозі у власному таборі і сидів там майже місяць, поки Хованський даремно намагався його виручити²²³. Єрлич пише, що 27 жовтня, довідавшись про наближення Хованського із загоном у дві з половиною тисячі, вони відступили від Долгорукова і напали на Хованського за шість миль від табору. Росіяни їх “гнали дві милі і усіх порубали, ледве кілька десятків у

табір втекло. Наше коронне військо теж до табору швидко підступило, і Хованський, дізнавшись про те, втік назад із рештою; ми взяли його табір і 9 гармат із порохом. Частину нашого війська п. воєвода руський послав у погоню за Хованським аж до самого московського кордону...”²²⁴ Про розгром загону Хованського Чарнецьким пише й інший учасник подій — Почобут-Одланицький²²⁵.

Згадана вище грамота також підтверджує, що Золотаренко в боях участі не брав²²⁶. Ще 23 вересня, у відповідь на звістки Долгорукова про здачу Мстислава і Кричева, цар надсилає указ “...к полковнику к Василью Золотаренку ...наскоро; а писано к нему, чтоб поспешал, а шел к тебе”²²⁷. Але Ю. Долгоруков, описуючи перші бої 4—6 жовтня, повідомляє: “...А нежинский полковник Василей Золотаренок, и черниговский и стародубский полковники, и черкасы по се число к нам не бывали, и мы к Василью Золотаренку писали... чтоб к нам шел не мешкая”²²⁸. Як ми згадували, Золотаренко був готовий до походу ще на місяць раніше від росіян і мав змогу з’єднатися з Долгоруковим. 15 жовтня полонені козаки повідомляли, що Ніжинський і Чернігівський полки стоять під Лоевом²²⁹. Хованський писав після звісток від 11 жовтня, що Золотаренко прийшов під Бихів²³⁰. Сам Долгоруков у тій же реляції наводив свідчення полонених, що з Золотаренком було 12—20 тис. козаків, “...и пришли де черкасы под Чечирск; а опосле де и про то у них ведомо в полкех учинилось, что Золоторенок с черкасы от Чечирска поворотились за Сож”²³¹. Польська “новина” повідомляла, що з Золотаренком було до 30 тис. козаків, та коли прийшла звістка про перехід Ю. Хмельницького на бік Речі Посполитої, “немало лівобережних козаків відступило”²³².

Є цікаве свідчення двох козацьких “язиків” від 23 серпня, що “Нежинский полк пошел было в Литву на помощь, но москва принять его не хотела, полагаясь на свои силы, которые сильно уничтожены”²³³. Якщо це повідомлення й відповідало дійсності, то вже у жовтні ситуація докорінно змінилася і Золотаренкова допомога

ставала вирішальною для Долгорукова, так само як допомога Ю. Хмельницького — В. Б. Шереметеву. І в першому, і в другому випадку козаки її не надали.

Хоч би як намагалися обидві сторони переконати себе в здобутій перемозі, насправді багатотисячна армія Долгорукова не змогла впоратися з невеликим загоном поляків і, замість того щоб прийти на допомогу Шереметеву в критичний момент Чуднівської епопеї, була змушена сама сидіти й очікувати допомоги. Тільки 2 листопада 1660 р. В. Золотаренко нарешті прийшов до Ю. Долгорукова під Могилів, коли під Чудновом усе вже скінчилося. Як повідомляв Долгоруков: "...а к нежинскому полковнику к Василью Золотаренку посылали и писали мы по часту, чтоб он, Василий Золотаренок, вам службу свою и раденье показал и шел к нам к Могилеву не мешкая..."²³⁴

Виникає питання: чому на допомогу Шереметеву не був посланий Г. Ромодановський, який перебував у Білгороді з досить великими силами? У жовтні він писав до Москви, що одержав листа від Юрія Хмельницького, "чтоб мне с твоими ратными людьми на споможенья идти к нему самому безо всякого мотчанья". Але "без твоего (царського. — *Т. Я.*) указу, к гетману Юрью Хмельницкому из Белгорода с твоими ратными людьми идти не смею"²³⁵.

Останньою спробою врятувати київського воеводу став похід князя Юрія Брятинського з-під Києва. Чутка про його прихід давно бентежила поляків, але остаточно про його виступ стало відомо 24 жовтня, відразу після виходу Цюцюри з табору Шереметева. За даними поляків, з Брятинським було 5 тис. чоловік²³⁶. Проти нього вислали кілька тисяч польської кінноти з Яном Собеським, але, за повідомленням Циклинського, воевода втік, довідавшись про долю Шереметева²³⁷. Папський нунцій писав з-під Чуднова, що на Брятинського послали "великий загін кінноти й татар на чолі з коронним хорунжим (Я. Собеським. — *Т. Я.*), до якого також приєднався Хмельницький зі своїми козаками, і недавно надійшла звістка, що і цей загін наші побили й розפורшили"²³⁸.

Поляки повідомляли, що “Хмельницький... збирає козаків, які розбіглися після трактатів. Гуляницький з шістьма тисячами до нас (на Борятинського. — *Т. Я.*) приєднується...”²³⁹. Єрлич писав, що були послані Собеський, Сапега і Виговський; росіяни, “побачивши польські корогви, зразу ж почали втікати назад до Києва, відійшовши з князем Юрієм”²⁴⁰. Князь, до речі, зіткнувся з грізною для росіян прикметою: коли він прийшов під Брусилів, то “брусилівчани його не пустили й стріляли в нього: він, зрозумівши, що козаки ввійшли з нами (поляками. — *Т. Я.*) в спілку, і вдень, і вночі поспішав до Києва”²⁴¹.

Безумовно, маленький загін Борятинського, на відміну від армії Долгорукова, не міг ніяк вплинути на становище Шереметева. Однак відступ Борятинського став вирішальним психологічним ударом для воєводи. Нунцій писав: “Коли генерал Шереметєв утратив надію на допомогу, йому залишалось тільки здатися”²⁴². “Щоденник війни із Шереметєвим” описує, що табір росіян був стиснутий таким кільцем, що не можна було дістати дров і їжі. “Бачачи скруту, Шеремет, переконавшись, що козаки його покинули, порадившись з боярами, не чекаючи нізвідки допомоги, вирішив здатися. Спочатку виїхав Іван Павлович, думний боярин, викликаючи когось значного із наших, щоб від імені Шереметева говорити з ним”²⁴³. До Івана Павловича Акінф’єва поляки послали Шумовського, з яким той зустрічався в Москві²⁴⁴. Зустріч відбулася 25 жовтня, а вже 27 жовтня почалися самі переговори. З польського боку в них брали участь Д. Вишневецький, Беньовський, Потоцький, Немирич, Шумовський, з росіян — Щербатий, Козловський, Акінф’єв, Суков, Монастирьов²⁴⁵. “Щоденник війни із Шереметєвим” вказує, що в переговорах брали участь також татари: Калубей і Камабет-мурза²⁴⁶.

Поляки зажадали від росіян: 1. Видати козаків, які залишилися, полякам. 2. Повернути міста і замки в Україні, зброю, що там була. 3. Виплатити як компенсацію 4 мільйони злотих. 4. Від Шереметева — присягнути, що більше не воюватиме з Річчю Посполитою. 5. Віддати всі документи і рукописи угод з козаками. 6. Інозем-

цям за бажанням пропонувалося приєднатися до польського війська. 7. Поки не будуть повернуті українські міста, Шереметєв і бояри мали залишитися в заручниках. 8. Борятинський та інші загони росіян мусили повернутися в Путивль, а всі польські бранці мали бути відпущені²⁴⁷. Циклинський пише, що “на першу умову — видати козаків татарам — (росіяни. — *Т. Я.*) охоче згодились, кажучи, що ті заслужили цього, адже вони зрадники і для них, і для поляків”. Рукописів вони не можуть віддати, бо їм “навіть думкою не годиться торкатися таємниць їхнього князя й монарха”. Чотирьох мільйонів у них немає, а в іншому — вони згодні²⁴⁸.

Нарешті 31 жовтня була укладена остаточна угода Шереметєва з поляками. Вона містила такі положення:

1. Царські війська мали бути виведені з Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова в Путивль, залишивши в містах військове спорядження, кулі, порох і всі припаси.

2. Військо Шереметєва повинне було залишити в таборі корогви, рушниці, зброю кінноти й піхоти. Шереметєву, боярам і полковникам дозволялося взяти з собою тільки особисту зброю.

3. Шереметєв і 300 бояр залишаться заручниками в гетьманів і султана доти, доки інші російські війська не будуть виведені з міст.

4. Іноземцям дозволялося перейти на службу до короля.

5. Козаки мали виступити попереду, покласти зброю і корогви до ніг гетьманів і залишитися в їхньому розпорядженні.

6. Шереметєв, бояри і полковники присягнуть, що не воюватимуть у володіннях його королівської милості.

7. Росіяни повинні звільнити всіх полонених, які в них були, — і поляків, і татар²⁴⁹.

У договірних статтях, наведених Шереметєвим, йдеться тільки про вісьмох заручників, немає вимоги щодо присяги Шереметєва, звільнення полонених і положення про іноземців. Але швидше за все це — просто неточність воєводи, який намагався применшити свою ганьбу²⁵⁰.

Єдине ускладнення, що постійно виникало в ході переговорів, — це позиція татар. Ще 27 жовтня Гордон писав,

ніби татар удалося схилити до миру подарунками²⁵¹. А вже 30 жовтня “Щоденник війни із Шереметєвим” свідчить: татари “заявили, що не хочуть згоди з Москвою”²⁵². Ємйоловський згадує, що під час переговорів поляків з росіянами про здачу “посли від султанів кримських Гіреїв і від Супанкази-аги приїжджали до гетьманів і скаржилися, що ті без них домовляються з Москвою, а вони жодного росіянина живим випускати не хочуть, заявляючи, що тим слід або голову стяти, або в неволю їх забрати”²⁵³. Не менші проблеми виникли і під час останнього акту драми.

3 листопада військо Шереметєва вийшло з табору. “Щоденник війни...” фіксує: “Козаки склали під ноги їх м. п. гетьманів корогви й віддали самопали, і того ж дня почали виходити з табору, але орда, як з неба на них напавши, коли їх зо дві тисячі вийшло... вискочила й забрала всіх тих, хто вийшов. Решта, бачачи, що з ними роблять, не хотіли виходити з табору”²⁵⁴. У листі Єжи Кралера розповідалося, що Шереметєва “довелося видати татарам, а те військо, яке вільно... мало виходити, татари, напавши, побили, а решту 20 тисяч забрали, жодного не відпустивши”²⁵⁵. Гордон теж пише, що в день виходу військ, 3 листопада, “казаки, отдав знамена и оружие, выступили из лагеря и непосредственно затем были схвачены и уведены татарами... поляки не посмели мешать им”²⁵⁶.

Ті нечисленні козаки, що до кінця залишилися із Шереметєвим, виявилися між молотом і ковадлом. Цікаві подробиці наводить Циклинський. Коли козаки вийшли з табору, віддавши зброю, на них напали татари. “Жодна людина, маючи в душі християнське милосердя, не могла без сліз дивитися на таку жалісну сцену: вийшло в поле кілька тисяч нещасних людей, приречених на загибель у хижих руках варварів... Коли козаки хотіли втекти до москалів, своїх недавніх соратників, ті почали їх хапати, і кожного спійманого козака два москалі виштовхували за вали. Вигнані збройно москалями... пішли вони в неволю татарську, одержавши таким чином належну зрадникам нагороду”²⁵⁷.

Після офіційної здачі Шереметєв і бояри були відправлені в польський табір, до Потоцького. Але по дорозі вони зіткнулися з тими ж перешкодами — татари намагалися відбити полонених, хоча їх і переконували, що навзамін вони одержать всю Україну²⁵⁸. Ніякі переконування не допомогли, і вночі татари напали на польський табір, побили польську варту, але не без утрат, бо “москалі ножами і навіть голіруч... багато їх убили”²⁵⁹. Врешті-решт татари пішли, забравши із собою Шереметєва та кількох полонених²⁶⁰. “Щоденник...” теж повідомляє, що, коли росіяни були роззброєні, “дано їм було для охорони кілька наших полків, на які напала орда і понад 100 чоловік убила, того ж вечора вдерлася в табір і частину полонених забрала”²⁶¹. Ємйоловський пише, що поляки під тиском татар погодилися видати росіян у полон. За його словами, гетьмани не могли сперечатися, тому що татар було сорок тисяч. Але поляки сказали Шереметєву, щоб його люди поховалися серед поляків. “Коли татари дізналися про це, вони несподівано вдерлися в уже роззброєний московський табір”. Поляки змушені були відступити, а татари “московитів, як гриби, миттю між усіма розібрали. Султани потім прислали кілька тисяч кінноти з Супанкази-агою до гетьмана, щоб їм видали Шереметєва і ще десять осіб”, що й було виконано²⁶².

Татари намагалися одержати й козацьких старшин. Військо Хмельницького гетьмани відпустили, — щоб той “відпочив після ратних трудів і міг розпочати нову війну... Татари ж просили, щоб його разом з усіма полковниками віддали їм у неволю або під меч”²⁶³. Вони аргументували цю вимогу тим, що “...це син того самого Хмельницького, який перший підняв бунт, який був причиною стількох лих Речі Посполитої і який починав усі останні війни, а полковники — це ті самі, що його батькові допомагали й радили у війнах з поляками і сина такою самою отрутою поїли. Тому їх треба вбити, якщо поляки прагнуть міцного миру...”²⁶⁴. Поляки згоджувалися, що це все правда, але говорили, що “слова, даного навіть ворогові, слід дотримувати... Проте, як тільки Хмельницький вийшов з польського табору, (татари. —

Т. Я.) відразу ж на нього напали, отож він змушений був ховатися у поляків і тільки з численною вартою зміг дістатися до своїх”²⁶⁵.

Виявившись через наполягання татар у полоні в орди, Шереметев на прощальному “бенкеті” у поляків звинувачував у всьому козаків. Так, Циклинський пише, що Шереметев заявляє: “Прибув він сюди з військом свого великого князя, щоб здобути для нього Польщу, а те, що це погано вийшло, не його вина, сталося так через віроломство Хмельницького, який його покинув”²⁶⁶. “Щоденник...” описує вечерю в Потоцького, на якій був присутній Шереметев. Воевода нічого не їв і тільки випив півкелиха вина. Зате він “дуже скаржився на Хмельницького... не менше (скаржився. — Т. Я.) на Цюцюру, що той його підвів...”²⁶⁷. Крім свідчень поляків, є й листи самого Шереметева, де він звинувачує у своєму нещасті козаків. Так, Борятинському він писав: “А мне Юрья Хмельницкой помочи не дал, а Цецура с полковники, которые были с ним, из обозу нашего отъехали в обоз к полским гетманом...” — тому він був змушений здатися²⁶⁸. І наприкінці листа — приписка, вже рукою самого Шереметева: “Выдали нас изменники”²⁶⁹.

Воевода вимагав від Борятинського і Чаадаєва виконання умов своєї угоди з поляками і відходу з Києва, Чернігова, Переяслава та Ніжина, очевидно, сподіваючись таким чином швидше вибратися з татарського полону. Виправдовуючись, Шереметев писав Борятинському: “А в Киеве, и в Чернигове, и в Переяславле, и в Нежине великого государя ратным людем быть не у чего, что Юрья Хмельницкой со всем войском и с городами изменил. А буде ты по нашему договору так не учинишь и отписки моей не послушаешь, и тем государевых людей потеряешь ты”²⁷⁰. Те ж писав він і до Чаадаєва: “Крепок Киев был Юрьем Хмельницким и казаками, а оне отступили, города не крепки будут, толко людей потеряшь”²⁷¹.

Надіям Шереметева не судилося справдитись. Росіяни, як ми побачимо пізніше, не вивели своїх військ, і він залишався в татарському полоні довгі двадцять років. Для

Москви ж Чуднівська катастрофа стала втратою України, у тому числі Правобережної, більш ніж на сто років.

Перехід Юрія Хмельницького й старшини з його оточення на бік поляків був логічним підсумком нав'язаної йому Переяславської угоди 1659 р. і негнучкої політики Москви. Однак політична і військова ситуація не сприяли укладенню нової угоди з Польщею.

ПРИМІТКИ

- ¹ *Wojna polsko-moskiewska.* — S. 21—22.
- ² ЧОИДР.— 1891. — Ч. I. — Кн. IV. — С. 191—192. Щоденник Гордона.
- ³ *Jerlicz J.* — II. — S. 51.
- ⁴ *Listy St. Czarnieckiego // Przegl. hist.-wojsk.* — Т. 10. — 1938. — № 10. — S. 115.
- ⁵ Теки Нарушевича. — Ф. II. 13708. — Арк. 87.
- ⁶ Акты Виленской арх. ком. — Т. 34. — № 155. — С. 173.
- ⁷ *Litterae nuntiorum.* — Т. X. — № 4810, 120.
- ⁸ Акты Моск. гос. — Т. III. — № 138. — С. 127.
- ⁹ Теки Нарушевича. — С. 87.
- ¹⁰ *Gazette, 1660.* — С. 878.
- ¹¹ *Litterae nuntiorum.* — Т. X. — № 4810, 120. Авіза із Туринна, 6 жовтня 1660 р.
- ¹² *Ossolin.* — 189. — S. 1180.
- ¹³ *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. — С. 78 (Рук. бібл. Ягайл. — Р. 5. — С. 753. *Zbiór nowin z Ukrainy*).
- ¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. V. — № 14 II. — С. 29.
- ¹⁵ *Wojna polsko-mosk.* — S. 30.
- ¹⁶ ЧОИДР. — Кн. IV. — С. 192. Щоденник Гордона.
- ¹⁷ *Ojczyście spominki.* — I. — S. 144.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Акты ЮЗР. — Т. V. — № 14. — С. 28. Розпит посланців Юрія Хмельницького в Москві.
- ²¹ *Wojna polsko-mosk.* — S. 38.
- ²² *Jerlicz J.* — II. — S. 52.

- 23 Relacie nuncjuszów. — I. — S. 300; Piśma do wieku J. Sobieskiego. — № 250. — S. 104.
- 24 Ojcz. spom. — I. — S. 145.
- 25 Wojna polsko-mosk. — S. 39.
- 26 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 14. — С. 28.
- 27 *Zelenevicki*. Memorabilis victoria de Szeremetho. — S. 3—4.
- 28 РГАДА. — Статьи Приказа тайных дел. — Р. XXVII. — 166. — Л. 279.
- 29 Там само.
- 30 Там само.
- 31 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 158. — С. 141. Лист Ю. Хмельницького до Г. Ромодановського, 5 вересня 1660 р.
- 32 Ojcz. spom. — I. — S. 145—146.
- 33 Piśma do wieku J. Sobieskiego. — № 24. — S. 171. Лист Є. Любомирського до Я. Любовецького, 14 вересня 1660 р.
- 34 Там само. — С. 172.
- 35 Wojna polsko-mosk. — S. 35—36.
- 36 *Zelenevicki*. Memorabilis victoria de Szeremetho. — S. 24.
- 37 Wojna polsko-mosk. — S. 38.
- 38 Ojcz. spom.— I. — S. 146—148.
- 39 Wojna polsko-mosk. — S. 41—42.
- 40 Там само. — С. 44.
- 41 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 193. Щоденник Гордона.
- 42 Wojna polsko-mosk. — S. 44.
- 43 *Zelenevicki*. Memorabilis victoria de Szeremetho. — S. 29.
- 44 Ojcz. spom. — I. — S. 148—149.
- 45 Wojna polsko-mosk. — S. 48—49.
- 46 Ojcz. spom. — I. — S. 149.
- 47 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХХ. — С. 432. Лист Ю. Хмельницького до В. Б. Шереметева, 26 вересня 1660 р.
- 48 Там само. — С. 433.
- 49 Wojna polsko-mosk. — S. 50.
- 50 Про відступ Шереметева: Wojna polsko-mosk. — S. 50—58; Ojcz. spom. — I. — S. 150—154; *Jerlicz J.* — II. — S. 53—54, та ін.
- 51 Wojna polsko-mosk. — S. 51—53.
- 52 Там само. — С. 54—58; Ojcz. spom. — I. — S. 154; *Jerlicz J.* — II. — S. 54.

- 53 Ojcz. spom. — I. — S. 154.
- 54 Wojna polsko-mosk. — S. 60.
- 55 Там само.
- 56 Там само.
- 57 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 95—96.
- 58 Wojna polsko-mosk. — S. 47.
- 59 Там само. — С. 62.
- 60 Там само.
- 61 *Zelenevicki.* Memorabilis victoria de Szeremetho. — S. 26—29.
- 62 Там само. — С. 29.
- 63 Ojcz. spom. — I. — S. 154.
- 64 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 200. Щоденник Гордона.
- 65 Ojcz. spom. — I. — S. 154—155.
- 66 Там само. — С. 155.
- 67 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 201. Щоденник Гордона.
- 68 Wojna polsko-mosk. — S. 66.
- 69 Там само. — С. 67.
- 70 Там само.
- 71 Там само. — С. 68—69.
- 72 Там само. — С. 69.
- 73 *Герасимчук В.* Чуднівська... — Т. 114. — С. 59.
- 74 Летопись Величко.— II. — С. 14.
- 75 ПКК. — Т. IV. — № X. — С. 48—49.
- 76 Там само. — № XII.— С. 55.
- 77 Колекція грамот університету св. Володимира. — Арк. 780.
- 78 Там само. — Арк. 780—781.
- 79 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — II. — S. 97; Wojna polsko-mosk. — S. 92.
- 80 Wojna polsko-mosk. — S. 71—72.
- 81 Там само.
- 82 ЧОИДР. — Кн. IV. — С. 201. Щоденник Гордона.
- 83 Wojna polsko-mosk. — S. 77—78.
- 84 ЧОИДР. — Кн. IV. — С. 202—206. Щоденник Гордона.
- 85 Jerlicz J. — II. — S. 54.
- 86 Wojna polsko-mosk. — S. 78.
- 87 Ojcz. spom. — I. — S. 156.
- 88 *Jósefowicz T.* Kronika miasta Lwówa. — S. 248.

- 89 Там само.
- 90 *Wojna polsko-mosk.* — S. 82; ЧОИДР. — Кн. IV. — С. 206. Щоденник Гордона.
- 91 *Jerlicz J.* — II. — S. 54.
- 92 *Wojna polsko-mosk.* — S. 82; *Ojcz. spom.* — I. — S. 156.
- 93 *Wojna polsko-mosk.* — S. 82.
- 94 Там само. — S. 83.
- 95 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 99.
- 96 *Zelenevicki. Memorabilis victoria de Szeremetho.* — S. 48.
- 97 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 99.
- 98 ПКК. — 1е. — Т. IV. — Ч. III. — № XIV. — С. 70. Донесення Феоктиста Сухоніна, грудень 1660 р.
- 99 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 99.
- 100 *Wojna polsko-mosk.* — S. 82; ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 207. Щоденник Гордона.
- 101 Там само. — С. 201.
- 102 *Wojna polsko-mosk.* — С. 82—83.
- 103 ПКК. — Т. IV. — № IV. — С. 10—11. Лист І. Виговського до М. Пражмовського, квітень 1660 р.
- 104 Там само. — С. 11.
- 105 *Litterae puntiorum.* — Т. X. — № 4760, 100. Авіза з Варшави, 18 квітня 1660 р.
- 106 Там само.
- 107 ПКК. — Т. IV. — № IV. — С. 12.
- 108 Там само. — № III. — С. 8.
- 109 Там само. — С. 9.
- 110 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 14. — С. 28.
- 111 Там само. — № 14 II. — С. 29.
- 112 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 206—207. Щоденник Гордона.
- 113 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 99—100.
- 114 *Zelenevicki. Memorabilis victoria de Szeremetho.* — S. 49.
- 115 Там само.
- 116 Колекція грамот університету св. Володимира. — Арк. 781.
- 117 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 20. — С. 37. Лист Ю. Хмельницького до думного дяка Алмаза Іванова, 10 жовтня 1660 р.; Акты Моск. гос. — Т. III. — № 158. — С. 142. Лист його ж до Г. Ромодановського, та ж дата; ПКК. — 2е. — Т. III. —

- № СХХХІ. — С. 434—435. Лист його ж до царя Олексія Михайловича, та ж дата.
- 118 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХХІ. — С. 435.
- 119 *Wojna polsko-mosk.* — S. 85.
- 120 *Ojcz. spom.* — I. — S. 157.
- 121 *Wojna polsko-mosk.* — S. 85.
- 122 Там само.
- 123 *Zelenevicki. Memorabilis victoria de Szeremetho.* — S. 49.
- 124 *Jerlicz J.* — II. — S. 54; ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 208—210 та ін. Щоденник Гордона.
- 125 *Jemiolowski M. Pam.* — S. 154.
- 126 *Wojna polsko-mosk.* — S. 86.
- 127 *Ojcz. spom.* — I. — S. 157; *Relacie nuncjuszów.* — I. — S. 302.
- 128 *Wojna polsko-mosk.* — S. 87.
- 129 Там само. — С. 88.
- 130 Там само. — С. 89.
- 131 *Jerlicz J.* — II. — S. 55.
- 132 *Wojna polsko-mosk.* — S. 89—90.
- 133 Там само. — С. 89.
- 134 Там само.
- 135 *Ojcz. spom.* — I. — S. 160.
- 136 *Jemiolowski M. Pam.* — S. 156.
- 137 *Wojna polsko-mosk.* — S. 91.
- 138 Там само.
- 139 Там само. — С. 92.
- 140 Там само.
- 141 *Relacie nuncjuszów.* — I. — S. 302.
- 142 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 210. Щоденник Гордона.
- 143 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 100—101.
- 144 *Ojcz. spom.* — I. — S. 160.
- 145 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 210. Щоденник Гордона.
- 146 Умови угоди: ПКК. — Т. IV. — № VI. — С. 17—24; *Ojcz. spom.* — I. — С. 165—168; *Wojna polsko-mosk.* — S. 97—102; *Volumine legum.* — Т. IV. — S. 358—359.
- 147 *Relacie nuncjusów.* — I. — S. 302—303; *Ojcz. spom.* — I. — S. 160; Присяга гетмана Ю. Хмельницького: ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХХІІ. — С. 436; *Ojcz. spom.* — I. — S. 168—169.

- 148 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХХIII. — С. 440. Лист Ю. Хмельницького до В. Б. Шереметева, 16 жовтня 1660 р.
- 149 *Wojna polsko-mosk.* — S. 92.
- 150 Там само. — С. 93—94.
- 151 Там само. — С. 94.
- 152 Там само. — С. 95.
- 153 Там само.
- 154 Там само. — С. 96.
- 155 Там само.
- 156 Там само. S. 96.
- 157 *Ojz.Spom.* — I. — S.160.
- 158 Там само.
- 159 *Wojna polsko-mosk.* — S. 96.
- 160 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 210. Щоденник Гордона.
- 161 *Wojna polsko-mosk.* — S. 97.
- 162 Там само. — С. 358.
- 163 *Volumine legum.* — Т. I. — S. 359.
- 164 *Wojna polsko-mosk.* — S. 97.
- 165 Там само.
- 166 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХХII. — С. 436; *Ojcz. spom.* — I. — S. 168—169. Присяга Ю. Хмельницького.
- 167 *Relacie nuncjuszow.* — I. — S. 302.
- 168 Там само. — С. 302—303.
- 169 *Ojcz. spom.* — I. — S. 160.
- 170 ПКК. — 2е. — Т III. — № СХХХII. — С. 437.
- 171 Там само. — С. 438.
- 172 Там само. — С. 439; *Wojna polso-mosk.* — S. 104.
- 173 Колекція грамот університету св. Володимира. — Арк. 785—786.
- 174 *Jerlicz J.* — II. — S. 55.
- 175 *Wojna polsko-mosk.* — S. 102—103.
- 176 Там само. — С. 103.
- 177 Там само. — С. 105.
- 178 Там само.
- 179 *Ojcz. spom.* — I. — S. 160—161.
- 180 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 211. Щоденник Гордона.
- 181 *Wojna polsko-mosk.* — S. 105—106.

- 182 Там само. — С. 106—107.
- 183 Ojcz. spom. — I. — S. 161.
- 184 Там само.
- 185 Relacie nuncjuszow. — I. — S. 303.
- 186 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 211. Щоденник Гордона.
- 187 Там само. — С. 212.
- 188 Там само.
- 189 Там само.
- 190 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХХV. — С. 243.
- 191 Wojna polsko-mosk. — S. 107.
- 192 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 217. — С. 199.
- 193 Wojna polsko-mosk. — S. 105.
- 194 Relacie nuncjuszów. — I. — S. 303.
- 195 Wojna polsko-mosk. — S. 107.
- 196 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 217. — С. 198.
- 197 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХХIV. — С. 441—442.
- 198 Там само. — С. 442.
- 199 Там само. — № СХХХV. — С. 443.
- 200 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 14. — С. 28.
- 201 Łoś S. Pamiętnik. — S. 56; Listy St. Czarnieckiego // Przegl. hist.-wojsk. — T.10. — 1938. — № 10. — S. 115.
- 202 *Poczobut-Odlanicky J.* Pamiętnik. — S. 36.
- 203 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 164. — С. 147. Реляція зі Смоленська Б. О. Репніна.
- 204 Там само. — № 173. — С. 154. Реляція Ю. Долгорукова, 23 вересня 1660 р.
- 205 *Jerlicz J.* — II.— S. 58.
- 206 Łoś S. Pamiętnik. — S. 56.
- 207 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 148. — С. 134. Лист В. Золотаренка до Ю. Долгорукова, 5 серпня 1660 р.
- 208 Там само.
- 209 Там само. — С. 135. Реляція Ю. Долгорукова, 4 жовтня 1660 р.
- 210 *Poczobut-Odlanicky J.* Pamiętnik. — S. 36.
- 211 Там само. — С. 38.
- 212 Там само.
- 213 *Jerlicz J.* — II. — S. 59.

- 214 *Łoś S. Pamiętnik.* — S. 57—58.
- 215 *Jerlicz J.* — II. — S. 60.
- 216 *Łoś S.* — S. 64—65.
- 217 *Jerlicz J.* — II. — S. 60.
- 218 *Łoś S.* — S. 66—67.
- 219 *Poczobut-Odlanicki J.* — S. 40—41.
- 220 *Relacie nuncjuszów.* — I. — S. 305.
- 221 Акты, собр. в библ. и арх. Рос. имп. — Т. IV. — № 119. — С. 165.
- 222 Доп. к Дворц. разр. — Т. III. — С. 244.
- 223 *Józefowicz C. Kr. miasta Lwówa.* — S. 242.
- 224 *Jerlicz J.* — II. — S. 60.
- 225 *Poczobut-Odlanicky J.* — S. 42.
- 226 Акты, собр. в библ. и арх. Рос. имп. — Т. IV. — № 119. — С. 165.
- 227 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 173. — С. 154.
- 228 Там само. — № 186. — С. 165.
- 229 Акты Вилен. археогр. ком. — Т. 34. — № 164. — С. 185.
- 230 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 204. — С. 188.
- 231 Там само. — № 86. — С. 166.
- 232 *Мицук Ю. Джерела...* — С. 90.
- 233 Акты Вилен. археогр. ком. — Т. 34. — № 155. — С. 173.
- 234 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 216. — С. 195.
- 235 Там само. — № 158. — С. 142. Реляція Г. Ромодановського цареві, жовтень 1660 р.
- 236 *Relacie nuncjuszów.* — I. — S. 303. Реляція нунція з табору під Чудновом, 24 жовтня 1660 р.
- 237 *Wojna polsko-mosk.* — S. 108.
- 238 *Relacie nuncjuszów.* — I. — S. 303.
- 239 Теки Нарушевича. — Ф. II.13707. — Арк. 15.
- 240 *Jerlicz J.* — II. — S. 57.
- 241 *Ojcz. spom.* — I. — S. 161.
- 242 *Relacie nuncjuszów.* — I. — S. 303.
- 243 *Ojcz. spom.* — I. — S. 161.
- 244 *Wojna polsko-mosk.* — S. 109; *Ojcz. spom.* — I. — S. 161.
- 245 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 212—213. Щоденник Гордона; *Wojna polsko-mosk.* — S. 110.

- 246 Ojcz. spom. — I. — S. 162.
- 247 Wojna polsko-mosk. — S. 114—115. Гордон і нунцій наводять практично однакові пункти, за винятком положення про видачу рукописів угод і додаткової вимоги віддати зброю та корогви. — ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 213. Щоденник Гордона; *Relacie nunciuszów*. — I. — S. 304.
- 248 Wojna polsko-mosk. — S. 115.
- 249 ПКК. — Т. IV. — С. 25—28; такий самий список в: Ojcz. spom. — Т. I. — S. 163—164.
- 250 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 21. — III. — С. 40—41.
- 251 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 212. Щоденник Гордона.
- 252 Ojcz. spom. — I. — S. 162.
- 253 *Jemiolowski M. Pam.* — S. 158.
- 254 Ojcz. spom. — I. — С. 162.
- 255 *Baracz S. Pamiętn. dz. Pol.* — S. 56.
- 256 ЧОИДР. — 1891. — Кн. IV. — С. 214. Щоденник Гордона.
- 257 Wojna polsko-mosk. — S. 117—118.
- 258 Там само. — С. 120.
- 259 Там само. — С. 121.
- 260 Там само. — С. 122.
- 261 Ojcz. spom. — I. — S. 162.
- 262 *Jemiolowski M. Pam.* — S. 158.
- 263 Wojna polsko-mosk. — S. 107.
- 264 Там само. — С. 107—108.
- 265 Там само. — С. 108.
- 266 Там само. — С. 119.
- 267 Ojcz. spom. — I. — S. 163.
- 268 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 21, II. — С. 39.
- 269 Там само. — С. 40.
- 270 Там само. — С. 39—40.
- 271 Там само. — С. 40.

Розділ 3

РОЗКОЛ УКРАЇНИ. БОРОТЬБА ЗА ДЕРЖАВНУ ІДЕЮ В 1660—1661 рр.

Перемога поляків під Чудновом не стала сприятливим чинником для розвитку Гетьманщини, а навпаки — була початком її розколу. Чому? Захоплені власною перемогою поляки не були схильні до поступок козакам, а водночас — не мали ентузіазму для подальших воєнних дій, щоб підпорядкувати Лівобережжя, де залишилися російські гарнізони. Навпаки, росіяни, зазнавши нищівної поразки і втративши Юрія Хмельницького, готові були піти на значні поступки тим небагатьом старшинам, які зберегли прихильність до Москви. Таким чином, державницьке угруповання опинилося у вкрай несприятливих обставинах. Зберегти єдність Гетьманщини, одержати гарантії від Речі Посполитої і зміцнити гетьманську владу було тепер дуже непросто. А тим, хто прагнув власного піднесення ціною інтересів Гетьманщини, навпаки, відкривалися широкі можливості.

І відразу ж на політичну сцену України виходять нові постаті, які раніше стояли дещо в тіні, а тепер уже, не криючись, претендували на булаву — чи хоча б на лівобережну “булавку”. Насамперед це були Іван Брюховецький, Яким Сомко і Василь Золотаренко.

Ми починаємо розгляд подій, дуже погано викладених в історіографії. Праці Г. Карпова і В. Ейнгорна, по-перше, присвячені переважно питанням українського духівництва (з явним перебільшенням впливу Мефодія — Максима Филімоновича), а по-друге, за минулі 150 років вони дуже застаріли і джерелознавчо, і в концептуальному аспекті. Саме тому й остання монографія В. Горобця (який у викладі лівобережних подій покликається здебільшого на згадані вище праці) лише робить спробу створити дуже хистку концепцію лівобережної Руїни початку 60-х років XVII ст.

Літопис Самовидця стверджує, що восени 1659 р. (тобто напередодні другої Переяславської ради) радником Цюцюри, поряд з Максимом Филімоновичем, був “Васюта козак”, тобто Василь Золотаренко¹, брат останньої, третьої дружини Богдана і покійного полковника Івана Золотаренка, який загинув 1654 р. Цей тандем Мефодій — В. Золотаренко протримався аж до 1662 р.

Сомко був заможним купцем, але, як брат першої дружини Богдана Хмельницького і рідний дядько Юрія, він, безумовно, займав помітне місце в ієрархії козацької старшини Гетьманщини взагалі і Переяслава зокрема. Так, коли на початку вересня 1659 р. Цюцюра надіслав свій перший лист до Трубецького з засвідченням вірності, його підписав і Яким Сомко².

Хто з лівобережної старшини брав участь у поході Юрія Хмельницького? За даними Циклинського, із Шереметєвим об'єдналися “всі полки козаків з-за Дніпра: Київський, Переяславський, Низовий, Полтавський, Миргородський, Чернігівський, Лохвицький”, на чолі з Тимофієм Цюцюрою, Павлом Апостолом і Дворецьким³. За свідченням самого Юрія Хмельницького, два полки — Черкаський і Канівський — були послані в Запорожжя на татар⁴. В. Золотаренко з Ніжинським полком, як ми вже згадували, був посланий у Литву.

Напевне, Сомко залишався на Лівобережжі за наказного гетьмана. У кожному разі, вже 29 жовтня, тобто ще до здачі Шереметєва, він називає себе в листі до наказного ніжинського полковника: “гетман наказный войска е. ц. в. Запорозскаго”⁵. А Ромодановський називає Сомка “білоцерківським намісником”⁶. Те, що Ю. Хмельницький, ідучи в похід, залишив у надійному Лівобережжі наказним гетьманом рідного дядька, — не дивно. Дивно, що Сомко скористався першою ж можливістю, щоб зазіхнути на повноту влади свого племінника. У вже згаданому листі до наказного ніжинського полковника Сомко писав: “Имеем подлинную ведомость, что Цецура, бывший наш полковник, изменивши войско, все несколько десятъ человек и с Апостолом передався к ляхом... а мы до конца живота нашего е. ц. в. не изменим”. Далі було

дописано: “Пришла весть подлинная к нам, что гетман уже подлинно изменил”⁷. До речі, літопис Дворецьких, які, без сумніву, мали ненавидіти Сомка, так описує події осені 1660 р.: “Яким Сомко, намовившись з Хмельницьким, з своїм покровним, самовласне учинився на Задніпру гетманом, якобы царским”⁸. За свідченням самого Сомка, він, довідавшись про зраду Юрія Хмельницького і про мир з поляками, зібрався з товаришами, переяславськими міщанами і духівництвом, у соборній церкві і знову присягнув цареві⁹.

Насправді у Сомка реальних сил практично не було. Ось що він писав І. Чаадаєву в Київ 22 жовтня 1660 р.: “...З Белой Церкви рушили босмо... збиралем позосталые полки, жебы тягнуть на посилок до боку их на услугу его царского пресветлого величества, и собралось было з разных городов так с того боку Днепра, яко и с сего, але, посливши злую згоду и поряду неслушную, же яко... пан гетман з ляхами примирье взял, зараз все забунтовали сие, што по сему боку Днепра, и зараз порозбегались оные давные зменники, только зостался с тыми заднепрянами, которые здавна верне служат его царскому пресветлому величеству, и теперь оные на нас бунты поднести товарищества позабирали, же... заледва вымкнул з города, имелем просто ийти до Киева до князя Юрья”¹⁰. Не маючи військової сили в той час, коли Україна масово виходить з-під “руки” царя, Сомко починає встановлювати контакти з російськими воеводами. Так, 31 жовтня Ромодановський писав, що до нього з Переяслава Волконський надіслав Сомків лист, “что гетман Юрьи Хмельницкой с ляхами и с татарами учинил мир по неволе заднепрских полков козаков (тобто правобережних козаків. — Т. Я.), а если бы де он миру не учинил, и его де, гетмана, и писаря, и судью Безпалого, и есаула Чеботка хотели тех полков козаки побить”¹¹. Тобто Сомко намагається звинуватити в усьому правобережних козаків і виправдати свого небожа, а також Семена Глухівського і Безпалого — того самого, кого росіяни ще недавно бачили гетьманом, вважаючи своїм найвірнішим прихильником. Так, у листі до Чаадаєва Сомко

писав: "...Пан гетман негли то учинил, але с примусу, бо если бы не мел присяги учинити, а вже ты зменники зложились на тое, же бы пана гетмана, писаря Безпалого и асаула позабивать, поневаж не зычили собе тое рады"¹². Тим часом, як відомо, Цюцюра та деякі інші лівобережні старшини самі зрадили Шереметева. Росіяни це вже чудово знали. Ромодановський того ж числа писав зі слів переяславських козаків, які вийшли з татарського полу: "...Переясловский де полковник Тимфой Цецюра тебе изменил, из обозу... Шереметева отъехал к ляхом, и ныне де заднепрские полки собираются в Каневе и хотят приходит войною к Переясловлю". Ромодановський писав на Запорожжя і послав посланця, щоб вони не піддавалися "на прелести" Юрія Хмельницького і служили цареві¹³.

Саме в цей час на сцені з'являється Брюховецький. Гордон писав про нього: "Иван Мартынович Брюховецкий, выбранный запорожцами в кошевые, имел притязания на гетманское место, опираясь на свои заслуги и ссылаясь на согласие тамошних казаков, которые, как они утверждали, имели наибольшее право на избрание гетмана и на поддержку Полтавского и Гадячского полков, также преданных ему"¹⁴.

Що ми знаємо про Брюховецького? Є листи Б. Хмельницького до трансильванського князя Ракоці та його полководця Я. Кемені від 20 квітня 1656 р. про те, що до них відряджено посла І. Брюховецького "для продовження встановленої між нами дружби"¹⁵. Хмельницький називав Брюховецького дуже туманно: "воїн нашого війська"¹⁶. Літопис Самовидця наводить цікаве свідчення, що в серпні 1659 р. Юрій Хмельницький, починаючи агітацію проти Виговського, "жалуючи зневаги своєї, же ему гетманство отнято, вислал за пороги слугу свого Бруховецкого до войска, просячи, щоб вийшли"¹⁷. 1 листопада 1660 р. Ромодановський повідомляє в Москву про звістку з Лохвиці від князя Мишецького: "...Прибежал к нему в обоз из Чигирина Иван Брюховецкой, а сказал ему, что он Юрьи Хмельницкого был ближний человек (тут Брюховецький явно перебільшує. — Т. Я.) и

приказано было ему ведать Чигирин, а в расспросе ему (князю Мишецькому. — *Т. Я.*) сказал: едет де он к тебе к Москве известить о измене гетмана Юрьи Хмельницкого, что гетман... пришел в Белую Церковь, а боярин де и воевода Василий Борисович с ратными людьми, да с ним полковники переясловльський Тимофей Цецюра да Павел Апостол сидят в осаде... а как де гетман из Белой Церкви в Чигирин придет и, собрався, пойдет на твои черкасские и на украинные города войною вскоре”¹⁸. Інформація Брюховецького вже була не дуже “свіжа” — він не знав про зраду Цюцюри і здачу в полон Шереметева. Однак він розпочинає активно діяти, щоб у період сум’яття зайняти, нарешті, гідне місце в ієрархії козацької старшини. Коли на початку 1661 р. Брюховецький приїхав у Москву, він докладно описував свої перші після Чуднова кроки. 26 жовтня він виїхав з Чигирина, “...послыша, что гетман Юрьи Хмельницкой и полковники с поляки учинили мир, и он де, помня свое обещание, к ним пристать не захотел и возы свои отпустил на Переяславль, а сам поехал прямо на Лохвицу”¹⁹. Крім того, Брюховецький писав у “Запороги к кошовому... и ко всей старшине... чтобы они от поляков и от татар оберегались, а у поляков де и у татар на том положено, что им их запорожан снести”. При цьому він нібито просив запорожців, “...чтоб они на лятцкие прелести не прельщались и к шатости не пристали”²⁰. Брюховецький, як і Сомко, всіляко умовляв росіян, і зокрема Г. Ромодановського, терміново вступити в “черкаські городи”²¹.

Дуже цікаве особисте свідчення Брюховецького про його ставлення в цей період до лівобережної старшини. Про Сомка він висловлюється дуже стримано: “А Яким Самко царскому величеству верен ли, про то он не ведает, а гетману де Юрию Хмельницкому (він. — *Т. Я.*) дядя родной...”²² Брюховецький наводить унікальне свідчення про стосунки Сомка з Виговським, що, мабуть, пояснює, чому довгі роки близький родич Хмельницького практично не відігравав ніякої помітної ролі в Гетьманщині: “...Толко де ему, Самку, недруг Иван Выговской, и наперед де сего от Выговского он бегал и жил на Дону, а в

воиске при нем быть не смел”²³. Про Василя Золотаренка (якого він стратить через два роки) Брюховецький відгукувався однозначно: “А Василеи де Залоторенок царскому величеству верен”²⁴. Думка Брюховецького про Безпалого та Чобітка теж, хоч як це дивно, збіглася з думкою Сомка: “А про Безпалого и про войскового ясаула Анисима Чеботка чаёт он, что они учнут проискивать, как бы им к царскому величеству от поляков уйти”²⁵. Збіглася їхня думка й щодо Семена Глухівського: “А Семен де писарь царскому величеству верен...”, — але Брюховецький додавав цікаву особисту подробицю: “...Толко де разве помешает ему то, что он ныне женился на Дорошенкове сестре”²⁶ (як уже згадувалося, першою дружиною С. Глухівського була сестра В. Золотаренка, що загинула в татарському полоні).

На початку листопада згаданий у листі Сомка “приневолений” писар Семен Глухівський таємно писав воеводі Чаадаєву: “...Я мусил посполу с паном гетманом ездити до коронных гетманов и мусилем там же з неволи присягати его королевской милости”²⁷. Глухівський попереджав про можливий швидкий наступ на Київ і радив: “...Князь Юрий Боротинский нех ся в Киев завернет”²⁸. Крім того, він писав: у “...Переяслове, в Нежине, в Чернигове, для Бога, остерегаю вас, абы были барзо велми осторожными и никому нех и присягам их яко живо не верят: що бы то не вчинили, як Цецура над поляками, а по старому ся до ляхов продав”²⁹. Глухівський хотів залишити свою проросійську позицію в таємниці і благав: “А и мене перед людьми не удавайте, прошу и челом бью”³⁰.

Російські воеводи, що були в Україні, самі оцінювали своє становище як дуже хистке. Так, Б. Мишецький на початку листопада повідомляв у Москву, що тільки після його вступу в Переяслав там “...шатости и бунты меж ими поунелись”³¹. Однак на пропозицію Сомка послати тисячу російських вояків в інші лівобережні міста, щоб схилити їх на бік царя, Мишецький заявляв: якщо в Переяславі “...не будет больших твоих ратных людей, отнюдь верить не мочно”³². Він писав Ромодановському:

“А как де бы с твоими ратными людьми я в черкасские города в нынешнее время вступил вскоре, и которые города по сю сторону Днепра, и те б все были по прежнему, а шатости б и бунты все унелись; а есть ли де в черкасские города твои ратные люди вскоре не будут, а ляхи де и татаровя на сю сторону Днепра наступят, и шатости будут безпрестанно; а ожидают, с которую де сторону ратные люди преж наступят”³³. Таким чином, лояльність багатьох на Лівобережжі цареві чи королю визначалася наявністю відповідних військ.

3 листопада цар наказує Ромодановському у відповідь на прохання Юрія Хмельницького “...велеть ему учинить нашими ратными людьми помочи”³⁴. Воеводі було наказано “...идти в Переяславль наспех... да с собою же велели есте быть черкасскому плотавскому полковнику с черкасы”³⁵. Як відомо, Шереметев був уже на той час у полоні, а козаки підписали Чуднівську угоду. Проте прихід в Україну Ромодановського з військом зіграв велику роль у розгортанні подальших подій на Лівобережжі, і зокрема сприяв дедалі потужнішій боротьбі лівобережної старшини за владу.

Ромодановському, крім “офіційного”, було передано й “таємний” наказ. У ньому йшлося: “Писал к нам из Киева Иван Чаадаев и прислал белоцерковского наместника Иакима Самченка лист, будто гетман Юрьи Хмельницкой и казаки, которые с ним были в Слободищи, учинили с польскими гетманы о миру договор и польскому королю присягали”³⁶. Ромодановському доручалося довідатися, чи правда це. Якщо так, то він мав написати Юрію Хмельницькому, щоб “...нам служил и радел со всяким усердием и поворотился назад, а того себе в вину не ставил, что присягал королю по неволе, а служба его и раденье у нас забвено николи не будет”³⁷. Як ми бачили вище, Хмельницький присягнув полякам зовсім не “по неволі”, і те, що Москва готова була простити гетьмана, щоб повернути Україну, яка вислизала з її рук, тільки засвідчує, з одного боку, її слабкість, а з іншого — те, якого значення в той час надавали Україні в Москві. Царське оточення дає безпрецедентні інструкції

Ромодановському щодо його походу в Переяслав: щоб він "...нашим ратным людем учинил заказ под смертною казнию, чтоб они черкасскими городами шли смирно, и черкасом безчестью никакого, и грабежу, и налог, и насильств, и разоренья отнюдь не чинили, а хотя будет гетман и черкасы нам и по неволе изменили, и чая того, что, вспомятовав присягу свою, и поворот учинят, только бы они, ратные люди, тем их не укоряли и изменниками не называли, чтоб от того в черкасских городех задору и кровопролития не учинилось; а Самчонков присильный лист... ведал бы ты... один тайно"³⁸. Тобто Москва ще сподівалася на повернення України і серйозно побоювалася спровокувати невдоволення. Ця інструкція була повною протилежністю тому, як поводитися російські війська, які вступили на Лівобережжя восени 1659 р., вогнем і мечем знищуючи міста, грабуючи і гвалтуючи населення³⁹. У такому ж тоні була витримана і грамота царя Б. Мишецькому, в якій давалася інструкція об'єднатися із Сомком: "...И ты б, посоветовав и поговоря с ним любительно, на помощь к боярину нашему шел же"⁴⁰. У подібному стилі були написані й грамоти іншим воеводам. Так, ніжинському було наказано, щоб він "...о всем делал по совету с протопопом с Максимом", а переяславському — "...с наказным гетманом, с Якимом Самком, велено быть в совете"⁴¹.

Взагалі, незважаючи на дуже сильний удар — загибель армії Шереметева, на паніку, яка охопила російську столицю, Москва прагне будь-що зачепитися в Україні — навіть ціною принесення в жертву полонених бояр і самого Шереметева, яких відпустили б із полону, якби російські війська вийшли з українських міст. Приблизно 9 листопада київський воевода Ю. Борятинський писав цареві, що приїхали від Шереметева, вимагаючи, щоб росіяни пішли з Києва. Але він заявив, що "без твоего великого государя указа против договору города им не отдам"⁴². Шереметев "...и в заднепрьские городы о том... писал же, чтоб им из городов, по договору, с ратными людьми выйти"⁴³. У цих умовах позиція низки

старшин (і насамперед Сомка) стає офіційним приводом для росіян, щоб залишатися на Лівобережжі.

Однак і становище Юрія Хмельницького було зовсім не таким міцним, як він намагався показати. Його власна булава і влада над тими козаками, що присягнули на вірність королю, теж похитнулися. Саме в ці дні, після Чуднова, коли в його оточенні явно виникло розчарування наслідками нової, Чуднівської угоди, він уперше звертається до думки постригтися в ченці. Реляція про здачу Шереметева в полон повідомляє: “Козаки, з якими ми з’єднались, були дуже налякані цією перемогою (Чудновом. — *Т. Я.*), вони масами тікали від Хмельницького, і визнали (в цьому. — *Т. Я.*) кару Божу, оскільки всі знали, що у Хмельницького не більше 500 чоловік і він буде дуже боятися, він обіцяв коронному маршалу стати ченцем і лишив булаву в руки його королівської милості...”⁴⁴ Наразі постав новий реальний претендент на гетьманську владу — Іван Виговський.

Цікаво, що Сомко у своєму листі наказному ніжинському полковнику, повідомляючи про зраду Юрія Хмельницького, чомусь пише: “...Любо и умерети за царя православного и за целость всей Малой Росии, також и за церкви Божиин, нежели за Выговского албо за костелы ляцкие...”⁴⁵ Це одверта демагогія. По-перше, виступ проти волі гетьмана і більшості старшин, у тому числі й лівобережних, що підписали Чуднівську угоду, ставив під погрозу цю саму “цілісність”. По-друге, чому мова йде про смерть “за Виговського”? Чи означає це, що в Україні чудово знали, кому могла знову дістатися булава? Брюховецький повідомляв у ті самі дні, на початку листопада: “...А изменнику де Ивашку Выговскому гетман посулил дать воеводство Киевское, Ивашка де Выговской под Киев идет, и чтоб ему достать Киев”⁴⁶. Тобто навіть на Лівобережжі знали про активізацію Виговського. Не міг там пройти непоміченим і той факт (його повідомив у Москву Іван Брюховецький)⁴⁷, що після Чуднова в Чигирин за наказом Хмельницького було послано архімандрита Тукальського та Івана Сербина (отже, його все-таки випустили з Москви перед походом!) — для

звільнення дружини Івана Виговського. Є і скарга польських панів із Брацлавського воеводства, з якої ми довідуємося, що “...его милость пан воевода киевский... за раз по Слободыское экспедиции през людей полку своего, не маючи жадной ассикгнации од его милости пана гетмана, шкоды великие починил”⁴⁸. Таке свавілля Виговський дозволяв собі лише “за старих добрих часів” — при Б. Хмельницькому, зокрема в 1649 р.⁴⁹.

На другу половину листопада була призначена рада в Корсуні. Найдетальніший опис ради (точніше, двох рад — старшинської і чорної), а також обставин довкола неї залишив активний її учасник і злий геній Гетьманщини польський дипломат Станіслав Казимир Беньовський, який зіграв дуже активну негативну роль у гетьманстві Виговського. Крім нього, про ці події більш-менш докладно писали канцлер М. Пражмовський і сам Ю. Хмельницький. Тому можна досить детально відновити обставини ради, яка мала велике значення для подальшої долі України.

Беньовський пише, що рада затримувалася з двох причин. По-перше, полковники не могли з’явитися через переслідування з боку орди, по-друге, “Хмельницкий непременно хотел сложить булаву; ибо некоторые люди (намовляли його. — *Т. Я.*) под коварною личиною дружбы к нему, а на самом деле желая кого-то посадить на его место... Тогда, понявши, к кому наклоняется булава, и опасаясь, чтобы по этому случаю Республика снова не впала в несчастье, (я вирішив. — *Т. Я.*) удержать булаву при Хмельницком; другое, возвести пана Тетерю в звание писаря”⁵⁰. Дуже цікавий опис Беньовського його зустрічі зі старшиною. Він сказав їм, що необхідно гетьманом обрати такого, “который бы оправдал надежды его королевской милости, Республики и Запорожского Войска. В ответ на мои слова большая часть немедленно явно отвергла Хмельницкаго и выразилась так: об этом нечего беспокоиться, пусть Хмельницкий слагает булаву, а у нас есть уже готовый; мы пошлем к некоему и тут же его изберем. И много об этом предмете... говорили в пользу кого-то, воображая, что они предлагают мнение и

для мене самого весьма приятное”⁵¹. Беньовський не говорить, кого він іменує “хтось”, і лише називає його шифром — J. 0960 0300 63 10 03 08 60⁵². Проте мова явно йде про Виговського. Саме його старшина могла вважати бажаною для поляків кандидатурою — адже це Виговський уклав Гадяцьку угоду і був тепер воєводою київським, польським сенатором. А водночас про Виговського негативно відгукувалися і сам Беньовський, і польські магнати. Ось два приклади. П. Сапега писав: “Будем надеяться на Бога, что этот восковой нос растает, когда по воле Божьей поворотит к нам желанное солнце. Пусть гордится, как хочет, своим счастьем; настанет время, когда он вынужден будет укоротить свою непреодолимую злость, недоступную ни для каких убеждений”⁵³. А Беньовський у своїй реляції королю на початку лютого 1658 р. зауважував: ”Як не ручився я за вірність Виговського, так і тепер не ручуся, оскільки у нього брехня і кривоприсяжництво — постійний принцип, і листи його самі собі суперечать”⁵⁴.

Цей “хтось” у той час явно не був серед старшини, оскільки до нього треба було “посилати”. Отже, це не могли бути ні Гуляницький, ні Носач, ні Лісницький, яких у “Реляції про здачу Шереметева” названо претендентами на булаву, крім Виговського⁵⁵. Повернення до кандидатури Виговського після укладення Чуднівської угоди, що ґрунтувалася на статтях Гадяцької, один з основних авторів якої — Виговський, було цілком природне.

Чому так боявся обрання Виговського Беньовський? Ми відповімо на це питання трохи нижче. А поки що подивимося, як Беньовський досягав своєї мети і проти кого він налаштував старшину. Для початку він зустрівся з Ю. Хмельницьким. Той рішуче відмовлявся від булави, говорячи, що “он молод, несчастлив и немощен (он действительно страдает падучею болезнию и грыжей)”⁵⁶. У відповідь поляк запевняв його, що він “подвергает опасности себя, имущество и семейство; раскрыл ему замыслы какого-то лица...”, але Юрій не вірив у злі наміри Виговського⁵⁷. Тоді Беньовський знову скликав полковників і в присутності гетьмана повідомив, що той

хоче відмовитися від булави. На це полковники заявили: "...Рада должна быть завтра, и если ты, пан гетман, сложишь булаву, то мы не можем быть без гетмана, и тотчас же пошлем к некоему, и отдадим на его попечение себя, жен и детей своих"⁵⁸. За висловом Беньовського, Хмельницький був убитий такою заявою і призначив раду. Залишившись наодинці з поляком, він проклинав полковників, "обвиняя каждого из них в измене против Республики и в коварстве"⁵⁹. Беньовський попереджав його, що старшина "все зло приписывают тебе, что чрез тебя одного возмутились и Сирко, и Апостол, и Тетеря, и еще прежде них Пушкарь, и что в. м. послал Брюховецкого с частию сокровищ к царю; и что Самченко, твой родной дядя (по матери), по твоему наущению, поднял бунт в Переяславле"⁶⁰. Хитрому дипломатові, мистецьки сплітаючи правду з неправдою, вдалося так залякати й заплутати молодого гетьмана, що той цілком потрапив під його вплив. Беньовський став умовляти його покласти тільки на короля і для початку "избрать себе в помощники Тетерю, как ради недуга, так и для советов, возведши его в звание писаря, что этим самым он приобретет себе доверенность и короля, е. м., и Республики. Особенно когда отнимешь сан писаря у Семена, который весь принадлежит царю и поставлен царем (Семен Глухівський, як ми вже згадували, справді залишався прибічником Москви. — *Т. Я.*), и когда во всем будешь слушать пана Тетерю"⁶¹.

19 листопада відбулася рада⁶². За описом Беньовського, він "...уничтожил царские распоряжения... вручил булаву Хмельницкому; все издали крики радости и одобрения, как будто ни о чем другом и не помышляли"⁶³. Однак через те, що рада відбувалася в хаті, серед простолюду виникли підозри у зраді, і довелося терміново проводити наступного дня "чорну раду"⁶⁴. На цій новій раді знову підтвердили повноваження Юрія Хмельницького як гетьмана, а Носача — як обозного⁶⁵. Після цього "...було читано привілеї, дані сеймом Запорозькому війську і взяті разом з пані воєводиною київською (напевно, йдеться про Гадяцьку угоду. — *Т. Я.*). У глибокій

мовчанці слухали вони про ці привілеї і надзвичайно були ними задоволені. Обурювалися на пана воєводу київського, осипали його брутальною лайкою за те, що він не читав їм і не пояснив цих привілеїв, і казали: “Ніколи не дійшло б до біди, якби нам читали ці привілеї”, і лишилися надзвичайно ними задоволені”⁶⁶.

Цілком імовірно, що джерелом інформації канцлера М. Пражмовського був також Беньовський, принаймні його опис у листі до В. Лянцкоронського дуже схожий: “...Чорна рада відбулася між козаками 22 листопада. Віддана від імені й. к. м. велика булава запорозька Хмельницькому, менша Расачові (Носачу. — *Т. Я.*), при тому було складено присягу вірності й. к. м. і Речі Посполитій і від полковників, і від черні”⁶⁷. І те ж саме, у свою чергу, написав 2 січня 1661 р. В. Лянцкоронський у листі до невідомого⁶⁸.

Польські свідчення про поширення “антивиговських” настроїв збігаються і з даними “Реляції про здачу Шереметева”. Її автор пише: “...Проти Виговського було безліч виступів, щоб йому не давати булави і не дозволити йому її взяти, а протистояти йому... навіть ціною його смерті”⁶⁹. Це зайве свідчення, що саме Виговський тоді розглядався як можливий претендент на булаву. А далі з “Реляції” стає зрозуміло, чому його так боялися поляки: “...Татари попереджали нас, кажучи, що Виговський готовий зрадити, це підтверджувалося перехопленим листом; ми вже звинувачували його у злочині, що він хотів одержати князівство Руське і хотів бути не підданим й. к. м., а васалом. Він знову зібрав козаків і намагається залучити їх на свій бік подарунками, прагнучи недозволеними засобами здобути собі Руське князівство. Він намагається поставити татар у таку ситуацію, щоб вони не дозволили москові вийти зі своїх фортець. Він запевняв (татар. — *Т. Я.*), що, коли поляки цілком переможуть Москву, поляки матимуть татар за ніщо. Цим він так розлютив татар, що ті розірвали трактати, і тільки коронний маршал (Любомирський. — *Т. Я.*) переконав їх, що це неправда. Все це робота Виговського, він надзвичайно цілеспрямований”⁷⁰.

Це унікальне свідчення, що дуже органічно поєднується з усією тією інформацією про діяльність Виговського, яку ми вже наводили. Колишній гетьман, а нині воєвода київський, постійно мав тісні контакти з татарами незалежно від бажання поляків. Мабуть, саме внаслідок його “внутрішньої роботи” татари ледь не поставили на грань зриву Чуднівську російсько-польську угоду (на що вказує “Реляція”), побоюючись, щоб вона і справді, як попереджав Виговський, не обернулася проти них. Ми вже згадували, як зненацька татари втрутилися в плани поляків. Якби Виговському вдалося здобути булаву, то в спілці з татарами він міг би з набагато вагомішими аргументами домагатися від поляків прийняти Гадяцьку угоду, зокрема й пункт про князівство Руське, ніж два роки тому, восени 1658 р., коли йому наступали на п’яти власні бунтівники. Але Виговський ніколи не був особливо популярний серед старшини й козаків — і програв. Щоправда, він міг утішати себе тим, що завдяки своїм величезним зусиллям в організації польського походу він помстився Шереметеву й Цюцюрі, а також повернув з полону любу дружину. Державницьке угруповання на деякий час втратило його підтримку. Скривджений Виговський залишив Україну і виїхав у свої володіння. У лютому 1661 р. Г. Ромодановський повідомляв у Москву: “А Выговский де, взяв жену из Чигирина, пошел в Польшу”⁷¹. У березні 1661 р. Виговський уже як мирний обиватель бере участь у роботі Житомирського сеймику⁷². Але це було ненадовго. Кипуча натура найближчого друга та сподвижника великого Богдана не могла довго залишатися бездіяльною і байдуже спостерігати, як чвари роздирають його дітище — Гетьманщину. Про подальшу діяльність Виговського ми розповімо нижче.

Тим часом після Корсунської ради Беньовський поспішив скористатися ситуацією і вжити заходів, щоб зміцнити становище пропольської партії в Гетьманщині. Так, за його ініціативою “...на раді поставили вимогу, щоб Семен (Глухівський. — *Т. Я.*) негайно повернув печатку, і щоб віддати її пану Тетері; ця пропозиція була для Семена цілковитою несподіванкою... Пан Тетеря скромно

оголосив: коли у Війську Запорозькому щось зміниться і виникне незичливість до природного володаря (короля. — *Т. Я.*), тоді я не хочу знати не тільки печатки, а й України”⁷³. Тетеря скористався першою ж можливістю, щоб підтримати антиросійські настрої серед козаків. Так, він багато “...говорил им о царевых замыслах, в которые он проник, бывши послом у царя (Тетеря двічі їздив до Москви. — *Т. Я.*)”, і козаки закричали: “Не дай Господи, щоб ми думали про царя”⁷⁴. Після цього писали в Переяслав, “чтобы не верили Самченку, это человек сумасшедший, и никто с ним не связывается (это так и есть) (надзвичайно цікаве зауваження Бенъовського! — *Т. Я.*) и связываться не будет... Из той же рады посланы универсалы ко всем заднепровским полкам, чтобы считали Самченка изменником и не слушались его универсалов”⁷⁵.

Сам Тетеря дещо пізніше так описував у листі до короля своє призначення: “Я никогда не желал быть писарем Запорожского Войска, опасаясь почти с обеих сторон подозрения”, — але був змушений погодитися, тому що Юрій Хмельницький відмовлявся від булави, “если б я не принял этой должности, на которой лежит великая обязанность в Запорожском войске”⁷⁶.

Хоч як це дивно, поляків не надто лякали події на Лівобережжі, точніше — на його невеликій частині. Так, Пражмовський писав 1 січня 1661 р: “Про які-небудь бунти за Дніпром досі не чути, один тільки Щученко (Сомко. — *Т. Я.*)... з московською допомогою залишається, але й до нього з тієї ради послали, стратою йому загрожуючи, якщо не перестане... Надія на Бога, що цього ще року буде укладено союз під щасливим й. к. м. пануванням”⁷⁷. Так само оптимістичний був і Тетеря в листі до короля: “...Уже есть добрыя начала, за которыми скоро погаснут и недавно возникшие за Днепром бунты”⁷⁸.

Справді, 28 листопада, тобто через кілька днів після ради, Юрій Хмельницький видає універсал для Лівобережжя — усім козакам “на Заднепрю зостаючому, а меновите п. полковникови Прилуцкому”⁷⁹. В універсалі Юрій писав, що довідався про те, що вони не прийма-

ють короля, — “...чи ли моим молодим не доверяючи летам”, — і хочуть кровопролиття, тому що “...зараз все войска коронние, татарские з всеми потугами и наши козацкие яко на спротивних на Заднепре пойдут”⁸⁰. Гетьман нагадував, що сталося з Пушкарем, який розпалював бунт, і недвозначно погрожував тим, кого надихав Пушкарів приклад: “...Постерегаючи здоровья своего, жон и деток и целосты маетков своих и волностей...”⁸¹ Він радив, щоб “Сомка и бегуна Бруховецкого змышленным на имя наше не верыли”⁸².

Але Бенъовський явно переоцінював свій вплив на старшину або зумисне перебільшував його у своїх повідомленнях. Гетьман і старшина справді були зацікавлені підпорядкувати своїй, єдиній, владі Лівобережжя. Проте, на пострах полякам, навіть без Виговського мова знову й знову заходила про Гадяцьку угоду. Адже всі його найближчі сподвижники з державницького угруповання залишалися в оточенні Юрія Хмельницького. Сам Бенъовський писав, що після ради “провел целую ночь с глазу на глаз с паном Тетерей; мы... говорили также о средствах уничтожения Гадяцкого договора”⁸³. У листі до короля Юрій Хмельницький, повідомляючи про своє повторне обрання гетьманом, висловлював “покірне прохання” — “соизволь оказать отеческое свое милосердие верным (не зовсім відповідне в цьому контексті слово. — Т. Я.) своим подданным, простивши все наши проступки и оставивши при нас прежния наши козацкие вольности и Гадяцкия условия”⁸⁴.

8 грудня гетьман відряджає до Польщі посольство на чолі з С. Глухівським, С. Півнем, Я. Креховецьким і А. Скородкевичем. Сам вибір послів досить цікавий. Ці старшини не були найвпливовішими, а Глухівський був відомий своїми проросійськими настроями. Отож ново-явлений писар Тетеря писав королю, просячи за скинутого ним Глухівського: “...Ущедрить его особенно своею благодарностию, для того чтобы он, забывши благоденяния, оказанные ему царем московским, желал единственно милости вашей королевской милости... и не умыслил чинить каких-нибудь козней”⁸⁵.

Вимоги до поляків, викладені в “настановах послам”, були дуже далекосяжні, і тимчасова втіха поляків від своєї перемоги мала перерватися найнеприємнішим чином.

Насамперед депутатам належало просити, щоб і король, і сенатори, які будуть при ньому, гарантували, що на майбутньому Варшавському сеймі “...будут подтверждены властью конвента не только Гадяцкие условия, но будет исполнено и то, о чем сверх того будет просить Войско Запорожское, как то обещал его королевская милость”⁸⁶. Наступна вимога старшини мала викликати справжній шок і бурхливий протест у польської шляхти: посли “должны просить обнадезить их в том, что на будущем сейме... они потребуют... чтобы епископы, отобравши от униатов церкви и имущества, им принадлежащие, как в королевстве, так и в Великом княжестве Литовском, возвратили их нашему духовенству”⁸⁷. Тут необхідно підкреслити, що в остаточну, затверджену сеймом редакцію Гадяцької угоди, через непримиренну позицію польської шляхти, духівництва і Ватикану, не ввійшов наявний у початковому варіанті угоди пункт про повернення володінь і чинів, отриманих уніатами⁸⁸. І ось уже через місяць після укладення Чуднівської угоди старшина зажадала від короля повернення до первісної, відкинutoї сеймом редакції Гадяцької угоди, нехай тільки в пункті про уніатів. Але боротьба проти унії з перших днів Хмельниччини була одним з найважливіших принципів для козацтва.

Старшина йшла і далі у своїх вимогах — у пункті восьмому значилося: просити короля, щоб “...воевода черниговский (Беньовський. — Т. Я.) благоволил временно приехать к нам перед сеймом с уполномоченною властью... для составления некоторых новых пунктов (курсив мій. — Т. Я.), необходимых для Войска... Запорожского, взамен тех, которых... не получает по Гадяцкому договору”⁸⁹. Посилання на Гадяцьку угоду, таку ненависну полякам, були постійно присутні в цьому документі, і до того ж — в ультимативній формі. Так, у пункті десятому стояло: просити короля і всіх сенаторів,

“...чтобы они дали удостоверение в том, что на будущем... сейме... подтвердят все, что только постановлено под Гадячем и утверждено сеймом”. А якщо таких підтверджень їм не буде дано, — “...тогда и доброжелательные, павши в отчаяние, перейдут на московскую сторону, чего не дай Господь”⁹⁰.

З поточних питань старшину найбільше хвилювала поведінка коронних військ в Україні. Вже у своєму супровідному листі до короля Ю. Хмельницький просив, “...чтобы солдаты, находящиеся в Украине, в службе в. к. м., не отягощали народа, привыкшего ко всяческим вольностям; пусть он постепенно придет в надлежащее повиновение, а теперь не кончились еще московские замыслы, за Днепром распространяются бунты”⁹¹. Пункт четвертий теж стосувався цього питання: “...Просить, чтобы воины... не были тягостны для украинского народа, привыкшего ко всяческой вольности... А особенно теперь должно с ними умеренно поступать, когда за Днепром не перестают еще бунты и продолжаются московские козни”⁹².

І, нарешті, послали мали просити про Цюцюру, Апостола, Дворецького та інших, “которые хотя и заслужили неблаговоление” короля, але милостиве до них ставлення сприятиме тому, що “благодетельствованные царем умилятся и, бросивши бунты, склонят сердце к природному повелителю”⁹³.

Зайнята складними дебатами з поляками, правобережна старшина не поспішала з походом на Лівобережжя. Однією з причин, очевидно, стали дії татар, що, як часто бувало після походів, компенсували свої витрати, грабуючи Україну. Так, у грудні Ю. Долгоруков повідомляв цареві, що до Сомка нібито писав Ю. Хмельницький, “...что поляки в черкасских и в заднепрских городех черкас на конь (кіл. — Т. Я.) взбивают, а черкасы де в Умани, в Бряслевле, в Корсуни, в Белой Церкви, видячи их лядское надруганье, в городех заперлись и в города их, поляков, не пушают... а он де, Юрьи, с крымским ханом мирится на том, что запорожским черкасом их татарских улусов не воевать, а ему де, крымскому хану, против по-

ляков давать им, черкасом, на помочь татар”⁹⁴. Царський посланець Феоктист Сухонін у ті ж дні грудня писав: “...Заднепрские черкасы в Белой Церкви, и в Умани, и в Корсуни, и по иным местечкам от татар и от поляков заперлися и к себе татар и поляков не пускают, а стацею им дают”⁹⁵. Сам Юрій Хмельницький у настановах Степану Опарі, послу до короля (це перша згадка про майбутнього гетьмана), писав: “Орды под личиною помощи... опустошают вконец Украину”⁹⁶.

З іншого боку, поляки, захоплені перемогою, не хотіли знову рушати в похід і не надавали військової допомоги. Ю. Хмельницький писав королю з цього приводу: “...за Днепром немалое количество московских приверженцев”⁹⁷. Він вимагав і просив, щоб коронне військо не обтяжувало Правобережжя, “...а лучше бы пошло за Днепр для уничтожения бунтов, которые распространяются от его медлительности... Наше войско с наказным гетманом, паном Петром Дорошенком, уже давно сражается за Днепром с неприятелем... все коронное войско не идет за Днепр, хотя у нас и руки отчаялись писавши. Остаток наших полков давно бы пошел за Днепр, но у них в доме гости: солдаты и татары; трудно идти на войну, когда не знаешь, кому оставить жен и детей”⁹⁸.

Розпач Юрія Хмельницького був цілком зрозумілий. Як уже можна було переконатися, симпатії багатьох лівобережних полків у той час хиталися залежно від розміщення військових сил. Так і не дочекавшись допомоги від поляків, у грудні чигиринський полковник Дорошенко очолив нарешті похід за Дніпро.

Тепер варто повернутися на Лівобережжя і подивитись, як там розгорталася подія. Боротьба за владу на Правобережжі і спроби старшини домогтися поступок від Польщі затримали похід на Лівобережжя і дали можливість “промосковській партії” трохи зміцнити своє становище й дочекатися підмоги від царя — армії Г. Ромодановського.

Хто ж зі старшин був у чийй партії? Цюцюра, Апостол і Дворецький перебували в польському полоні. З Юрієм Хмельницьким, згідно з повідомленням царського послан-

ця Феоктиста Сухоніна, були: чигиринський полковник Петро Дорошенко, черкаський полковник Андрій Одинець, канівський полковник Степан Трошенко, уманський полковник Михайло Ханенко, корсунський полковник Яків Влерченко, білоцерківський полковник Данило (?), паволоцький полковник Іван Богун, брацлавський полковник Михайло Зеленський, подністровський полковник Остап Гоголь⁹⁹. Хто з лівобережної старшини був прибічником Москви?

Усі дані ми зводимо в таблицю, що поєднує лівобережні і найближчі прикордонні полки.

Полк	Полковник	Орієнтація
Лубенський	Федір Шамрицький	Польща
Миргородський	Григорій Лісницький	Польща
Ніжинський	Василь Золотаренко	Москва
Переяславський	Тимофій Цюцюра	Польща
Полтавський	Федір Жученко	Польща
Чернігівський	Оникій Силич	Москва
Канівський	Степан Трошенко	Польща
Київський	Василь Дворецький	Москва
Прилуцький	Терех	Польща
Черкаський	Андрій Одинець	Польща
Чигиринський	Петро Дорошенко	Польща

При цьому місце полоненого переяславського полковника Цюцюри зайняв проросійськи налаштований Сомко. Найцікавіше, що всі полковники, які залишилися вірними Москві 1660 р., завдяки чому росіяни і зберегли за собою Лівобережжя (Сомко, Золотаренко і Силич), — за винятком В. Дворецького, що перебував на той час у полоні, — були згодом страчені за наказом царя.

Виступи, які розпочалися на Лівобережжі після перших звісток про Чуднів, продовжувалися й у листопаді. Щоправда, російська влада намагалася поширити чутки, що за угодою з поляками колишні села Вишневещини

знову перейдуть у володіння сина Єремії: "...И были б в подданстве у польского короля и у князя Еремеева сына Вишневецкого, которые города были наперед сего за Вишневецким"¹⁰⁰. Інакше — "вместе их будем с Божей помощью бить"¹⁰¹. Але, незважаючи на всі ці спроби, становище росіян, як ми вже бачили, змінилося докорінно. Не кращі справи були і в Білорусії. І. Хованський писав на початку листопада про наступ поляків на Полоцьк. Воевода описував своє катастрофічне становище: в місті "...стало малоллюдно: дворяня и рейтары и казаки многие побежали по домам, а иные розъехались по деревням... Дробны стали, за грех наш, ненадежны... Умилосердися, великий государь! Вели пожаловать прибавить своих ратных людей..."¹⁰²

Лівобережжя охопили масові заворушення. Наприкінці листопада Максим Филімонович сповіщав з Ніжина Г. Ромодановського, що "...лубенской полковник Федька Шамрицкой... (царю. — *Т. Я.*) изменил и везде в своем полку по городом заставы поставил; а которые де от меня... (Ромодановського. — *Т. Я.*) ездят с отписки в Нежин и в Переяславль, и тех посыльщиков велел имать и приводить к себе, и сажать в железа"¹⁰³. Цю звістку підтверджував і Ю. Долгоруков з Путивля: "...Писал лубенской полковник Федор Шамрицкой в Прилуки, в Лохвицы и в Ромон, а в листех де его написано, чтоб тех городов черкасы и мещане, вся чернь от нас отложились и были б в подданстве у польского короля"¹⁰⁴. Б. Мишецький теж повідомляв 29 листопада, що лубенський полковник Шамрицький не пропустив його листа до Ромодановського "...и, изымав, отослал его в Корсунь к Юрьи Хмельницкому"¹⁰⁵. Крім того, Шамрицький захопив у Пирятині посланців Ромодановського з листами, до Мишецького "...не пропустил и отослал их в Корсунь же к Юрьи Хмельницкому, да и всех же гонцов, которые посланы из Белагорода ко мне с отписки, лубенской полковник на дороге имать велит"¹⁰⁶. Царський посланець Фектист Сухонін писав про Шамрицького: "...А лубенской полковник... и ево полку начальные люди и казаки и чернь шатаютца, а говорят, хто де будет силен, того де

и мы...”¹⁰⁷ Полтавський полковник Федір Жученко в ці самі дні (кінець листопада 1660 р.) писав Ромодановському: “...в великой осторожности пребываю... в городех с великим береженьем приказал пребывать”¹⁰⁸. Водночас, як сповіщав священник із Зінькова, там на раді читали листи Юрія Хмельницького і полтавського полковника Федора Жученка, тобто останній підтримував стосунки з гетьманом¹⁰⁹.

Тут варто поміркувати над глибинними причинами поширення тих чи інших настроїв у певних регіонах Лівобережжя. Слід згадати, що при І. Виговському центром “проросійських” бунтів стали Полтавський і Миргородський полки у спілці з Запорожжям. Після Чуднова, навпаки, — Полтавський, Миргородський і Лубенський (що виокремився з Миргородського) полки стають центрами антиросійських настроїв і виступів на підтримку Ю. Хмельницького. Більше того, саме козаки Полтавського полку протягом багатьох місяців здійснюють постійні набіги на Слобідську Україну. А проте з часу бунтів Пушкаря та Барабаша пройшло всього лише два роки, і настрої, якщо вони справді мали глибокий характер, так швидко помінятися не могли.

Напрошуються певні висновки. По-перше, Миргородський і Полтавський полки через свою територіальну близькість до Запорожжя стали центром скупчення покозаченої анархічної маси, яка охоче сприймала популістські гасла запорожців. (Чигиринський полк не міг стати таким через своє столичне становище і вплив у ньому гетьманської адміністрації.) Ці полки були порохом для політичних авантюристів. З іншого боку, близькість до російської території не визначала їхніх “проросійських” настроїв, як найчастіше вважалося в історіографії. Навпаки, у воеводській системі, поширеній у Слобідській Україні і добре відомій у прикордонних полках, покозачені мали бачити загрозу своїй свободі. І нарешті, вирішальну роль у політичних симпатіях покозачених відіграла позиція їхніх лідерів. Пушкарь та Барабаш, які вибрали “російську карту”, вели їх у бій за “високу руку царя”, а Жученко й Шамрицький — за Юрія Хмельниць-

кого, що присягнув польському королю. Таку постійну зміну настроїв анархо-запорозьких шарів Лівобережжя ми спостерігатимемо протягом усіх 60-х років. Докладніше про ідеали та настрої цієї страшної сили, яка стала основним рушієм Руїни, ми розповімо в наступному розділі.

Сомко, сподіваючись на підтримку Москви, намагався силоміць змінити ситуацію. Долгоруков писав про події кінця листопада: Сомко, довідавшись, що "...прилуцкой и лубенской полковники нам изменили... послал в Прилуки полковника Ивана Гладкого, а с ним черкас 4000, и того де прилуцкого полковника Тереха прилучане выдали и прислали его в Переяславль к нему, Яким Самко, и по лубенского де полковника по Федора Шамрицкого полковник Иван Гладкой послан же, а велено его изымать и привести в Переяславль"¹¹⁰. Сомко хвалився перед росіянами тим, що не піддавався на погрози і "прелести" правобережних старшин. Так, він говорив царському посланцеві Феоктистові Сухоніну, що "к нему ж, Яким... каштелян волынской Ян Биневский, да писарь Павел Тетеря, да обозной Тимофей Носач написали прелестной лист с угрозами гетмана Юрья Хмельницкого именем, чтоб он, Яким, от тебя, великого государя, отступил и поддался польскому королю, и он, Яким, тем листом не верит и на прелесть их не поклоняетца"¹¹¹. Очевидно, прагнучи здаватися впливовішим в очах росіян, Сомко повідомляв Долгорукову, що до нього нібито писав сам Юрій Хмельницький, скаржачись на дії поляків, "...и чтоб де он, Самко, своих полков, которые по сю сторону Днепра, подтверждал, чтоб они были под нашею рукою крепко и никаких прелестных писем не слушали"¹¹². Це була явна неправда, але зрештою Брюховецький звинуватив Сомка саме в зносінах зі своїм племянником.

В умовах бунтів на Лівобережжі та обмеженої чисельності російських військ похід Ромодановського затягувався. У Литві, де, як уже згадувано, В. Золотаренко не поспішав прийти на допомогу росіянам, ситуація для Москви складалася теж дуже несприятливо. Поляки взяли в

облогу Могилів і Вільно, Хованський зазнав великої поразки під Толочином і змушений був відступити до Полоцька¹¹³.

Спочатку Ромодановський планував виступити з Білгорода в Переяслав 23 листопада¹¹⁴. Але в цей час воєвода одержав звістку, що "...гетман Юр'я Хмельницький тебе (цареві. — Т. Я.) впрямь изменил и поддался королю польскому и Платавского полку в города листы от себя о том писал, и по присылке его в тех городех в церквях Бога молят за короля польского, и шатости в Платавском полку почали быть великия..."¹¹⁵. Особливо стурбувала Ромодановського звістка про появу на Лівобережжі татар. Він писав, що "...в Платавской же полк пришел черкас с татарами и стоит в Голтве, а Голтва близко твоих польных украинских городов", і запитував, що йому робити, "буде плотавский полковник твоего указу не послушает, служить тебе не станет и со мною на твою службу не пойдет"¹¹⁶. Цар наказує Ромодановському вирушити з Білгорода і "на сей стороне Днепра черкас удержать, и ото всякия шатости уговорить, и твоею милостию обнадежить"¹¹⁷. 22 листопада воєвода виходить з Білгорода — "и пойдём наспех, днем и ночью"¹¹⁸.

Сомко просить воєводу "идти многолюдством, для того чтоб в черкасских городех большими ратными людьми шатости устрашить"¹¹⁹. У ті ж дні воєводі писав "...из Нежина наказный полковник Федор Завадский, чтоб нам с твоими ратными людьми поспешить в Нежин"¹²⁰. 26 листопада Ромодановський вирушає з Коропа на Суми в Ніжин — і "...сшедшись с наказным гетманом с Васильем Золоторенком... промышлять станем"¹²¹. 11 грудня Ромодановський був уже в Сумах і писав до ніжинського полковника В. Золотаренка, щоб призначити місце зустрічі. До нього був посланий наказний полковник Ракушка-Романовський із проханням, щоб "...нам с твоими ратными людьми до приходу неприятелей, ляхов и татар и изменников черкас, в Нежин вступить, и Божиим твоим делом промышлять с ним, Васильем, вместе, а он де, Василий, со своим Нежинским и со всеми

северскими полками тебе по присяге своей верно служи-ти ради”¹²².

У грудні ситуація з виступами на Лівобережжі для російян не змінилася. Навпаки, Ромодановський повідомляв цареві: “Плотовского полку полковник Федор Жученко тебе изменил, и его изменничьи листы к тебе послали, и Плотовского полку черкасы из Гадич и иных городов под твои украинные города почали приходить и людей побивать и в полон брать”¹²³. Гадяцький полковник Павло Животовський провів раду, на якій “...приговорили, что им приходить под Каменной”, і Ромодановський повідомляв, що “Павел Животовской под твои украинные города, под Ахтырку, под Алешню, под Лебядин конечно войною послали”¹²⁴. Надійшла звістка “...про измену ахтырского полковника Ивана Гладкого”¹²⁵. 21 грудня “...приходили под Колонтаев изменники котелвские черкасы, сотник Акимка, а с ним черкас человек с 200, и многих колонтаевских черкас посекали, и Колонтаевской уезд и деревню разорили, и лошади и животину отгнали...”¹²⁶. 26 грудня “...приходил под Колонтаев плотовский полковник Федор Жученко с многими черкасы, и посады около Колонтаева многие обожгли, и многих людей побили, и к городу приступали жестокими приступы... и, отшед де от Колонтаева, плотовский полковник с черкасы стал под Котелвою и хочет де приходить под твои украинные города, под Ахтырку и под Колонтаев же”¹²⁷. Воєвода А. Ієвлев писав із Чугуєва 17 грудня, що “...плотовской полковник Федор Жученко с ворами, с черкасы, под Колонтаев приходят почасту, слободы и посады все выжгли и к городу приступали”¹²⁸. Жученко повторив свої набіги на Колонтаїв і на початку січня¹²⁹.

Ромодановський вирішив змінити тактику: “И мы, слыша такую измену Плотовского полку черкас, на них подъезды посылать и Божиим и твоим, великого государя, делом над ними промышлять станем”¹³⁰. 20 грудня Ромодановський, “...видя многую неправду и злое разоренье твоим украинным городам и уездам Плотовского и Миргородцкого полку от черкас... послали под Гадич и под иные тех полков города твоих ратных людей рейтар-

ского строю полковника Федора Вормзера с полком да стряпчего Григорья Косагова с его полком с донскими, и с яицкими, и с орешковскими козаки и с харьковскими черкасы... над теми полками промышлять”¹³¹. Пізніше воевода виправдовувався перед Москвою тим, що до нього надіслав лист Сомко, щоб “...нам итить к нему и спешить днем и ночью, для того что де почали быть бунты многие в Прилуках и в иных городех”¹³². Дії Ромодановського як дві краплі води були схожі на похід російських воевод восени 1659 р. 25 грудня росіяни прийшли під Гадяч і там “...у города с твоими изменники, с полковники с Черкасом, с Иваном Дьяченко, с Кияшкою и с Павлом Животовским и с черкасы, был бой большой с полудни до самой ночи и... на том бою многих черкас побили и в полон поимали и рубили конных и пеших до городовых ворот”, але “город взять было не мочно”, — через дощ “у ратных людей ружье все замокло”¹³³. Однак росіяни “села и деревни около Гадича все выжгли...”¹³⁴. Ромодановський повідомляв, що в Гадяч із Черкасом і Дяченком прийшло 6000 козаків, “...и безпрестанно в Гадич черкасы прибывают, а ожидают де вскоре к себе на помощь от гетмана черкас и татар”, щоб “им де ийти воевать твои украинные города большим собраньем”¹³⁵.

Ці дії Ромодановського, як з’ясувалося, суперечили обережним планам Москви. 22 грудня воеводі було наказано “...до нашего указа стоятъ в Сумах, а в Нежин и в иные черкасские города отнюдь не ходитъ”¹³⁶. А якщо татари і козаки підуть на порубіжні міста — “идти к черте... и наши украинные места и города убережь и до войны не допуститъ... а к плотавскому полковнику Жученку, и к прилуцкому к Васку Тюрешенку, и к лубенскому к Степану Шамрицкому посылали... чтобы они кровопролития не всчинали; а у нас с польским королем о миру ссылка”¹³⁷. При цьому у випадку, якби на час одержання цього указу Ромодановський був би вже в Ніжині, йому наказувалося, посилаючись на брак харчів, “с нашими ратными людьми отступить в Сумы”¹³⁸.

7 січня Ромодановський пише в Москву про одержання царської грамоти, у якій мовилося про його похід на

Полтавський і Миргородський полки, — “...и то учинили не гораздо, забыв твой указ, а твоего де указу о том к нам не бывало, а впредь будет черкасы на твои украинные города и на наши полки войною наступят, и нам бы на черкас не ходить, и твоих ратных людей не посылать, и крови отнюдь не всчинать”¹³⁹. Таким чином, воевода одержує якнайсуворішу заборону вирішувати лівобережні проблеми силою, а навпаки — у випадку наступу козаків і татар йому наказують “...идти к черте и по черте, на которые места пристойно, чтоб... города и места убережь и до войны не допустить и промышлять, смотря по тамошнему делу”¹⁴⁰. Ромодановський і справді відступає до кордону — принаймні в лютому він був у Коропі¹⁴¹. 19 лютого йому наказано бути наготові, але не посилати П. Скуратова в Переяслав аж до вказівки¹⁴². А наступного дня надсилається нова царська грамота, у якій наводяться дані, що “...татарове, воинские запольные люди, прибегают под наши украинные города... и хотят де большие люди приходит в путивльские и в инья места”¹⁴³. Отож Ромодановському наказувалося: “...Ты б с нашими ратными людьми шел по черте и стал в которых местех пристойнее и к Путивлю податнее”¹⁴⁴. Ромодановський у відповідь пояснював, що він стоїть у Коропі, “и из твоих украинных городов, которые по черте, к Путивлю ближе Карпова нет...”, і висловлював свою думку, що там і варто залишатися¹⁴⁵. При цьому воевода скаржився, що в нього людей мало, розбіглися — “...будет неприятель наступит, и за малолюдством и черты будет оберечь некем”¹⁴⁶.

Тим часом на Лівобережжя вступає загін Дорошенка, що, звісно, тільки збурує антиросійські настрої. 10 грудня на раді в Зінькові зачитували повідомлення, що “...перевозятся через реку Днепр под Максимовкою татар 15000, ляхов 12000, а зинковцы де приходу их ждут к Зинкову вскоре”. Повідомляли також, що “...пришли в Лубны многие воинские люди, а хотят приходит к Каменному, и к Сумам, и к Олешне, и к Лебедину, и к Охтырскому”¹⁴⁷. 15 грудня з Ромен прийшла звістка, “...что де гетман Юрья Хмельницкий послал от себя наказного

гетмана Петра Дорошенко с ляхи и с татарами и перешли де Днепр ноября в 27 день, а идут де к Гадичу... приехали де наперед от гетмана из Чигирина с королевскими листы чигиринские черкасы, а в королевском де листу написано, чтоб гадицкие черкасы с твоими, великого государя, людьми не съезжались... а под Каневым де перевозятся черкас 3 полка под Переясловль и везде поставлены сторожи"¹⁴⁸. Наприкінці грудня з Правобережжя надійшли звістки, що "...Ивашка де Выговской с ляхи и с грамотою стоит в Коростеве, а Юраско Хмельницкой в Чигирине, а при нем де сказывают, что 3 мурзы..."¹⁴⁹. 12 грудня царський посланець Феокист Сухонін повідомляв, що "...султан крымской от поляков с татары пошел в Крым, а на заднепрской стороне около Умани, и Корсуни, и Белой Церкви, и по иным местечкам оставил султан сына своего, а с ним татар шесть тысяч. А польские гетманы, коронной Потоцкий да маршалок польной гетман Любомирский, стоят в Чюднове, и в Коростошове, и в Кодне, а с ними папских и немецких людей тысяч с тридцать, а ожидают, как замерзнет Днепр и иные реки... идти на... черкаские и украинные города... а договор у поляков с татары учинен, что весною татаром и поляком на помочь быть готовым"¹⁵⁰. 31 грудня, за повідомленням Ромодановського, "...приходили под Олешню наказной гетман Петр Дорошенка со многими черкасы и олешанцов многих людей побили и слободы около города обожгли, и... с теми черкасы был бой большой"¹⁵¹. Поляки повідомляли, що 4 січня була завдана поразка Я. Сомкові¹⁵². 7 січня Скуратов повідомляв, що прийшов під Зіньків, і там "...стоит наказной гетман Петр Дорошенко с черкасы, и из Зинкова на вылазку выходили многие люди, и был де бой большой"¹⁵³. "Язики" повідомляли, що з "...наказным гетманом Дорошенком черкас конных 4000, да пеших 1000 человек, да татар 20 человек, а ждут к себе на споможенье татар вскоре, и как татаровя к ним будут, и им де приходит войною на твои украинные города"¹⁵⁴. За іншими даними, у Дорошенка було 3000 татар і 3000 козаків¹⁵⁵.

Дії Дорошенка були узгоджені з прохмельницьки налаштованими лівобережними старшинами. У середині лютого “язики” повідомляли Ромодановському, що “...татаровя стоят на Самари, а Жученко с черкасы в Котелве да в Опошни и в Плотавском де полку собирают стацею, для того что гетман с войском будет в Котелву вскоре, и безпрестанно де под Колонтаев котельские, да опошенские, да плотавские черкасы приходят и разоренья чинят”¹⁵⁶. Успішні набіги робилися також на Олешню, а “прелестные” листи з погрозами Дорошенко надсилав і в Охтирський (Слобідський) полк¹⁵⁷. Ромодановський, не встряючи в бої, згідно з царським наказом, писав до “зрадників” — полтавського, лубенського, гадяцького та миргородського полковників, “...чаять того, что из них многие под твою царского величества высокою рукою пожелают быть по-прежнему... обнадеживая их твоею великого государя милостию всякими мерами...”, запевняючи, що “...вины их впредь вспомяновенны не будут”¹⁵⁸. Воєводі також наказувалося “...к гетману наказному, к Якиму Самку, и к полковником, к Василью Золотаренку и к черниговскому, к Оникею Силину... писати ж, чтоб они с полковники, которые учинились от тебя великого государя, отступны... сылались”¹⁵⁹.

Дорошенко вирушив у похід без підтримки татар і польського війська. За свідченням “язиків”, на початку січня 1661 р. “к Петру де Дорошенку в Грунь пришел салтанов сын с татараы... Дорошенко хотел салтанову сыну и татаром в платеж отдать черкасских городов Зинкова, Груни всех жителей, и тех де городов жителей ему не отдал, а салтанов де сын с Дорошенком за то побранились, и пошел от него из Груни прочь, и грунские по дворки все выжгли и в полон поймали”, а татари повернулися в Крим¹⁶⁰.

Дорошенків похід на Лівобережжя 1660 р. став практично першою самостійною акцією цього майбутнього гетьмана. Саме до осені 1660 р. належить запис у щоденнику Гордона: “На той стороне Днепра Юрий Хмельницкий держал сторону поляков, у которых Петр Доро-

шенко також обращал на себя внимание, стараясь возвыситься”¹⁶¹.

Що нам відомо про Петра Дорошенка? Він належав до тієї частини “старої” старшини, яка набула ваги ще при Богдані Хмельницькому (незважаючи на свою молодість — адже Дорошенко народився 1627 р.). За знаменитим реєстром 1649 р. Петро Дорошенко значився гарматним писарем Чигиринського полку (тобто гетьманської гвардії)¹⁶². В. Липинський писав, що Дорошенко був “...з гетьманського козацького реєстрового роду”¹⁶³. За даними Г. Гаєцького, Дорошенко був одружений з дочкою білоцерківського полковника С. Половця (1653—1654)¹⁶⁴. З 1657 до 1659 р. Дорошенко був полковником прилуцьким¹⁶⁵, а з 1660 до 1663-го — полковником чигиринським¹⁶⁶.

Незважаючи на успіхи Дорошенка, найбільша загроза росіянам і проросійськи налаштованій лівобережній старшині насувалася все-таки з півночі, з Білорусії. Як ми згадували вище, війська Хованського восени 1660 р. зазнавали там невдач, а Василь Золотаренко не поспішав прийти йому на допомогу. Золотаренко, як і Сомко, офіційно заявляв про свою вірність цареві. Так, Феохтист Сухонін, царський посланець, повідомляв на початку грудня, що в Ніжині “...нежинской полковник Василей Золоторенко мне... и его полку сотники, и атаманы, и воиты, и бурмистры, и казаки, и чернь сказывали, что они все хотят быть у тебя, великого государя, в вечном подданстве...”¹⁶⁷. Є також дані, що С. Чарнецький писав до Золотаренка, щоб той відступився від царя. Ніжинський полковник відповів: “Одну душу маємо, і нічого її продавати лжеприсягою”¹⁶⁸.

Однак відразу стала помітною різниця в позиції Сомка та Золотаренка. Якщо в переяславського полковника на першому місці було бажання зробити особисту кар’єру і здобути матеріальні блага, то Золотаренко претендував на більше й у своєму прагненні до влади не забував про ідеї Гетьманщини. Автор зовсім не згоджується з думкою Г. Карпова щодо ніжинського полковника: “Что касается Золотаренка, то при сравнении его по лич-

ним качествам с Брюховецким... кошевой был человек несомненно умный и талантливый, нежинский же полковник — человек ограниченный и бездарный”¹⁶⁹. До речі, цю думку поділяв і В. Ейнгорн¹⁷⁰. Напевно, для цих до-революційних істориків В. Золотаренко, страчений за згодою царя, міг бути тільки “бездарним”, а царський фаворит Брюховецький — мав бути безумовно талановитим.

Тут доречно прокоментувати ще деякі концепції з історіографії подій на Лівобережжі. Так, польський історик З. Вуйцик писав, що Золотаренко і Сомко були представниками “незалежників” і виражали інтереси землевласників. На думку Вуйцика, вони “воскрешали в своїх планах забуту ідею самостійності України”, де старшина відігравала б чільну роль, спираючись на землевласників¹⁷¹. При цьому суперечності між Золотаренком і Сомком були нібито зумовлені інтересами двох міст (Ніжина та Переяслава), які стоять на торговому шляху Москва—Стамбул¹⁷². А Запорожжя стало їхнім ворогом через класовий антагонізм¹⁷³. Вибачмо цей останній вислів, сприйнявши його як данину “соціалістичним” часам.

Що можна відповісти Вуйцикові? По-перше, незрозуміло, хто і як устиг “забути” ідею незалежності. З часів першої редакції Гадяцької угоди або Корсунської ради пройшло дуже мало часу. Сомко і Золотаренко справді були більше купцями, ніж козаками, але це зіграло лише фатальну роль у їхній долі. Однак Золотаренко (можливо, завдяки покійному братові, а можливо — сестрі) був набагато ближчий до старшини. Як уже згадувалось, йому доводилося брати участь у російсько-польських переговорах і захищати на них інтереси Гетьманщини. До питання, де закінчувалася грань особистих інтересів Сомка і починалися інтереси суспільні, ми ще неодноразово повертатимемося, спираючись на конкретні факти. Але відразу слід зауважити: було б крайнім спрощенням видавати Золотаренка чи Сомка за носіїв інтересів якогось міста. Адже саме в Ніжині відбулася та фатальна рада, яка приречла на смерть обох, при цьому мешканці

не захищали їх, а ніжинський старшина Р. Ракушка став потім одним із найближчих сподвижників І. Брюховецького. Ніжинським протопопом і спершу близьким другом В. Золотаренка був на початку своєї кар'єри Мефодій.

На думку автора, ще більш спірна концепція подій на Лівобережжі запропонована в останній роботі В. Горобця (до речі, ця концепція протилежна схемі Вуйцика). Він не розглядає фактології подій, а лише деякі епізоди переговорів Брюховецького з Москвою, і, ґрунтуючись в основному на роботах Г. Карпова і В. Ейнгорна, стверджує: “Значна частина лівобережного козацтва, мало пов’язана генетично з традиціями політичного життя Речі Посполитої, але така, що мала серйозні соціально-економічні, майнові конфлікти зі шляхтою, з осені 1660 р. почала демонструвати наявність у своєму середовищі стійких тенденцій політичного сепаратизму”¹⁷⁴. Не зовсім зрозуміло, майнові конфлікти з якою шляхтою маються на увазі? Польською, литовською чи українською? Але ще більше заперечень викликає таке твердження В. Горобця: “...На відміну від правобережних старшин, більшість яких своїм походженням була пов’язана з рицарськими верствами Русі й тому тепер добивалася передовсім визнання *de jure* державою того стану, який уже існував з дореволюційних часів *de facto*, задніпровська старшина у своїй масі не спиралася на традиції козакування, а до того ж своє господарство розвивала на перехоплених у шляхти і магнатів маєностях. Саме тому, за відсутності стійких генетичних зв’язків останніх з політичною культурою Речі Посполитої, самодержавний режим правління династії Романових не викликав такого спротиву, як у вихованих у традиціях шляхетських вольностей правобережних козаків”¹⁷⁵.

Це вже зовсім у дусі “правобережної” і “лівобережної” історії України. Розподіл, який можна підтримувати, тільки не знаючи реальних фактів (і, до речі, прийнятий у дореволюційній російській історіографії). Автор вважає, що поділ України на Лівобережну і Правобережну — це тільки результат агресивної політики Варшави і

Москви, які штучно розірвали (шляхом договору) непокірливу Гетьманщину. За таким же принципом сто років потому поділили й Річ Посполиту.

Чому швагрові Богдана Хмельницького Василеві Золотаренку належало мати менші інтереси в гетьманаті, ніж його братові Івану, фундаторові білоруської політики Гетьманщини? Отож Тетеря, за Горобцем, — поборник козацьких традицій (оскільки він із Правобережжя), а Золотаренко — сепаратист? Нам усе-таки здається, що В. Золотаренко, який проводив сміливу й незалежну політику в білорусько-литовських землях і захищав “письма наші руські” на території Великого князівства Литовського й у Короні на російсько-польських переговорах, був набагато послідовнішим представником інтересів Гетьманщини, ніж, наприклад, П. Тетеря.

Я. Сомко був, звичайно, передусім багатим купцем, а потім уже козацьким полковником. Але це рідний дядько Юрія Хмельницького, і понад усе він прагнув гетьманської булави. А що стосується “правобережної старшини”, то, напевно, кальницький Дрозд — приклад “шляхетних традицій Речі Посполитої”? І як узагалі можна говорити про якісь “симпатії” у політиці? Не беруся вирішувати: чи викликало самодержавство Романових внутрішній протест у Б. Хмельницького та І. Виговського, які укладали Переяславську угоду, чи їх більше відштовхувала показна “шляхетська вольність” Речі Посполитої, що ледь не позбавила їх усього, аж до життя включно?

Чому правобережна старшина мала менше побоюватися за свої мастки (повернення яких постійно вимагали поляки, домагаючись виконання цього пункту Гадяцької угоди), ніж лівобережна? Адже, здається, усе почалося саме через конфлікт із польською шляхтою за володіння правобережним Суботовом. А якщо вже говорити про традиції “козакування”, то більше від усіх про дотримання “вольностей козацьких” кричали лідери Лівобережжя Я. Барабаш та І. Брюховецький. Нарешті, як ми мали нагоду переконатися, у 1660 р. далеко не всі лівобережні полковники були за “московський шлях”, і навпаки — серед

правобережних постійно дебатувався варіант повернення під протекторат царя.

Автор переконаний, що протиставлення “ідейного” (пропольського) Правобережжя і “сепаратистського” (промосковського) Лівобережжя — надумане і не ґрунтується на жодних реальних фактах. Протягом 60-х років ми постійно бачимо існування спільних проектів старшин, прихильників державницького угруповання. Прихильники сильного гетьманату були на обох берегах — так само як і прихильники “пропольської” чи “промосковської” орієнтації. Але останні у своїх симпатіях найчастіше спиралися не на “голос крові”, а на можливості особистої вигоди. Звідси й постійні метання, зміни курсу. Приклади тут незліченні — починаючи від Брюховецького.

І ще два моменти. Говорити про якусь політику Сомка (як гетьмана) — некоректно. Майже три роки він провів у боротьбі за цей титул (і, відповідно, — за гетьманську владу), але так його й не одержав. В умовах запеклої боротьби зі своїми суперниками за булаву проведення будь-якої реальної політики на Лівобережжі (відповідної чи суперечної принципам Гетьманщини) було просто неможливе. Та й, крім того, як показано в додатку № 1, ці три роки були низкою військових кампаній проти Правобережжя. Отож чи міг щось змінювати або створювати Сомко в таких умовах? Можна лише робити припущення про симпатії та плани переяславського полковника — але не більше.

Нарешті — останнє. Г. Карпов та В. Ейнгорн (і їхній послідовник В. Горобець) в оцінці лівобережних подій зовсім не враховують двох найважливіших чинників. Це, по-перше, російсько-польські мирні переговори 60-х років, що змінили ставлення Москви до України взагалі і до Лівобережжя зокрема. А по-друге — те, що конфлікт Сомко (Золотаренко) — Брюховецький був прямим продовженням конфлікту Виговський — Барабаш (Пушкар). Саме дедалі сильніший анархо-запорозький елемент був загрозою будь-якій міцній гетьманській чи старшинській владі та Гетьманщині (як адміністративній системі) в цілому. З іншого боку, голодний простолюд ставав чудо-

вим матеріалом для авантюристів, що приваблювали його популістськими гаслами.

Події в Білорусії восени 1660 р. — ще один яскравий доказ надуманості поділу історії України на “береги”. Ситуація там почала розвиватися за цілковито несподіваним для Москви сценарієм. 30 листопада Ю. Долгоруков повідомляв: “...Послали мы под Кричев стародубского полковника Петра Рославченка с черкасы промышлять и сговаривать, чтоб вам кричевские жилецкие люди доби́ли челом и город сдали”¹⁷⁶. При цьому кричевські міщани висунули умову, “...чтоб твоих ратных людей под Кричев не посылать, а послати б черкас; а только де твоих ратных людей под Кричев послать, и кричевцы де города без больших приступов им не сдадут”¹⁷⁷. Похід П. Рославця завершився дуже вдало. Він повідомляв у листі до Ю. Долгорукова, що прийшов під Кричів, простояв під ним два дні і 23 листопада (ст.ст.) “...города Кричева войт Роман Бочков со всею шляхтою и с мешаны великому государю доби́ли челом, и вины свои принесли, и город Кричев сдали, и крест Господень целовали”¹⁷⁸. Рославець залишив у Кричеві свого рідного дядька, почепського сотника Рубана з козаками, а польський гарнізон залишився в нього в таборі¹⁷⁹.

Однак неприємним шоком для росіян стали умови здачі міста, які надіслав Долгорукову Рославець: “...И в тех статьях написано, чтоб город Кричев был при Войске Запорожском и, куды Войско Запорожское обратится, чтоб и город был при них же, также б и залога была от Войска Запорожского...”¹⁸⁰ Не могло сподобатися росіянам і те, що козаки відпустили польський гарнізон. Так, сам Золотаренко повідомляв, що “...город Кричев сдался без крови на том: которые ляхи сидели, и их выпустить и проводить до рубежа...”¹⁸¹. Долгоруков обурювався, що “...то он, полковник, в статьях написал не делом, не по нашему повелению; а мы велели ему, полковнику, договориться, чтоб в городе Кричеве быть воеводе и вашим ратным людям, кому вы укажете”. І Долгоруков запитував: “А впрядь о договоре стародубского полковника Петра Рословченка с кричевцы что ты нам укажешь?”¹⁸²

Однак незабаром з'ясувалося, що Рославець діяв не сам по собі, а за указом “гетьмана сіверського” — Василя Золотаренка. Рославець повідомляв на початку грудня Ю. Долгорукову, що полонених поляків — коменданта з драгунами — він “...послал к Василью Никифоровичу Золотаренку, гетману северскому”¹⁸³. Щоправда, він посилався на воєнні обставини — наступ польських і литовських військ. Але у відповідь на наказ Долгорукова “про воеводу и про ратных людей его царского пресветлого величества, чтоб были в Кричеве”, Рославець вимагає “...до ведома мне от Василья Никифоровича Золотаренко, гетмана северского, в город Кричев не посылать”¹⁸⁴. Сам Ю. Долгоруков дуже роздратовано доповідав у Москву про дії стародубського полковника, безумовно, погоджені з В. Золотаренком¹⁸⁵.

Такий поворот подій для росіян мав бути дуже неприємним. Їм знадобилося стільки зусиль, щоб ліквідувати гетьманський вплив у Білорусії, вони втратили Д. Виговського і полонили І. Нечая, домоглися внесення відповідних статей у Переяславську угоду 1659 р. — і тепер усе починалося спочатку, тільки на роль “гетьмана сіверського” цього разу претендував інший родич Хмельницького — В. Золотаренко. Така позиція ніжинського полковника, котрий, як ми бачили на прикладі весни й осені 1660 р., досить часто проводив свою незалежну й державницьку політику, не могла не лютити Москву. Але за крайнього послаблення своїх позицій навіть у Лівобережній Україні воеводам доводилося терпіти. Долгоруков посилав Золотаренкові лист, “...что он, полковник, служба вам заднепрских козаков под вашу высокую руку призывает, и то он делает добро, и та его верная служба у вас (великого государя. — *Т. Я.*) забвенна не будет, и на вашу б милость был он надежен”, а Рославцю “...писали, чтоб до твоего указу город Кричев ведал он, полковник”¹⁸⁶.

Ситуацію змінюють успіхи польсько-литовських військ. Крім литовського гетьмана П. Сапеги, загонів Кмитича, Полубинського, Паца, Огінського й інших полковників, якнайактивнішу участь у цих боях бере славетний С. Ча-

рнецький. У січні 1661 р. він зі своїм військом вирушає від Могилева в Україну, бере в облогу Чернігів, хоча й невдало¹⁸⁷. У цей час Сапега йде до Вільна, і Хованський 16 січня попереджає Москву, що до Сапеги "...прислал... князь Данила Мышецкий 2 человек посланцов, чтобы гетман шел под Вильню, а как придет, и он ему Вильню сдаст"¹⁸⁸. 6 січня Ю. Долгорукову наказано відступити з Могилева і йти до Смоленська¹⁸⁹. 11 лютого, як повідомляв П. Долгоруков цареві у реляції від 4 березня (ст. ст.), "...могилевские мещане своровали, тебе изменили, солдатского и стрелецкого строю начальных людей и солдат и стрельцов порубили и город засели"¹⁹⁰. Члени магістрату випустили з в'язниці полонених поляків і "...в течение нескольких часов избили во всем городе все бывшее в нем российское войско"¹⁹¹. Після чого магістратські чиновники самі доправили у Варшаву полонених воевод С. С. Горчакова, М. А. Полієктова, стрілецького голову С. І. Чекіна й інших¹⁹². У Москві не було сил утримувати білоруські позиції, і 26 лютого І. Хованському також наказано йти у Псков, "...а ратных людей... распустишь по домам"¹⁹³.

Польська армія наступає з півночі, і Золотаренко, забувши про свої амбіції, благає росіян про військову допомогу. На початку січня 1661 р. Ю. Долгоруков одержує листа від В. Золотаренка, "...что он тебе (цареві. — Т. Я.) служит верно и радетельно... и о стародубском наказном полковнике о Петре Рославченке, чтоб... вину б его, что он с кричевцы на договоре учинил не по нашему приказу для его, Васильевых, к тебе верных услуг покрыть"¹⁹⁴. Сам стародубський полковник теж писав Долгорукову "о своей вине перед тобою"¹⁹⁵. На це Долгоруков писав Золотаренкові: "...мы для его, Васильевы, к вам верные службы, болше того ему, Петру Рославченку, за то, что он в Кричеве не по нашему указу учинил, вичитать не будем"¹⁹⁶.

У царській грамоті від 5 січня 1661 р. говорилося: "Писали вы к нам, что писал к вам из Нежина полковник Василей Золотаренко не одиножды, чтоб вам наших ратных людей в Нежин к нему послать"¹⁹⁷. Було наказа-

но відправити І. Лихорева з Тамбова із військом у Білгород, щоб потім рушити у Ніжин¹⁹⁸. Але цих сил було явно не досить. Через місяць, 5 лютого, В. Золотаренко пише з Ніжина до царя: “Прилежно замыслов своих неприятели наступивши, ляхи и татары, нас, бедных подданных вашего царского пресветлого величества, и немало полку Прилуцкого спустошивши, что уж мало чего цело остаетца; также в полк Черниговский Чернецкий, воевода русский, с войсками своими вступил и почасту наши волости Нежинские пустошит”¹⁹⁹. Золотаренко, підписуючись — “верный вашего пресветлого царского величества подданный”, — благає: “С плачем прошу о скорой посылке на тех неприятелей”²⁰⁰.

Становище було справді важке. Сосницький сотник В. Омеляненко писав боярину П. М. Салтикову 20 лютого, що посланий Золотаренком у Сосницю, “...видя наступления великие от неприятелей наших ляхов и татар... каждого дня с ними бьемся”²⁰¹. І благає: “Дай нам помощи в скором времени...”

Виникає питання: чому наступ Дорошенка спричинив антиросійські бунти в Лівобережжі, а наступ на полки Сомка та Золотаренка — навпаки, посилив проросійські позиції? Здається, що вибір поляками Чарнецького був украй невдалий. Безперечно, блискучий полководець, який особливо прославився в роки польсько-шведської війни, для козаків він був уособленням жаху та зла ще після подій на Брацлавщині в 1653—1655 рр. Навряд чи можна було очікувати, що лівобережна старшина пішла б на якісь контакти з ним. Очевидно, врешті-решт це усвідомили й у Польщі, і в середині лютого на з’єднання з Чарнецьким посилають загін на чолі з Г. Гуляницьким.

Юрій Хмельницький писав королю, що, відповідно до прийнятої 22 січня в Смілі ухвали, посилає за Дніпро наказним гетьманом корсунського полковника Григорія Гуляницького з п’ятьма найкращими полками і сподівається, що цей похід буде вдалий. Сам гетьман з рештою полків, відрядивши послів на сейм, при потребі також збирався взяти участь у поході²⁰². 15 лютого 1661 р. Гуляницький надсилає з Борисполя в Переяслав лист “до

сотників, отаманів і всього простолюду”, щоб здалися без кровопролиття, “а буде не сдадутца, и он хочет по указу королевскому с полскими и с татарскими войски их сносить”²⁰³.

16—17 лютого, за повідомленням С. Шаховського, татари і поляки приходили під Ніжин, і там був бій. “Язики” розповідали, що “...пришли де два царевича, Махмет-Карей да Сарат-Керей с татары войною в черкаские городы, и сшодчися с ляхи и с черкасы и с изменником Грицком Гуляницким, пришли под местечко Носовку, от Нежина пятнадцать верст, а татар... дватцать тысяч, а ляхов и черкас с Гуляницким дватцать корогв... хотят приходит войною под Нежин вскоре”²⁰⁴. За тими ж даними, Гуляницький розсилав “прелестные” листи до Золотаренка і козаків²⁰⁵. При цьому з Ніжина було вже неможливо відрядити “язиків” у Москву, тому що “...ляхи и татаровя дороги все отняли”²⁰⁶. 26 лютого В. Золотаренко писав Ромодановському, повідомляючи, що поляки “...многие села попалили и людей в полон побрали, и уж были с нашего края пошли в ту сторону к Днепру, и от Нежина на том шляху Киевском в милях четырех, под местом Носулкою, случился с Грицком Гуляницким, наказным гетманом от Хмельницкого, под казаками заднепрьскими, с которым полков четыре пришло; и тот Гуляницкий вновь татар и ляхов упросил, чтоб еще с ним задержались, и до меня листы свои прелестные писал”²⁰⁷. За словами Золотаренка, Гуляницький “...не посмел до нас под Нежин идти, но, взяв с собою татар и ляхов, пошел под Чернигов для того, чтоб ся случили с Чернецким, который стоит с полками своими в повете Черниговском, и там хочет перво Чернигова доставать; а из-под Чернигова имеет, с теми войсками случився, под Нежин идти, чтоб Нежина доставать и волости Нежинские до остатку попустошить”²⁰⁸. Золотаренко благав Ромодановського швидше прийти з військом на допомогу. Поява Гуляницького його явно дуже турбувала, і він не був упевнений у власному полку — тому він просив надіслати грамоти, сповіщаючи Ніжинський полк про близький виступ росіян²⁰⁹. Напевно, у Ніжинському полку

почалися якісь вагання. У березні в царській грамоті В. Золотаренкові йшлося: “Да ведомо нам, великому государю... учинилось, что вы в надежды в помощи... в сомнение приходите...”, оскільки Ромодановський написав їм, “...будто ему по нашему, великого государя, указу... велено стоять в Сумах, а в Нежин и в иные наши черкаские города не йти”²¹⁰. Москва твердила, що Ромодановський написав це, “...не дождался нашего великого государя указа”: зібратися в Сумах із усім Білгородським полком “и по вестя идти к вам в наши черкаские города”²¹¹. Як ми вже знаємо, це твердження не відповідало істині, але Москва панічно боялася, що, не надаючи військовій допомоги, вона позбудеться своїх останніх прихильників у Лівобережжі.

За вкрай несприятливих обставин росіяни намагаються укласти перемир'я з поляками. Згідно з польськими джерелами, “московський посол мав публічну аудієнцію... Він пропонував перемир'я з 1 січня на цілий рік і комісію про мир у Могильові в червні”²¹². Переконані у своїй силі поляки “на раді вирішили не поспішати... і відіслати його (посла. — Т. Я.) в Краків під надійною охороною”²¹³. Поляки й литовці явно не були налаштовані на мир. Так, І. Хованський у березні передавав слова одного з військових лідерів Литви, полковника Юдицького: “...Будет де великий государь завоеванных городов по старый рубеж поступится, и мир де будет, а будет де по старый рубеж великий государь завоеванных городов не поступится, и миру де отнюдь не будет”²¹⁴. У цій ситуації литовські магнати найменше були зацікавлені у мирі з Росією, прагнучи зберегти за собою свої володіння в Білорусії. Саме в такому дусі висловився Юдицький. Росіяни йому повідомили, що “посланы к польскому королю для мирного докончанья посланники, стольник Замятня Левонтъев да дьяк Иван Михайлов”, — на це Юдицький заявив, що “мирного де докончанья с великим государем у польского короля не будет до тех мест, покаместа они великого государя городом и уездом учинят тож, как литовскую землю великого государя ратные люди воевали”²¹⁵. Ситуація була цілковитою протилежні-

стю 1656-му рокові, коли через шведську агресію саме Литва шукала союзу з Москвою²¹⁶. У 1661 р. перемир'я з Москвою було привабливіше вже для поляків, які шукали союзників для підпорядкування України — хоча б Правобережної. Проте 5 березня під Динабургом було укладене перемир'я на шість тижнів²¹⁷.

Татари вкрай негативно ставились до можливого російсько-польського союзу, який, звісно, зменшив би їхню власну роль у Східній Європі. Запевняючи у своїй військовій допомозі, кримський хан писав Є. Любомирському в березні 1661 р.: "...Если бы Москва захотела с вами вести переговоры о мире, никаким образом не приступайте к этому; надеюсь на Бога, что мы достанем его (царя. — Т. Я.) саблей"²¹⁸. Не менше лякала татар і можливість нового союзу козаків з Москвою. Напевне, цим були викликані їхні вимоги стратити Цюцюру й Апостола, які перебували в польському полоні після Чуднова. Так, візир Сефераза-ага писав С. Потоцькому в березні 1661 р.: "Касательно Цецуры и Апостола, именем всех наших просим их истребить, ибо дело не хорошее жаловать таких изменников и награждать именьями; этого нигде нет... лучше было бы дать своим заслуженным воинам, нежели таким. Доложите королю, его милости, чтобы таковым нимало не поблажал"²¹⁹.

Таким чином, зовнішньополітична ситуація поки що складалася несприятливо для російсько-польської мирної угоди. Водночас, як ми вже бачили, і становище російських військ було вкрай тяжким. Вони не мали можливості не тільки утримувати свої позиції на Лівобережжі чи надавати військову допомогу своїм прихильникам, а й повоювали за Слобідську Україну. Тому події, які розгорнулися на Правобережжі, стали справжнім подарунком для Москви.

Ми вже згадували, що правобережна старшина була стурбована розміщенням коронних військ згідно з умовами Чуднівської угоди. Через це стосунки з поляками вкрай загострилися. 14 січня 1661 р. Юрій Хмельницький писав королю, вимагаючи прибуття комісарів "без війська і супроводу"²²⁰. Він виправдовувався, що вони

“...не отправили наших послов на нынешний сейм не по какому-нибудь изменению с нашей стороны, а потому, что нас слишком встревожили... Однако же мы, обнадеженные вашим королевским словом, не собираем войска и ни о какой войне не думаем, исключая разве той, которая последовала бы по повелению в. к. м. против постороннего неприятеля”²²¹. І знову наполягав, щоб “до составления комиссии хоругви не приближались к линии, нам назначенной, и чтобы их милости, паны комиссары, прибыли без войска и без многочисленного поезда, ибо край наш чрезмерно обеднел хлебом”²²².

Поляки повідомляли: “Козацькі послы вчора віддали листи й інструкції, просячи підтвердити й Чуднівську, і Гадяцьку комісії та скасувати унію”²²³. Сейм мав відбутися в Ярославі, і 5 лютого поляки повідомляли: “...Про Хмельницького невідомо, чи буде він у Ярославі”²²⁴. К. Пац писав Б. Радзивілу 7 лютого: “Переговори в Ярославі, на яких мають бути викликані Хмельницький з багатьма козацькими полковниками, відкладено на кінець лютого, і це, звісно, відсуне сейм”²²⁵. Врешті-решт, сейм почався тільки 2 травня — “через воєнні дії” в Україні²²⁶.

У згаданому вище листі від 14 січня до короля Ю. Хмельницький абсолютно несподівано заявляв: “Касательно хана крымского, его милости, уведомляем, что мы заключили вечный мир, которого не расторгнет никто, хотя бы и покушался”²²⁷. На розвиток цієї теми, 25 лютого 1661 р. Г. Ромодановський писав: “...Татаровя били челом к гетману, к Юрьи Хмельницкому, чтоб им служитъ ему, Юрьи, как они служили отцу его Богдану Хмельницкому, а он бы, Юрьи, не велел воевать улусов их... крымский хан писал к гетману... чтоб он был к нему приятелем и взял бы у него за себя дочь”²²⁸. І далі — ще одна цікава звістка: “А Выговской де, взяв жену из Чигирина, пошел в Польшу, а гетману Юрьи Хмельницкому сказал, чтоб он от ляхов берегся и ни в чем им не верил... А с ним де, Выговским, пошел в Польшу полковник Корсунец”²²⁹. У березні 1661 р., у листі хана Махмет-Гірея до Ю. Хмельницького знову є посилення на укладений союз: “Обоюдная присяга наша, которую мы

дали, исполняється нами твердо”²³⁰. Приблизно в цей же час, у березні 1661 р., М. Пражмовський писав Є. Любомирському: “Я вважаю, що для вітчизни значно шкідливіша... ліга татар з козаками, аніж їх же з Москвою”²³¹. У цій фразі помітне серйозне побоювання, яке викликала у вищих польських колах можливість українсько-татарської угоди.

Схоже, що під впливом своїх радників з державницького угруповання Юрій Хмельницький намагався діяти, як у старі добрі часи гетьманства свого батька. Він не тільки відновив союз із татарами, а й почав активні пошуки альтернативних дипломатичних союзів. Найцікавішим і несподіваним стає втручання козаків у молдавські справи. Хан так зображував ці події в листі до Ю. Хмельницького: “...Волоська країна вже ніби під владою турецького султана... а ви дали воеводі Костянтину кілька тисяч козаків і послали його, щоб він вторгся у Валахію. Ми, завжди покладаючись на вашу щирю приязнь, не чекали цього від вас... (Козаки. — Т. Я.) багато шкоди вчинили в Яссах, набрали кілька десятків возів скарбів”²³². Хан вимагав від Хмельницького видати воеводу Костянтина, обіцяючи, що султан вибачить тому²³³. Юрій явно брехав полякам про ці події, виправдовуючись у листі до С. Потоцького від 16 березня: “Костянтин Щербан, не діставши від мене допомоги, незабаром виїхав із господарської столиці”²³⁴.

Дуже цікавим і спірним питанням є спроби гетьманового оточення підготувати можливий відступ до Москви. Є лист Ю. Борятинського та І. Чаадаєва до Ю. Хмельницького, з якого стає відомо, що гетьман десь відразу після Корсунської ради, приблизно 25 листопада, послав до них таємного гінця. Хмельницький запевняв воевод, що був змушений піти на слободищенську угоду через безвихідь, шкодує про це і хоче виправити становище. Він також повідомляв, що “проти його волі” обрано писарем Тетерю, якому він не довіряє. Гетьман просив царя послати на Лівобережжя більше військ — і тоді в окупованій поляками Україні знову займеться вогонь повстання²³⁵.

Саме цей лист послужив підставою для Вуйцика повірити в таємний план Ю. Хмельницького про повернення в підданство царя, що нібито зірвався “через погану конспірацію”²³⁶. Дозволимо собі не погодитися з цим. Насамперед згадаймо, що перехід гетьмана під Слободищами був зовсім не випадковим і не таким уже “вимушеним”. Крім того, він практично відразу після Корсунської ради почав готувати похід на Лівобережжя. Нарешті, яскравим епізодом є доля царського посланця.

Ще відразу після Чуднівського бою царський уряд відряджає в Україну з таємною місією Ф. Сухоніна, якому доручалося зустрітися з гетьманом. Сухонін мав переконати Ю. Хмельницького, що тільки православний государ може вберегти козаків і Україну від латинського ярма. Цар через свого посланця обіцяв простити гетьмана, якщо той одумається, а інакше погрожував суворою карою. Сухонін навіть віз із собою хреста — свідка перяславської присяги козаків²³⁷.

Царського посланця спіткала невдача: після низки зустрічей з лівобережними лідерами він виїхав у Чигирин і був виданий полякам. Усі документи його посольства й досі зберігаються у Варшавському архіві. Це яскравий доказ того, що Юрій не розглядав усерйоз московської карти. Інакше він міг би просто затримати Сухоніна чи навіть відіслати його назад — як рік тому вчинив зі Свідерським, усупереч наполяганням Москви.

Є цікавий лист невідомого козацького старшини (С. Глухівського?), затриманого в Москві, до Юрія Хмельницького. Цей старшина писав, що згадав свою присягу цареві в 1654 р., і тепер запевняв царя, що Юрій “...був змушений проти власної волі присягнути під Слободищами королю й гетьманам (його царська величність зовсім не дивується тому)” і в сприятливий час повернеться на бік Москви, — “в чому можна не сумніватися, зважаючи на слова й листи, писані власноручно вашою вельможністю (Ю. Хмельницьким. — Т. Я.) через Михайла Суличича й інших”²³⁸. Це явна згадка про посольство в складі Михайла Суличича, Нестора Кононовича і Григорія Дорошенка, яких гетьман відрядив до Москви з-під

Слободищ буквально напередодні своєї угоди з поляками²³⁹. Пізніше, 8 липня 1661 р., в наказі Протасову згадувалося про те, що Юрій Хмельницький відрядив до царя “посланцов своих Михайла Суличенка с товарищи” з листом: “Буде что имеет ему, гетману, по принуждению заднепрских полковников учинитися”, “в том его невольном принуждении на его вины не имети”, тому що він “о своем возвращении как мочно промышляти учнет”²⁴⁰. У царській грамоті Я. Сомкові від 6 липня теж говорилося про Юрія Хмельницького: “...Известно нам, великому государю, о его невольном подданстве из листа его, каков прислал к нам... с посланцы своими, с Михайлом Суличенком с товарищи...”²⁴¹

Ми не можемо вважати слободищанське посольство доказом плану Юрія про повернення під московський протекторат, тому що результат його реальних дій під час цього бою став фатальним для росіян. Інша справа, що в Москві усе ще сподівалися на повернення Хмельницького і тому намагалися діяти через Я. Сомка, про що мова йтиме далі. І цілком можливо, що оточення Юрія (це не стосується Тетері й інших “прополяків”) прагнуло мати “про запас” московський варіант.

Тим часом невдоволення серед правобережних полковників поляками стало прориватися назовні. Так, повідомлялося, що “...полковник де запорожской Серик (Сірко. — Т. Я.) говорил... будет де ляхи на сю сторону Днепра не пойдут, и он де станет их бить”²⁴². Показовою стала рада в Смілі. На початку лютого кальницький полковник Вертелицький і могилівський полковник Гоголь приїхали в Умань до Юрія Хмельницького “...для того, что де ляхи черкаские города разоряют, людей мучат и скарбы и скотину всякую грабят и посылают в Польшу”²⁴³. Однак Хмельницького там не було. “И с Безпалым де они о том говорили, что им делать с лехами, биться ли или нет; и Безпалой де им отказал”. Тоді полковники поїхали в Чигирин до Юрія Хмельницького, і той сказав: “...Пусть де их города ляхи разоряют и хлеб и скотину всякую грабят за то, что де их полков казаки ленились служить великому государю”. Полковники поїхали в

Смілу, де відбулася рада з іншими полковниками, і "...все приговорили... ляхов, призвав на сю сторону Дняпра к Переясловлю, побить; а наказным де гетманом обрали Вертелецкого и хотели идти к Переясловлю с ляхи и с козаками вскоре, как станет Днепр"²⁴⁴. При цьому Юрій Хмельницький послав гінця "к Дорошенко, чтоб он с войском своим государевых украинских городов и слобод не пустошил и не воевал, а шел бы к Переясловлю с татары и с казаками"²⁴⁵.

Очевидно, про ті ж події говориться і в іншому повідомленні: "...Февраля в последних числах у черкас была рада... Да на той же раде говорили полковники: уманской Михайло, да Гоголь, да Зеленецкой, и корсунские, и белоцерковские, и иных городов многие черкасы, что лучшие черкасы, покиня жен своих и детей, многие пошли в Запороги, а по весне... чинить им промысл над поляки и над изменники черкасы"²⁴⁶. Поляків на раді звинувачували в тому, що вони "на договорных статях не устояли: будучи в заднепрских городех, старинных казаков в мещанское (селянське. — Т. Я.) тягло написали и емлют с них подати болшие, талерей по 100 и по 200 и болши"²⁴⁷. Цікаво, що Ю. Хмельницький намагався використовувати як аргумент у суперечках з поляками татарську карту. Так, за свідченням того ж анонімного джерела, на раді були присутні С. Беньовський і посол хана. І коли гетьман при Беньовському заявляв, що "поляки на договорных статях не устояли", ханський посланець "де говорил, что хан крымской со всеми татары весною придет войною и поляков в черкасских городех велит побить"²⁴⁸.

Цікаво, що, мабуть, уже на цей час (чи відразу після цього) залишив свою посаду писаря П. Тетеря. У березні король дарує йому Сераковщину²⁴⁹ і просить, щоб литовські війська не займали володінь Тетері, "який гідний особливої поваги від нашої Речі Посполитої за свою зичливість"²⁵⁰. Ці жести дуже схожі на моральну компенсацію. Але сам по собі від'їзд Тетері в Польщу дуже симптоматичний. Блискучий політик, він не міг не помітити, як змінилися настрої при чигиринському дворі, і вирішив на час відійти убік.

Юрій Хмельницький висловлював своє невдоволення також і діями поляків, які йшли разом із Г. Гуляницьким. 16 березня він писав коронному гетьману С. Потоцькому: “Здесь, в наших краях, и за Днепром нет никакого порядка, ни военной дисциплины. Е. м. пан Вильчковский теперь суперинтендант над войском коронным, находящимся в Заднепровье; ...но, как я вижу из частых писем пана Гуляницкого, это войско не уважает его милости, чиня разные своевольства: грабят по дорогам невинных людей, делают все, что только можно выдумать враждебного, и мало того, даже хотят, испортивши все дело, перейти на эту сторону Днепра”²⁵¹. На це Хмельницький відверто погрожував: “Если они это сделают, то и наше войско не захочет одно противиться неприятелю”²⁵². У 20-х числах березня в Москву надійшли звістки, що “гетман Хмельницкой писал к Гуляницкому, чтоб он от Нежина отступил, потому что он, гетман, хочет быть под государевою высокою рукою в подданстве по-прежнему и служить ему, великому государю, так же, как и отец его служил”²⁵³.

Таким чином, цілком несподівано для Москви, у критичний для неї у військовому аспекті момент, наступ польсько-козацьких військ на Лівобережжі припиняється. Правобережна старшина починає активно готуватися до призначеного на травень сейму, прагнучи домогтися від поляків нових поступок порівняно з Чуднівською угодою. Об’єктивно це дало можливість на Лівобережжі зміцнитися проросійськи налаштованій старшині, а російським військам перейти в наступ на “зрадників”. Чи було це тактичною помилкою правобережної старшини? Очевидно, вона не бачила можливості мирного об’єднання з Лівобережжям в умовах, коли лівобережні лідери самі рвалися до влади. До того ж силовий, військовий шлях із залученням поляків і татар теж був неприйнятний для всіх розсудливих людей. Чуднівська угода явно не могла стати основою для об’єднання України, і правобережна старшина вирішила спробувати здобути привабливішу юридичну базу для відновлення Гетьманщини в повному обсязі. Ці дебати розгорнулися на сеймі, до

якого ми ще повернемося, а тепер простежимо, як розвивалися події на лівому березі.

Серед лівобережної старшини не було явного лідера. Як відомо, на булаву претендували Я. Сомко, В. Золотаренко та І. Брюховецький. Стосунки росіян із Сомком не були безхмарними. Ще 17 грудня 1660 р. йому було надіслано царську грамоту з “милостливим словом”. Однак із неї з’ясовується, що у своєму листі в Москву “...вы, наказной гетман Яким... писали, будто боярин нам... Шереметев, договорясь с ляхами, и полковники Цецура с товарищи, изменяя нам, великому государю, из обозу... отъехали к корунным гетманом”²⁵⁴. У грамоті було підкреслено, що Шереметев, “...будучи в obleженье, от великие тесноты и нужи и с корунными гетманы учинил договор по неволе”. Сомко звинувачував також Шереметєва й у тому, що він “войско ваше Запорожское, будущее при нем, выдал татаром в неволю”²⁵⁵. Як вважав цар, “...учинилося то боярину нашему... по самой конечной неволе, от болшие тесноты изменаю заднепрских полковников и гетмана Юрья Хмелницкого”²⁵⁶. Навряд чи звинувачення воеводи, а в його особі — і всієї російської армії могли сподобатися в Москві, так само як і необхідність виправдовуватися.

Цікаво, що в січні 1661 р. Максим Филимонович писав про В. Золотаренка, що “...он вам служит верно, прелестям ляцким и изменничьим не верит”²⁵⁷. Однак уже тоді він прагнув відокремитися від політики Золотаренка і виставити себе затятим поборником інтересів Москви: протоієрей нібито говорив В. Золотаренкові, “...чтоб он из городков из Пропойска, и из Чичерска, и из Чеус, и из иных городков залогам своим велел съехать, также и о Кричеве, чтоб в нем быти воеводе и вашим ратным людем; и он де, полковник, к наказному стародубскому полковнику писал и залогам съезжать велел, а о Кричеве де положил до вашего изволения”.

З початком відступу польсько-козацьких військ із Лівобережжя та з посиленням становища Москви полковники один поперед одного прагнули підкреслити власні заслуги у воєнних діях, щоб заручитися підтримкою ро-

сіян у домаганнях булави. У березні 1661 р. повідомлялося: “Писал в Нежин из Переяславля Яким Самко, что государевы ратные люди и он, гетман, с казаки полковника Сулимку и изменников заднепрских казаков побили, не допустя до Переяславля за 10 верст, в селе Козлове, и полковника застрелили в ногу, и ушел он в местечко Березин толко сам третей”²⁵⁸. У свою чергу, Золотаренко доповідав, що “...с черкасы да Иван Лихарев с государевыми ратными людьми ходили под местечка, которые были в шатости, и местечка Носовка, Кобызжа, Басань, Березань, Бобровица, Быков, Галица, Монастырище и иные многие местечка учинились под государскою высокою рукою по-прежнему”²⁵⁹. Цікаво, що повернення цих самих містечок (зокрема Березані, Бикова і Басані) приписував собі й Сомко: “...Все городки свободными учинил”²⁶⁰.

У свою чергу, Брюховецький теж усіляко кричав про свою вірність і заслуги, іменуючи себе в листах до царя “нанижший подножек и верный холоп”. 5 лютого він повідомляв, що, за царським повелінням, щоб його ворогів “безбожных замысл мог ся замешати”, зібрався з низовими козаками, “...все высокие добродейства вашего пресветлого царского величества им сказал и, со всеми дружно совокупившись... противные города в подданство вашего царского величества приводил, а изменником и всем врагом... сопротивлялся”²⁶¹.

Події на Лівобережжі розгорталися дуже швидко. Вони стисло викладені у повідомленні Г. Ромодановського від 6 серпня 1661 р. (за ст.ст.). Коли воевода за царським указом прийшов із Білгорода під Ніжин, вороги “...побежали за Днепр; а как мы пришли под Нежин, и изменники из черкаских городов, полковники, и вся старшина, и чернь, которая поблизу Нежина, в винах своих... доби́ли челом, и у нас в полках присягу... учинили... а в Платавской полк послали мы... Григорья Косогова, да черкаских полковников прилутцкого, да лубенского, да миргородцкого и гадицкого”²⁶², отож “...Платова и Платавского полку города в винах своих... доби́ли челом и вновь присягу учинили”²⁶³. Є лист миргородсь-

кого полковника П. Животовського, Г. Косагова і прилуцького полковника Л. Юрленка від 26 травня 1661 р. Я. Сомкові, де вони повідомляли, що "...Полтава со всем своим полком сдалась его царскому пресветлому величеству, и присягу учинили служить верно"²⁶⁴. Сомко ці заслуги приписував собі: за царським указом, у Лубенський, Миргородський, Прилуцький і Полтавський полки "...много к ним писали, обнадеживаючи милостивым жалованьем и отпущением хотя невольное преступление их...", і ці полки "наклонились под высокую руку вашего царского пресветлого величества"²⁶⁵.

Не беручи на себе відповідальності однозначно вирішити цю суперечку на користь когось одного, слід, проте, визнати, що ми не маємо жодного документально підтвердженого факту, коли міста здавалися І. Брюховецькому. І навпаки, можна навести лист лубенського війта Василя Дяченка від 16 квітня 1661 р. Якимові Сомку, де Дяченко виправдовується, що раніше не дозволяли цього зробити "ляські сили", але нині, "взяв единомышленный совет с паном Шамлитцким, полковником нашим", і пославши до ніжинського полковника (В. Золотаренка. — *Т. Я.*), — "сам пан полковник к вашей милости поклонитца едет"²⁶⁶. Є також листи до Я. Сомка: з Остра — підстарости В. Маєвського від 11 травня 1661 р., про те, що Остер хоче здатися Сомкові²⁶⁷; з Ірклієва 19 травня 1661 р. від Ф. Свинюхи і "черкас... что склоняютца на верное и вечное подданство царскому величеству по-прежнему..."²⁶⁸; з Жовнина від усіх громадян 25 травня 1661 р., що посилають сотника, "чтоб к нему был милостив и их бы принял к себе, а они город сдают и хотят великому государю служить верно"²⁶⁹; із Вереміївки від козаків і міщан, датований тим же числом, про те, що вони віддаються в підданство цареві²⁷⁰; від козаків і міщан Кременчука, 26 травня 1661 р., що здають місто і б'ють чолом великому государеві на вірне і вічне підданство, як і раніше²⁷¹; і, нарешті, від міщан Чорнобиля, 25 травня 1661 р., "...что он посылал к ним в Чернобыль про тех людей... которые их разоряли, и тех разорителей переимав к нему ж, Якому (Сомку. — *Т. Я.*),

отослали, а впредь бы также к ним был добр”²⁷². Дуже цікавий і лист кременчуцького полковника К. Андрієва до Я. Сомка від 30 травня 1661 р. В ньому полковник дякував наказному гетьману за милість і сповіщав, що, згідно з указом Сомка, “...соединясь с сотниками, близко нас будучими, се есть с Максимовским, с кременчутцким, с Потоцким и с Мелницким и с прочими, как скорее поспешилися есмя к его милости пану полковнику Косагову”²⁷³. Андріїв просив Сомка: “Изволь к Косагову писать, чтоб нам, убогим людем, не велел обид чинить”²⁷⁴. Про заступництво перед Г. Ромодановським просили також сотник і війт із Говтви “с посполством” — “чтоб им насилства и разоренья никакова от ратных людей не было”²⁷⁵.

Крім того, є й повідомлення самого Ромодановського, де він пише, що Яким Сомко 12 травня “..писал к нам... что милостию Божей... Остра города жители тебе, великому государю, поддались”²⁷⁶. Тобто російський воевода однозначно віддає заслугу здачі Остра Сомкові.

Відступ правобережних полковників став ударом для їхніх союзників на Лівобережжі. Ще 20 квітня 1661 р. полтавський полковник Ф. Жученко писав грунському сотнику: “...Пребывайте при Войску Запорожском, а силы войска корунных и чужеземных ждите подлинно. Милостию Божиею, надеемся вскоре, неприятель не обнесет потехи, но со стыдом назад имать обратитися”²⁷⁷. Але 16 квітня сповіщають про здачу мешканці Гадяча, і Ромодановський пише в Полтаву, пропонуючи здатися і видати старшину, погрожуючи спільним із В. Золотаренком походом²⁷⁸.

Однак у Москві ще не цілком вірили в удачу на Лівобережжі. Певно, досі відчувався тягар Чуднівської катастрофи. Так, 28 квітня Ромодановському надіслано царську грамоту з наказом, щоб він ішов до Полтави, “...и к полтавским жителем посылали, чтоб они в винах своих нам, великому государю, добили челом”. У грамоті висловлювалася надія, що “...будет за помощью от жилцов Плтаву чинить за нами”, і в цьому випадку Ромодановському наказувалося негайно йти в Білгород²⁷⁹. Але події розвивалися зовсім за іншим сценарієм.

1 травня, “поговоря с наказным гетманом, с Екимом Самком, и с полковники”, Ромодановський послав “на изменников, на Федку Жученка, и на Яцка Черкаса, и Полтавского полку на города, которые тебе, великому государю, в винах своих не доби́ли челом, стряпчего Григорья Касагова... да черкаских полковников, лубенского Степана Шамрицкого, миргородцкого и гадичцкого Павла Животовского, прилуцкого Лазаря Горлика да нежинского полку Еоакима Пашка с черкасы”²⁸⁰. Перші їхні дії виявилися невдалими: всупереч обіцянці, Опішня не здалася, а місцевий полковник Макуха і полтавський наказний Демочка вчинили лютий опір²⁸¹. Косагов змінив тактику і, не очікуючи більше покори, пішов на полковника Пушкеля. 24 травня “Куземин город из полку Пушкеля весь побили и знамена и литавры взяли, а Пушкель убежал сам-четверть через городовую стену”²⁸². Отож уже 27 травня “Полтавского... полку города, видя твоих, великого государя, ратных людей промысли и жестокие приступы”, надіслали своїх представників, “чтоб ты, великий государь, велел их принять под свою, великого государя, высокую руку и вины б их велел отдать”²⁸³. При цьому говорилося, що “они де учинились в измене по неволе за приводом Жученка. А Жученко де побежал за Днепр и ныне за Днепром”²⁸⁴. Косагов писав їм, щоб вони були “на милость твою, великого государя, надежны и выбрали б себе полковника доброго, которой бы служил тебе, великому государю, верно”²⁸⁵. Однак на раді було прийняте досить компромісне рішення: “...Хто похочет идти за Днепр, и тем де идти поволно, для того чтоб меж ими бунтовщиков не было”²⁸⁶. Зауважимо: Полтавський полк став останнім на Лівобережжі, що повернувся під “високу руку” царя, — але ж саме він був зовсім недавно центром “проросійського” повстання Пушкаря.

29 травня Г. Косагов повідомляв, що “...приезжал к нему на дорогу на реку Грунь плотавской новой полковник Демьян Гуджул, а с ним Плотавского полку все советники и полковой есаул... и присягу тебе, великому государю, вновь у него в полку учинили”²⁸⁷. Наступного

дня до Г. Косагова приїхали “из Кременчука полковник Кирила Андреев с сотником с Гаврилом Дубровицким с Потоку... и болаклейской и остапской сотники тебе, великому государю, вновь присягу учинили”²⁸⁸.

1 червня повідомлялося про добровільне підпорядкування Говтви і Кишені²⁸⁹. 5 червня Косагов повідомляв, що “...Чигиринского полку города, которые по сю сторону Днепра, в винах своих тебе, великому государю, добили челом, и тех городов сотники тебе, великому государю, присягу вновь учинили; а Плотавской де полк, тебе великому государю, весь поддался и присягу учинили ж, и голтвейские жители к вере приведены и залога поставлена”²⁹⁰. 16 червня до Косагова в Полтаву приїхав і сам Ф. Жученко. Косагов писав у Москву, що Жученко приїхав “...из-за Днепра по своей воли, хотя тебе, великому государю, служить, и присягу перед ним и перед полковники учинил, и поднепрьские де все сотники за него у тебя, великого государя, милости просили”²⁹¹.

16 червня Ромодановський подав перелік міст, які піддалися цареві: Кременчук, Переволочна, Кобеляки, Омельник, Говтва, Остап’є, Балаклія, Багачка, Максимівка, Чигирин, Дуброва, Вереміївка, Потік, Кишенька, Нові Санжари, Манжелія, Федорівка, Борки, Білоцерківці, Устивиця, Городнече, Жовнин²⁹².

Тим часом у середині травня 1661 р. в Корсуні відбулася рада правобережної старшини, що призначила своїх гінців на сейм — Максима Булигу і Павла Красняка²⁹³. Старшину надзвичайно хвилювало питання цілісності України. У листі до короля Юрій Хмельницький висловлював надію, що той “будет хранить меня с Войском Запорожским на отцовском лоне своем, наблюдая за целостию Украины, значительной части своего государства”²⁹⁴. У листі до канцлера М. Пражмовського гетьман також наголошував, що цілісність Війська Запорозького цілком залежить від цього сейму²⁹⁵. Між поляками й козаками явно були незгоди, певно, через союз із Кримом і події в Молдавії. Звідси нарікання Ю. Хмельницького — давно б послав послів на сейм, “если бы козни легкомысленных людей не потревожили войск, как коронных, так и

запорозьких”²⁹⁶; “...я давно бы, посоветовавшись с старшинами, отправил послов, если бы не потерял времени, оправдываясь от постоянных сплетней пред их милостями, коронными гетманами, находящимися на Украине”²⁹⁷.

Взагалі готувалися до сейму дуже серйозно. Не останню роль тут знову зіграв І. Виговський. Єрлич писав ще 26 березня, що “король, й. м., сеймики проводить, на сеймик у Житомир і п. Виговський їде та інша шляхта, обивателі воєводства Київського”²⁹⁸. Цікава інструкція київських дворян на сейм. Склад “київських дворян” (серед яких був і Єрлич) дуже показовий — головував Степан Немирич, київський підкоморій і брат покійного Юрія Немирича, великого авантюриста й політичного діяча, помітної постаті за гетьманства Виговського. Депутати просили підтвердити Іванові Виговському, “воеводе и генералу земель киевских, конституцией Речи Посполитой признанных”, дарування Бара і Любомля²⁹⁹. Заявлялося, що “только враг отечества не признает, что ясновельможный е. м. п. Ян на Баре и Любомле Выговский, воевода киевский, староста чигиринский, — главная причина успокоения казаков и возвращения их к прежнему подданству, что есть огромный успех Речи Посполитой”³⁰⁰. Можна не сумніватися, що Виговський був дуже активним на цьому київському сеймику, і завдяки його старанням в інструкцію потрапили такі пункти: “Чтобы религия греческая стародавняя, не униатская, имела полную свободу в землях коронных и Великого княжества Литовского по правам и свободам стародавним... также чтобы монастыри, церкви, фундуши, добра, принадлежавшие церкви, кафедры, епископства, архимандритства чтобы от униатов были отобраны и отданы священникам старой Руси”³⁰¹. На сеймик була подана петиція від Війська Запорозького — і депутати були “змушені” внести за козаків королю і сенату Речі Посполитої “петицию о суровости наказания, которое неосторожно дискриминировала Речь Посполитая в момент, когда еще не загашенный огонь тлеет и раздувается”³⁰².

Цей документ чудово поєднується з інструкцією на сейм самого Війська Запорозького, складеною в Корсуні, яка дійшла до нас у неопублікованому вигляді.

Козацькі послы на сейм були відряджені 15 травня. Це були помітні люди: Самійло Зарудний, Григорій Лісницький, генеральний суддя Василь Глосинський, брацлавський полковник Михайло Зеленський і колишній білоцерківський полковник Іван Кравченко. У листі до короля Юрій Хмельницький просив задовольнити Військо Запорозьке відповідно до Гадяцької угоди й інших своїх прав і привілеїв, які стосуються релігії³⁰³. Цей лист було передано на Варшавський сейм 20 червня³⁰⁴.

Інструкція логічно продовжувала ті настанови козацьким послам, що давались у грудні 1660 р. Насамперед, в основу документа знову була покладена ненависна полякам Гадяцька угода. У преамбулі інструкції говорилося: "...Просить е. к. м., чтобы как находящиеся в пакте Гадячском пункты, так и новые, взамен старых потребованные... утверждены были беспрепятственно..."³⁰⁵ Наріжним каменем вимог стає, як і протягом усього періоду боротьби державницького угруповання за гетьманства Юрія Хмельницького, релігійне питання. Вимагалось, "чтобы религия греческая, не в унии находящаяся, но унии противостоящая, при своих преимуществах и вольном отправлении службы Божьей оставалась", причому не просто на території Гетьманщини, а "везде в тех краях, где только церкви народа руського... отобранные или брошенные, как в Короне, так и в Великом княжестве Литовском, в городах, местечках и деревнях, также в сеймах, трибуналах и войсках, не только в церквях, но и публично в процессиях..."³⁰⁶. При цьому козаки наполягали, щоб не тільки було дозволено будувати нові православні церкви й монастирі, а й повернуто все, відібране уніатами і в Короні, і у Великому князівстві Литовському, відразу ж після сейму уповноваженим на те комісарам³⁰⁷. Ще раз звертаємо увагу, що саме цей пункт не ввійшов в остаточну редакцію Гадяцької угоди.

Далі йшов дуже декларативний пункт: "Народ руський разъединенный приходит к объединению, и везде, как в ВКЛ, так и в провинции Руськой, при всякой свободе, вольности должен оставаться ненарушимо"³⁰⁸. Війську Запорозькому, козакам намагалися забезпечити якнайбі-

льшу автономію. Військо мало розташовуватися у воеводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському³⁰⁹. При цьому “каждый из Войска Запорожского по правам и вольностям своим не принадлежал судам и порядкам панским, кроме своих старшин”³¹⁰. Військо Запорозьке повинне було мати “вольный голос в выборе королей”³¹¹. Шоком для поляків була вимога збільшити число реєстрових козаків до 60 000 (із 30 000 затверджених Гадяцькою угодою)³¹². І логічним продовженням цього пункту, як засіб боротьби старшини зі свавіллям покозачених, був пункт про те, щоб відразу після завершення сейму призначити комісарів на реєстрування Війська Запорозького³¹³. Гетьман мав вибиратися один, “не іншої релігії, тільки грецької, не уніатської, і затверджуватися королем”³¹⁴. Інструкція просила скасувати пункт Гадяцької угоди, за яким козаки вибирали двох кандидатів у гетьмани, з яких уже поляки затверджували б собі бажаного. У випадку спільних воєнних дій козаків з коронними військами Військо Запорозьке мало підкорятися виключно своєму гетьману, і “приказы от их милостей п. гетманов коронных... Войску Запорожскому, помимо самого его королевской милости... выдавать никогда не должны”³¹⁵.

Інструкція передбачала можливий мирний договір Польщі з Росією. У цьому випадку польські комісари повинні були домагатися, “щоб цар підтвердив Гадяцькі пакти й нинішню постанову”³¹⁶.

В усьому іншому вимоги старшини були явною деградацією (у порівнянні з первісною Гадяцькою угодою, Жердівськими статтями чи статтями Одинця) і зведенням державної ідеї до ідеї внутрішньої автономії. Прикладом цього є пункт 10 інструкції: “Поступаючись добровільно титулом князівства Руського, Військо Запорозьке тільки про те й. к. м. просить, щоб навзамін нинішньому, а потім наступному гетьману і старшині запорозькій” були дані на військові потреби староства Чигиринське, Черкаське, Корсунське, Канівське, Лисянське і Богуславське³¹⁷. Пункт 11 передбачав виділення всім полковникам маєтностей, а сотникам — млинів³¹⁸.

Єдиною сильною стороною інструкції залишалися посилення на ненависну полякам Гадяцьку угоду і наполеглива вимога повернення майна, відібраного уніатами. Старшина наполягала, щоб Гадяцька угода, зі зміною деяких пунктів, була внесена в конституцію сейму³¹⁹. Пункт 15 установлював процедуру повернення церковного майна: “Для отбирания церквей должны быть по окончанию сейма назначены комиссары — четыре со стороны их м. римской церкви и три с нашей стороны... (Вони. — Т. Я.) должны отобрать церкви, имущества, также права, фундуши и др. принадлежности как в Короне Польской, так и в Великом княжестве Литовском и православным вернуть в целости”³²⁰. І далі йшла пряма погроза: “Не возвратив себе эти имущества, народ наш руський и Войско Запорожское к верности, подданству и благосклонности е. к. м. и Речи Посполитой по пунктам Гадяцкого договора прийти не может”³²¹. Нарешті, пункт 26 ще жорсткіше підкреслює основну вимогу інструкції: “Панове послы... должны декларировать, что если по пунктам комиссии Гадячской от е. к. м. и всей Речи Посполитой не будет присяги и не будет выполнено постановление об отдании церквей и всех добр духовных от униатов, равно как и вольности народу руському и нам, войску е. к. м., сразу же после сейма не будут выполнены, тогда мы, Войско е. к. м. Запорожское, вынуждены будем обращаться к присяге е. к. м. и всей Речи Посполитой, закрепленной Конституцией прошлого сейма”³²². Тобто мова йшла про повернення до прийнятої сеймом Гадяцької угоди, формально сеймом не скасованої. “А если я, не дай Бог, ту присягу нарушил, то никакого подданства народ руський не будет должен отдавать, и таким образом их король их из послушания и веры освобождает, никакого освобождения от этой присяги ни от кого не потребуется... да поможет мне Пан Бог и Святое Евангелие Господа Христианского”³²³. Таким чином, Юрій Хмельницький знаходить юридичну лазівку для звільнення себе і своїх підлеглих від присяги у разі невиконання поляками умов української сторони. Можна не сумніватися, що це була знахідка його освічених радників.

Загалом цей документ здається нам дуже суперечливим. З одного боку, мова йде про збільшення Війська Запорозького до 60000, створення реєстру й у такий спосіб — зміцнення влади старшини. Водночас уперше з'являються посилення не тільки на Військо Запорозьке, а й на “народ руський”, а територія інтересів козаків уже не обмежується трьома воєводствами, — йдеться про всю землю, де тільки є руська (українська) мова. Але при цьому — відмова від ідеї “князівства Руського” навіть у складі Речі Посполитої, немає вимоги щодо незалежної зовнішньої політики гетьманів, а мовиться лише про внутрішню автономію старшини, що поширюється практично тільки на козацьке населення. І знову ж — тверда вимога вільності православ'я і повернення власності від уніатів. При цьому мова йде про всю територію Речі Посполитої, де є “релігія грецька”.

Чи можна припустити, що серед оточення Юрія Хмельницького взяло гору помірне крило? Серед послів на сейм не було нікого з найактивніших представників державницького угруповання — Богуна, Гоголя, Ханенка, Гуляницького. Водночас така безкомпромісна постановка питання про майно уніатів повинна була навмисно завести відносини з поляками в глухий кут. І виникає питання — чи не було це зроблено свідомо?

Які рішення прийняв сейм? Була затверджена і внесена в конституцію сейму так звана “Декларація ласки нашої гетьману і війську нашому Запорозькому”. У ній підкреслювалося, що непорозуміння сталося не з відома гетьмана чи старшини, а винятково з вини ворога і свавільних людей, а тому все колишне слід вибачити й забути³²⁴. Декларувалося, що відтепер, згідно з Гадяцькою та Корсунською угодами (мається на увазі рада в Корсуні 1660 р. у присутності С. К. Беншовського), гетьман і Військо Запорозьке будуть навіки вірними і слухняними королю та Речі Посполитій³²⁵. Крім того, Військо Запорозьке обіцяло надалі “ні московської, ні іншої протекції ніколи не приймати, а також ні з ким не мати угод, ніяких посольств не приймати і не посилати”³²⁶. Цікаво, що “Декларація”, зі слів козацьких послів, також запев-

няла, що задніпровські полки не приєднуються до Юрія Хмельницького не через зраду, а через те, що в їхніх оселях стоїть ворог³²⁷. Загальна амністія і скасування кадук, на думку авторів “Декларації”, мали ще більше закріпити за Річчю Посполитою Військо Запорозьке.

Потім ішло затвердження Чуднівської угоди, вона ж уособлювала — і Гадяцьку, окрім “титулу князівства Руського”, “оскільки саме Військо Запорозьке вважає непотрібним існування цього князівства”³²⁸. Підтверджувалися “давні козацькі вольності”, а також права, дані Гадяцькою та Чуднівською угодами гетьману, старшині й усій “черні”, дружинам, дітям і вдовам козацьким, “щоб кожен при своїх ґрунтах, майні, заслугах, пожалуваннях зоставались”³²⁹. Для виконання цих рішень було призначено п’ятнадцять комісарів, з-поміж яких варто відзначити такі постаті, як С. Чарнецький, С. К. Беньовський, С. Немирич. Комісію очолювали два біскупи — Томаш Уейський, біскуп київський, і Олександр Сапега, біскуп жмудський. Це наводить на думку, що комісія повинна була розглядати і релігійне питання, яке так гостро ставили козацькі послі. Однак у “Декларації” це ніякого відображення не знайшло. Зате комісари мали разом із гетьманом Війська Запорозького домовитися про час введення в дію Гадяцької угоди і досягнення в такий спосіб “повного заспокоєння”³³⁰. Слід відзначити останній пункт: “А щоб між козаками й підданими ясність була, гетьман війська нашого Запорозького метрику, або реєстр козаків, полків, сотень, записавши кожного ім’я і прізвище, з власноручним підписом, повинен віддати в архів Корони”³³¹. Отже, поляки, у свою чергу, підняли питання про необхідність складання реєстру — питання, яке свого часу стало каменем спотикання з росіянами.

Сейм затвердив Чуднівську угоду і записав її у свої рішення³³².

Як можна загалом оцінити сейм 1661 р. з погляду козацьких послів? Така неприємна для поляків Гадяцька угода була підтверджена Чуднівською. А втім, шляхту мало заспокоїти те, що з тексту угоди вилучили й останні згадування про ненависне “князівство Руське”. Водно-

час найгостріше питання — церковне — взагалі не порушувалося і, напевно, полишалося на розсуд призначених комісарів. Так само не було обумовлено й кількості реєстрових козаків. Таким чином, сейм не дав нічого позитивного Війську Запорозькому, а, обходячи всі гострі кути, залишав неабиякі підстави для невдоволення.

В конституцію сейму ввійшли ще справи щодо нобілітації та пожалувань козакам. Юрію Хмельницькому давалося вічне право (йому і його нащадкам) на оренду Гадяча та Миргорода з усім належним (території, що не визнали польської влади!), а його сестрам Олені і Степаниді було підтверджено видані раніше дарування їхнім чоловікам — відповідно, Данилові Виговському й Іванові Нечаю³³³. За клопотанням гетьмана і Війська Запорозького були нобілітовані: Михайло Зеленський, полковник брацлавський, Павло Іван Хмельницький, Сидір Карпенко, Петро Дорошенко, Іван Федорович Яцьковський, Михайло Ханенко, Іван Юргенович Сербин, Іван Кравченко, Остап Гоголь³³⁴. Земельні дарування одержали Павло Тетеря, Самійло Зарудний, Григорій Гуляницький, Максим Булига, Григорій Лісницький та Іван Федорович Яцьковський³³⁵.

Щодо переговорів з росіянами, відповідно до повідомлень литовської шляхти, на сеймі призначили "...быть комисаром воеводе полоцкому пану Коптю... и на комисеи велено говорить великого государя послом, будет великий государь поступитя все завоеванные города по старый рубеж и войску литовскому учинит заплату с тех мест, как война зачалась с великим государем у польского короля, и мир де на том учинить велено"³³⁶. Усього було призначено понад тридцять комісарів — М. Пражмовського, С. Потоцького, Я. Сапегу, С. Чарнецького, С. Беньовського та інших, не менш значних осіб³³⁷. В інструкції від короля на сейм мовилося: "Якщо послы від козаків захочуть брати участь у комісії, то "панове послы, як і на комісії під Мінськом, не повинні дозволяти цього"³³⁸.

На сеймі було вперше піднято інше питання, яке прямо не стосувалося України, але мало великий вплив на

розвиток подій. Королева Марія Казимира виступила з промовою про елекцію, схиляючи шляхту призначити наступником бездітного Яна Казимира французького принца Конде. Як писав М. Ємйоловський, висловлюючи думку рядового шляхтича, учасника боїв в Україні, "...ця елекція або розмови про неї дуже збентежили не тільки шляхту у воєводствах, а й військо в Україні", — в таких новаціях вбачали загрозу, що не буде вирішено проблему давньої заборгованості у виплатах³³⁹. Саме ці спроби королеви змінити сформовані традиції Речі Посполитої спричинили нову хвилю конфедерації.

Конфедерація стала основним чинником у розвитку українського питання для Речі Посполитої аж до Андрусівської угоди. Гордон писав з цього приводу про події 1661 р.: польське "дворянство и знатнейшие лица провели всю зиму в празднествах и пирах (з приводу чуднівської перемоги. — *Т. Я.*), лето же — в совещаниях. Между тем армия, не получая жалования, потеряла терпение и объявила конфедерацию... Все это препятствовало намерениям поляков относительно войны с русскими и подчинения себе остальных казаков и Украины. Между тем русские имели время оправиться, а казаки начали готовиться к новому восстанию"³⁴⁰.

На сеймі були відкинуті мирні пропозиції російських послів, "...а приговорили на сейме быть войне с великим государем, покаместа великие послы с обеих сторон вечный мир учинят; а комиссия де будет, на то позволили, только б по старую границу без поступки учинить мир..."³⁴¹. Саме питання угоди з Москвою викликало незгоди між представниками Корони і Великого князівства Литовського, і це підштовхнуло розвиток конфедерації в литовському війську. У серпні 1661 р. вихідці з литовського полону повідомляли: "...На сейме де Корона Польская говорили, чтоб с великим государем помириться, и княжество Литовское, говорили на сейме, будет, великий государь поступится по старую границу, по Вязьму, всех завоеванных городов и войску литовскому за 7 лет заплату учинит и за разорение, что маестности их разорены, и мир тот учинить мочно...", а якщо ні — "...и ми-

ру де учинить нельзя; и корунные де санатыри все говорили, чтоб кровь унять, хотя б им поступиться великому государю не токмо Смоленска, и по Березину... и княжества де Литовского гетман Сопега и все санатыри на сейме с корунными о том побранились и говорили им, что у них, у корунных, маетностей в тех завоеванных городех нет, а княжества Литовского у гетмана и у сенатирей и у всей шляхты в тех завоеванных городех маетности”³⁴². Тож за рішенням сейму коронні і литовські війська разом з королем повинні були вступити на Лівобережну Україну. Однак, як повідомляв І. Хованський у Москву, “...войско литовское... (Юдицькому. — Т. Я.) отказали, к нему не идут, а прислали к нему с тем, как де будет к ним Полубенский и заплату им от короля привезут за 2 четверти года, и они де в те поры и пойдут”³⁴³. У липні той же Хованський знову повідомляв, що “...писал де король и гетман к литовскому войску трожды, чтоб они сбирались и шли к ковалеру Юдицькому под Десну... и войско де литовское отказывали, что им заплаты нет”³⁴⁴.

11 вересня 1661 р. литовське військо склало список комісарів і обрало маршалком конфедерації Жеромського³⁴⁵.

До литовського війська приєдналося і коронне, але цю останню конфедерацію вдалося незабаром спинити. От що повідомляли вихідці з литовського полону в жовтні 1661 р.: “...Корунное и литовское войско побунтовалось было и без заплаты короля и сенатирей не слушали, и король послал было к крымскому хану призывать на тех бунтовщиков татар, а Чарнецкий де те королевские листы перенял и к королю о том писал, что он учинил так не делом”. Врешті-решт король дав під Любеком платню коронному війську і помирився з ним³⁴⁶.

Розвиток конфедерації в литовському війську до деякого часу не заважав боям з росіянами в Литві. 4 листопада 1661 р. польсько-литовська армія завдала великої поразки Хованському під Кушниками³⁴⁷. Росіяни повідомляли, що в тому бою “...твоих де служилых людей иных посекли и поранили, и твою казну, порох, и сви-

нец, и наряд взяли, и обоз весь разорили; а боярин де стоит с меньшими людьми в Полоцке...”³⁴⁸. Москва була в паніці. Д. Борятинському дається терміновий указ повертатися з походу на Полоцьк і йти на захист Смоленська³⁴⁹. Вітебському воєводі наказувалося остерігатися можливого приходу польських і литовських військ³⁵⁰. А воєвода П. Долгоруков писав зі Смоленська про намір полоцьких міщан напасти на російських солдат, коли вони робитимуть вилазку, і здати місто³⁵¹.

У листопаді коронний гетьман Станіслав Потоцький з коронною армією та козаками Ю. Хмельницького разом із кримськими, білгородськими і ногайськими татарами стояв уже під Білою Церквою³⁵². У середині листопада козацькі загони й орда підступили до Переяслава³⁵³. Але всі плани польсько-литовського наступу були зірвані ходом розвитку конфедерації. Як повідомляв 16 листопада 1661 р. І. Хованський, литовський гетьман П. Сапега і кавалер Юдицький поїхали до литовського війська, але там їх не прийняли³⁵⁴, незважаючи на те, що Сапега привіз платню³⁵⁵. 5 грудня Почобут-Одланицький писав у своєму щоденнику, що до них у литовське військо приїжджали послы від “татарського хана і від запорозьких козаків, запрошуючи нас із собою на Москву, на що військо не погодилось... з тим їх і відіслали, що не підемо, бо в нас немає коней і людей повбивано, ні з чим іти, коли б і хотіли”³⁵⁶. 11 грудня до них прибув уже сам король і знову умовляв іти на Москву. Короля в литовському війську зустрічали дуже добре, але йти в похід усе-таки відмовилися, чим довели Яна Казимира до сліз, а військо пішло на відпочинок³⁵⁷. Врешті-решт, замість того щоб іти до Полоцька, король відходить до Ляховичів. От що повідомляв виходець із литовського полону: “...Король пошел под Ляховичи, а пошел де для того, что не похотело войско без заплаты служить, ийти де было королю к Полоцку и к Смоленску, и войско де его с ним ийти не похотели, и пошли по разным местам, где кормнее”³⁵⁸.

Це була перша спроба Яна Казимира організувати спільний польсько-литовсько-козацький похід на Лівобе-

режжя і Москву. Цього разу похід був зірваний конфедерацією і відкладений на два роки. Але найцікавіше, що обидві спроби походу були пов'язані з планами правобережної старшини скористатися цією ситуацією, щоб рішуче змінити становище. Нижче ми докладно розглянемо змову старшини в 1663—1664 рр.

У середині літа 1661 р., практично відразу після закінчення сейму, на Правобережну Україну вступили великі орди татар. Ю. Хмельницький писав 16 серпня канцлеру М. Пражмовському: "...Хан кримский, вошедши с большими силами (вероятно, по воле его королевской милости и всего сената) в Украйну, во владения его королевской милости, нанес нестерпимые обиды людям (не только в полях и деревнях, но и в местечках), отнимая имущества их и отправляя их самих в неволю; ибо хан не может укротить огромного войска. Поэтому мы послали несколько послов наших к его милости хану, прося, чтобы он шел в Заднепровье с ордами против неприятеля, не распуская отрядов здесь, между городами. А так как он не думает идти за Днепр без войска коронного, а будет производить опустошения, кочуя по этой стороне, то мы... послали во второй раз к его королевской милости, прося повеления отправить как можно скорее коронное войско, дабы мы тем скорее могли вместе идти в Заднепровье"³⁵⁹.

Тим часом гетьман пише на Запорожжя І. Сіркові, просячи, щоб запорожці якомога перешкоджали татарам, "щоб не гинув народ наш до краю"³⁶⁰. Хмельницький висловлює в цьому листі свої побажання про створення європейської ліги проти татар — "...и царя московского до той же згоды одномышленной наклонить..."³⁶¹ — і попереджає, щоб не хвилювалися у випадку можливої угоди з татарами. При цьому він висловлюється в стилі свого покійного батька: "А вы в том не тревожитесь, что мы тут имеем татар затыгати и присягати; имеем мы память христианскую и сумнение чистое. Зле своему брату солгати; а что бусурману, то Бог греха отпустит"³⁶². Таке попередження було не випадкове: у вересні 1661 р. під

Ставищами Хмельницький дійсно укладає нову угоду з ханом, знову не погоджуючи своїх дій з поляками.

Поява орди на Україні, очевидно, стала тим поштовхом, що змусив оточення Юрія Хмельницького активніше шукати нову політичну комбінацію. Певно, не випадково козаки затримували офіційну відповідь на рішення сейму. Лише 18 жовтня Ю. Хмельницький посилав листа до короля і канцлера з оцінкою конституції, а також відряджає послів Ф. Коробку й Є. Тецкевича. Гетьман так і пояснював причину затримки: вторгнення хана, "...не имея никакого отдыха ни от орды, ни от людей, приходящих с беспрестанными жалобами"³⁶³. Він пише, що задоволений рішеннями сейму, проте ці задоволення звучать непереконливо. Хмельницький сповіщає про свою угоду з ханом і просить коронне військо негайно вирушити на Лівобережжя³⁶⁴. Та головне — він знову ставить ультиматум, неприйнятний для поляків: "Войско же вашей королевской милости Запорожское тем будет доброжелательнее и тем охотнее", що швидше будуть повернуті церкви і майно православним³⁶⁵. У настановах послам найголовніші також ці два пункти: участь коронних військ у поході на Лівобережжя і повернення майна від уніатів³⁶⁶. При цьому послі мали "...покорно просить его королевскую милость и о том, чтобы он не изволил оскорбляться и сомневаться в верности Войска Запорожского на основании того, что мы с некоторыми из старшин были под Ставищами у его милости хана"³⁶⁷.

Сама по собі угода з ханом не мала антипольської чи "зрадницької" спрямованості. Хоча, звичайно, треба мати на увазі, що в нашому розпорядженні є тільки той варіант угоди під Ставищами, який Ю. Хмельницький надіслав королю, а він може бути далеко не повним. Відповідно до нього, Мехмет-Гірей мав стежити, "...чтобы Войско Запорожское, собирающееся к обозам, не имело от орды... ни малейшей придирки"³⁶⁸. Орда повинна була очікувати коронні війська в Задніпров'ї³⁶⁹, відступати — тільки по Задніпров'ю, біля Полтави³⁷⁰. Тобто, здавалося б, угода лише охороняла мешканців Правобереж-

жя від татар. Однак навряд чи в це хто-небудь усерйоз вірив. І. Песков доповідав у Москву: “Да и то де хан говорил, чтоб Юраско ни при ком не был, а жил особо государем волным... И Юраско де того не смеет учинить вскоре и хану не доверяет”³⁷¹.

Коли в лютому 1662 р. до Ю. Хмельницького їхав посол від короля П. Тетеря, одним із головних пунктів його інструкції було: з’ясувати, які нові угоди було прийнято між кримським ханом і гетьманом³⁷². Тоді ж С. Потоцький повідомляв Є. Любомирському найсуворішу таємницю: одержано звістку з Валахії, що татари хочуть зробити Хмельницького волоським господарем³⁷³. Потоцький у зв’язку з цим повідомляв і про активізацію давніх планів Виговського: “А пан воевода киевский (І. Виговський. — *Т. Я.*), кажется, замышляет уже вступит на гетманство запорожское: чтобы он не задумал образовать для себя удельного владения из Украины, под покровительством Турции, — о чем давно уже были предостережения”³⁷⁴. Цікаво, що приблизно в той самий час, наприкінці січня 1662 р., І. Виговський, повернувшись на політичну сцену, знову був змушений виправдовуватися перед поляками, заявляючи, що лише “злой человек мог клеветать на меня. Я ни письменно не сношусь с этими мужиками (козаками. — *Т. Я.*), и к себе не принимаю их, возненавидев их неблагодарность за мои старания о благе их”³⁷⁵. Виговський стверджував, що не збирається “распространять между козаками вещи и невозможныя, и небывалыя”³⁷⁶, але ми добре знаємо, наскільки правдиві були звичайно слова дипломата Виговського.

Поляків турбувало й питання про те, “какое расположение к Москве самого гетмана, а следовательно, и черни, и в особенности старшины; не явились ли там какие-нибудь новыя посольства, и не возобновлены ли дружеския связи, прежде разорванныя”³⁷⁷.

Наскільки серйозно в оточенні Ю. Хмельницького наприкінці 1661 р. розглядалася можливість нової угоди з Москвою? Контакти з Лівобережжям не переривалися. Не слід забувати, що одним із лівобережних лідерів був рідний дядько Юрія. Сам Сомко, щоправда, або взагалі

заперечував такі контакти з племінником, або говорив про їхню марність. Зокрема, 18 серпня 1661 р. він писав цареві, що посилав до Ю. Хмельницького посланця, умоваючи перейти на бік Москви. І Юрій "...моего посланца, не дав мне отписи, на пагубу в тяжкое вязенье велел отдать. Нынешних времен хана крымского со многими ордами призвал на помощь себе... также и короля полского за пана прямо имеючи, с его войски воевать на ваше царское пресветлое величество, и на нас, и на наши города украинные собирается вскоре..."³⁷⁸. При цьому у розмові з Ю. Никифоровим 26 серпня Сомко попереджав, щоб у випадку повернення Ю. Хмельницького в підданство царя "...над ним не также учинено было, как полской король учинил над Сулименком: призвал его, за верою, казнил"³⁷⁹. І Сомко вважав, що Ю. Хмельницькому буде потрібна така охоронна грамота, яку він "пошлет тайно, а явно ее посылать не мочно"³⁸⁰. Крім того, Сомко виклав Ю. Никифорову план повернення Правобережжя: коли Ю. Хмельницький перейде Дніпро, послати двадцять тисяч війська і зайняти Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Брацлав і Білу Церкву. Юрій надішле в ці міста листа, і вони будуть слухняні, тому що "...заднепские черкасы желают быть под его государевою высокою рукою..."³⁸¹. Сомко пропонував, що він сам очолить цей похід. І ще дуже цікавий момент: Сомко вважав за можливе відвернути поляків наступом угорців і запевняв, що свої послуги в цьому пропонував І. Сербин³⁸², один із полковників старої гвардії І. Виговського. Сомко говорив і про зміну деяких статей Переяславської угоди як про умову повернення Ю. Хмельницького — зокрема, щоб "...ему, Юрью, над полковники быти владетелну; а что об них в статьях поставлену, и то б отставить"³⁸³. Важко припустити, що Сомко пропонував такий план росіянам без погодження зі своїм племінником і правобережною старшиною. Ми знаємо, що І. Сербин дійсно став у 1664 р. одним із керівників антипольського повстання на Правобережжі. Сомко мав контакти і з уманським полковником І. Лизогубом, якому Ю. Хмельницький

доручив налагодити взаємини з лівобережною старшиною³⁸⁴.

Незважаючи на те, що переговори Сомка мали відповідати надіям росіян про повернення Правобережжя, вони все-таки викликали підозри. Багато хто в Москві побоювалися й іншого розвитку подій. Так, І. Песков доповідав: “Подозвав хана, Юраско перешел на сю сторону Днепра к Переяславлю, надеяся Переяславль взять, чая от дяди своего Сомка в том себе в то время способу; и как бы мы не поспешили с полком в Переяславль, и Сомко изменил бы, и город Переяславль сдал, и все казаки на сей стороне Днепра сдались бы”³⁸⁵.

Тим часом С. Потоцький 16 лютого 1662 р. повідомляв Є. Любомирському, що “Хмельницький прислал чернеца Шафронского к константинопольскому патриарху с прошением разрешить его от присяги чудновской. А сам, оставаясь между Ромнами и Конотопом, намеревался условиться с Брюховецким и Самченком, чтобы они напали на него с москвою переяславскою и нежинскою”, після чого гетьман, посилаючись на малочисельність своїх військ, “должен бы был сдаться царю московскому”, “приготовивши для себя на будущее время извинения”³⁸⁶.

Таким чином, у правобережної старшини був план зручного переходу на бік Москви. Сомко мав домовитися про безпеку для гетьмана і зміну деяких статей Переяславської угоди. З огляду на воєнний стан Москви, можна було очікувати, що цього разу вона пішла б на більші поступки. З іншого боку, Ю. Хмельницький підстрахувався угодою з татарами і користувався тим, що польське військо неспроможне було виступити через конфедерацію. Цікаво, що саме в листопаді 1661 р. король просив Ю. Хмельницького надіслати кілька полків для придушення литовської конфедерації (тому що в цьому випадку на коронні війська Ян Казимир не міг покладатися), але той відмовився навідріз, посилаючись на воєнний стан, неможливість розділити військо, ординські набіги тощо³⁸⁷. Отже, ситуація була дуже вигідна для козаків.

Інше питання: посольство Хмельницького до короля з вимогами виконання постанов про майно уніатів. Що це було — відвертання уваги чи спроба використати силовий прийом? Тоді ж, восени 1661 р., В. Золотаренко робить спробу домовитися з Ю. Хмельницьким щодо умов визнання польського короля. Виходець з литовського полону повідомляв, що в жовтні 1661 р. під Могилевом “...встретились с ними нежинского полковника Василья Золотаренка посланец да 2 человека шляхты, едут к польскому королю и к гетману к Павлу Сопеге; и сказывали де черкасы... что везут они с собою к королю и к гетману листы, что присылал де к нему, Золоторенку, Хмельницкий, чтоб он поддался королю, и он де, Василей Золотаренко, писал к королю, что он с войском своим королю поддается, и чтоб де король вольность им дал по-прежнему и от сенатырей бы де не было им какие кривды, и они де королю поддадутся и великого государя ратных московских людей, которые у них в черкасских городех, обманом и тайным обычаем побьют; а будет де вольности им от короля не будет, и от санатырей будет кривда, и они де будут по-прежнему великого государя под высокою рукою”³⁸⁸. Факт сам по собі дуже цікавий. Це свідчення давало Москві в майбутньому цілковиту підставу для страти В. Золотаренка. Дуже важливо, що Ю. Хмельницький задля угоди з лівобережною старшиною вів переговори не тільки із Сомком, а й з іншим своїм родичем (В. Золотаренко був братом третьої дружини Б. Хмельницького). Золотаренко, як ми не раз бачили, був дуже незалежний у своїх поглядах і діях, він не був маріонеткою російських воевод і нерідко чинив їм усупереч. Маючи довгий досвід спілкування з російською владою, він прагнув знайти можливість примусити поляків до поступок.

І все-таки, очевидно, серед тієї частини старшини, для якої об'єднання Гетьманщини і посилення гетьманської адміністрації мало першочергове значення, саме “московський” варіант розглядався в той час як найреальніший. Особливо у зв'язку з різким загостренням невдоволення козацького населення на Правобережжі, коли

польська шляхта почала вступати у свої права (про що мова йтиме нижче), і викликаними цим антипольськими настроями.

Знали це і на Лівобережжі. Тому спробу домовитися з Юрієм почав сам Мефодій, а він умів орієнтуватися в ситуації. Софійський намісник Г. Олешкович повідомляв 29 серпня в Москву про прохання Мефодія і Лазаря Барановича, “...чтобы великий государь изволил послать свои обнадеживательные грамоты к гетману Юрию Хмельницкому, да к полковнику Грицку Лесницкому, да к уманскому полковнику (М. Ханенку. — Т. Я.)”³⁸⁹. Г. Олешкович мав намір з цими царськими грамотами особисто їхати до гетьмана — “...без всякого опасения, потому что Юрий Хмельницкий ему, наместнику, знает и грамоте учил его, Юрья, он, наместник. А епископ Мефодий... к нему, Хмельницкому, об обращении от себя послал”.

Але угоди з Я. Сомком не вийшло. Як писав І. Песков у листопаді 1661 р., коли Юрій Хмельницький стояв з поляками під Переяславом, Сомко “...съезжался с племянником своим Юраском на мелнишной плотине меж города и шанцев трижды, а говорили тайно”³⁹⁰. Сомко говорив І. Чаадаєву, що він “обнадеживал государевою милостию” Юрія³⁹¹. “А после того вдругие и втретие, приехав, говорил, что племянник ему не послушен, и сам де не волен в себе, владеют им и всем войском, при нем будучем, Носач, да Грицко Миргородской, да Грицко Гуляницкой...”³⁹² У листі Сомка Ю. Хмельницькому від 20 жовтня говорилося: “...Прийдя ваша милость под Переяславль, писали, что желание вашей милости давно было, чтобы разорванные сердца и мысли Войска Запорожского и всей Малой России нашей к объединению и единомыслию привести; хороший это вашей милости замысел и кто бы его не похвалил”. І дорікав племінникові, що той “...остається при затвердевших сердцах старших ваших, желая православие свое совсем искоренить, наперед себя выпускаете ненасытного крови христианской басурманина, не для братской встречи, но с огнем и мечом своих же уничтожая”³⁹³. Сомко найбільше дорікав

Юрію за його спілку з Кримом — “...ваша Україна пуста, и так пришлисте на нашу, а не знаєте о далшом вашом и остатнем, ховай Боже, упадку”³⁹⁴.

У свою чергу, Хмельницький відверто заявляв про слабке становище Сомка: що той “...и по се время наказной гетман, и собою примыслить не умеет, и ему де Юраско помочи подать не может”³⁹⁵.

Ю. Хмельницький і правобережна старшина мали рацію: у Я. Сомка не було реальної влади на Лівобережжі. Там розгорнулася якнайжорстокіша боротьба за владу. Сомко, Золотаренко, Брюховецький займалися взаємними доносами та обвинуваченнями. Їх понад усе хвилювала власна булава, а не ідеї союзу з Ю. Хмельницьким чи об’єднання Гетьманщини. Не міг вірити гетьман і Мефодію, який ще 1659 р. очолював ворожу йому партію.

Страшна міжусобиця прирікала на крах усі добрі плани й наміри. Не дивно, що, як повідомляли росіяни, Сомко “во все осадное время... пил, и промыслу от него никакого не было”³⁹⁶.

Переходимо до наступної трагічної сторінки історії Гетьманщини, кривавим вінцем якої стала Чорна рада.

ПРИМІТКИ

¹ Летопись Самовидца. — С. 81.

² Акты ЮЗР. — Т. IV. — № 115. — С. 246.

³ Wojna polsko-mosk. — S. 38.

⁴ РГАДА. — Статьи Приказа тайных дел. — Р. XXVII. — № 166. — Арк. 279.

⁵ Акты Моск. гос. — Т. III. — № 212. — С. 193.

⁶ Там само. — № 203.— 2. — С. 184. Таємний указ царя Г. Ромодановському, 3 листопада 1660 р.

⁷ Там само. — № 212. — С. 193.

⁸ Летопись Дворецких // Летописи и хроники. — С. 230.

⁹ Акты ЮЗР.— Т V. — № 22. — С. 42. — Царська грамота Я. Сомку.

¹⁰ Акты Моск. гос. —Т. III. — № 203. — С. 186.

¹¹ Там само. — № 212. — С. 191.

- 12 Там само. — № 203. — С. 186.
- 13 Там само. — № 217. — С. 199.
- 14 ЧОИДР. — 199. — К. 3. — Ч. II. — С. 34. — Щоденник Гордона.
- 15 Документи Богдана Хмельницького. — № 366. — С. 486; *Мопит. Hunger.* — Т. 23. — № 210, 361. — Лист Б. Хмельницького до Ракоці, 20 квітня 1656 р. Про це ж: *Истор. связи народов СССР и Румынии.* — Т. II. — № 91. — С. 282. — Лист Б. Хмельницького до Я. Кемени, 20 квітня 1656 р.
- 16 Там само.
- 17 *Летопись Самовидца.* — С. 81.
- 18 *Акты Моск. гос.* — Т. III. — № 212. — С. 191—192. Реляція Г. Ромодановського, 1 листопада 1660 р.
- 19 *Коллекція грамот університету св. Володимира.* — Арк. 779. Розпит І. Брюховецького в Москві, 1661 р.
- 20 Там само. — Арк. 783.
- 21 Там само. — Арк. 785.
- 22 Там само. — Арк. 781—782.
- 23 Там само. — Арк. 782.
- 24 Там само.
- 25 Там само. — Арк. 782—783.
- 26 Там само. — Арк. 783.
- 27 *Акты ЮЗР.* — Т. V. — № 21. — IV. — С. 41. Лист С. Глухівського до І. Чаадаєва, 3 листопада 1660 р.
- 28 Там само. — С. 42.
- 29 Там само.
- 30 Там само.
- 31 *Акты Моск. гос.* — Т. III. — № 219. — С. 202. Реляція Г. Ромодановського.
- 32 Там само.
- 33 Там само.
- 34 Там само. — № 203. — I. — С. 184. Указ царя Г. Ромодановському, 3 листопада 1660 р.
- 35 Там само.
- 36 Там само. — Таємний царський указ Г. Ромодановському, 3 листопада 1660 р.
- 37 Там само. — С. 185.

- 38 Там само.
- 39 Див.: Яковлева Т. Гетьманщина. — С. 325.
- 40 Акты ЮЗР. — Т. III. — № 214. — С. 194. Грамота царя Б. Мишецькому, 14 листопада 1660 р.
- 41 Дела Тайного приказа. — Т. I. — С. 968. Царські грамоти від 13 листопада 1660 р.
- 42 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 21. — С. 38.
- 43 Там само.
- 44 Extract eines gewissen Schreibens... — S. 3—4.
- 45 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 212. — С. 193.
- 46 Там само. — С. 191—192. Реляція Г. Ромодановського, 1 листопада 1660 р.
- 47 Колекція грамот університету св. Володимира. — Арк. 780. Розпит І. Брюховецького в Москві.
- 48 Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. прил. — № XXII. — С. 66. Скарга панів Домбровських.
- 49 Там само. — Ч. III. — Т. IV. — № CCIV. — С. 507—510. Скарга І. Виговського.
- 50 ПКК. — Т. IV. — № IX. — С. 32—33. Донесення С. К. Беньовського.
- 51 Там само. — С. 33—34.
- 52 Там само. — С. 7.
- 53 ПКК. — 1е. — Т. III. — № XLVIII. — С. 210—211. Лист П. Сапеги до С. Беньовського, 9 лютого 1658 р.
- 54 AGAD. — F. Libri legationum. — № 33. — S. 82. Реляція С. Беньовського королю, початок лютого 1664 р.
- 55 Extract... — S. 4.
- 56 ПКК. — Т. IV. — № IX. — С. 34.
- 57 Там само.
- 58 Там само.— С. 35.
- 59 Там само.— С. 36.
- 60 Там само.
- 61 Там само. — С. 37.
- 62 Там само. — № VIII. — С. 29. Лист Ю. Хмельницького до короля, 25 листопада 1660 р.
- 63 Там само.— Т. IV. — № IX. — С. 38. Донесення С. К. Беньовського.
- 64 Там само.

- 65 Там само. — С. 39—41.
- 66 Там само. — С. 42.
- 67 Теки Нарушевича. — Т. 155. — № II. 13709. — С. 1.
- 68 Там само. — С. 2.
- 69 Extract... — S. 4.
- 70 Там само.
- 71 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 340. — С. 319.
- 72 *Jerlicz J.*— II. — S. 61—62.
- 73 ПКК.— Т. IV. — № IX. — С. 43. Донесення С. К. Беньовського.
- 74 Там само.
- 75 Там само. — С. 44—45.
- 76 Там само. — № XI.— С. 51. Лист П. Тетері до короля, 8 грудня 1660 р.
- 77 Теки Нарушевича. — Т. 55. — № II. 13709. — С. 1—2.
- 78 ПКК. — Т. IV. — № XI. — С. 52. Лист П. Тетері до короля, 8 грудня 1660 р.
- 79 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХХVI. — С. 444.
- 80 Там само. — С. 445.
- 81 Там само.
- 82 Там само.
- 83 Там само.— Т. IV. — № IX. — С. 46. Донесення С. К. Беньовського.
- 84 Там само. — № VIII. — С. 30. Лист Ю. Хмельницького до короля, 25 листопада 1660 р.
- 85 Там само. — № XI. — С. 53. Лист П. Тетері до короля, 8 грудня 1660 р.
- 86 Там само. — № XII. — С. 55. Настанови Юрія Хмельницького послам до короля, 9 грудня 1660 р.
- 87 Там само.
- 88 Див.: *Яковлева*. Гетьманщина... — С. 315.
- 89 ПКК. — Т. IV. — № XII. — С. 57—58.
- 90 Там само. — С. 59.
- 91 Там само. — № X. — С. 50. Лист Ю. Хмельницького до короля, 8 грудня 1660 р.
- 92 Там само. — № XII.—С. 56—57.
- 93 Там само. — С. 60.

- 94 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 240. — С. 247. Грамота Ю. Долгорукова, 3 грудня 1660 р. (ст. ст.).
- 95 ПКК. — 1е. — Т. IV. — № XIV. — С. 73.
- 96 Там само. — № XV. — С. 75.
- 97 Там само.
- 98 Там само. — С. 76.
- 99 Там само. — № XIV. — С. 71.
- 100 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 240. — С. 24. Грамота Ю. Долгорукова, 3 грудня 1660 р. (ст. ст.).
- 101 Там само.
- 102 Там само. — № 220. — С. 208. Реляція І. Хованського, 5 листопада 1660 р.
- 103 Акты ЮЗР. — Т. III. — № 229. — С. 220. Реляція Г. Ромодановського, 2 листопада 1660 р. (ст. ст.).
- 104 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 240. — С. 247. Грамота Ю. Долгорукова, 3 грудня 1660 р. (ст. ст.).
- 105 Там само. — № 244. — С. 249—250.
- 106 Там само. — С. 250.
- 107 ПКК. — 1е. — Т. IV. — III. — № XIV. — С. 69. Донесення Ф. Сухоніна, 12 грудня 1660 р.
- 108 Акты Мос. гос. — Т. III. — № 239. — С. 247. Лист Ф. Жученка до Г. Ромодановського, 20 листопада 1660 р.
- 109 Там само. — № 249. — С. 254. Реляція Г. Ромодановського.
- 110 Там само. — № 240. — С. 247.
- 111 ПКК. — 1е. — Т. IV. — III. — № XIV. — С. 73. Донесення Ф. Сухоніна, 12 грудня 1660 р.
- 112 Там само; Акты Моск. гос. — Т. III. — № 240. — С. 247.
- 113 ПКК. — 1е. — Т. IV. — III. — № XIII. — С. 61—66. Лист референдарія і писаря Великого князівства Литовського невідомому, 20 грудня 1660 р.; *Łoś. S. Pamiętnik.* — S. 68—70; Акты Моск. гос. — Т. III. — № 260. — С. 266. Реляція І. Хованського, 25 грудня 1660 р.
- 114 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 203. — С. 186. Реляція Г. Ромодановського, 16 листопада 1660 р.
- 115 Там само. — С. 187.
- 116 Там само.

- 117 Там само. — № 231. — С. 222. Реляція Г. Ромодановського, 22 листопада 1660 р.
- 118 Там само.
- 119 Там само. — С. 223.
- 120 Там само. — № 232. — С. 223.
- 121 Там само.
- 122 Там само. — № 249. — С. 255.
- 123 Там само. — № 254. — С. 257. Реляція Г. Ромодановського, грудень 1660 р.
- 124 Там само.
- 125 Там само. — № 249. — С. 255. Грамота царя Г. Ромодановському, 22 грудня 1660 р.
- 126 Там само. — № 266. — С. 272. Реляція Г. Ромодановського, 28 грудня 1660 р. (ст. ст.).
- 127 Там само. — № 254. — С. 259. Реляція Г. Ромодановського, 30 грудня 1660 р.
- 128 Там само. — № 328. — С. 312. Реляція А. Ієвлева, 17 грудня 1660 р.
- 129 Там само. — № 286. — С. 288. Листи Г. Тарбеєва та І. Донця.
- 130 Там само. — № 254. — С. 258. Реляція Г. Ромодановського, 20 грудня 1660 р.
- 131 Там само.
- 132 Там само. — № 266. — С. 272. Реляція Г. Ромодановського, 28 грудня 1660 р. (ст. ст.).
- 133 Там само. — № 254. — С. 258. Реляція Г. Ромодановського, 25 грудня 1660 р.
- 134 Там само.
- 135 Там само. — С. 259.
- 136 Там само. — № 249. — С. 255. Указ царя Г. Ромодановському, 22 грудня 1660 р.
- 137 Там само.
- 138 Там само.
- 139 Там само. — № 254. — С. 260. Реляція Г. Ромодановського, 7 січня 1661 р.
- 140 Там само.
- 141 Там само. — № 337. — С. 317. Реляція Г. Ромодановського, лютий 1661 р.

- 142 Там само. — № 340. — С. 319. Царська грамота Г. Ромодановському, 19 лютого 1661 р.
- 143 Там само. — № 336. — С. 316. Царська грамота Г. Ромодановському, 20 лютого 1661 р.
- 144 Там само.
- 145 Там само.
- 146 Там само. — С. 317.
- 147 Там само. — № 249. — С. 254. Реляція Г. Ромодановського, без дати.
- 148 Там само. — № 254. — С. 258. Реляція Г. Ромодановського, грудень 1660 р.
- 149 Там само. — № 266. — С. 272. Реляція Г. Ромодановського, 8 грудня 1660 р. (ст. ст.).
- 150 ПКК.— 1е. — Т. III. — Ч. III.— №. XIV. — С. 72.
- 151 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 286. — С. 288. Реляція Г. Ромодановського, 16 січня 1661 р.
- 152 *Мицик Ю.* Джерела... — С. 90. Польська авіза, 23 січня 1661 р.
- 153 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 254. — С. 259. Реляція Г. Ромодановського, січень 1661 р.
- 154 Там само.
- 155 Там само. — № 329. — С. 312.
- 156 Там само. — № 337. — С. 317. Реляція Г. Ромодановського, лютий 1661 р.
- 157 Там само.
- 158 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 110. — С. 323. Реляція Г. Ромодановського, 18 лютого 1661 р.
- 159 Там само. — С. 324.
- 160 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 326. — С. 310.
- 161 ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — I. — С. 34. Щоденник Гордона.
- 162 Реєстр Війська Запорозького. — К., 1995. — С. 27.
- 163 *Липинський В.* Україна на переломі. — К., 1997. — С. 169.
- 164 *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, 1978. — V. II. — P. 575.
- 165 Там само. — V. I. — P. 249.
- 166 Там само. — V. II. — P. 596.
- 167 ПКК. — 1е. — Т. III. — Ч. IV. — № XIV. — С. 69.

- 168 *Wójcik Z.* Traktat Andrusz. — S. 58; *Мицик Ю.* Джерела... — С. 75. Лист В. Золотаренка до С. Чарнецького, 27 січня 1661 р.
- 169 *Карпов Г.* Мефодий, епископ мстиславский. — 1875. — Февраль. — С. 238.
- 170 *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства. — С. 234.
- 171 *Wójcik Z.* Traktat Andrusz. — S. 61—62.
- 172 Там само. — С. 62.
- 173 Там само. — С. 136.
- 174 *Горобець В.* Проблема легітимації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654—1665 рр.). Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук.
- 175 *Горобець В.* — Еліта козацької України. — С. 459.
- 176 Акты Моск. гос. — № 236. — С. 243. Реляція Ю. Долгорукова.
- 177 Там само.
- 178 Там само. — № 237. — С. 244. Реляція Ю. Долгорукова.
- 179 Там само.
- 180 Там само.
- 181 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 106. — С. 321.
- 182 Там само.
- 183 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 245. — С. 251. Лист П. Рославця до Ю. Долгорукова, 9 грудня 1660 р.
- 184 Там само.
- 185 Там само. — С. 250. Реляція Ю. Долгорукова, 17 грудня 1660 р.
- 186 Там само.
- 187 *Jerlicz J.* — II. — S. 1.
- 188 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 285. — С. 288.
- 189 Там само. — № 265. — С. 269.
- 190 Там само. — № 361. — С. 333 (ст. ст.).
- 191 Записки игумена Ореста // Археогр. сбор. док., отн. к ист. Сев.-Зап. России. — Т. II. — С. XVIII.
- 192 Там само.
- 193 Дополн. к “Дворц. Разрядам”. — Т. III. — С. 254.
- 194 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 273. — С. 276. Реляція Ю. Долгорукова, січень 1661 р.

- 195 Там само.
- 196 Там само.
- 197 Там само. — № 261. — С. 267.
- 198 Там само.
- 199 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 23. — С. 43—44.; Т. VII. — № 109. — С. 322—324.
- 200 Там само.
- 201 Там само. — Т. V. — № 25. — С. 46.
- 202 Pomniki histor. z wieku XVII. Ateneum. — Т. III. — № 1. — S. 7—8. Лист Ю. Хмельницького до короля, 26 січня 1661 р.
- 203 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 35. — С. 68.
- 204 Там само. — Т. VII. — № 108. — С. 322.
- 205 Там само.
- 206 Там само. — С. 323.
- 207 Там само. — Т. V. — № 26. — С. 46. Лист В. Золотаренка до невідомого воєводи (Ромодановського?), 26 лютого 1661 р.
- 208 Там само.
- 209 Там само. — С. 47.
- 210 Там само. — № 27. — С. 47.
- 211 Там само. — С. 47—48.
- 212 *Morsztyn J. A. Utwory zebrane.* — S. 646.
- 213 Там само.
- 214 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 386. — С. 353.
- 215 Там само. — № 380. — С. 347. Реляція з Полоцька С. Вельямінова, 25 березня 1661 р.
- 216 *Яковлева Т.* Гетманщина... — С. 168—169.
- 217 *Poczobut-Odlanicki J.* Pamiętnik. — S. 44.
- 218 ПКК. — Іе. — Т. IV. — Ч. III. — № XIX. — С. 89.
- 219 Там само. — № XVIII. — С. 86. Про дальшу долю Цюцори й Апостола є свідчення Єрлича: “Король, й. м., звільнивши Цюцору та іншого зрадника — полковника Апостола — й подарувавши їм по дві тисячі злотих, відпустив їх із Варшави додому. Дізнавшись із листа Хмельниченка, що король їх відпустив, воєвода чернігівський (Чарнецький. — *Т. Я.*), аби вони ніяких бунтів знову за Дніпром не почали, написав, щоб їх не відпускали, а стратили. І є. м. п. воєвода в Дубенському замку понад рік

- тримав їх у в'язниці; згодом вони один за другим з нього втекли, проте, втікши в Україну, не уникнули ганебної смерті й кари". — *Jerlicz J.* — II. — S. 62. Путивльський воєвода Ю. Морткін 30 квітня 1662 р. сповіщав, що до Москви їдуть посланці Я. Сомка і В. Золотаренка — полковники А. Захар'єв і М. Кімбаров, "...а везут к тебе, великому государю... изменников, черкаских полковников Тимошку Цыцуру да Мартынка Курощупа". — Акты ЮЗР. — Т. V. — № 47. — С. 102. Посланці були затримані воєводою через моровищу, за що він дістав догану з Москви і, мабуть, відпустив їх. Про долю Цюцюри нам відомо тільки, що в серпні 1667 р. він писав цареві з Тобольська, просячи дозволу повернутися в Москву у зв'язку з масовою амністією іншим засланням. — *Н.О.* К биографии Тимофея Цицуры // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVI. — С. 771—772.
- 220 ПКК. — 1е. — Т. IV. — Ч. III. — № XVI. — С. 79.
- 221 Там само.
- 222 Там само.
- 223 *Morsztyn J. A.* *Utwory zebrane.* — S. 645. Лист Морштина до Є. Любомирського, 5 лютого 1661 р.
- 224 Там само.
- 225 *Listy St. Czarnieckiego // Przegl. hist.-wojsk.* — Т. X. — № 16. — С. 12.
- 226 Там само. — С. 11.
- 227 ПКК. — 1е. — Т. IV. — Ч. III. — № XVI. — С. 79.
- 228 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 340. — С. 319.
- 229 Там само.
- 230 ПКК. — 1е. — Т. IV. — № XX. — С. 93. Лист хана до Ю. Хмельницького, 8 березня 1661 р.
- 231 *Wójcik Z.* *Traktat Andrusz.* — S. 64.
- 232 Там само. — С. 93—94.
- 233 Там само. — С. 94, 96.
- 234 ПКК. — 1е. — Т. IV. — № XVII. — С. 82.
- 235 *Wójcik Z.* *Traktat Andrusz.* — S. 52; *Мицик Ю.* Джерела... — С. 74. Лист Ю. Борятинського та І. Чаадаєва до Ю. Хмельницького, 19 листопада 1660 р.
- 236 *Wójcik Z.* *Traktat Andrusz.* — S. 54—55.

- 237 Там само. — С. 52—53; *Мицик Ю.* Джерела... — С. 74. Наказ Ф. Сухоніну, 18 листопада 1660 р.
- 238 Там само. — № XXI. — С. 99. Лист посла, затриманого в Москві, до Ю. Хмельницького, березень 1661 р.
- 239 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СXXXI. — С. 435.
- 240 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 40. — С. 78.
- 241 Там само. — С. 76.
- 242 Акты Моск. гос. — Т. III. — №. 340. — С. 319. Реляція Г. Ромодановського, 25 лютого 1661 р.
- 243 Там само.
- 244 Там само.
- 245 Там само.
- 246 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 105. — С. 320. Повідомлення різних людей у Москву, березень 1661 р.
- 247 Там само.
- 248 Там само.
- 249 *Wójcik Z.* Traktat Andrusz. — S. 50.
- 250 Там само. Лист Яна Казимира до А. Полубинського, 25 березня 1661 р.
- 251 ПКК. — 1е. — Т. IV. — № XVII. — С. 82—83. Лист Ю. Хмельницького до С. Потоцького, 16 березня 1661 р.
- 252 Там само. — С. 83.
- 253 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 105. — С. 320. — Повідомлення різних людей у Москву.
- 254 Там само. — Т. V. — № 22. — С. 42.
- 255 Там само. — С. 43.
- 256 Там само.
- 257 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 273. — С. 275.
- 258 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 105. — С. 320. Повідомлення різних людей у Москву, 21 березня 1661 р.
- 259 Там само.
- 260 Там само. — Т. V. — № 28. — С. 50. Лист Я. Сомка до царя, 18 квітня 1661 р.
- 261 Там само. — Т. VII. — № 108. — С. 322.
- 262 Там само. — Т. V. — № 34. — С. 64 (ст. ст.).
- 263 Там само. — С. 65.
- 264 Там само. — № 35. — С. 69

- 265 Там само. — № 28. — С. 50. Лист Я. Сомка до царя, 18 квітня 1661 р.
- 266 Там само. — № 35. — С. 67.
- 267 Там само. — С. 68.
- 268 Там само. — С. 66.
- 269 Там само. — С. 68.
- 270 Там само.
- 271 Там само. — С. 66.
- 272 Там само. — С. 69.
- 273 Там само. — С. 67.
- 274 Там само.
- 275 Там само. — С. 68.
- 276 РГАДА. Белгородские столбцы. — № 440. — Арк. 248. Реляція Г. Ромодановського, 2/12 травня 1661 р.
- 277 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 29. — С. 54.
- 278 РГАДА. — Белгород. ст. — № 440. — Арк. 188—191. Реляція Г. Ромодановського, 18 квітня 1661 р.
- 279 Там само. — Арк. 193. Царська грамота Г. Ромодановському, 28 квітня 1661 р.
- 280 Там само. — Арк. 273. Реляція Г. Ромодановського, 29 травня 1661 р.
- 281 Там само. — Арк. 274.
- 282 Там само. — Арк. 276. Реляція Г. Ромодановського, 1 червня 1661 р.
- 283 Там само.
- 284 Там само. — Арк. 277.
- 285 Там само.
- 286 Там само.
- 287 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 34. — С. 65.
- 288 Там само.
- 289 РГАДА. — Белгород. ст. — № 440. — Арк. 278—279. Реляція Г. Ромодановського, червень 1661 р.
- 290 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 34. — С. 65. Реляція Г. Ромодановського, 6 червня 1661 р. (ст. ст).
- 291 Там само.
- 292 Там само. — С. 66.
- 293 ПКК. — Т. IV. — № XXII. — С. 106. Лист Ю. Хмельницького до короля на сейм, 14 травня 1661 р.

- 294 Там само. — С. 107.
- 295 Там само. — № XXIII. — С. 109. Лист Ю. Хмельницького до М. Пражмовського, 14 травня 1661 р.
- 296 Там само. — № XXII. — С. 107. Лист Ю. Хмельницького до короля, 4 травня 1661 р.
- 297 Там само. — № XXIII. — С. 110. Лист Ю. Хмельницького до М. Пражмовського, 14 травня 1661 р.
- 298 *Jerlicz J.* — II. — S. 61—62.
- 299 Архив ЮЗР. — Ч. II. — Т. II. — № XVIII. — С. 114—115. — Інструкція київських дворян на сейм, 17 квітня 1661 р.
- 300 Там само. — С. 117.
- 301 Там само. — С. 110.
- 302 Там само. — С. 114.
- 303 ПКК. — Т. IV. — № XXIV. — С. 113. Лист Ю. Хмельницького до короля, 15 травня 1661 р.
- 304 Там само.
- 305 РНБ, собр. Дубровского. — № 158-8. — Арк. 37. Інструкція на сейм Війська Запорозького.
- 306 Там само.
- 307 Там само. — Арк. 37 зв.
- 308 Там само. — Арк. 38.
- 309 Там само. — Арк. 38 зв.
- 310 Там само.
- 311 Там само. — Арк. 39 зв.
- 312 Там само. — Арк. 38 зв.
- 313 Там само. — Арк. 40.
- 314 Там само. — Арк. 39.
- 315 Там само. — Арк. 38.
- 316 Там само. — Арк. 39.
- 317 Там само.
- 318 Там само.
- 319 Там само. — Арк. 40.
- 320 Там само. — Арк. 39 зв.
- 321 Там само.
- 322 Там само. — Арк. 40—40 зв.
- 323 Там само. — Арк. 40 зв.
- 324 *Volumine legum.* — Т. IV. — С. 357. Конституція сейму.

- 325 Там само.
- 326 Там само.
- 327 Там само.
- 328 Там само.
- 329 Там само.
- 330 Там само. — С. 358.
- 331 Там само.
- 332 Там само. — С. 358—359.
- 333 Там само. — С. 359.
- 334 Там само. — С. 359—360.
- 335 Там само. — С. 360.
- 336 Акты Моск. гос. — Т. III.— № 444. — С. 392. Реляція І. Хованського, 20 червня 1661 р. (ст. ст.).
- 337 *Volumine legum.* — Т. IV. — S. 369.
- 338 Теки Нарушевича. — Ф. II. 13709. — Арк. 10. Інструкція від короля на сейм, червень 1661 р.
- 339 *Jemolowski M.* Pamiętnik. — S. 166.
- 340 ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — II. — С. 15. Щоденник Гордона.
- 341 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 492. — С. 425. Реляція І. Хованського, 7 серпня 1661 р.
- 342 Там само. — № 485. — С. 420.
- 343 Там само. — № 444. — С. 393.
- 344 Там само. — № 471. — С. 409.
- 345 *Poczobut-Odlanicki J.* Pamiętnik. — S. 48.
- 346 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 526. — С. 452.
- 347 Про битву під Кушниками: Акты Моск. гос. — Т. III. — № 535. — С. 457—458. — Розпит вихідця з польського полону; *Poczobut-Odlanicki J.* Pamiętnik. — S. 53—54; ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — Ч. II. — С. 17—18. Щоденник Гордона.
- 348 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 532. — С. 455. Реляція К. Нащокіна.
- 349 Там само. — № 529. — С. 454. — Царський указ, 18 листопада 1661 р.
- 350 Там само. — № 527. — С. 453. — Грамота царя у Вітебськ, 18 листопада 1661 р.

- 351 Там само. — № 551. — С. 471. Реляція П. Долгорукова, 22 листопада 1661 р.
- 352 Там само. — № 534. — С. 457. Розпит польських полонених, 22 листопада 1661 р.
- 353 Там само. — № 550. — С. 470. Лист П. Рославця до П. Долгорукова, 28 листопада 1661 р.; ПКК. — 1е. — Т. IV. — № XXXI — С. 136. Лист Ю. Хмельницького до короля, 18 листопада 1661 р.
- 354 Акты Моск. гос. — № 544. — С. 465. Реляція І. Хованського, 16 листопада 1661 р.
- 355 Там само. — № 534. — С. 456. Розпит польських полонених, 22 листопада 1661 р.
- 356 *Poczobut-Odlanicki J.* Pamiętnik. — S. 54—55.
- 357 Там само. — S. 55—56.
- 358 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 544. — С. 466. Розпит вихідця з литовського полону, 6 грудня 1661 р.
- 359 ПКК. — Т. IV. — № XXV. — С. 115—116. Лист Ю. Хмельницького до М. Пражмовського, 16 серпня 1661 р.; Там само. — № XXVI. — С. 119. Лист Ю. Хмельницького до короля, 16 серпня 1661 р.
- 360 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 115. — С. 336. Лист Ю. Хмельницького до І. Сірка, 30 липня 1661 р.
- 361 Там само.
- 362 Там само.
- 363 ПКК. — Т. IV. — № XXX. — С. 134.
- 364 Там само. — С. 133—134. Там само. — № XXIV. — С. 129—130.
- 365 Там само. — № XXIV. — С. 130—131.
- 366 Там само. — № XXVII. — С. 121—122. Настанови Ю. Хмельницького послам до короля, 18 жовтня 1661 р.
- 367 Там само. — С. 123.
- 368 Там само. — № XXVIII. — С. 125. Згода Мехмет-Гірея на пункти Війська Запорозького, 17 вересня 1661 р.
- 369 Там само. — С. 126.
- 370 Там само. — С. 127.
- 371 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 114. — С. 333. Донесення І. Пескова, жовтень-листопад 1661 р.

- 372 ПКК. — Т. IV. — № XXXIII. — С. 146. Настанови П. Тетері послу до гетьмана і Війська Запорозького, 8 лютого 1661 р.
- 373 Там само. — № XXXIV. — С. 155. Лист С. Потоцького до Ю. Любомирського, 16 лютого 1662 р.
- 374 Там само.
- 375 Там само. — № XXXII. — С. 142.
- 376 Там само.
- 377 Там само. — № XXXIII. — С. 146. Настанови П. Тетері послу до гетьмана і Війська Запорозького, 8 лютого 1661 р.
- 378 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 40. — С. 91. Лист Я. Сомка до царя, 18 серпня 1661 р.
- 379 Там само. — № 41. — С. 93. Відповіді Я. Сомка Ю. Никифорову, 25—26 серпня 1661 р.
- 380 Там само.
- 381 Там само.
- 382 Там само. — С. 94.
- 383 Там само.
- 384 Там само. — С. 93.
- 385 Там само. — Т. VII. — № 114. — С. 333.
- 386 ПКК. — Т. IV. — № XXXIV. — С. 154—155.
- 387 Там само. — № XXXI. — С. 137. Лист Ю. Хмельницького до короля, 18 листопада 1661 р.
- 388 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 526. — С. 452.
- 389 *Карпов Г.* Мефодий, епископ мстиславский, 1875, февраль. — С. 210.
- 390 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 114. — С. 332.
- 391 Там само.
- 392 Там само. — С. 332—333.
- 393 *Wójcik Z.* Traktat Andrusz. — S. 73—74. — Лист Я. Сомка до Ю. Хмельницького, 20 жовтня 1661 р.
- 394 *Мицик Ю.* Джерела... — С. 73. — Лист Я. Сомка до Ю. Хмельницького, 28 жовтня 1661 р.
- 395 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 114. — С. 333.
- 396 Там само.

Розділ 4

БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ. ПОРАЗКА ДЕРЖАВНИЦЬКОГО УГРУПОВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В 1662—1663 рр. ЧОРНА РАДА І РОЗКОЛ УКРАЇНИ ДЕ-ЮРЕ

А тепер повернімося трохи назад, щоб простежити, як розгорталася боротьба за владу на Лівобережжі. Навесні 1661 р. розпочався сейм, і це змусило правобережну старшину припинити наступ Дорошенка й Гуляницького, внаслідок чого проросійськи налаштована лівобережна старшина змогла зміцнити свої позиції, а похід Г. Ромодановського миттю змінив настрої Миргородського, Лубенського і навіть Полтавського полків.

До цього періоду суперечності між лівобережною старшиною ще не досягли свого апогею, як це сталося кількома місяцями пізніше. На той час ніжинський протоієрей Максим Филімонович цілком підтримував ніжинського полковника Василя Золотаренка. І Брюховецький теж поки що заявляв про “вірність” В. Золотаренкові й утримувався від прямих випадів проти Я. Сомка; так само стримано повадився й останній.

Але вже 5 лютого 1661 р. вперше заходить мова про раду, тобто обрання лівобережного гетьмана, що мало докорінно змінити ситуацію. Цього дня І. Брюховецький писав царю: “А до Самка, чтоб раду до их воли к росказанью вашего царского величества учинил, проехати, для татар и ляхов, не могу, но все премудрому розсудку и поволной раде подавши, по указу ожидаючи в Нежине”¹. Певно, через наступ польсько-козацьких сил рада відкладалася. Лише 18 квітня 1661 р. Сомко писав цареві у зв’язку з одержаною від того грамотою, “...чтоб мы обрали меж собою гетмана, учинив раду и договор... и та рада еще не стала, потому что близок праздник пресветлого Воскресения Христова... а скоро, даст Бог, промеж праздника Воскресения Христова учиним тот порядок по указу вашего царского пресветлого величества”².

Рада ще не встигла відбутися, а в Москву, за давньою традицією Пушкаря та Барабаша, вже поїхали посланці від старшини, що претендувала на булаву. Першими прибули делегати Якіма Сомка — яготинський сотник Петро Челюстка із шістьма товаришами³. Відряджені вони були ще 18 квітня, а в Москву прибули 10 травня. У настановах своїм послам Сомко іменував себе “гетманом войска его царского величества Запорожского наказным”⁴. Сомко просив у Москви війська проти польсько-козацьких сил, які наступали, платні лівобережним полкам і охоронних грамот у Лубенський, Миргородський, Прилуцький і Полтавський⁵ полки. Просив він також відпустити з Москви свого брата (двоюрідного?) Богдана Колющенко⁶.

При розпитах посланці повідомили, що “полки де здешние стороны Днепра, Лубенской, Прилуцкой, Миргородской, великому государю доби́ли челом, и те полки ныне в единой мысли с Якимом Самком и с Васильем Золотаренком, да и плотавской полковник Жученко лист к Якиму Самку о сдаче прислал же”⁷. Але вже тут помітна прихована ворожість до ніжинського полковника і постійна боротьба за владу. Посланці Сомка сказали, що рада мала відбутися в Переяславі на великодньому тижні — “...и к Василью Золотаренку Яким Сомко посылал, чтоб он к нему на раду был; и Василей при них в Переяславль не бывал”⁸. І далі: “А на раде кого гетманом оберут, того им не ведомо; а кроме де Якіма Самка иного никого не чают, потому что службы его и раденья к великому государю много”⁹. У цьому посольстві намічається й інша тенденція, яка проходить червоною ниткою через наступні роки: Сомко висловлює своє невдоволення діями російських воєвод. Цього разу, зокрема, він просив, щоб “государевым воеводам быти у них в городе и над ратными людьми начальному одному человеку, а не двум, а от двух порядку не будет...”¹⁰. Очевидно, малася на увазі конкретна ситуація, яка склалася в Переяславі між І. Чаадаєвим і Ю. Боротянським, про що мова йтиме далі.

12 травня 1661 р. через Путивль на Москву проїжджає наступна група посланців — цього разу спільна від Я. Сомка і В. Золотаренка. Серед них були, за свідченням путивльських воєвод: від Я. Сомка — переяславський військовий осавул І. Горобець, від В. Золотаренка — сотник І. Филипов, а також сотник Прилуцького полку А. Лук'янов, сотник І. Тимко, сотник Миргородського полку П. Тарасов, зінківський сотник М. Дмитрієв, лютенський сотник І. Устинов та інші¹¹. Це була делегація від лівобережних полків, що дає змогу припустити, що першу групу Сомко послав без відома інших лівобережних полковників.

Однак ці посольства мали набагато менше значення для подальшої долі України, ніж інша тогочасна подія у Москві. 15 травня 1661 р. добре відомий нам ніжинський протоієрей Максим Филимонович став єпископом мстиславським і оршанським, "...а поставлен рукоположением преосвященного Питирима, митрополита сарського и подонскаго"¹². Це призначення мало особливу вагу: "...Водили под єпископом Мефодеем околничей Иван Офонасьевич Гавренев да дьяк тайных дел Дементей Башмаков"¹³. Новоспечений єпископ користується особливою довірою Москви. І відразу ж виявляється втягнутим у перший конфлікт між Сомком і Москвою.

Як ми вже згадували, Сомко просив царя відпустити з Москви свого брата. У царській грамоті від 7 червня було вказано, що Богдан Колющенко став заручником за Феоктиста Сухоніна, якого тримав у себе Ю. Хмельницький. І Москва давала раду: "И вам бы, гетману наказному, писати от себя к Юрью Хмельницкому и домогатца того, чтоб он его, Феоктиста, к нам, великому государю, отпустил"¹⁴. Не дуже люб'язно з боку царя стосовно свого відданого прихильника. І далі: "А брату твоему Богдану Колющенко нужи и тесноты никакие нет; а отдан он єпископу Мефодию, и живет у него на свободе, и наше жалованье, корм и питье ему дают нескудно"¹⁵. Звісно, це не могло не викликати ворожнечі між Мефодієм і Сомком.

Решту Сомкових прохань було вдоволено: солдати послані, а Ромодановський мав “денги твои медные переменить серебряными денгами”, причому гроші ці знов-таки посилалися з Мефодієм¹⁶.

Важко сказати, коли і з ким була передана ця царська грамота. Десь у червні Сомко шле до Москви наступних посланців — сотників А. Захарченка і С. Іванова, яких відпускають 4 липня 1661 р.¹⁷. А 18 червня Сомко пише до воеводи С. Змієва, скаржачись, що “...долго работаючи, не щадя здоровья, ожидаючи, за которое когда будет нагорода от его царского пресветлого величества, которое и во времена те ни в чем не доведаются...” (дотепер не одержав. — *Т. Я.*), і, крім того, “до того времени посланцов моих в задержанье на Москве оставливают”¹⁸. Сомко повідомляв, що солдатів йому не дають, а Ромодановський “и остаток войска у нас взял, отчего много во всех городех отмена стала”¹⁹. Наказний гетьман писав воеводі, що його “казаки, то послышавши, вопить начинают, слыша о таковой немилости его царского пресветлого величества”²⁰, і попереджав, “что естли болши такова будет немилость, то всего отступлюсь и покину, видячи таковую неласку и несправу; ни и голова моя того не может понести, чего Боже избави, чтоб на то усмирило; а естли бы то без злого не будет, но гораздо в сомненье казаки станут, в чом Бог весть, а вам, приятелю моему, даю знать, что не моя вина”²¹.

Уже через місяць, 7 липня, бояри змінюють своє рішення і відпускають Сомкового брата, “...потому что прислал его к великому государю с листом Хмельниченка он, Яким Сомко”²². Здавалося б, це мало поліпшити стосунки Москви з наказним гетьманом. Проте з нього вимагають звіту: чи збирають у вірних цареві полках якісь побори, “...и буде собирают, и кто собирает, и на какие расходы те доходы, собирая, отдают?”²³. А якщо віддаватимуть Сомкові — “...и в том от иных полковников ссоры какие не будет ли?”. Причому бояри наполягають, що навіть якщо Сомко “учнет говорить: ссоры в том никакие не чаять, потому что то делаетца по указу

царського величства, и ему говорить, чтоб он для нынешняго времени теми поборы переговорил”²⁴.

Це рішення бояр не випадкове: у Москві вже не надто доброї думки про Сомка й Золотаренка. На Лівобережжя практично одночасно вирушають дві групи росіян — стряпчий В. Строев (22 червня він був уже в Путивлі)²⁵ і дворянин Ф. Протасов (виїхав 6 липня)²⁶. Наказ Строеву не зберігся, але про його зміст побічно можна судити за звітом стряпчого: “Да будучи в Переяславле и дорогою едучи, проведывал я Василей про всякие вести и про верность наказного гетмана Екима Самка: нет ли у него, Екима, о чем какова оскорбленья”²⁷. Протасову наказано було також дізнатися в Ніжині й Переяславі “...про верность Якимову и Васильеву, нет ли у них в чем какова оскорбления и сомнения...”²⁸. А якщо так, тоді “...писати о том великому государю наскоро, а спрашивать заводом и тайно, чтоб было незнатно”²⁹. Напрошується питання: чи не пов’язане виникнення цих побоювань із перебуванням у Москві Мефодія? Адже принаймні обидва посольства не могли бути відповіддю на лист Сомка до Змієва, написаного за тиждень до від’їзду Строева.

Протасов привіз Сомкові та Золотаренкові по 40 соболів і гроші³⁰. У царській грамоті наказному гетьману звелено було написати Юрієві Хмельницькому, щоб той швидше переходив на бік Москви, — “...вины его впредь вспомяновены не будут”, йому подарують Гадяч з усім належним, а якщо захоче поїхати до царя, — “...и он бы ехал безо всякого опасенья”³¹. Сомко, як завжди, не скупився на обіцянки. Він просив дати царську грамоту для Юрія Хмельницького, щоб послати йому “...в тайне, и чаел бы ему, Юрасу, под его, великого государя, высокую рукою в подданстве быть вскоре. А которыя де при нем черкасы, и те де хотят ему, великому государю, вину свою принесть и хотят де добить челом ему, великому государю”³². Ці спроби, як ми вже бачили, закінчилися невдачею.

З наказу Протасову стає ясно, що Сомко зробив низку промахів, які в Москві сприймали дуже невдоволено. Так, у листі цареві, переданому з Ф. Захар’євим, у цар-

ському титулі була зроблена описка³³. Сомкові наказано було передати, що "...гневу на него, гетмана наказного, в том нету, а положено на то, что он, Яким, сам грамоте не умеет, а писарь у него новой"³⁴. Однак на майбутнє наказному гетьману веліли бути уважнішим³⁵. Далі Протасов мав "...гетману ж говорити наодине: ...в тому (листі. — *Т. Я.*) писался он, Яким, с вичом (по батькові. — *Т. Я.*), мимо прежних обычаев", чого раніше не робили ні Богдан, ні Юрій Хмельницький, це було якнайсуворіше заборонено, і Сомкові наказували стежити за писарем³⁶.

Оскільки Сомко ображався, що затримують його посланців і відбирають солдатів, Протасов мав повідомити: посланці були відпущені, а замість відкликаних солдатів прислані інші³⁷. Але фраза, зопалу кинута Сомком у листі до Змієва, не була забута, тому в наказі Протасову значилося: "А что казаки вопить начинают и во многих городех отмена стала, и он бы, гетман, про то объявил подлинно, в которых городех от казаков отмена стала"³⁸.

У цьому ж наказі піднімалося ще одне питання, яке згодом набуло неабиякої ваги у взаєминах Москви і лівобережної старшини: про мідні гроші. З наказу стає ясно, що Сомко надіслав у російську столицю мідні гроші на обмін і просив повернути 7 тисяч рублів, які він дав "для царского величества ратных людей на платье", і 1 тисячу ефимків — Волконському. Було вирішено, що "...деньги его (Сомка. — *Т. Я.*) медные, 1439 рублев, переменены серебряными, и посланы те денги с Мефодием... а велено ему те денги отослать к нему, Якиму". Що стосується повернення грошей, нібито витрачених Сомком, Протасову було наказано послати до Волконського і довідатися, чи правда це³⁹. Уже восени в проблемі мідних грошей звинувачували самого Сомка. І Песков у своєму повідомленні писав: "Деньги медные шли втрое и вчетверо сверх серебряных... А ныне Сомко как себя учинил гетманом без основанья всей черни, и печать войсковую сделал, и дурость свою оказал, и приказал, чтоб во всех местечках медных денег не имали и не торговали"⁴⁰.

Протасову було звелено запевняти Сомка, що "...не- милости к нему, гетману, никакия нет, и писем на него, гетмана, и ссор от князей и воевод ни от кого не бывало, и впредь царское величество никаким ссорам верить не учнет"⁴¹. Залишимо ці заяви без коментарів.

Про спілкування Строева з лівобережною старшиною відомо дуже мало. Строев побував у Переяславі та Ніжині, зустрічався з Сомком, Золотаренком і Мефодієм⁴². Він прийшов до висновку, що "...у наказного гетмана Екіма Самка о том оскорбление было, что государевых людей ратных в Переяславле нет"⁴³. А прочитавши про наказ С. Змієву бути в Переяславі з військом, "...Яким Самко государевой милости обрадовался"⁴⁴.

Думки російських воевод, які спілкувалися з В. Золотаренком, були різні. Так, коли Ф. Протасов запитав у Ніжині С. Шаховського щодо вірності ніжинського полковника, той відповів: "Василей Золотаренок в Нежине и ко мне добр; и в нем де, Василье, и в нежинских казаках по се число шатости никакие нет, и радеют во всем великому государю. А есть де шатость в нежинских мещанех..."⁴⁵

Набагато гірше склалися відносини російських воевод із Сомком. На це були підстави. Вважаючи себе основним претендентом на гетьманство (можливо, й через свої родинні зв'язки з Хмельницькими, — ми бачили, що спадковість мала сильні корені в Гетьманщині), переяславський полковник не турбувався заграванням з російською владою, а навпаки — намагався встановити власні порядки і за найменшої нагоди скаржився на воевод у Москву. Багато лівобережних старшин, вбачаючи в Сомкові небезпечного суперника в боротьбі за булаву, обмовляло переяславського полковника перед росіянами. Такої політики, до речі, дотримувався і В. Золотаренко, що згодом стало для нього фатальним. Не останню роль відіграло й суперництво між воеводами, які боролися за вплив на Лівобережжя і робили ставки на різних старшин.

На час приїзду Протасова стосунки Сомка з переяславським воеводою В. Волконським були ще непогані.

Так, на питання про його вірність воєвода відповів: "...Наказной де гетман Яким Самко в Переяславле и к нему советен, и в нем де, наказном гетмане, и в переясловльских казаках по се число никакия шатости нет, и радеет де он во всем великому государю"⁴⁶. У свою чергу, в листі до царя від 7 липня Сомко просив Москву, щоб призначили командувати солдатами саме В. Волконського — "...нам человеку ведомому и во всех на нас приключихся бывших бедах знаемому, понеже с новым людьми познаватца неколи" в час наступу поляків і татар⁴⁷. Зате вже в той період у нього не склалися стосунки з Г. Ромодановським — іншим військовим лідером серед російських воєвод. Це надалі зіграло фатальну для Сомка роль. Мабуть, наказний гетьман ще в 1662 р. скаржився в Москву на білгородського воєводу, тому що 3 жовтня 1661 р. Г. Ромодановському була надіслана царська грамота з повелінням, "...чтоб он впредь в черкаских городех полковников и иных урядников не переменял и с наказным гетманом, с Якимом Самком, явно не ссаривался"⁴⁸. Здається, цієї грамоти воєвода гетьману не простив.

Тоді ж у Сомка зіпсувалися стосунки і з Волконським. 20 жовтня 1661 р. переяславський воєвода доносив про Сомка в Москву: "...Пишут де к нему из городов про наказного гетмана, про Якима Самка, и про его шатость"⁴⁹. Сомко просив послати російські війська з Переяслава на захист від татар, і Волконський говорив І. Чаадаєву, "...чтоб он его, Самковым, речам не верил и ратных людей из Переяславля... не розсылал и на ту сторону Днепра в войну не посылал же"⁵⁰. Однак Чаадаєв Волконського не послухав і, "...утаясь его, князь Василья, посылал за Днепр... по Самкову веленью... и в той его посылке ратных людей побили и живых поимали, а иные в Днепре потонули"⁵¹. Чаадаєв, із яким у Сомка, певно, були непогані стосунки чи принаймні взаєморозуміння, викликає невдоволення не тільки у В. Волконського, а й у Ю. Борятинського, київського полковника В. Дворецького, який повернувся з польського полону, та у Мефодія. Так, Волконський скаржився на Чаадаєва, що той "...послал в Переяславль чинить мещаном и казаком и

всяким переяславским жителем налога болшую”⁵². При цьому чомусь переяславський полковник свого невдоволення не виявляв, а от Волконський посилався на думку Мефодія, що писав до нього з Києва, “...что в Переяславле государевы ратные люди на казачьи [дворы] становятся сильно, и многие избы жгут, и из деревень хоромы возят, и многие им обиды чинят, и казаки де о том вели скорбят; а в прежние де годы с ляхами у них битва бывала о том же, что на их дворах становились силно и многие обиды чинили”⁵³. Таким чином, Мефодій і Волконський побіжно звинувачували Сомка та Чаадаєва.

У свою чергу, І. Чаадаєв скаржився на Ю. Борятинського. По-перше, він писав, що коли в Печерському монастирі з’явився, вийшовши з полону, київський полковник Василь Дворецький, “князь Юрья Борятинской послал по него и велел привести к себе на двор, и со двора его не спустил весь день, и ночевать велел у себя; и на другой день послал его в Печерский монастырь за караулом и назад его велел вести за караулом же, чтоб ему со мной не видетца...”⁵⁴. Крім того, Борятинський, скаржився Чаадаєв, “...со мною, холопом твоим, ни о каких твоих государевых делах не советует... А ходит... в походы не для промыслу, твоих государевых дел, все для своей корысти”⁵⁵. Чаадаєв узагалі заявляв, що Борятинський ходив у похід, хоча “...нигде войны не бывало... и воеватца было не с кем, а выграбил... (містечко. — Т. Я.) для своей корысти, а не для прокормления ратных людей; и того он, князь Юрья, и ищет, чтоб корыстоватца и богатеть, и церкви Божии везде выграбил”⁵⁶. Те, що російські війська в Україні заподіювали чималі руйнування й чинили насильство, не підлягає сумніву. Так, 26 червня 1661 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель скаржився царю на солдат, “...что многие преже вотчины и хуторы... от них есть разорены, церкви разрушены, престолы опровержены, тайны пресвятыя с судов пометаны, священники обнажены, иноки, за выю связаны, биены, порублены, а иные и на смерть побиты, и подданные наши от убожества и нажитков своих разо-

рени і інші помучені і покалені, а іними руки і ноги отсечені; прочіи же на смерть побити”⁵⁷.

Ще однією важливою дійовою особою в загибелі Самка був колишній ніжинський протоієрей, а нині — єпископ Мефодій. Тільки-но одержавши від росіян єпископський сан, Мефодій розгортає ще активнішу діяльність, ніж у часи І. Виговського, коли він стояв за спинами Пушкаря і Довгала. Уже 27 липня Мефодій переконує прибулого на Лівобережжя Ф. Протасова, що цар повинен відмовити Я. Самкові і не надсилати свого уповноваженого на раду для виборів гетьмана. Мефодій аргументував це так: “...Естли де будет наказной гетман Еким Самко на Хмельницкого место гетманом, и полковник де Василей Золотаренко не будет ему послушен и будет де над ним какой умысл чинить; а естли де полковник будет гетманом, и Самко де единолично станет какой умысл над ним чинить и с племянником своим над Васютою заодно, и на обе стороны будет великому... государю неспора”⁵⁸. Тому Мефодій радив, “...чтоб де великий государь не велел гетманство сказывать ни Самку, ни Золотаренку, покаместа утишится вся Украина, авось де обратитца под его, великого государя, руку и Юрас Хмельницкой и с заднепровскими черкасы”⁵⁹.

Ми бачили в попередньому розділі, що влітку 1661 р. у Москві були цілком обґрунтовані сподівання на “повернення” Юрія. Однак можна припустити, що наведені слова Мефодія не були щирими. Він ніколи не був близький із правобережною старшиною, і насамперед — із оточенням Хмельницького (здебільшого колишніми радниками І. Виговського). Напевно, обидва кандидати, Самко і Золотаренко, не були зручні для самого Мефодія, і він вичікував на претендента, який задовольняв би його.

Наприкінці літа 1661 р. відверто антисомківську позицію займає І. Брюховецький. Він повідомляє Ф. Протасову: “А от наказного де гетмана Якіма Самка к нему, Юрасу (Хмельницькому. — Т. Я.), листы приходят частыя о всем...”⁶⁰ Брюховецькому вдається одержати дуже вигідну для себе місію — відвезти “государево жалованье” на Запорожжя, де його “благодарно приняли”⁶¹. І

відразу ж Брюховецький доносить із Запорожжя Г. Косагову: “Лист писан от Самка к Царенку, чтоб ехал в раду о Куриле, которой мне Царенко с желателства своего сам отдал... вижу, что везде Самкова правда явна и на Запорожье славна лукавая его измена”⁶².

Не дивно, що сам Сомко в розмові з Ю. Никифоровим, який у серпні прибув із Москви, говорив, що “...лутче де с его государевыми людми ссылатись и советовати, а нежели с своими, потому что от них ненависти и оболгание”⁶³. Саме Ю. Никифорову Сомко виклав свій план об’єднання з Ю. Хмельницьким, про що ми вже згадували. І, як завжди, просив у Москви грошей, цього разу — щоб посилати Юрієві, причому срібних, “...а медные де денги у них на покупки дают перед серебряными денгами втрое и болши”⁶⁴.

В другій половині серпня до Москви посилають писаря Семена (Глухівського?) — від Я. Сомка та В. Золотаренка⁶⁵.

Восени 1661 р. дяк І. Песков робить донос на Сомка. Він пише: “Наказной гетман Яким Сомко умыслил, чтоб учинитца ему гетманом и взять волю надо всеми полковники, и которые ему не послушны перевесть; а паче всех губие ему Василей Золотаренко, да Брюховецкой, да Василей Дворецкой. Слышал я от него про них: зело ему досадны. И как будет совершенным гетманом, чаю, убьет Золотаренка и Дворецкого, а возмет волю над всеми казаками и учинит на всей воле Юраскове. А будет Золотаренко уберезетца, а у них будет, что у Выговского с Пушкаренком”⁶⁶. Песков звинувачував Сомка й у змові з Ю. Хмельницьким⁶⁷, про що вже розповідалося докладніше. Цікаво, що всі посилалися на “зраду” Сомка у зв’язку з його переговорами з гетьманом, хоча існували численні царські розпорядження переяславському полковнику “склонять” Ю. Хмельницького під “государеву високою руку”.

Особливо важливо, що в повідомленні Пескова вперше чітко виявляються ті анархо-популістські міркування, на які свого часу спирався ще Барабаш. Так, Песков писав: “...У многих казаков лучилось слышать, что вели-

кая беда чинитца от старших и им разоренье: их же де брат мужик учинитца старшим, и наесца хлеба и великого государя жалованьем, и свободы поищет, похочет быть великим паном, и с ляхами и с ханом крымским будет ссылатца, и изменит”⁶⁸. А далі йде побажання: “Изволил бы великий государь их держать под своею, великого государя, високою державою и беречь своим государевым воеводам”⁶⁹. Поширення таких думок було явно розраховане на покозачених, що за обіцянки їжі і грошей охоче відгукувалися на розмови про “зраду” старшини, — саме ними так успішно свого часу маніпулювали Пушкар з Барабашем. Протиставляв “ситих реєстрових козаків” голоті і бідним запорожцям і Брюховецький. Наприклад, на початку квітня 1662 р. було написано “кошовий лист” (явно під диктування Брюховецького, що в цей час був у коші)⁷⁰ “міський черні”, “...чтоб изменником не верили и напрасных прелесных слов их не слушали и их волностей не принимали”⁷¹. Запорожці попереджали, що інакше ті вчинять, як “...безбожный Выговский... для проклятого шляхетства лядского, губите сами себе и души теряете...”⁷². І чудова фраза: “А то ведайте впрям, что вам, черняком, того шляхетства ненадобно”⁷³. Ці заяви перед Москвою і воеводами стануть згодом основою політики Брюховецького, завдяки якій він і доможеться булави, про яку навесні 1662 р. ще висловлювався так презирливо. Тут можна згадати Пушкаря та Барабаша, які вимагали введення правління російських воевод. Так, запорозькі посланці в листопаді 1657 р. в Москві свідчили: “...Тому ради всею чернью и мещаня, чтоб царьского величества воеводы у них в городех были, да не допускают де того полковники для своих корыстей”⁷⁴. А в статтях, які вони привезли, висловлювалося побажання надіслати в міста російських воевод і військо — збирати стації з міст Малої Росії⁷⁵.

Важко сказати, яку насправді позицію займала в цей час Москва. З одного боку, як ми знаємо на прикладі Пушкаря та Барабаша, там охоче слухали подібні популістські заяви, бажаючи послабити гетьманську владу і прибрати незручну для себе людину. З іншого боку, в

царській грамоті В. Б. Волконському від 9 лютого 1662 р. говориться: “Самку сказать, что по государеву указу из черкасских городов, кроме Платавы и Кременчука, государевы ратные люди выведены, и чтоб он, Самко, сказал, в которых черкасских городах государевым ратным людем от приходу воинских людей быть пристойно, и что скажет, и о том велено отписать”⁷⁶. Але, можливо, ці дії, так само як і відтягання ухвали про раду, були викликані лише наміром Москви взагалі відмовитися від України, навіть Лівобережної. Наміром, що, як ми побачимо далі, у той час був цілком реальним.

Становище росіян на Лівобережжі було досить-таки погане. У лютому 1662 р. воеводи І. Чаадаєв і В. Волконський повідомляли в Москву, що в їхніх полках розбіглися солдати⁷⁷. Взимку 1661—1662 рр. на прикордонні російські міста роблять набіги татари. Так, у грудні 1661 р. стародубський полковник П. Рославець писав до П. Долгорукова “...о присылке к себе на помоч твоих, великого государя, ратных людей” через очікуваний прихід татар від Глухова і появи їх під Батурином⁷⁸. У січні “...приходил к Путивлю крымской хан с многими крымскими людами...” і “...после бою отшел от Путивля”⁷⁹. Гордон писав, що “...татары сделали набег до самого Севска... опустошили всю местность до Карчева, захватив множество пленных и огромную добычу”⁸⁰. Така ситуація, хоч як це парадоксально, зіграла на руку І. Брюховецькому. Вийхавши в кіш, він підтримував тісний контакт зі стряпчим Г. Косаговим, усілякими хитрощами намагаючись зупинити орду. 30 березня він писав Косагову: “Карачбеевы люди перекопский прислали к нам... с которыми даст Бог увидевшись, любо захочем миритца... толко для того, чтобы иных уверившись к нам не шли в города на помощь изменником”⁸¹. При цьому Брюховецький умовляв стряпчого, щоб той, зібравши полки, “...никаких прелестей Самковых не слушаючи... промысл и поиск чинили над изменниками... которые на сей стороне Днепра зостают”⁸². Цікаво, що в той час у Москві вже не були впевнені у військовій допомозі з боку Сомка і Золотаренка. Так, Г. Ромодановському 9 лю-

того 1662 р. була послана царська грамота, де наказувалося зв'язатися із Сомком і Золотаренком "...о походе за Днепр нынешним зимним путем и о промысле над изменники, над Юраском и над черкасы; а будет они не пойдут, и ему одному не ходитъ же"⁸³.

Сам Г. Косагов у цей час був разом із військами Г. Ромодановського⁸⁴. Завдяки припиненню татарського наступу Ромодановський зміг ударити по загонах наказного гетьмана І. Богуна і полковника І. Бережицького, що стояли в Жовнині, Вереміївці, Ірклієві та Кропивні⁸⁵. За даними папського нунція, у Богуна було чотири тисячі своїх козаків, ще дві — з війська Хмельницького і шість тисяч татар. У Ромодановського було 24 тисячі, отож Богун був змушений просити підтримки королівських військ⁸⁶.

6 квітня Брюховецький сповіщав Косагова про наближення татар⁸⁷. Він писав, що хан "...хочет миритца, с ними лукавством идем, как их обмануть. А что на Руси орда осталась, договариваем, чтоб их сослать"⁸⁸. І знову попереджав: "...Толко, ваша милость, не давайтесь болши Самку обманывать"⁸⁹. У цьому листі Брюховецький вже іменує себе новим титулом: "гетман верного войска его пресветлого царского величества славного Запорожья". Як відомо, кошовим у той час був І. Сірко, а титулу "гетьман" Запорожжя не мало.

Поява такого титулу у Брюховецького не випадкова, це пов'язане з рішенням Козелецької ради.

Як ми знаємо, рада мала відбутися ще навесні 1661 р. Її затримка майже на рік, очевидно, пояснюється тим, що жодна зі сторін на Лівобережжі ще не була готова до перемоги. Точної дати Козелецької ради немає. Величко і Самовидець згадують, що вона була після Великодня, який того року випадав на 30 березня (за ст. ст.)⁹⁰. Величко так описує події: "...Зараз Сомко Полковник Переясловский и Наказный Гетман, хотячи свое желание уконтентовати и цалим сегобочним Гетманом зостати, собрал съезд в Козелец... прихвативший на оній добрих себе приятелей: Васюту Нежинского, Оникія Черниговского, и инных сегобочних Полковников з их старшиною и выбо-

рнейшим товариством. Где любо старался прилежно о гетманській гонор, и любо имел несколько особ и певную часть товариства, тому его желанию согласующого; ед-нак отец Мефодий, Епископ Оршанский... на том же Козелском зъезде будучи, з иншими особами и товариством войсковим, не позволил Сомкове цалим зостати Гетманом; и так, Сомко з отцем Епископом в великом за тое гневе з Козелца во свояси розъехалися”⁹¹.

Величко подає цікавий коментар: “Аще жебы был Сомко домислился, прежде того зъезду, прийти з отцем Епископом оним яко человеком знаменитим до конфиденци и пріязни (як учинил Бруховецькій...): то певне и на зъезде оном Козелском, не имел бы его з прочими за недоброхота своему желанию... но иж Сомко пренебрег у себе пріязнь Мефодієву, то взаєм и Мефодий уничтожил Сомково гетманства желаніє. Однако ж Сомко при своем властолюбіи... начал от того часу в Переясловле цалим сегобочним Гетманом зватися...”⁹²

Величко не випадково вважає підґрунтям подій сварку Сомка з Мефодієм. Роль єпископа і його вплив на Москву зростали постійно. Царське оточення бачило в ньому чудову кандидатуру на київського митрополита, ставши яким, Мефодій міг би нарешті підкорити українську церкву Москві, чого не вдавалося досягти ще з часів Богдана Хмельницького. Яка серйозна підтримка виявлялася Мефодієві, можна судити за розписом виданих йому Москвою грошей: у 1661 р. — 6100 рублів і три сорокі соболів, а також 10 тисяч рублів на роздачу, до травня 1662 р. — 1000 рублів на хліб, 3050 рублів і соболів на 115 рублів⁹³.

Сомко, напевно, мав особливий хист псувати стосунки з людьми. Йому не вдавалося знайти спільну мову з російськими воєводами, і він дуже легко сварився зі старшиною.

Самовидець писав, що рада не одержала царського підтвердження, тому що ряд Сомкових опонентів звернулися в Москву з проханням про загальну раду за участю запорожців⁹⁴. Автор літопису звинувачував Брюховецького і Золотаренка в жадобі гетьманської влади і писав:

“...Козелская рада стала неслухне, и гнів царській стал. А до того єпископ Мефодій, котрій на той раді был и до присяги приводил, также и Васюта, ніжинській полковник, описали Сомка гетмана, же конечно по орду послаєт, хотячи измінити, що была неправда”⁹⁵. “Краткое описание Малороссии” інформує про Козелецьку раду стисло: “...По светлом Воскресении, в Козелце козаки, раду учинивши, избрали Сомка на гетманство и на верность его царскому величеству с ним присягл, которой чести желая себе и другие, найпаче Васюта, полковник нежинский, чрез Мефодия, єпископа, оклеветавши у двора монаршего Сомка, да Иван Бруховецкий, бывший слуга Юрия Хмельницкого, от запорожцев на то производимий...”⁹⁶ Цілком протилежну картину малює літопис Дворецьких (що пояснюється антисомківською позицією В. Дворецького): Сомко “...з своєю старшиною послали из рады Козелской до короля, обещуючес ему своїми шаблями Україну в моц отдать”⁹⁷.

З царської грамоти нам відомо, що Мефодій брав активну участь у підготовці ради. Так, єпископ писав царю 20 березня (за ст. ст.), щоб той надіслав на допомогу військо і призначив раду. При цьому Мефодій наполягав, щоб “...послати наш государев указ на кош к гетману...”, щоб “...для гетманского обирания на раду ехали... а без запорожских (козаків. — Т. Я.)... обирание быти не может”⁹⁸. Цар на цю місію призначив Г. Ромодановського — “для оберегания наших царского величества украинных малороссийских городов... и для обирания совершенного гетмана, учиня полную раду, по Переяславским новопоставленным статьям”⁹⁹.

Сомко, Золотаренко і Силич, у свою чергу, самі 27 березня (за ст. ст.) послали в Москву сотників Григорія Гаркушу і Романа Ракушку з проханням про призначення ради¹⁰⁰. У відповідь цар віддав розпорядження про загальновійськову раду і про обов’язкову участь у ній І. Брюховецького¹⁰¹. Але Сомко не став чекати російських воевод, і це була його помилка. Друга помилка — те, що він продовжував ворогувати з Василем Золотаренком, незважаючи на справжню загрозу з боку Брюхове-

цького і Запорожжя. Сомка не навчило протистояння Виговського з Пушкарем і Барабашем, він не помічав, яка загроза ладу Гетьманщини зріла на півдні країни. Оскільки ж він не міг заручитися підтримкою більшості старшин, а особливо Мефодія, то навряд чи міг розраховувати, що в Москві його визнають гетьманом.

Хто зі старшин підтримував Сомка, ми знаємо з його звертання в листі до царя: “Сомко, гетман с войском вашего царского пресветлого величества Запорожским, с полковниками... Афонасьем Щуровским переяславским, с Матьяшом Папкевичем ирклеевским, с Костею Гавриленком переяславским, с Андреем Пырским лубенским, с Гладким наказным миргородским, с Федором Терещенком прилутцким, с Шиманом Зинковским, с Иваном Лиштваном пехотным...”¹⁰²

Відразу після Козелецької ради Сомко відряджає в Москву своїх посланців, сподіваючись домогтися визнання рішень ради. Іменує він себе вже “гетман с войском его царского величества Запорожским”. В “інформації” Сомка описувалися козелецькі події. Посли “его царскому величеству объявить имеют: гетман не насильем сам себя учинил гетманом, как епископ и Васюта вещают, но все вместе мы, полковники, его на то упросили на совершенное гетманство”¹⁰³. Сомко нібито не хотів гетьманства через недавню загибель своїх синів і “с плачем просил, чтобы его от того уволили”, але все-таки “на прошение всех полковников и черни на то позволить, где и Васюта его ж попросил с нами ж со всеми, а упросив, присягли есмь вашему царскому величеству на верную службу пред святым Евангилем, которой присяги епископ сам слушав и з другим духовенством”¹⁰⁴. Сомко просив надіслати воеводу з військом “и знаками войсковыми, чтобы все войско возрадовало”¹⁰⁵. З іншого боку, він усіляко лаяв своїх опонентів і, з огляду на розпочатий похід Ю. Хмельницького на Переяслав, звинувачував їх у бездіяльності: “...Васюта не хочет помочи дати, из Нежина не идет сам и сотен не пускает, еще с епископом и полтавского полковника побунтовали, чтоб к нам не шел”¹⁰⁶. Тому посланці передавали царю “от

самого гетмана слезное” прохання: “...Просит указу боярину, чтоб меж гетманом и епископом и полковники разсмотрел и епископу чтоб указал вину... что он гетмана бесчестил безвинно, а непослушных чтоб волно скарать по извычаю нашему воисковому”¹⁰⁷.

Реакція Москви на це Сомкове звернення невідома. Однак там вочевидь не вважали твердження Сомка переконливими. 2 травня Мефодій посилає в Москву донос. За словами епископа, Сомко заманив його і В. Золотаренка на Козелецьку раду — нібито для наради про військові справи. Після їхнього приїзду Сомко “начал полковникам грозить смертю, а наипаче нежинському Василью Золотаренку и прилуцкому. И полковники, видячи его насильство и боясь пригрозы, и по неволе обрали его совершенным гетманом”. Мефодій нібито відмовлявся приводити Сомка до присяги і навіть вигнав його з церкви, але той замкнув ворота і не дозволяв нікого випускати. Тому епископ, побоюючись за життя полковників, “по неволе, нехотя, ему не боронил”¹⁰⁸. Найцікавіше, що Мефодієві звинувачення не збіглися зі словами його ж посланця в Москву — протоієрея Василя Бабського, який зовсім по-іншому описує раду, а відсутність рядових козаків пояснює проблемами безпеки міста.

На нашу думку, слід відхилити Мефодієву версію, з якою, хоч як це дивно, погоджувався Ейнгорн¹⁰⁹. Важко повірити, що всі полковники, включаючи В. Золотаренка, стали б мовчати після такого насильства. Набагато ймовірніша версія Величка — про сварку Мефодія із Сомком після ради. Тому епископові й довелося виправдовуватись, адже він прийняв присягу новообраного гетьмана.

Не повірили Мефодієві й у Москві і вирішили не задовольняти жодну зі сторін. У всякому разі, 23 травня (тобто приблизно через півтора місяця після Козелецької ради) Г. Ромодановському було звелено писати Мефодію, Сомкові, Золотаренкові, Силичу й іншим лівобережним полковникам, щоб “епископ, и наказной гетман Яким Самко, и полковники все, и казаки, и чернь, и мещане с ним, околничим, съехались и учинили полную

раду, и обрали совершенного гетмана всеми волными гласы, всем войском, против стародавнего войскового обычая и по Переяславским новопоставленным статьям... А быти полной раде в Прилуке, или где пристойнее. Да в Запороги к гетману кошевому, к Ивану Брюховецкому, и к старшине, и ко всему при нем будущему войску на кошу о том писати, чтоб они на ту полковую раду для гетманского обиранья были вскоре”¹¹⁰. Таким чином, у Москві рішень Козелецької ради не визнали, так само як і не визнали Сомка гетьманом. Навпаки, прийняли пораду Мефодія про обов’язкову участь у виборах запорожців.

Варто нагадати, що свого часу це питання ставилося Пушкарем і Барабашем: вони не визнавали законності обрання І. Виговського гетьманом на тій підставі, що в раді не брали участі запорожці. До речі, на Переяславській раді 1659 р., під час офіційного обрання Юрія Хмельницького в присутності О. Трубецького й інших російських воевод, представників Запорожжя не було. За “Статейним списком російських воевод”, на раді в Переяславі були присутні “...обозной, и судьи, и ясаулы войсковые, и полковники, и вся старшина, и козаки, и войты, и бурмистры, и райцы, и лавники, и вся чернь, и все поспольство обеих сторон Днепра”¹¹¹. Так само присягали всі старшини, а не “представники Запорожжя”, і про необхідність їхньої присутності ніхто не згадував.

З прибулим в Україну Г. Ромодановським, якому було доручено провести раду, Сомко не став налагоджувати стосунків. Ще у своїй “інформації” він вимагав: “...Просити о присланье грамоты такие, чтоб епископ, бояре и воеводы Воиска Запорожского дела не вступалися и в Запорожье мимо ведомости гетманскую и войсковую послов не посылали... и з Запорожья не принимали и не отпускали, толко о всяком добром его царского величества деле, з гетманом и с полковниками всеми сходяся, советовались и справлялись”¹¹². Вимагав Сомко і права, “чтоб всех непослушных не заборонял взяти против уряду и извычаю войскового”¹¹³.

Відразу після ради Сомко писав і до Ромодановського, скаржачись на свавілля російських воевод. “Давно нам полковник миргородцкой докучает и жалитца на галитцкого воеводу, которого ты прислал, от которого наруга полковнику чинитца... а того было ему делать не годилось: имеем государеву грамоту, что в Гадяче воеводе не быть; в которых местех воеводам быть не указано, напрасно было и заводить...”¹¹⁴ І далі вимагав: “...Извольте... из Гадича и из иных городов воевод вывести, чтоб вам и нам о том докуки не было, потому что мы одному государю служим, а иного не знаем, мочно вам то и... знать”¹¹⁵. А 21 травня Мефодій уже повідомив ніжинському воеводі Шаховському, що з Гадяча, Зінькова, Груні та інших міст козаки вигнали воевод і військо¹¹⁶. Навіть цих Сомкових дій було достатньо, щоб вибір Москви був не на його користь.

Вкотре задумуєшся над питанням: що це? Цілеспрямована політика прихильника сильної Гетьманщини чи звичайне владолюбство, бажання не ділитися своїми повноваженнями (і грошима) з російськими воеводами? Сміливість чи недалекоглядна дурість? Набагато простіше уявити Василя Золотаренка продовжувачем ідей свого брата, який замахувався на всю Білорусію, аніж Сомка — прихильником державницької течії. Адже все-таки і його козацькі корені дуже спірні, і до битви під Чудновом його роль у Гетьманщині була більш ніж скромна. Тому автор не схильний ідеалізувати образ переяславського полковника (не слід вважати це компліментом Брюховецькому). Цілком імовірно, що Сомко, спілкуючись із Юрієм Хмельницьким та правобережними старшинами, постійно зіштовхуючись із нерозумними обмеженнями з боку російських воевод у керуванні власним полком, щиро бажав щось змінити. Але і в його постійних дріб'язкових вимогах грошей, і в неперервних скаргах на “образи” проглядає колишній міщанин, який прагне гучних титулів і влади.

Сомкові опоненти негайно скористалися слушною нагодою. Іван Сірко і Сацько Туровець, запорозькі полковники (знов-таки: ніколи раніше запорозькі отамани не

приписували собі полковницьких титулів!), писали Сомкові: "...Просим и оберегаем, покинь болши мудрити, что вся измена и лукавство твои явни всему войску есть"¹¹⁷. Запорожці звинувачували Сомка у змові з Юрієм Хмельницьким проти царя — "однодуховенно с тем псом войсковым Выговским, с которым вы соплеменились и их научением дышете, бегаючи с чертовским шляхетством лядцким"¹¹⁸. Вони заявляли, що Сомко одержав від Ю. Хмельницького "наказное гетманство... а не от войска", і попереджали, щоб він краще добровільно відмовився від цього титулу, "спомнивши давнюю казнь войсковую, какая таковым заплата бывала, которые такие титулы себе приписывали без заслуг и одномысленной думы Низового войска"¹¹⁹.

Брюховецький розвиває активну діяльність, запевняючи всіх, що обирати гетьмана взагалі не потрібно. Його лист Мефодію від 16 квітня 1662 р. — чудовий взірець пишномовних і брехливих декларацій: "...Нашей бедной оплаканой что осталось маленько отчизны, до последняго разоренья имеет прийти за таким справлением, что не хотим ея оборонити от неприятелей, одно за гетманство угоняемся, еще как нового наследника Выговского и Хмельницкого панове городовыи печалятца прибавити..."¹²⁰ На думку Брюховецького, найгірший від усіх — Сомко, "...который лущы цыгана всех людей морочыл, а он есть лутший здрайца..."¹²¹. У чому Сомкова зрада, Брюховецький не пояснював — мабуть, ті самі контакти з Ю. Хмельницьким, що їх, як ми вже зауважували, той мав з відома і наполягання Москви. Зате Брюховецький декларував: "...Нам не о гетманстве надобно стараться, толко о князя малороссийского от его царського величества, на которое княжество желаю Федора Михайловича (Ртищева? — Т. Я.) имети, чтоб порядок лутший был и обереженье всякое, чтоб люд служилой был готов на встречу неприятелю; а которые под панамы полковниками маетности и мелницы есть, те б доходы до скарбу войскового ишли..."¹²² Так, він пише Мефодію про наміри В. Золотаренка: "...Напрасно у его царского величества хочут вылгать булаву... хочут быть гетманами на

Войском Запорозским без разума и завидуют нашей луговой саламате; мы с ними (запорожцями? - *Т. Я.*) заменим на их городовую..."¹²³ Самому Золотаренкові він писав того ж дня, лицемірно пропонуючи об'єднатися проти ворога, що настував¹²⁴.

Наскільки активно поширював Брюховецький звістку "про зраду" Сомка, ясно видно з листа від 1 червня 1662 р. полтавського полковника Дем'яна Гуджола. Він писав Сомкові у відповідь на запрошення виступити проти спільного ворога, що "...о измене вашей... нам ведомость подана от пана Ивана Брюховецкого, гетмана кошевого, и его милости отца епископа, и полковника нежинского, не толко нам самим, но и его милости самому князю (Г. Ромодановському. — *Т. Я.*)... дано ведать... имеем то на писме от всех сторон"¹²⁵. І полтавський полковник висував умову об'єднання: "Скоро тож Золотаренко, полковник нежинский, будет при боку вашей милости и мы будем; а без позволения околничего в войско не пойдем"¹²⁶.

Розпочатий наступ Юрія Хмельницького на Переяслав об'єктивно грав проти Сомка. Наприкінці травня І. Чаадаєв повідомляв, що гетьман із польськими військами й татарами стоїть під Трахтемирівським монастирем навпроти Переяслава¹²⁷. 26 травня війська правобережних, точніше сказати — вірних Ю. Хмельницькому, козаків і поляки підступили під Київ, але були відбиті¹²⁸. Росіяни повідомляли про намір Хмельницького переправитися під Каневом у тому ж місці, що й рік тому¹²⁹.

Мало хто вірив, що в Сомка не було особистих контактів з небожем. З підозрою до самозваного гетьмана почав ставитися і київський воєвода І. Чаадаєв, який ще недавно був одним із тих небагатьох російських воєвод, хто мав добрі стосунки із Сомком. Він писав у Москву: "А гетман де Иоаким Самко... присылал прежнего писаря, объявляя, что у него с Юрасом ссылка о добром деле, чтоб быть всем под государевою высокою рукою; а писарь де его, Якимов, будучи у него думного дворянина пьян, проговорился и сказал, что Яким с Хмелницким ссылаетца для того, чтоб им заодно соединитца с ханом

крымским, и на раду де для обирания совершенного гетмана он, Яким, ведая себе многих недрузей, ехать опасаетца”¹³⁰. В. Волконський повідомляв: “Яким Самко... ныне стоит в сборе под Барышевною, по сю сторону Переяславля, бутто ожидает твоих, государевых, ратных людей приходу; и у Якима... Самка, и у всех полковников шатость болшая; то, государь, у них слово, бутто ты, великий государь, изволил их королю отдать. А будет, государь, ныне у них съезд болшой изо всех городов... июня в 6 день, и чтоб, государь, того числа какого умысла, сослався с Юраском, не учинили”¹³¹.

Говорячи про стосунки Сомка з Чаадаєвим (можливо, саме втрата підтримки останнього стала згодом фатальною для Сомка), варто згадати один цікавий момент. Сомко в червні починає просити Москву повернути йому гроші, які він дав “...взаем... думному дворянину и воеводе... Чаадаеву”¹³². Якщо це був звичайний хабар, то незрозуміло, чому Сомко поскупився і вирішив повернути гроші. Чи перемогла купецька звичка, чи він став вимагати гроші вже після того, як стосунки зіпсувалися?

Можна не сумніватися, що, тверезо розглядаючи співвідношення сил, коли Москва наполягала на присутності запорожців, Сомко не міг розраховувати на булаву. Його стосунки з Мефодієм на той час так загострилися, що, як повідомляє Величко, коли під Переяслав прибув Ромодановський на допомогу проти Хмельницького, “...тогда прибыл туда ж и... отец Мефодий Епископ; где пред князем з Сомком увидевшись и в посвар вшедши, за малым еден до другаго з пестелетов не стрелял”¹³³.

Бачачи, що земля горить у нього під ногами, Сомко знову відряджає до Москви своїх посланців на чолі з гелямязівським сотником С. Кустовським. З ними були послані полонені як доказ його відданого служіння, що він “не щадя головы своей” б’ється за царя і “за целость праве упадлой Малой Росии”¹³⁴. Сомко у своєму листі благав царя: “...Не дай меня болши в поношение тем моим суперником, которые листы оманные описуют вашему царскому пресветлому величеству меня быти изменником; они и прежде сего и ныне в домех сидят, ни-

куды не идучи, и помочи нам на неприятеля не давали и давать не хотят”¹³⁵. Знову й знову він звинувачував своїх головних ворогів — Мефодія і В. Золотаренка: “...Челом бью, чтоб епископ престал побуждати злое; а те люди, которые надуты были радю епископскою, пусть, то покиня, начнут со мною вместе верно вашему царскому пресветлому величеству служить...”¹³⁶, “не знаю для чего меня изменником описуют епископ с Васютою...”¹³⁷. Він просив надіслати на раду боярина, але щоб вибирало військо, а не він, полковник, чи боярин, і щоб епископ “в то не вступался”¹³⁸. Інструкція Сомка своїм посланцям загалом повторювала вказаний лист¹³⁹.

Цікаво, що в другому Сомковому листі до царя від того ж 9 червня він уже робив головним винуватцем усіх своїх лих Ромодановського. Він скаржився, що воевода “...писал в Зенковской полк, чтоб подвод ему дано 300 под челны и пятидесят проводников, а по се время людем извоеванным с такой налоги и без войны война”¹⁴⁰. Сомко просив царя вказати Ромодановському, “...чтоб о том престал и в наши войсковые права запорожские не вступался, а Васюты с епископом чтоб на злое не приводил, и в нашей раде в войске вашего царского величества Запорожском на обранье гетмана не был, пусть своего врученного дела от вашего царского величества бережет, а о воинском деле неприятелей пусть с нами вместе советует...”¹⁴¹.

Не одержавши ніякої відповіді з Москви, через два тижні Сомко відряджає нових посланців на чолі з М. Романовичем. У листі до царя від 22 червня 1662 р. Сомко просив “...власть гетману и полковником и всему войску дати, чтоб... смутников и расколников нам волно было, по своему войсковому обычаю, судити и карати”¹⁴². Цього разу Сомко скаржився на Семена Глухівського, “...который, идучи из Нежина, нес вести в Запорожье или в Чигирин, а полки побунтовал, именно Зинковский, Полтавский, и к нам зинковцов идучих, Беспалого, ясаула зинковского, на услуги вашего царского пресветлого величества, назад возвратил, а из Полтавы в Кременчюк приехав, атамана порубил”¹⁴³. Повідомляючи про пере-

праву Ю. Хмельницького, Сомко скаржився: “А самим нам сил и помочи ни от Васюты, ни от князя Ромодановского не имеючим, придется сести в заповре и самим нам голодом померети”¹⁴⁴.

В інструкції своїм посланцям Сомко повідомляв про вірність полків: Переяславського, Іркліївського, Кременчуцького, Лубенського, Миргородського, Прилуцького і Зіньківського¹⁴⁵. Він скаржився, що “...в Полтаве Германа Бывайла охотницького безвинно собрано и до князя его милости Ромодановского, оковавши, отослано; а ясула его с иным другим товариством без милости побито”, від чого ті померли, — “а то все с причини и научения епископа и Васютина”¹⁴⁶. Сомко просив царя призначити митрополита київського, тому що ця посада залишалася вакантною вже два місяці. Він пропонував Інокентія Гізеля, архімандрита Києво-Печерської лаври, чи Лазаря Барановича, єпископа чернігівського, — але “...не отца Мефодия, что тот смуту учинил и войском его не любят”¹⁴⁷.

Не одержуючи підтримки з Москви, Сомко, з огляду на наступ Ю. Хмельницького, намагався змусити лівобережні полки підкорятися своїй владі, яку він вважав гетьманською. Так, він надіслав у Ніжин листа наказному полковнику Федорові Завицькому, “...чтоб Нежинской полк шол к нему, Сомку, на помочь, не мешкая”¹⁴⁸. У листі висувалося звинувачення, що “...Нежинской полк ему, Сомку, помочи никакой не дает, а слушают де Нежинского полку полковника нежинского Василья Золотаренка, и в сход... к нему, Сомку, не йдет; а за одним полковником неповинная крестьянская кровь проливается, потому что ему, полковнику, стал о гетманстве, и называл он, полковника, его, Сомка, изменником... а Нежинскому де полку его, полковника Василья Золотаренка, не слушать, а шли б де к нему, Сомку, на помочь, чтоб неприятель не утешился”¹⁴⁹.

Отже, Сомко звинувачував Василя Золотаренка, що в погоні за булавою той забував про свій обов’язок захисту України. А тим часом військова ситуація була не дуже сприятлива для росіян. На початку липня кременчуць-

кі козаки "...ввели... в Кременчук изменников заднепрських козаков Чигиринский полк две тысячи человек"¹⁵⁰. У Юрія Хмельницького було двадцять тисяч козаків, тисяча татар і вісімнадцять корогов поляків¹⁵¹. Крім того, очікувався прихід двох ханових синів із Криму і князя Полубинського з литовським військом¹⁵².

На Лівобережжя прибув стольник Осип Коковинський, якому було доручено зустрітися з Я. Сомком. Загалом Сомкові слова про те, що Золотаренко і Мефодій ігнорують свої обов'язки, захоплені гонитвою за гетьманством, підтверджувалися. У Ніжині Коковинський Золотаренка не застав — "...полковник с Мефодием епискупом из Нежина поехал ко околничему и воеводе ко князю... Ромодановскому для обирания совершенного гетмана"¹⁵³. Разом з ними до воеводи виїхав і київський полковник В. Дворецький — "...до полные рады, чтоб есмя имели себе гетмана выбрать"¹⁵⁴. Полковник у своєму універсалі наказував сотникам і козакам їхати на раду, і "...чтоб есте никакими недосугами домашними..." не відмовлялися¹⁵⁵. Незрозуміло, про яку раду в той час могла йти мова: за свідченням стольника, "...из Нежина до Переясловля некоторыми мерами проезду нет, потому что под Переясловлем стоят ляхи и тотаровя и изменники черкасы"¹⁵⁶. Те ж саме Коковинський почув і в Чернігові. Чернігівський полковник Оникій Силич сказав їм, що "к Ромодановскому на обирания гетманства ехать стало некому, а мы де было выбрали в гетманы Якима Сомка... а ныне, государь, обирать им в гетманы некому, потому что неприятелские люди воюют их обапол; а наперед де было им очистить Переяславль, отогнать неприятелских людей, а выбирать де было гетмана под Переяславлем, а не в иных городах"¹⁵⁷. У словах чернігівського полковника звучало неприховане роздратування російськими воеводами: пише до них "...Ромодановский, чтоб де я ехал в Зенков для обирания гетманства, и мне де ехать неколи, хорошо де обирать гетмана под Переясловлем, отогнав неприятелских людей; а мы де было выбрали гетмана Якима Самка, и об нем де великому государю били челом", цар "...де грамотами нас жалует; а лутчи де бы

мы были ради грамот его, государевым, ратным людем... и безпрестани де нас тешут словами, а ратных людей к нам николи не пришлет”¹⁵⁸.

Побоювання чернігівського полковника були небезпідставні. У ці липневі дні війська Юрія Хмельницького з татарами і поляками завдали ударів під Козельцем¹⁵⁹ і під Кобижчею¹⁶⁰. Безпосередня загроза нависла над Ніжином. Тим часом ніжинський полковник В. Золотаренко, здавалося, був стурбований тільки гетьманськими виборами. Принаймні, коли О. Коковинський приїхав до нього, В. Золотаренко і старшина “...все челом ударили, что ты, великий государь, их пожаловал, велел голосами обрать гетмана и волности и права козацкие с них не снимаешь”¹⁶¹.

Москва займає тверду позицію, явно схиляючись не на бік Сомка. Тільки 14 липня з Москви нарешті відпускають Сомкових посланців. Цар дякував “наказному гетьманові” за полонених і повідомляв, що їм на допомогу послано Г. Ромодановського і П. В. Шереметева. Щодо Козелецької ради не мовилося ні слова, зате було наказано: “И вам бы, гетману и полковником... сшедшися с... Ромодановским с товарищи, учинити раду, и о наших, царского величества, войсковых делех радеть и над неприятели промысл чинить, сколько милосердный Бог помочи подаст”¹⁶². 25 липня від царя надійшла й офіційна відповідь Сомкові. Тут його знову іменували лише “наказним гетьманом” і повідомляли, що стосовно боярина, грошей, Мефодія і В. Золотаренка послана грамота із С. Кустовським¹⁶³. Про вибори гетьмана повторювався попередній наказ: “И вам бы, гетману... сшодшися с... Ромодановским с товарищи, учинити раду о наших царского величества, и о войсковых делех радеть”¹⁶⁴.

Схоже, що Сомко вже був морально готовий до такого повороту подій. Принаймні, коли О. Коковинський приїхав у Переяслав і привіз йому царську грамоту, “...гетман сказал: еще рад государевой милости, а не гетманству, хотя б де я и последним козаком был, и я де рад ему, великому государю, служить; а что он, великий государь, изволил полную раду учинить обирать гетма-

на, и я тому рад, что против его, великого государя, указу вольными голосами обернут гетмана”¹⁶⁵.

Наступ Юрія Хмельницького і запеклі бої під Переяславом знову відсувають питання про раду. Вірні Хмельницькому козацькі полки і загони поляків переправилися під Каневом. Ромодановський і Сомкові полки ударили по них так сильно, що відкинули назад за Дніпро. При цьому, як писав Єрлич, “козаки Хмельниченка і військо зрадили, не бажаючи битися з москвою, Канівський та Корсунський полки відступили, кинулися до переправи і втекли”¹⁶⁶. Ромодановський повідомляв: “А Юраска Хмельницкой, послыша на себя наш... приход, от Переяслава побежал за Днепр”¹⁶⁷. 26 липня під Каневом відбувся вирішальний бій, з полудня до вечора “...Юраску, и польских и немецких полковников, и татар, и изменников черкас, и ляхов побили наголову, и обоз, и всю войсковую гармату, и бунчуки, и литавры, и знамяна, и наметы поимали...”, узяли старшин (51 чоловік), інші “...потонули в реке Днепре; а ушли... за Днепр немногие”¹⁶⁸.

Цікаво, що О. Коковинський сам став мимовільним свідком цих боїв і був високої думки про Я. Сомка. Так, він писав, передаючи слова В. Волконського, “про него, гетмана Екима Самка, как он, гетман, сидел в осаде от Юраска Хмельницкова с своими козаками переясловскими... и бился с неприятелми правдою”¹⁶⁹. Під час бою Ромодановського Коковинський особисто був присутній і бачив, що “...он, Самко... бился с неприятелми крепко, служил тебе, государю, верно; и нежинский полковник Василей Золотаренок с своим полком был на бои тут же, и все полки черкаские бились крепко, служили тебе, государю, верно”¹⁷⁰. Тільки захоплені відгуки про дії Сомка під Переяславом і про його блискучу перемогу з Ромодановським 16 липня 1662 р. (за ст. ст.) залишив і Самовидець¹⁷¹. А Мефодій, навпаки, писав цареві, “...что и тут перед окольным и воеводою князем Григорьем неправда Сомкова показала...”¹⁷², звинувачуючи його в тім, що він забрав собі в Переяславі трофейні гармати¹⁷².

Сомко, окрилений військовими успіхами, повідомив Коковинському, що “Каневской полк, и Белоцерковской, и Корсунской, и Черкаской добивают челом тебе, великому государю, и хотят под твою, государеву, высокую руку. И он, гетман Самко, послал полковника каневского Лизагуба, что взят на бои... в Канев, что быть ему по-прежнему в Каневе полковником и приводит ко кресту Каневской полк. Да он же, гетман, послал листы за Днепр к полковником и к черни мимо его изменника Юраски, чтоб сдавались без крови; и он, гетман, чаает... что будут все под твоею государевою высокою рукою”¹⁷³. Надію на можливе швидке упокорення задніпровських міст (що на них після переяславської перемоги “...напал страх и трепет великий...”) висловлював і Мефодій у листі до царя¹⁷⁴.

Щоб перейти Дніпро і розвинути військовий успіх, слід було якнайшвидше вирішити питання про гетьманську владу. В Переяслав приїжджають Сомко і чернігівський полковник Оникій Силич із проханням до Волконського переконати царя видати указ “...выбрать на гетманство из черни волными голосами, кого они излюбят... и учинить бы рада, чтоб выбрать в гетманы вскоре, покаместо б войско не розошлось; а не выбрав в гетманы, на тот бок Днепра идти нелзе”¹⁷⁵. При цьому полковники звинувачували Ромодановського, що той “...стакався с Мефодием епискупом и с полковником нежинским Васильем Золотаренком, хотят обобрать в гетманы кто им люб; а кого чернь в гетманы обирает, того околничей на гетманство не обирает; и у гетмана, у Самка, с епискупом о том сварка была болшая. А чернь де обирает в гетманы не для ради Самка, чтоб выбрать черни в гетманы, кого они излюбят на век гетмана; и о том бы впредь никакой смуты б не было б; а как де оберут кого в гетманы, так де на то смотря и заднепрские козаки за великим государем будут жить”¹⁷⁶. Це підтверджує і Самовидець. У літописі мовиться, що військо, окрилене перемогою Сомка, вимагало його обрання в гетьмани — навіть козаки Ніжинського полку. Відчуваючи, куди схиляються козаки, Мефодій і Золотаренко умовили Ромо-

дановського, не чекаючи приходу Сомка, виступити до Черкас і Бужина, а звідти — до Чигирин¹⁷⁷. 28 липня Мефодій повідомляв цареві, що Золотаренко і Силич були при Ромодановському “...до обрання суполной рады совершенного гетмана всем войском...” і що рада затримується тільки тому, що “...нет из Запорог от гетмана кошевого Ивана Брюховецкого”¹⁷⁸.

Швидкий приїзд кошового отамана І. Брюховецького — історичної постаті, трагічної для Гетьманщини, — змінює ситуацію. Починається його зближення з Ромодановським. С. Величко пише в своєму літописі: “Того-ж лета прибыл з Січи Запорожской, в килкодесят коней значного товариства Козацкого Иван Брюховецкий, бывший старший слуга покойного Гетмана Богдана Хмельницкого, до князя Ромодановського, хотячи ему, а не Сомкове военной против Хмельниченка допомогты компаній; але иж прибыл по росправе уже з Хмельниченком, теди, чрез килко неделное время, безделно при боку Ромодановського проживши, прійшов ему в добрую знаемость и уподобаніе, потом (яко человек служащий и во всех речех цекавий) прійшов и в ласку. К тому, в том же времени и там же, при князю Ромодановськом обознавшись з отцем Мефодіем, Епископом помененним... в великую з ним вшелл конфиденцію и пріязнь, так иж по отходе Ромодановського до Белгорода... в непременной пріязни и конференцьи з собою... zostавали. Отсюду убо зрадливая фортуна начала ему Брюховецкому фаворизовати и на гонор гетманській производити, не без повреждения доброй совести его... в яком о гетманство стараню не меншим могл ему быти предводителем и советником, конфедент его отец Епископ, Сомков недобрехот”¹⁷⁹.

Отож об’єднання не відбулося. Ромодановський виступив до Бужина і писав цареві, що “...Еким Самко с нами... вместе не пошел, перешед Днепр, стал в Каневе, и полковники, которые с ним единомышленники, остались с ним же. А раденья... от него к тебе, великому государю, и промыслу над заднепрскими городами никакова нет; и хочет... самовольною своею радюю быть в гетма-

нех”¹⁸⁰. 4 серпня Ромодановський, упевнений у своїй силі, послав В. Золотаренка приймати присягу в корсунських мешканців, а воєводу М. Приклонського — “...итти по ту сторону Днепра и над городами, которые... в винах своих не добьют челом, промысл чинить”¹⁸¹. Приклонському вдалося схилити до підпорядкування мешканців Сміли, а от Т. Шеншину сусідні з Костянтиновом містечка вчинили рішучий опір. Він спалив Костянтинів, Бакаїв, Орловець, а людей порубав¹⁸². Ромодановський рушив від Черкас до Бужина, сподіваючись, що Юрій Хмельницький і Чигирин здадуться¹⁸³. Він очікував тільки приходу до Бужина М. Приклонського і навіть не переймався звісткою, що на допомогу Ю. Хмельницькому “...салтан с ордою идет”¹⁸⁴.

12 серпня війська Ромодановського і Приклонського стояли на різних берегах Дніпра під Криловом. На очах воєводи розгорнувся жорстокий бій загону М. Приклонського з татарами на чолі з царевичами Селім-Гіреєм і Магмет-Гіреєм. Ромодановський намагався вислати підкріплення на човнах, але “...ратные люди, видя их (татар. — Т. Я.) многолюдство и напуски жестокие, дрогнули и почали садитца в суды, а иные плыть через реку Днепр...”, та все одно татари багатьох “...побили и в полон поймали”¹⁸⁵. Воєвода відступив, але татари наздогнали його біля річки Сули й захопили його табір. Ромодановський “...едва с несколькими тысячами ушел в Лубны”¹⁸⁶.

16 серпня Ромодановський ввійшов у Лубни, але того ж дня на нього напали татари. Наступного дня вони розгромили В. Золотаренка¹⁸⁷.

Плани повернення Правобережжя виявилися честолюбними мріями. Не бажаючи визнавати своєї поразки, Ромодановський з тією ж енергією повернувся до питання про обрання гетьмана. Він пише в Москву, що “...епискуп Мефодей и Василей Золотаренко, и полку его старшина, и все казаки нам... сказали, что им без запорожских казаков рады чинить некоторыми мерами не мочно”¹⁸⁸. Військовий запал у полковників, напевно, минув. Ромодановський повідомляв, що “...плотавской полковник Демьян

Гуджул с полком пошол в Платаву; а Еким Самко полки, которые были при нем у Днепра, распустил же по домам”¹⁸⁹. Але воеводі вдається домовитися з Брюховецьким, той приїжджає із запорожцями з коша, і у вересні для обрання гетьмана призначається рада в Полтаві¹⁹⁰. Проте зібрати старшину виявляється непросто. Мефодій писав цареві: “...Городовые полковники и сотники, так Переяславского, Нежинского, Лубенского полков, отнюд не хотят в Полтаву ити, потому что далеко от всех тех городов. А просят... чтобы раду учинить посеред городов: в Прилуки, либо где недалеко от Прилуки... Запорожци теж бес твоих, великого государя, людей не хочут ити в Полтавы, для того чтобы межи ними самими с городовыми смущения якого не учинилося. А Сомко и сам в Полтаву ити не хочет, и другим полковником ити заказует, бо отнюд той раде, на которой запорожци будут, не рад”¹⁹¹. І Мефодій, який сам прагнув якнайшвидше скликати раду, благав царя умовити Ромодановського перенести раду в інше місто, тому що в Полтаву “ніхто з далних городов не поедет, потому что ныне татарове с Хмельницким изменником за Днестром”¹⁹².

Сомко на словах теж був за проведення ради. Він писав 5 вересня цареві: “...Посылал я к князю Ромодановскому полковников черниговского, иркелевского, лубенского, каневского, прилуцкого и зиньковского, чтобы... покаместа войско не разошлось, раду собрал и совершенного гетмана, кого вольными гласы чернь упросит, обрать. К этому делу и нежинцы весьма охотно приставали, oprичь полковника и некоторых его единомышленников... На это мне князь отвечал, что теперь без запорожских казаков рады собрать нельзя”¹⁹³. Тобто Сомко звинувачував у затримці з радою Василя Золотаренка, запорожців і Ромодановського. А насправді Москва сама не хотіла поспішати з цим питанням, розглядаючи навіть можливість повної відмови від України.

На якийсь час повернімося на Правобережжя. Як ми вже згадували, навесні 1661 р. правобережна старшина зупинила свій наступ на Переяслав, вирішивши в першу чергу домагатися поступок від поляків на сеймі, що саме

розпочинався. Не одержавши бажаного, у вересні 1661 р. Юрій Хмельницький і його прихильники укладають скандальну угоду з кримським ханом, у жовтні — в ультимативній формі вимагають повернення церковного майна від уніатів (висуваючи це як умову своєї участі у воєнних операціях поляків) і в цей же час починають переговори із Сомком про можливе визнання влади царя.

В лютому 1662 р. королівська канцелярія відряджує до Війська Запорозького посла з завданням з'ясувати “якомога точніше справжній стан справ”¹⁹⁴ в Україні. Цим послом був призначений Павло Тетеря, колишній переяславський полковник, а нині полоцький стольник, відомий своїми пропольськими настроями ще з часів гетьманства Виговського¹⁹⁵. Цікаво, що всі виправлення в “настановах” послові були зроблені самим Станіславом Беншовським, якій відіграв велику роль в історії української Руїни.

Посол мав зажадати від гетьмана рішучої відповіді, чому той не протидіє заворушенням; чому, незважаючи на умови, підтверджені клятвою, наказав відібрати маєтки у власників¹⁹⁶. З цього пункту стає зрозуміло, що на Правобережжі розгорнулася боротьба проти повернення польської шляхти у свої колишні володіння, причому гетьманська адміністрація явно потурала цьому. Загроза була така велика, що Тетері дано розпорядження: “Так как войска, назначенные в Украину (коронні. — Т. Я.), будут там оставаться во время этих смятений, то пусть он предостережет их в том безопасности ради, и пусть заранее уведомит пана гетмана великого коронного, пойдут ли они далее или будут стоять еще на месте”¹⁹⁷.

Не менше турбувала королівську канцелярію і зовнішня політика Юрія Хмельницького. Тетеря мав довідатися, “...какие новые условия и договоры заключены были между ханом крымским и гетманом запорожским, и почему хан оставил Заднепровье”¹⁹⁸. Наступний пункт настанов: “Какое расположение к Москве самого гетмана, а следовательно, и черни, и в особенности старшины; не явились ли там какие-нибудь новые посольства, и не возобновлены ли дружеские связи, прежде разорванные”¹⁹⁹.

Певно, в Польщі так побоювалися можливого переходу Юрія Хмельницького на бік росіян (згідно з планом, про який ішла мова в попередньому розділі), що Тетеря мав переконувати гетьмана і старшину “хранить верность, подтвержденную клятвою”, попередивши їх, що “от этих обязанностей не освободит никакое разрешение никаких патриархов”²⁰⁰. Тут явно маються на увазі чутки про те, що Юрій просив константинопольського патріарха звільнити його від присяги.

Великого значення в настановах Тетері надавалося російсько-польським переговорами, які тоді тривали. Йому належало довідатися, які на Правобережжі “есть известия о расположении Москвы касательно заключения мира с... королем и Республикой, как примет это известие Крым”²⁰¹. Тетеря мав запевнити старшину, що король і Річ Посполита “желают, чтобы был заключен мир, как можно более прочный и постоянный, и... как можно скорее... Уже несколько месяцев, как наши комиссары ожидают этого на тамошних границах”²⁰². Корону цікавило, чи знає гетьман, що імператор “препятствует московскому царю в заключении с нами мира”²⁰³.

Поїздка Тетері мала поворотне для Гетьманщини значення, про що йтиметься нижче, але приїхав він в Україну тільки у вересні.

Тим часом у березні 1662 р., напередодні нового сейму, оточення Юрія Хмельницького пішло на безпрецедентний крок, уклавши угоду з литовським військом, що було в конфедерації. Конфедерації литовського війська, як ми вже згадували, не раз відігравали важливу роль у розвитку подій в Україні. Саме конфедерація не дала змоги полякам послати свої війська до України восени 1659 р., коли вирішувалася доля І. Виговського, восени 1661 р. тощо. Є відомості, що в березні 1662 р. в Польщі говорили про зв'язок Хмельницького з коронним маршалком Любомирським, який мріяв одержати корону за допомогою козацької армії²⁰⁴. Любомирський, як відомо, був однією з ключових постатей конфедерації. Ці дані дуже цікаві, хоча важко встановити їхню вірогідність. Зате сам факт домовленості Війська Запорозького з ли-

товськими конфедератами незаперечний. В інструкції послам війська Великого князівства Литовського на сейм від 12 березня 1662 р. вказувалося: “Війська й. к. м. Великого князівства Литовського, поінформовані після повернення свого посла, відрядженого до війська й. к. м. Запорозького, про чесноту, вірність і відвагу до й. к. м. і Речі Посполитої і й. м. пана Юрія Хмельницького, гетьмана запорозького, і війська, яке перебуває під його реґиментом, які для підняття вітчизни з військами й. к. м. військовий і духовний прийняли союз; тому війська й. к. м. вносять покірне прохання за згаданого й. м. пана гетьмана запорозького, щоб відвага Війська Запорозького і недавня послуга в московській землі були засвідчені... прихильним прийомом їхніх послів”²⁰⁵. Становище короля в умовах конфедерації було таке непевне, що подібну “протекцію” він проігнорувати не міг. Отож у відповідній “Інструкції від короля і всієї Речі Посполитої військам Великого князівства Литовського” від 12 березня 1662 р. ми зустрічаємо такий пункт: “Пан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, за доброзичливість свою, виявлену володареві і вітчизні, і за рекомендацією військ В. кн. Литовського й надалі користуватиметься особливою повагою й. к. м., і все військо Запорозьке також матиме усіляку підтримку, якщо залишатиметься вірним володареві й Речі Посполитій”²⁰⁶.

У середині березня 1662 р. Юрій Хмельницький відряджає “...пана Григорія Гуляницького, полковника корсунського, с другими депутатами, для возвращения церквей и именей церковных”²⁰⁷. До складу делегації також входили Іван Креховецький, військовий писар Василь Глосинський і Еразм Каплунський²⁰⁸. У листі до коронного маршала Є. Любомирського гетьман просив, щоб це прохання Війська Запорозького було виконане, так само як і інші вимоги, “согласно с договором Гадяцким, скрепленным присягою и конституцією прошлого сейма”²⁰⁹. У листі до короля теж мовилося, що депутати відряджені “согласно с договором Гадяцким, подтвержденным присягою и конституцією прошлого сейма”²¹⁰. Знову це посилення на ненависну полякам Гадяцьку угоду і вперті

вимоги повернення майна уніатами: "...Для отобрания епископских кафедр, архимандритств и духовных имений, незаконным образом отнятых униатами, как в королевстве, так и в В. кн. Литовском"²¹¹. Таким чином, оточення Хмельницького не тільки домагалася повернення майна на Правобережжі, а й наполягало на відновленні православ'я в повному обсязі на території всієї Речі Посполитої. Гетьман наполягав, щоб було призначено чотирьох комісарів для якнайшвидшого виконання його вимог і знову, як і рік тому, заявляв із прихованою погрозою, що цим "и недоброжелательных, которые упрекают нас в глаза (говоря нам: "Что же хорошего сделали для вас пан король и Республика?"), без пролития крови склонишь к надлежащему повиновению"²¹².

У наказі послам церковне питання займало чільне місце. У пункті другому вимагалася, "чтоб епископства, архимандритства, игуменства и имения в Короне и Литве, забранныя неправильно униатами, были возвращены"²¹³. В пункті третьому просили про повернення "а) епископии Владимирской с принадлежащими к ней имениями, таюже Хелмской, Бельской и Перемышльской; б) архимандрий Жидичинской, Дерманской, Дорогобужской; в) монастырей: Дубинского, Бучацкого, Перегинского и проч., церквей и имений, к ним следующих"²¹⁴. Тобто мова йшла не про традиційно "козацькі" території.

Крім того, послі мали просити якомога швидшої допомоги війську, а також, щоб "король прислал Тетеру быть при Хмельницком свидетелем, как он верно и нелицемерно служит королю"²¹⁵. Дуже цікавий факт.

Відрядження цієї делегації напередодні сейму (він відбувся у квітні) було дуже значущим. У ті ж дні своє послання до короля надсилає і Діонісій Балабан — з проханням "...о возвращении обещанных и законно нам принадлежащих имений монастырских, церковных"²¹⁶. Він трактував цю просьбу як умову "для водворения впреть спокойствия в Украине... и для утверждения в верном подданстве Войска Запорожского"²¹⁷.

Є дуже цікавий лист до короля самого Г. Гуляницького від 28 березня 1662 р. Він висловлює занепокоєність

тим, що "...его царское величество отрядил уже с огромными силами князя Ромодановского и... Ертищева"²¹⁸. Гуляницький попереджав, що "если бы случилось поражение, по причине малочисленности Войска Запорожского, то верно бы неприятель еще более ободрился и не думал бы о примирении"²¹⁹. Друга ж частина листа була присвячена тим подіям, про які йшлося в настановах Тетері, тобто про заворушення на Правобережжі. "Уведомляю и о том, что их милости паны шляхта и арендаторы собственных и наследственных имений в. к. м. притесняют козаков, верных воинов в. к. м., проливающих кровь свою за благо Республики; угнетают необыкновенными оброками, десятинами, поволовщинами, податями и другими тягостями и принуждают их к работам. Таким образом наносятся большие несправедливости нашему народу и ущерб вольностям нашим, дарованным договорами и конституцією на прошедших сеймах"²²⁰. Гуляницький повідомляв, що послі незабаром прибудуть на сейм "...для спасения народа руського и Войска Запорожского"²²¹. Цікаво, що одним із послів на сейм був Іван Богун²²².

Постанова сейму була надзвичайно жорсткою: "...Казачи, вследствие ложного донесения послов гетмана нашего запорожского, получившего универсал из нашей канцелярии, вопреки ясно выраженному постановлению прошлого сейма, учинили насилие тамошним обывателям: одних не допустили во владения их имуществами в собственных имениях, других насильственно выгнали из имений, которыми они уже владели, а имущества взяли сами, изгнавши законных владельцев, и захватили все доходы, как государственные, так и частные, с имений наших духовных и светских"²²³. Пункти щодо реєстру Війська Запорозького і повернення маєтків і церков, як "и все другие, напечатанные после сейма, также не должны иметь никакой силы"²²⁴. Також заявлялося: "...Будем уничтожать несправедливо выданные привилегии, а имения возвращать законным владельцам"²²⁵. Ці рішення ввійшли і в конституцію сейму²²⁶.

Депутати українських воеводств вимагали задоволення своїх претензій, але, “предвидя большия опасности, в такое весьма затруднительное для Республики время, как от царя московскаго, так и от союза войск наших, и от самих казаков”, погодилися визнати пункти сейму²²⁷.

В усьому, що сталося, звинувачувався Юрій Хмельницький: “...Зло произошло вследствие ложного объявления гетмана Войска Запорожского, который получил от нас универсал, а выдал свои универсалы, и грозно принудил выдти всех тамошних обывателей из их собственных имений”²²⁸. Тому тепер передбачалося, що “после уплаты жалованья коронному войску, при введении войск в Украину” повернуться і власники у свої маєтки²²⁹. Постанова сейму забороняла постій Війська Запорозького на Брацлавщині, а також вимагала, щоб у шляхетських маєтках та панських містах козаків не записували в реєстр²³⁰.

По суті, це була реакція, яку можна порівняти хіба що з ситуацією після Білоцерківської угоди, коли в Україну ринув потік польської шляхти, і це повернення призвело до розправ і до відповідного виступу з боку козаків. Дуже характерний наступний пункт: “...Все привилегии, выданныя на шляхетския имения, хотя бы оне были одобрены постановлениями сейма и розданы козакам в каком бы то ни было воеводстве, как недавно... так и прежде данныя, по первому требованию, по введению наших войск, должны быть уничтожены конституциею на сейме и отданы законным владетелям”²³¹. Можна припустити, що саме реальний союз козаків із конфедератами викликав таку паніку в королівському оточенні та серед шляхти, що вони вирішили піти на безкомпромісні заходи для знищення самого козацтва.

Отже, політика державницького угруповання зазнавала поразки. Спроби піти на компроміс, відмова від ідеї князівства Руського і бажання боротися лише за внутрішню автономію призвели до диктату з боку Речі Посполитої. Розгніваний Юрій Хмельницький, бачачи свою цілковиту неспроможність домогтися поступок від сейму, прагнув тепер лише одного: збройно розправитися з Лівобереж-

жям. В умовах запеклої боротьби з польською шляхтою на Правобережжі такий похід був самогубством. Мабуть, це було ясно більшості з гетьманових радників. Принаймні літопис Величка наводить таке свідчення: коли Ю. Хмельницький збирав військо для походу, “що давни старіи и заслужоніи полковники тогобочніи видячи, а жалуючи и прешлого недавного кровопролитія людского междуособного, отражали ему Хмельниченку, того намеренія... совітуючи, аби он, идучи путем покойного отца своего, не затівал нових речей, а, отринувши союз Полській и начинаемое з Самком междуособіе, придержался верне стороны Російской”²³². Але “он, младоумній, совіт тот уничтоживши, и полковников тих от ласки своєю и от урядов их (хоч не весма) отринувши, починил себе инних полковников легкомислних и его легкомислной воле последствовати изволивших”²³³. Таким чином, якщо вірити С. Величкові, у травні 1662 р. відбувається переворот в оточенні Юрія Хмельницького: державницьку партію відсторонено від влади чи принаймні від впливу на гетьмана.

Як ми вже згадували, військові дії на Лівобережжі розвивалися не за тим сценарієм, як хотілося б Ю. Хмельницькому. У серпні він відряджає І. Богуна до короля (який перебував у Жовкві) з листами, просячи військової допомоги. Зокрема, 13 серпня він писав королю: “Видя, что посторонний неприятель, москвитянин, безопасно свирепствует в украинских владениях в. к. м., п. м. м., и опустошает их в конец, я, по воле и приказанию в. к. м. ...желая оныя спасти, перешел с войсками Запорожскими на ту сторону Днепра, под Переяславль, надеясь на скорую помощь... Но на этот раз неприятель, собравши значительные войска, отразил нас силою, и мы, отступая, должны были перейти опять на эту сторону Днепра”²³⁴. Двома днями пізніше, 15 серпня, Хмельницький писав до короля, уже в повному розпачі: “Я так стеснен со всех сторон... что не могу ни отразить неприятеля, по причине недоброжелательства своих, ни пробраться в страны польския, в надежде на милостивое расположение в. к. м. И потому, если мне придется, для спасения

своей жизни, обратиться в Крым, то я припадаю к стопам величества в. к. м. ... в надежде, при ходатайстве в. к. м., найти у его милости, хана крымского, совершенную безопасность... ради милосердия Божиего прошу помощи у в. к. м., чтобы Украина не погибла вконец”²³⁵.

Справді, події розвивалися точно за сценарієм кінця гетьманства І. Виговського: невдала спроба старшини укласти договір з Річчю Посполитою на вигідних для Гетьманщини умовах, а внаслідок цього — дедалі більше невдоволення гетьманом серед козаків, непримиренна позиція Лівобережжя (яке не бачило за цих умов основи для об’єднання). Це була агонія, і будь-які військові успіхи (згадаймо Конотоп!) вже не могли змінити ситуації. Гетьманство Юрія Хмельницького було приречене.

Підтвердження цій моїй думці — лист гетьмана королю від 21 серпня, де повідомлялося про перемоги під Криловом і Бужином, після чого Ромодановський “едва с несколькими тысячами ушел в Лубны”²³⁶. Такі невдачі росіян ще поглиблювала запекла боротьба за владу між лівобережною старшиною. Однак і в цих умовах Ю. Хмельницький писав, благаючи про допомогу: “...У меня самого, несущего на слабых плечах своих такое тяжелое бремя, не достает ни сил, ни надежды удерживать в повиновении украинский народ, колеблющийся от малейшего ветра”²³⁷.

Але в Речі Посполитій відбуваються події, що унеможливають військову підтримку Хмельницького (як свого часу — Виговського). 28 серпня литовські конфедерати розстріляли гетьмана польного і скарбника Великого князівства Литовського В. К. Гонсевського разом з маршалком Жеромським²³⁸.

Слід зауважити, що листи Ю. Хмельницького до короля привіз І. Богун. Ця Богунова подорож мала для нього серйозні наслідки (а можливо, і для Юрія Хмельницького). Напевне, саме під час своєї місії Богун потрапив у немилість. У всякому разі, 27 листопада 1662 р. папський нунцій пише зі Львова: “Богун, що був на цьому сеймі як посол, за відкрите листування з московитянами, за наказом короля, — у в’язниці і, вважають, власним

життям заплатити за цю зраду”²³⁹. В історіографії, зокрема у В. Липинського, існує помилкова думка, що Богун був посаджений у Мальборк на початку 1662 р. Тепер ми знаємо точну (відносно) дату його арешту: листопад 1662 р. Того разу Богун не був страчений. Уже 27 січня 1663 р. Тетеря, тільки-но ставши гетьманом, дає наказ Гуляницькому, що їде до короля: “Просит Запорожское войско, дабы Богун, оскорбивший [его] величество, был выпущен со всем имуществом его и освобожден, и вместе с Г. Гуляницким, послом, возвратился к Запорожскому войску”²⁴⁰. А 26 лютого Тетеря дякує королю “за освобождение Богуна, который не нахвалится за это перед войском”²⁴¹. Дату підтверджує і лист королівської канцелярії від 2 березня, де вказується, що король наказав звільнити Богуна, який у цей час має бути у війську²⁴². Їхати Гуляницькому в Польщу треба було як мінімум днів десять. Потім кілька днів на розгляд прохання. Отже, Богун повернувся в Україну менше ніж за два тижні. Якби він справді був у Мальборку, це було б неможливо. Певно, він просто був затриманий у короля.

Взагалі, саме формулювання провини — образа короля — дуже незвичне, так само як і звинувачення у “відкритому” (тобто публічному) листуванні з “москалями”. Не зовсім ясно, що тут мається на увазі. Адже ще навесні 1662 р. Богун вів активні воєнні дії проти Ромодановського, а шанувальником російських воєвод він ніколи не був. Можна висувати багато припущень, що ж відбулося насправді. Одне з можливих пояснень — те, що в цей період старшина особливо наполегливо вимагає повернути православним володіння і кафедри, зайняті уніатами. Можливо, саме на цьому ґрунті Богун і виявив нестриманість, загрожуючи у випадку непоступливості поляків піти на спілку з Москвою, — що було розцінено як “образа”. Дивний сам факт, що Богуна не тільки звільняють на першу вимогу Тетері, а й майже відразу призначають наказним гетьманом, є згадки про численні “милості”, які він мав від короля.

Тим часом Хмельницький, нервуючи, вслід за Богуну посилає до короля Г. Лісницького. З ним 8 вересня

він передає лист, у якому повідомляє, що дав слово султану Селім-Гірею не залишатися в Росаві з союзними військами довше трьох тижнів, а потім перейти Дніпро і “остаточно знищити дуже ослабленого ворога”²⁴³. Але все це неможливо, доки не прийде військо від короля, а якщо воно затримається, орда піде в Крим, і гетьман буде змушений розпустити військо, бо “в мене і сил уже не стає”²⁴⁴. Хмельницький з відчаєм питає, де ж війська, обіцяні полоцькому стольнику²⁴⁵.

Це перша згадка про те, що в Україні нарешті з’явився Павло Тетеря (полоцький стольник), відряджений коронною канцелярією ще в лютому, тобто півроку тому. Можливо, поява в оточенні Ю. Хмельницького двох постатей, відомих своєю пропольською спрямованістю, саме в той час, коли він змінив свої симпатії, зовсім не була випадкова.

Я. Дашкевич у своїй статті про П. Тетерю, виходячи з того, що той повернувся в Україну в лютому 1662 р., вважає його натхненником походу на Лівобережжя, і це дає йому підстави називати майбутнього гетьмана борцем за соборність України.

Змушена зруйнувати цей стрункий логічний зв’язок. Справа в тому, що Тетері справді в лютому 1662 р. були дані інструкції з коронної канцелярії для поїздки в Україну²⁴⁶. Але він тоді не виїхав — чи, точніше, приїхав до України тільки у вересні 1662 р., коли похід уже закінчився провалом. Свідчить про це сам “полоцький стольник”. 13 вересня 1662 р. у листі до короля він скромно пише, що “с великою смелостию и с опасностию жизни прошедши украинские страны”, зупинився в таборі біля Росави²⁴⁷. А своєму покровителю М. Празмовському Тетеря доповідав у той же день ще образніше: “Бросив обоз... на коне, среди угрожающих со всех сторон опасностей я прошел украинные страны и остановился в обозе” Хмельницького²⁴⁸. Цілком можливо, що подорож і справді була небезпечна. Принаймні польський король ще в червні 1662 р. був змушений спростувати звістку про загибель Тетері: “Живий уроджений

Тетеря, і дасть Бог, ще довго житиме, такий потрібний наш слуга”²⁴⁹.

Чому поїздка Тетері відкладалася майже півроку? Можливо, це було викликано зміною настроїв у королівському дворі. Після посольства Ю. Хмельницького у Варшаві не хотіли більше чути про Гадяцьку угоду і нові вимоги козаків. У квітні 1662 р. було прийняте категоричне рішення сейму, яке анулювало гетьманські універсали і відкинуло всі розмови про повернення церков і припинення панських утисків щодо козаків²⁵⁰. За цих умов місія Тетері втрачала сенс. Інша справа — восени 1662 р., коли ситуація докорінно змінилася.

Становище у війську Тетеря описував так: “Тут я нахожу много безпорядков, ибо сам гетман — человек усердный и благонамеренный; но войско — непослушно, безразсудно упорствует в неповиновении; от этого... пан гетман терпит великия неприятности. Но если бы исполнение было таково, как его желание, то, без всякого сомнения, безразсудные понесли бы надлежащее наказание”²⁵¹. Тетеря поширив у війську Хмельницького чутку, що швидко прибуде С. Чарнецький з військом, — чому всі були дуже раді, а особливо орда²⁵². І тепер Тетеря благав короля і канцлера, щоб Чарнецький справді прийшов — інакше, як він боявся, “...то Боже сохрани, чтобы дела украинские не пришли к конечной гибели”²⁵³. Але, як ми вже згадували, військова допомога з боку поляків у час, коли конфедерація поставила Річ Посполиту на грань громадянської війни, була неможлива.

За цих обставин Юрій Хмельницький хоче добровільно скласти гетьманські повноваження. Уперше ми довідуємося про це з повідомлення Г. Лісницького, в якому той від імені Юрія просив, “чтобы е. к. м. благоволил простить его как человека молодого, следовательно, не способного по своим силам и притом разоренного большими подарками, которые он дал теперь татарам... и позволил ему сложить булаву; ибо он не может более исправлять эту должность, столь многотрудную”²⁵⁴.

Не менш цікавий той факт, що Лісницький попереджав поляків про можливу спілку козаків із татарами

(чутки про це ще з зими жахали Корону). "...Татары уговаривают всю Украину, чтобы она отторглась от Республики и, отдавшись в покровительство хана, а вместе и Порты, искала там своей безопасности и целостности. Доказывают явно, что Польша спасать ее не хочет и не может; ибо поляки сами враждуют между собою у себя дома; что войско не слушает короля, и что если бы татары не приходили к ним на помощь, то они давно бы уже погибли. Такими и этим подобными увещаниями они легко могут увлечь чернь, которая сама охотно склоняется к такому союзу, однажды уже вкушенному"²⁵⁵. І Лісницький підкреслював, що цьому можна запобігти, тільки якнайшвидше приславши війська в Україну, — про це "не для себя, а для спасения государства от гибели просит короля в. к. гетман запорожский"²⁵⁶. Ця ж звістка з посиленням на Лісницького була передана 19 жовтня зі Львова: орда вимагає, "щоб козаки з усією Україною піддалися турецькому цесарю, тому що вони не матимуть допомоги від поляків. Хмельницький благає якнайшвидше прислати війська на Україну, побоюючись, щоб орда... не осідлала козаків. Заявив також Хмельницький, що покладе булаву, якщо від наших не буде незабаром допомоги, і щоб на нього не звертали, якщо Україна потрапить у турецьке ярмо"²⁵⁷.

За спиною Лісницького стояв Тетеря. Він так і писав королю 29 жовтня, що доповів про українські події через Лісницького²⁵⁸. Тетеря був розлючений, що поляки вчасно не допомогли Ю. Хмельницькому. А тепер, на його думку, вже пізно допомагати: "...Прошла счастливая пора, вместе с исходом военного времени и с наступлением осенних непогод"²⁵⁹. Його особливо гнівило те, що в очах козаків і орди він виявився базікою, який наобіцяв поміч коронних військ: "Я вже мовчу, з якою похвалою відгукуються про мої обіцянки, оголошені від імені в. к. м."²⁶⁰. В листі до польського резидента Я. Свідерського Ю. Хмельницький також докоряє за невиконані обіцянки прислати 10 тисяч польського війська²⁶¹.

Як засвідчує Тетеря, військо опинилося у вкрай важкій ситуації, тому що орда вимагала винагороди, "назна-

чая себе на провианты, без повеления пана гетмана, целые города и волости, разбойничая на постоянных дворах, грабя и убивая людей; теперь решились мы, не ожидая более сомнительной помощи коронных войск, двинуться из Росавы за Киев, к тому месту, где Десна соединяется с Днепром: ибо лучше желаем подвергнуть опустошению те области, которые пребывают в постоянном упорстве и ослеплении, нежели те, которые с незапятнанною верностью хранят присягу, данную в. к. м.”²⁶².

Літопис Величка теж пише: “Орда... як прешлого так и сего літа, труди свои сами собі ясиром Украинским добре заплативши, свободно одійшла до Криму”²⁶³.

Однак після відступу татар, на думку Тетері, виникла інша проблема: “...Втрата любові вождя до війська, а війська — до вождя”, причому військо “не хоче більше залишатися під його проводом”²⁶⁴. Тетеря скаржився, що йому дуже важко пом’якшувати ситуацію, впливаючи на “роз’єднані уми з обох боків... увесь тягар цього труду впав на мою голову”²⁶⁵. Він запевняв коронного канцлера, що всіляко переконає козаків за Юрія Хмельницького, але це дуже важко робити “з таким гордим і впертим народом”²⁶⁶. Тетеря погрожував козакам, що коли вони змістять Юрія, то “знайдуть власну погибель... Бо неможливо, щоб пан Хмельницький, багата людина... не намагався їм відплатити”, найнявши орду²⁶⁷.

Можна не сумніватися, що хитрий і розумний правник Тетеря, збагнувши, що становище Ю. Хмельницького в Україні вкрай слабке, відразу ж побачив для себе запаморочливі перспективи. З огляду на його давні зв’язки з М. Пражмовським, канцлером коронним, Тетеря міг розраховувати на підтримку у Варшаві. (Пізніше, влітку 1664 р., Тетеря писав Пражмовському, що віддавна вважає себе “слугою дому вашої милості”²⁶⁸. Він, як і раніше, був на службі в поляків: у листі до короля просив надіслати платню за останню чверть року²⁶⁹, а Пражмовському нагадував про пенсію²⁷⁰).

Однак у Речі Посполитій на можливі зміни керівництва на Правобережжі дивилися з великим побоюванням. Характерний лист канцлера Великого князівства Литов-

ського К. Паца литовському підскарбію від 10 листопада 1662 р. Міркуючи про перспективи вгамування конфедерації, він писав: “Україна дуже все плутає, адже ні гетьман тамтешньому війську, ні військо гетьманові не довіряють; побоюються, щоб відмова Хмельницького від булави не принесла якогось сум’яття”²⁷¹. В умовах конфедерації, що вже призвела до загибелі вищих чиновників Великого князівства Литовського, козаки Правобережжя ставали дуже важливою картою. У докладному огляді про “становище польських справ” від 18 листопада 1662 р. французький посол на сейм де Анжеон, згадуючи всю історію Хмельниччини, доходив висновку: “Козаки не довіряють вищій польській шляхті, тому що між тими немає жодного, хто б не володів маєтками у час, коли вони підняли бунт проти Польщі... Поляки постійно намагаються повернутися в їхній край; ще й тому козаки завжди з королем і двором; вважаю, що, якби хотіли їх використати, можна було б від них очікувати великої послуги”²⁷². Французи, які мріяли за підтримки королеви Марії Людовіки домогтися прижиттєвого призначення французького кандидата наступником польського престолу, були вкрай стурбовані протистоянням короля й магнатів і, як і Владислав IV, бачили в козаках можливих союзників для зміцнення королівської влади. Корону не могли не турбувати контакти, які старшина мала з конфедератами (про що йшлося вище). Такі зносини продовжувалися і наприкінці 1662 р., коли до маршалка конфедерації прибув посол “від й. м. пана гетьмана запорозького” із проханням військової допомоги Україні²⁷³.

Тетеря вів дуже хитру гру. З одного боку, він залякував двір планами татар: “Орда очень желает занять Украйну, которая охотно готова на это согласиться, тем более, когда в этих странах татары, при их могуществе, не перестают действовать с своею партиєю”²⁷⁴. З іншого боку — звинувачував поляків у тому, що вони загубили всю справу, не надіславши військової допомоги: “...У меня нет средств удержать от падения дела Украйны, тем более что не явилась обещанная помощь, от которых зависело все спасение”²⁷⁵. Тому Тетеря просив від-

кликати його з “цієї країни”, тим більше що він не доставав платні²⁷⁶. А становище у війську Тетеря описував так: Хмельницький “втратив прихильність” до козаків і в них збудив “велику до себе недовіру”²⁷⁷.

Через двадцять днів Тетеря відгукувався про Ю. Хмельницького з осудом: “...Видя смуты, обуревающие начальство, открывая первейшую причину всех затруднений в лице самого пана гетмана... что он, не успокоив смятения, решился на дело, не сообразное с настоящими бурными временами. Ибо в весьма близком соседстве находится неприятель и равные ему враги — заднепровцы; притом близость домашнего змея — побратимца не внушает излишней доверенности... гетман и войско потеряли взаимно расположение друг к другу”²⁷⁸. Тетеря зображував себе головною силою, яка перешкоджала Ю. Хмельницькому зректися гетьманства. Він писав, що гетьман “постоянно пребывает верным и доброжелательным. Но... всячески хочет отказаться от настоящей должности”²⁷⁹. Тетеря ж нібито наполягав, щоб Хмельницький зберіг булаву “по крайней мере до тех пор, пока дела в Украине не придут в более спокойное состояние”²⁸⁰. Він переконував, що гетьман прагнув його від’їзду з України, “...чтобы иметь более удобный случай сложить булаву и уехать из этого края...”, і він, мовляв, залишився тільки заради того, “чтобы удержать его милость, пана гетмана”²⁸¹.

Незбагненне лицемірство, з огляду на те, що менш ніж через місяць Тетеря спокійнісінько забере булаву з рук Ю. Хмельницького. Але навіть заїкатися про таку перспективу, не впевнившись у цілковитій підтримці Корони, Тетеря не хотів. І лише наполегливо просив платні: “...Если не получу к празднику (до Різдва — *Т. Я.*), то никаким образом не буду в состоянии оставаться здесь более”²⁸².

20 грудня Тетеря знову писав королю: “Совершенно несправедливо донесение какого-то лица, что меня... избирают в гетманы; потому что его милость, теперешний пан гетман, остается еще в своем звании”²⁸³. Навпаки, Тетеря, посилаючись на вільні традиції Війська Запоро-

зького, вважаю, що до складення булави Юрієм Хмельницьким “как гадать, так и спорить о том, кому достанется булава, не следует”²⁸⁴. Він дуже боявся, що будь-яке втручання чи тиск на козаків можуть спровокувати його передчасну загибель, — і хоча його смерть “мало засмутила б Республіку”, тоді могли б виникнути “нові ускладнення”²⁸⁵. Тетеря запевняв короля, що той буде вчасно поінформований, якщо справа дійде до обрання нового гетьмана, “а если бы оно пало на меня, то, без сомнения, оставалось бы нерешенным до получения явного согласия и утверждения его королевской милости”²⁸⁶.

Коли відбулася зміна влади на Правобережжі? Перше свідчення — лист самого Тетері до Якіма Сомка (а не до короля) від 15 січня 1663 р., у якому той повідомляв, що його обрано гетьманом, і просив “з нами звестися, абысь рачил людей разумных и уважных зослати, будучи певен, же при вшеляком безпеченстве и в целости до вашности... повернут”²⁸⁷. Цікаво, що Тетеря звертається в цьому посланні до Сомка — “мні велце ласкавый пане швакгре”²⁸⁸. Отже, на той час новоявлений гетьман був уже одружений з Оленою Хмельницькою²⁸⁹. 20 січня Ф. Лодиженський писав, що по дорозі в Охтирку зустрів капітана Батюшкова з Переяслава. Той передав новину, що “Юраска Хмелницкой гетманство с себя сдал, хочет постритца, а обрали де на его место гетмана Павла Тетерю”²⁹⁰. Наступного дня ця ж звістка прийшла до росіян із Груні²⁹¹. 22 січня про це довідався Г. Ромодановський від Я. Сомка і від Г. Косагова²⁹².

В літописі Дворецьких записано 16 січня: “Юрий Хмелницкий, в прошлом року видячи чуд Божий, чернцом зостал, в покуту удався... Павел Тетера по нем у Чигирині гетманом зостал, болший згубца и разорител всей Україні... увесь дух лядзкий, и на лядзкую руку всю Україну он хотів подвести”²⁹³.

Нарешті, є свідчення учасника подій — польського резидента в Чигирині Я. Свідерського. 26 грудня він повідомляв, що “старий вогонь страшно розгорається в Україні” і що все має вирішитися на загальній раді після Водохреща. Свідерський пророкував гостру боротьбу за

булаву між чотирма кандидатами: Тетерею, Гуляницьким, Ханенком і Дорошенком²⁹⁴. А 18 січня 1663 р. він уже писав про раду, яка пройшла спокійно. Основна боротьба розгорнулася між Гуляницьким і Тетерею; останній переміг, на радість Свідерському²⁹⁵. Нарешті, Я. Сошко повідомив Г. Ромодановського, що рада відбулася 11 і 12 січня — “...в Чигирине у всех заднепрских полковников. И на той де... раде Юрас Хмельницкой гетманство здал; а на ево место выбрали в гетманы Павла Тетерю, а Хмельницкой де хочет постритца”²⁹⁶.

Усе це доводить безсумнівність січневої дати обрання Тетері і помилковість думки Я. Дашкевича, що той став гетьманом ще в жовтні. Адже Тетеря всі ці місяці не тільки не “мовчав”, про що пише Дашкевич, а навпаки, як ми пересвідчилися, засипав листами королівський двір. Так відверто брехати, а до того ж вимагати платні, вже будиши гетьманом, Тетеря навряд чи зважився б.

Тому ми не згодні з думкою Я. Дашкевича, що Тетерею обрали гетьманом у жовтні, “без дозволу і навіть усупереч волі короля, який хотів зберегти безвладного Юрія в ролі маріонетки”²⁹⁷. Те, що Тетеря скористався своїм становищем королевого посланця для підготовки ґрунту для свого обрання, не викликає сумнівів. Але це аж ніяк не подвійна гра. Справа в тому, що в Польщі насправді не могли прагнути, щоб гетьманом залишився Юрій Хмельницький, — той занадто часто ставав “маріонеткою” якраз не пропольських сил. Можливо, обрання Тетері і стало для Варшави несподіванкою, але радше приємною. От кого в Польщі дійсно боялися, то це І. Виговського, адже колишній гетьман, а нині воевода київський, не тільки не належав до “пропольської партії”, як пише Я. Дашкевич, а навпаки, був її супротивником, у чому ми багато разів пересвідчувалися.

Юзефович, як очевидець, описував реакцію поляків: король проводив у Львові решту зими, коли несподівано прибув з України посланець із листами: Павло Тетеря повідомляв, що його обрано козацьким гетьманом на місце Юрія Хмельницького, який законно відступився, і

тепер він просить короля, як свого пана, підтвердити вибір²⁹⁸.

Коховський писав, що Ю. Хмельницький скликав вірну йому старшину в монастир під Корсунем, де оголосив про свій намір постригтися, посилаючись на те, що він занадто молодий і в нього немає такого військового щастя, яке було в його батька²⁹⁹. При цьому нібито радив старшині піддатися Туреччині, щоб уникнути повернення в тиранію польських панів³⁰⁰. З огляду на недавню спілку Ю. Хмельницького з ханом, такі припущення досить правдоподібні.

Але є ще цікавіше джерело, яке висвітлює події докола зміни гетьманської влади. Представник папського престолу повідомляв зі Львова 15 січня 1663 р., що реальним претендентом на булаву в грудні 1662 р., так само як і восени 1660 р., був І. Виговський. А за спиною і воєводи київського, і Хмельницького стояли татаро-турецькі сили. “Хмельницький, сумніваючись, що зуміє довго користатися заступництвом татар, які вже багато місяців підтримували його проти переслідувань багатьох старшин, вирішив добровільно зректися влади і скликав загальну раду... Багато хто претендує на цю посаду, серед них — Виговський, пов’язаний з татарами, його легко могли б обрати, на невдоволення королівського двору... оскільки, як відомо, Виговського підозрюють у тому, що він підказав туркам думку про відділення України від Польщі, щоб зробити її воєводством, як Молдавію і Валахію”³⁰¹. Інше повідомлення представника папського престолу, також зі Львова, тижнем пізніше підтверджувало ці новини: “З України надійшли звістки, що Хмельницький... вирішив відмовитися від керівництва козаками; є чимало претендентів; вважають, що ця посада буде передана Виговському, воєводі київському. Того, однак, підозрюють, що він підтримує постійний зв’язок із самими турками і запропонував їм відокремити цю провінцію від Польщі та зробити її князівством, що не може добре сприйматися...”³⁰² Ці дані особливо цікаві напередодні старшинської змови 1664 р. і ще раз спростовують дум-

ку тих істориків, які сумніваються, наскільки реальною була в ній роль Виговського.

На активний вплив кримсько-турецького чинника вказує і повідомлення Свідерського, що Тетеря перед радою їздив до татарського султана, і орда надіслала на вибори Батирчу-мурзу, якому деякі полковники навіть пропонували стати в коло. Автор не схильний бачити в цьому свідчення якоїсь не залежної від Польщі політики Тетері, це лише данина реальній силі згаданого кримсько-турецького чинника.

Сам Юрій Хмельницький написав королю тільки 27 січня 1663 р., тобто явно постфактум. Він коротко інформував, що змушений був скласти булаву через відсутність допомоги³⁰³.

Тетеря взагалі зважився написати своїм польським заступникам лише 1 лютого, відряджаючи до короля Г. Гуляницького (лист передано королю у Львові 21 лютого), хоча поляки вже знали про все 5 лютого³⁰⁴. Новий гетьман так описував події: "...После добровольного сложения гетманского сана его милостию, паном Юрием Хмельницким, с единогласия старшин и черни всего Войска Запорожского, почти против моей воли, я должен был принять это тяжелое и, можно сказать, опасное бремя. Должен был принять, страшась уклоняться от обязанности, возложенной на меня в. в. к. м., п. м. м., и отчасти желая предупредить, чтобы эта новость не повлекла за собою... какой-нибудь опасности и, сохрани Боже, смятений... я сделал то, что и перемена правления кончилась миролюбиво, и в Украине, которой грозила опасность со стороны заднепровцев, с Божиею помощью, моими усилиями водворился порядок"³⁰⁵.

Така поведінка Тетері — те, що він приховував свій шлях до влади, і те, як він зображував себе мало не змушеним узяти булаву, — доводить, що він не був упевнений у позитивній реакції поляків. За свідченням Коховського, Тетеря послав у Варшаву значну суму коронному стражникові С. Лещинському, заручившись таким чином підтримкою цього сенатора та деяких інших³⁰⁶. Трохи пізніше, 26 лютого, новий гетьман знову пише до ко-

роля: з листів йому стало зрозуміло, що король хотів, “чтобы до прибытия коронных войск не было никакой перемены в правлении гетманства Запорожского”, а вже якщо таке станеться, то тільки на користь кандидата, прихильного до короля³⁰⁷. “...но промыслом Божиим, по усиленным просьбам войска, этот тяжелый сан не миновал меня. Я не хотел бы идти на такое мучение, но, раз посвятивши себя на служение в. в. к. м., я готов жертвовать спокойствием и здоровьем своим за достоинство в. в. и за целость отечества”³⁰⁸.

Старшина все-таки висунула Тетері низку умов. Насамперед це стосувалося церковного питання, рішуче відхиленого сеймом. У своєму першому ж листі до короля Тетеря просить “возвратить церкви, несправедливо отнятыя униатами, а между тем обещанныя формальными присягами и постановлениями сейма. Благоволите возвратить, не стесняя моей совести, которою я должен был обязаться войску, и не подвергая опасности моей жизни”³⁰⁹.

У наказі Гуляницькому теж говориться, що Тетеря, “получив гетманскую булаву, обязан присягою стараться об отдаче церквей к Короне и Литве... забранным униатами”³¹⁰. Наказ також передбачав, щоб православним були віддані кафедра та єпископія Перемишльська з усіма маєтками, щоб був затверджений привілей київського православного митрополита³¹¹; “чтоб Запорожскому войску король оставил давния привилегии и свободы”³¹². Посол мав також просити, щоб король не вважав ворожим щодо Польщі поновлення дружби з ханом, та окремо — про звільнення Богуна³¹³. Взагалі відрядження в Польщу головного конкурента на минулій раді явно не випадкове. Гуляницький на той час мав велику вагу. Цікаве свідчення невідомого поляка зі Львова, у якого полковник зупинився влітку 1663 р.: “Це впливова людина, він був нині кандидатом на булаву”³¹⁴.

Розглянемо програму Тетері-гетьмана, як її подає Я. Дашкевич. Він виокремлює такі пункти:

- повага до привілеїв козацтва і гетьмана;
- вирішення церковного питання;

- дозвіл на самостійні дипломатичні зв'язки з Молдавією та Валахією;
- початок мирних переговорів між Польщею і Росією;
- підготовка походу на Лівобережжя (мета — соборність України);
- гарантування допомоги татар як підтримка режиму Тетері.

Що стосується церковного питання, то, як ми вже згадували, у цьому Тетеря був швидше заручником волі старшини, ніж новоявленим борцем з уніатами.

Щодо походу на Лівобережжя. Загалом у цій ідеї не було нічого нового. Ще І. Виговський ходив проти повсталих лівобережних Полтавського і Миргородського полків, дві невдалі спроби повернути Лівобережжя робив Ю. Хмельницький. І навпаки, повернути під єдину владу Правобережжя намагався І. Брюховецький. Якщо розглядати саму по собі спробу об'єднати українські землі під єдиним правлінням як ознаку мислення категоріями соборності, то яскравими прибічниками такої соборності виявляться Г. Ромодановський, І. Брюховецький, Ян Казимир і, звісно, Олексій Михайлович. Нам здається, що набагато вірогідніше трактувати прагнення Тетері розпочати військовий похід на Лівобережжя як спробу відійти від власних, “правобережних” проблем — відмови поляків повертати церкви, утисків від польських панів і коронних військ тощо. До того ж у розмові з Дедеш-агою, який пропонував змінити межі гетьманської України, щоб “польська нога не доходила до Горині, як розмежував покійний пан Хмельницький”³¹⁵, Тетеря безсоромно висловився про діяльність Богдана Хмельницького задля Гетьманщини “до Холма і Галича”: “...За те, певно, Бог і не благословляє Війська Запорозького, що покійний батько мій (тобто батько його дружини. — Т. Я.) віддав у рабство неповинних людей, а інших піддав мечу”³¹⁶.

З цього ж погляду підтримка Тетерею ідеї мирного договору між Річчю Посполитою і Росією не здається нам позитивним чинником для України. Нижче ми докладно розглядатимемо хід російсько-польських переговорів. Але в 1662 р. полоцький стольник, такий близь-

кий до королівського двору, не міг не знати, що практично відразу після Чуднівської угоди Росія втратила інтерес до українських земель і погоджувалася поступитися як мінімум Правобережжям в обмін на сіверські та смоленські землі. Таким чином, якби Тетеря щиро хотів повернути Лівобережжя, він не міг прагнути російсько-польського миру. Навіщо був цей мир Тетері? Він відверто писав королю, що коли б угоду було укладено, “тогда и заднепровцы, не надеясь более на московское покровительство, волей или неволей должны были бы поклониться”³¹⁷. А через рік він так пояснював необхідність миру з Москвою М. Пражмовському: “Я предлагаю мир с Москвою как средство к надежному усмирению Украины; потому что с пресечением таким образом покровительства, к которому прибегают бунты, пресекался бы вместе с тем для народа и повод — слепо броситься в своеволие (тогда у него не было бы надежды на покровительство)”³¹⁸.

Я. Дашкевич вважає гнів ображеного Тетері з приводу відрядження І. Мазепи з гетьманськими клейнодами доказом його турботи про привілеї і шанування козацтва. Особисто нам у цьому епізоді бачиться лише честолюбство нового гетьмана і побоювання “впасти лицем у багно” перед козаками. Тетеря ображено писав 2 травня королю: “...Царь московский посылает (теперь же) к заднепровцам, со знаками сана, человека великого, какого-то князя, нам будет вручать их пан Мазепа, персона столь маловажная...”³¹⁹

Що стосується використання Тетерею татар для підтримки свого режиму, то не варто сприймати всерйоз присутність кримських представників на раді. Швидше за все це була лише протидія тим козацьким лідерам, які у своїй політиці справді спиралися на орду (П. Дорошенко, М. Ханенко та ін.). У цьому аспекті дуже показовий лист татарського султана Селім-Гірея Янові Казимиру, у якому той поздоровляв короля з приходом до влади Тетері, що точно буде вірний польському королю³²⁰.

Щодо плану Тетері про перетворення Гетьманщини, який він подав полякам улітку 1664 р., по суті, звівши

Україну до автономного староства, докладно розповімо нижче.

Я. Дашкевич відносить до групи “однодумців” Тетері Г. Лісницького, Г. Гуляницького, О. Гоголя та інших. Безумовно, Тетеря шукав підтримки серед старих полковників, які користувалися величезним авторитетом. До речі, одруження з удовою Д. Виговського, донькою Б. Хмельницького Оленою, теж має розглядатися в цьому руслі. Але питання в іншому: як усе-таки ставилися до Тетері ці старшини? Ми змушені констатувати, що всі вони, а також його дружина, одноставно виступили проти нового гетьмана вже через кілька місяців після його обрання. Першим епізодом у низці нескінченних повстань став бунт І. Поповича. Цілком можливо, що поштовою було те, що Тетері не вдалося виконати обіцянок, даних старшині при обранні, зокрема питання про уніатське майно. Цікаво, що, коли Г. Гуляницький у березні повернувся від короля, військо було “роздратоване ненадійністю повернення церков”³²¹.

Таким чином, прихід до влади Павла Тетері — щирого і послідовного прихильника Польщі, людини надзвичайно честолюбної, корисливої та безпринципної, хоча, безумовно, розумної, обдарованої і блискуче освіченої, — став важким ударом для долі Гетьманщини. Літопис Величка пише про нього: “...Рожаю шляхетного Козакоруского, в науці писменной цвечоній, и во всяких речах беглій...”³²² Дуже характерне повідомлення представника папського престолу зі Львова про зміну влади в Україні: “...Не було певності, хто має змінити Хмельницького на посаді генерала козаків, ще й через побоювання, що ця посада от-от дістанеться Виговському, воеводі київському, людині непевній, що має тісні контакти з турками. Відомо, що одноголосно був обраний якийсь Тетеря, вождь козацький, що був у цьому війську офіцером канцелярії. Це підтверджує його добрі якості і прихильність до його величності... його шанобливо називають таємним католиком, з чим пов’язані великі сподівання королівства. Тому він одержав цю нову посаду з надзвичайною радістю, вважаючи її підґрунтям для ста-

білізації та примирення народів усієї України з Короною... Тетеря, перед тим як прийняти командування, хотів дати клятву від себе і своїх козаків про цілковиту покору королю і Речі Посполитій”³²³.

Як розумна людина, Тетеря міг здогадуватися, що в Польщі на поступки козацтву йти не збиралися. А отже, щоб невдоволення на Правобережжі не переросло негайно у відкритий бунт, козаків належало відвернути ідеєю об’єднання Гетьманщини. Гетьман розглядав усі можливості: угоду з Сомком, військовий похід чи російсько-польське перемир’я. Тому відразу після ради відрядив посланників до татарського хана, до молдавського господаря, до Якіма Сомка й у Запорожжя. У листі від 23 лютого він писав королю: “...Я, облеченный в сан гетмана, со всею старшиною Запорожского войска, все свои заботы устремил на то, чтобы присоединить Заднепровье к владениям в. к. м. ...Я разузнал, что сам Самченко готов склониться, если бы только был обнадежен в. к. м. ... Он сам письменно предлагает мне покорность, но с тем, чтобы (король і Річ Посполита — *Т. Я.*) не преследовали его местию”³²⁴. Він просив запевнити Сомка “действительным документом, и тем же утешить Запорожье, ибо оно, не отвечая ничего противного на мое письмо, искренне желает того же. О, когда бы Господь Всевышний соединил их, разрозненных, без всякого кровопролития, счастием в. к. м., а. м. м. ...и моим посильным старанием”³²⁵. Тетеря в настановах своєму послу до короля А. Сельницькому просив Корону написати і до запорожців і навіть радив, які саме вирази варто вжити: “...Как предки наши... высоко ценили тех людей, из которых образуется мужественное рыцарство, и ущедряли их правами свободы, так и мы, шествуя по следам предков наших, и проч. ...”³²⁶

Але в листі М. Пращмовському від того ж числа Тетеря сам зауважував: “Однако же всем этим прикрасам верить еще не следует, хотя паны заднепровцы делают все это торжественно, а между тем медлят; но нужно, если не для них, так для других (ибо не знаешь, что кто думает), сомкнуть войска на Украине; потому что в против-

ном случае Украина, при вступлении войск того или иного неприятеля, должна будет подать руку превышающей силе”³²⁷. У настановах А. Сельницькому теж говорилося: “Хотя заднепровцы и уверяют меня в дружбе, но я, не полагаясь на эту наружность, смотрю на них внимательным взором: боюсь, чтобы под видом обещанной дружбы, внезапно напавши с москвою, не учинили вреда”³²⁸. Тому він вважав за необхідне термінову військову допомогу коронних військ — інакше “Украина волею или неволей, с наступлением сил, несомненно распрощается с е. к. м.”³²⁹.

У приписці до листа Празмівському гетьман пропонував і третій шлях. “Ваша королевская милость, пан мой милостливый, изволишь сделать благочестивое дело, если вступишь в переговоры с его милостию царем московским. Смотри на него, Заднепровье остается в холодном расположении к присоединению и не склоняется к повиновению в. к. м. А если бы Господь Бог даровал мирный конец, тогда и заднепровцы, не надеясь более на московское покровительство, волей или неволей должны были бы поклониться”³³⁰.

Тетеря попереджав Корону про небезпечну політику Криму. Татари чинили страшні спустошення в Україні. “Трудно рассказать, какие бесчинства и продерзости творит орда... она не только сдирает с бедных людей имущество, даже мучит их”³³¹. Тетеря просив дати хоча б 10 тисяч коронного війська, “не дожидаясь весны, прежде, нежели хан со всеми силами вступит в Украину”³³². Гетьман повідомляв, що орда до того ж заборонила без дозволу хана посилати послів до короля, і коментував: “Легко догадаться, что его милость хан крымский ничего другого не желает, как только господствовать над Україною, от чего да сохранит нас Господь Всевышний”³³³.

Як тим часом розвивалася боротьба за владу на Лівобережжі? Невдалі бої з Юрієм Хмельницьким і наступ орди затягли рішення питання про раду. Москва не квапилася. Як ми побачимо далі, вже восени 1662 р., втомившись від тяжких воєн, вона була готова згодитися на

вічний мир з Польщею навіть ціною відмови від Лівобережжя.

Але про це, крім дипломатів і найближчого оточення царя, ще ніхто не здогадувався. Ромодановський, як ми вже знаємо, налагодив тісні контакти і взаєморозуміння з Брюховецьким. 10 листопада Мефодій писав у Москву, що, згідно з царським указом, "...Ромодановский постановили с гетманом кошевым, что быти было раде в Полтаве, и посылали они к наказному гетману, к Якиму Самку, и к полковником, чтоб они на раду в Полтаву ехали; и наказной де гетман Яким Самко на тое раду не поехал, и к... полковником универсалы свои розослал, на раду ехать не велел; и... полковники, боясь его, Самка, на раду не поехали"³³⁴. Брюховецький зупинився у Гадячі, очікуючи указу, Ромодановський пішов у Білгород по запаси, а Сомко писав до царя, "чтобы велели его от старшинства уволнить и прислати нашего царского величества боярина, чтоб, все Войско Запорожское сведчи вместе, учинили полную генеральную раду"³³⁵. Цар наказав Ромодановському з військом "...для обранья совершенного гетмана учинити полную генеральную раду в Лубнах, по Переяславским новопоставленным статьям... а учинити б раду вскоре, покаместа Днепр не стал; а на той раде указали мы... быти..." Мефодію, Сомку, Брюховецькому, полковникам, осавулам, сотникам та ін.³³⁶. У випадку, якщо Сомко не зміг би сам приїхати, він мав послати когось замість себе. Мефодію належало благословити новообраного гетьмана, прийняти в нього присягу, а Ромодановський мав йому вручити прапор і булаву³³⁷.

Проте ніяких даних про призначення ради немає. На початку січня Сомко написав у Москву, не торкаючись питання щодо обрання гетьмана, скаргу на розорення, які чинять царські солдати, — "чего не привыкли терпеть, помилуй Господь, чтоб междуособия между собою не было"³³⁸. Описавши "достоверно все неправды и обиды, которые бедным нищим людем, мещаном переясловским, от ратных людей чинились...", Сомко просив, щоб цар "велел указать на тех ворах и ту самовольность велел смирить, чтоб и вперёд им с нами, а нам с ними дал

Бог жити смирно и єдинодушно служити вашему царському пресветлому величеству”³³⁹. Отож Сомко продовжував свою політику скарг, незважаючи на те, що цим тільки псував свої й так не дуже добрі стосунки з воєводами.

В другій половині січня на Лівобережжя прибуває Федір Лодигенський. Його зустрів полковник Данило Пісоцький від Брюховецького і поінформував про події на раді в Ніжині, що стало цілковитою несподіванкою для росіян. “А в Нежине де у Василья Залатаренка была рада, толко не со всеми полковники, половина де полковников на раду не поехали, а были де на раде толко нежинской, он, Василей, да прилуцкой, да черниговской, да стародубской... А не поехали де... на тое раду полковники лубенской, да миргороцкой, да платавской, да зинковской, и Екима Самка не хотят на гетманство: толко де они одною своєю половиною выбрали в гетманы Екима Самка. А Василей де Залатаренок, помирясь с Екимом Самком и обрав его в гетманы, и животы свои все перевез в Нежин из Путивля”³⁴⁰.

Є офіційний лист “Ніжинської ради”, підписаний полковниками: ніжинським — В. Золотаренком, переяславським — А. Щуровським, іркліївським — М. Попкевичем, чернігівським — О. Силичем, прилуцьким — Д. Чернявським і київським — С. Третяком³⁴¹. У ньому старшини просили від царя військової допомоги й іменували Сомка гетьманом³⁴².

Напевно, примирення Сомка з Золотаренком відбулося під впливом зближення Брюховецького з Ромодановським і реальної загрози з боку крайнього анархо-запорозького крила. Дуже цікаве свідчення Самовидця: протягом усієї зими Золотаренко продовжував писати в Москву листи зі звинуваченнями Сомка і навіть склав план убивства гетьмана і його прихильників у Батурині³⁴³. Однак козаки були категорично проти цього плану, а старшини умовляли Золотаренка, щоб той не довіряв Брюховецькому, який ненавидить городову старшину. Тоді полковник відрядив до Ромодановського своїх людей з подарунком воєводі. “Аже посланці застали князя Ромо-

дановського у Зінкові, где и запорожці на тот час у князя были, которій подарок оного всім князь принял, яко тот человек, же и своего много мѣт. А запорожці зась, подпивши, свой замысл явне открыли, же на усю старшину городовую великіе похвалки оних вибити, а найбольшей на Сомка и Васюту... Которіе посланці, повернувши, оному ознаймили, же порожня оному надія на князя и на запорожцое, же зле мислят, не тилко гетманом быти, але и о здоровю его и худобі совітуют. И в тот час почал старатися о приязнь з гетманом Сомком, которую учинили и... присягу виконали в церкві ринковой на гетманство Якимові Сомкові. И тот же Васюта присягал и инних примушал, але юже невчас, бо зопсовавши, не скоро поправити, що удавал Сомка змінником и незичливым царскому величеству...”³⁴⁴

Відхід зі сцени Юрія Хмельницького, Сомкового племінника і Золотаренкового свояка, теж мав зіграти свою роль. З відверто пропольськи зорієнтованим Тетерею Сомко та Золотаренко навряд чи могли знайти спільну мову. Є цікавий лист Я. Сомка до В. Золотаренка, де він повідомляв, що “под час бытности вашности в Нежине прислал до мене Хмелницкой листы” із звісткою, що “иж дале гетманство кидаючи зостать маєт чернцем в скором часе, и на писма мои, пред тым засланые, абыся ку его царскому величеству знову возвратил, так опасует, же я юж умысл на том засодив не быть ани королевским, ани царским, толко Христовым”³⁴⁵. За словами Сомка, Юрій пропонував йому скористатися ситуацією, щоб стати гетьманом обох берегів: “...Скоро Дніпр станет, привезете шаблю к себе... если, мовит, хочете, учините там тую сторону”³⁴⁶. Тому Сомко просив Золотаренка, “абысь вашность и своего разуму подал мні здоровую раду”³⁴⁷. У тому ж дусі Сомко звертався і до росіян. Він говорив, що Юрій Хмельницький постригся і віддав булаву Тетері, у якого немає ні татар, ні поляків (через конфедерацію), а багато правобережних міст знову хочуть бути під царем, — тому, одержавши російські війська в підмогу, він “пойдет украдом под Корсунь, и корсунцы де в тот час ему выдадут гетмана Павла Тете-

рю и сами под государеву руку потдадутца; а будет де он, Павел Тетеря, и утечет, и ему де оборонитца собою неким, потому: черкасы летом побиты, а в Полши и в Литве канфадараты бунтуют, а татаровя выправлены”³⁴⁸. Цікаво, що переяславський воевода В. Волконський, не дуже прихильний до Сомка, змушений був визнати слушність цього плану: “...В нынешнее время и статца тому мочно, будет он (Сомко. — Т. Я.) похочет служить великому государю”³⁴⁹.

Тим часом прихильники Брюховецького зовсім по-іншому трактували правобережні події. Так, Данило Пісоцький заявив Ф. Лодиженському: “...Для того де Юраска Хмельницкой и славу пустил, что бутто он постритца хочет, что он племянник Екиму Самку; да и гетманство... Павлу Тетере, чтоб великий государь поверил Екиму... пожаловал его в совершенные гетманы, а (потім. — Т. Я.) ...потдатца королю со всеми...”³⁵⁰ Логіка в цій теорії явно відсутня. Не краще Пісоцький орієнтувався й у родинних зв'язках. Так, він сказав, що “Екімова де Самкова сестра... за Павлом Тетерею, и дети у него с нею есть”³⁵¹, у той час як насправді Тетеря був одружений із сестрою Юрія Хмельницького.

Теорію про зречення Хмельницького заради обрання гетьманом Сомка, щоб зрештою вся Україна пішла у підданство польському королеві Лодиженському, повторювали у Груні зінківський полковник Василь Шимон, а також у Веприку — отаман Іван Волошин і сотник Омелян Тужин³⁵².

Однак прихильників Брюховецького і Мефодія чекало розчарування. 23 січня Лодиженський зустрічається з Мефодієм і повідомляє йому, що цар “указал ему, епископу, отойтить ныне в Киев, а в раде отсрочить до весны... быть раде весною по траве”³⁵³. При зустрічі з Брюховецьким йому було вручено грамоти, але й сказано про відкладення ради до весни. А поки що йому було звелено “отойти в Запороги”, тому що росіяни планували спільний з калмиками похід на кримські улуси³⁵⁴.

Таке відкладення питання про обрання гетьмана було швидше за все викликане тим, що Москва в цей час вела

переговори з поляками про мир, і в таємних інструкціях Нашокину дозволялося поділити Україну чи навіть зовсім відмовитися від Лівобережжя (детальніше про це — далі). Тому місія Лодиженського полягала у примиренні сторін хоча б на короткий час і в намаганні використувати козаків в інтересах Москви. Цікаво, що Г. Ромодановський, незважаючи на свої приязні стосунки з І. Брюховецьким, теж вважав за необхідне заспокоїти лівобережну старшину — особливо після обрання П. Тетері гетьманом. Так, він писав наприкінці січня в Москву про прохання Я. Сомка, "...чтоб ты, великий государь, пожаловал, велел к ним прислать привилье, упевняючи все Войско Запорожское милостию своею государьскою и вольностями"³⁵⁵. І воевода додавав від свого імені: "то-де, государь, конечно надобно"³⁵⁶.

На перше повідомлення Лодиженського про відкладення ради Брюховецький змовчав і лише повторив те ж саме про Сомка, що говорили і його люди³⁵⁷.

Але того дня, коли Лодиженський приїхав до Мефодія, Брюховецький заявив, що відпустити воеводу не може, поки "с казаками де со всеми не переговорено, как нам быть; а итить нынеча зимою в Запороги ни коими мерами отнюдь нельзя"³⁵⁸. Відмова підкоритися царському наказу була, очевидно, викликана величезним розчаруванням через відкладення ради, з одного боку, і злістю на об'єднання Сомка з Золотаренком — з іншого. Брюховецький так і сказав: Сомко "...поеднався с Васильем Залатаренком, в Нежине тайную раду сделали и обрали в совершенные гетманы Екима Самка..." — і, перелічуючи полковників, яких не було на раді, запитував: "...Какая же то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якима Самка в гетманы?"³⁵⁹ Лодиженський відповідав досить різко: "...Приспело ныне время великому государю служить и верная своя служба показать"³⁶⁰. Брюховецький плакався, що він готовий голову покласти за царя, але "у козаков лошадей нет, и, живучи многое время, пропились, все наги, зимою итить нельзя, тотчас ему от своих казаков быть убиту"³⁶¹. Крім того, він заявив, що "его на дороге по-

бьет также” Сомко и “в тот час вся Украина смутитца, да и Запороги отложатца”, а якщо цар до весни не дасть дозволу провести раду, то “Сомко потдаст их королю, для того де Юраско Хмелницкой на лсти и гетманство сдал Павлу Тетере”³⁶².

Тобто Брюховецький намагався всіляко змусити росіян провести раду негайно, побоюючись відходу запорожців, які його підтримували, з Лівобережжя, а також об'єднання деяких полковників навколо Сомка. У своїй аргументації він намагався використовувати і фінансове питання. Так, він заявив: “...Указал великий государь хлебных запасов две тысени чети собрать с Переяславского да с Нежинского полков, и... Самко да... Золоторенок те запасы собрали... а в Запороги их не отпустили и государевым воеводам и ратным людем их не отдали, продали сами да... корыстовались”³⁶³. За його словами, раніше в козаків і селян “толко и волности было”, що вільно поселятися на вільних землях і будувати млини. “А нынеча де гетман и полковники и все начальные люди все городовые места и мелницы пустовые розняли сами по себе... владеют сами своим самоволством, и черных людей... отяготели, так что ни в Царегороде под басурманом крестьяном такой тягости не наложено”³⁶⁴. І Брюховецький обіцяв: “А как де будет полная черная рада и пункты все закрепят, и те доходы все у гетмана, и у полковников, и у начальных людей отоймут. А станут те доходы собирать в государеву казну и государевым ратным людем на жалованье, — потому де наказной гетман и начальные люди полной черной рады и не хотят”³⁶⁵.

Перед нами знову яскравий приклад соціальної демагогії: городову старшину звинувачено в порушенні козацьких вольностей і зраді російського царя. Це пряме продовження політики покійного Барабаша. При цьому в обох випадках самі запорозькі лідери за першої ж нагоди демонстрували своє особисте користолюбство.

Вранці наступного дня, 24 січня, Брюховецький провів раду з усіма своїми козаками. Лодиженський посилав туди своїх людей, і вони стали свідками, як Брюховецький оголосив про відкладення ради до весни й про наказ іти

на татарські улуси. "...И казаки де, выслушав, кри[чали], что нагим и пешим людем зимою в Запороги ни которыми мерами итить немочно; да приговорили в кругу послать о том к государю челобитчиков, чтобы им быть до весны, а весною учинить полная рада и обрать гетмана всеми волными гласы, а обрав гетмана, в Запороги итить им стругами ж"³⁶⁶. Брюховецький доповів про це рішення ради воєводи. Від себе він додав, що "начальные люди на той стороне Днепра" почали "прямить государю: Безпалой, Адинец, Кравченко", — але Сомко написав про них Юрію Хмельницькому, і той їх наказав розстріляти³⁶⁷. Крім того, Брюховецький звинувачував Сомка в родинному зв'язку з Тетерею, а про Золотаренка говорив, що "...ныне лукавство стало явно", оскільки він перевіз своє майно з Путивля в Ніжин і "с Самком вместе хотят податца королю"³⁶⁸.

Мефодій також зайняв непоступливу позицію. Він сказав Лодиженському: "...В Киев де он ныне никоими мерами ехать он не смеет, потому что наказной гетман Еким Самко государю не прочит, хочет изменить, а его де велит погубить..." — і просив "до полной рады ему жить в Гадиче"³⁶⁹. Брюховецький його підтримував і вважав: "...Толко де не быть раде, быть у них великому дурну и крови, чтоб де великого государя отчине в той розни не пропала"³⁷⁰. Зі свого боку, він запевняв, що "...сам де я в совершенные гетманы никако не хочу"³⁷¹.

Протистояння Брюховецький і Мефодій — Сомко й Золотаренко переходить у нову стадію, коли вже обидві сторони не тільки не вибирають висловів, а й переходять до відкритої війни. Так, новий полтавський полковник Дем'ян Гуджол сказав Лодиженському: Сомко "...посылал собирать людей Романа Бувайла да Екима Бута, велел им стоять на Днепре, в полку Платавском... [и не] пропускать бы в Запороги запасов и козаков; а которые... ьдут, и тех бы, имая, отсыласть к наказному... Самку; а которые своим упорством пойдут... и тех горлом карать и чолны казачьи... велено пожечь и с Низу козаков к царскому величеству не пропускать"³⁷². За наказом полтавського полковника Романа Бувайла, скувавши, віді-

слали до Ромодановського, а Якіма Бута стратили³⁷³. Дем'ян Гуджол також заявив росіянину, що вони “в совершенные гетманы Екіма Самка не хотят” і “просят о полной раде”³⁷⁴.

Незважаючи на свої нарікання Лодиженському, прихильники Брюховецького насправді не хотіли відмовлятися від думки про раду. Наприкінці січня В. Дворецький їде до Москви. Там він намагається одержати в Малоросійському приказі копію листа з Київської ради, де Сомко та Золотаренко висловлювали намір провести загальну раду в Прилуках за участю запорожців і Брюховецького. Дворецький хотів довести царському уряду, що прихильники Сомка й Золотаренка тепер відмовлялися від своїх же слів. Їхнє небажання провести загальну раду київський полковник пояснював тим, “...жебы драли по местам и селам убогих людей незносными податками”, нічого не даючи ні на Запорожжя, ні на царських вояків³⁷⁵.

Поїздка В. Дворецького в Москву зіграла велику роль напередодні Ніжинської (чорної) ради. На жаль, ми знаємо про неї дуже мало, а в історіографії вона взагалі не відображена. Твердження Дворецького ще раз демонструють лицемірство прихильників Брюховецького, які звинувачували Сомка й Золотаренка в “непосильних податках”, користолюбстві й поганому утриманні російських військ. Ми ще пересвідчимося, якими страшними поборами обклав Лівобережжя сам Брюховецький, тільки-но одержавши булаву.

Прихильники Сомка були налаштовані миролюбніше і не наполягали, щоб гетьмана було обрано негайно. Так, у Лохвиці новий (призначений Сомком) лубенський полковник Степан Шамрицький, дізнавшись, що раду відкладено до весни, сказав: “...Его де великого государя воля, на раду мы весною быть готовы”³⁷⁶.

2 лютого Лодиженський прибув у Переяслав і зустрівся з Сомком, його братом, переяславським полковником О. Щуровським, та іншою старшиною. Почувши про відкладення ради, “наказной гетман Еким Самко против тое статьи ничего не говорил, промолчал”³⁷⁷. Після цього Сомко звернувся до історії всього питання про раду. Він

нагадав про свою вірну службу з часу зради Юрія Хмельницького, про свою участь у багатьох боях та облогах, під час яких він “нужи многие терпел, а ни на что не прелстился”³⁷⁸. “А в Козелце де на раде полковники и начальные люди и всею чернью обрали в гетманы его, Екима Самка”, але “замутил де тое их Козелскую раду баламутством своим Мефодий”³⁷⁹. Сомко звинувачував єпископа, що саме він “баламутством своим и писмом взмутил полковников: нежинского Василья Залатаренка и иных... Да и Брюховецкого де он же, єпископ, набаламутил”³⁸⁰. Цар наказав призначити нову раду з Ромодановським, але “...ему де было, Екиму, из Переяславля на тое раду вдаль ехать было нельзя... Татарская война была все лето... и зимою де нынеча полковники съезжались на раду, а он де, Еким, на тое раду и не ездил, и в гетманы к ним он, Еким, не хочет, незмай де ищут ласкового аспадаря”, але полковники все-таки “обрали в совершенные гетманы его ж, Екима Самка”³⁸¹.

Лодиженський запевнив Сомка, що цареві “верная твоя... служба... известна и николи забвенна не будет”, що рішення Козелецької ради не було затверджено, оскільки “о том обранье учинилась меж полковники рознь”, — а царю “давно то было годно, чтоб тебя, наказного гетмана... обрать в совершенные гетманы”³⁸². А Сомко знову викривав Мефодія: “...Прежде сего у них того от веку не бывало, что єпископу гетмана обирать, знает де єпископ одну церковь... и государь бы их пожаловал, велел єпископа Мефодия из Киева и из черкасских городов вывести...”, а якщо Мефодій усе-таки буде на раді, “...и они де и на раду не поедут... и гетманство де он, Еким, с себя сдает, выбирайте де себе, черкасы, ласкового аспадаря”³⁸³.

Таким чином, обидва основні претенденти на булаву — Брюховецький і Сомко — привселюдно заявляли, що не прагнуть гетьманства, і не поспішали скоритися волі Москви. Але якщо Брюховецький задобрював воевод обіцянкою збирати податки для росіян, то Сомко, навпаки, як завжди, сипав звичними обвинуваченнями. Так, він просив Лодиженського змінити “государевих

людей” у Переяславі, посилаючись на те, що ті “многое время одни без перемены... а государево жалованье дают им денги медные, а у них в черкасских городех медными денгами не торгуют ни по чему, и от того оскудели вконец да почали воровать безпрестанно”³⁸⁴.

Сомко скаржився небезпідставно. Коли Лодиженський з воєводою В. Волконським ходили в Переяславі до церкви, “...государевы ратные люди, и рейтары, и салдаты, и стрелцы, и казаки... били челом великому государю... чтобы государь пожаловал, велел переменить с своей государевы службы, потому что оголодали вконец, и на медные денги в Переяславле ничего не продают”³⁸⁵. При цьому вони погрожували: “...Покинув город, пойдем розно”³⁸⁶. Та, виставляючи напоказ ці проблеми у взаєминах з російськими військами, Сомко дуже шкодив собі в очах Москви. Він відверто звинувачував їх у злодійстві і просив, щоб цар “...своих государевых ратных людей велел в Переяславле переменять по срокам, так де и воровства не будет; а будет государева жалованья, ратным людям сроками перемены не будет, а медными денгами в черкасских городех не торгуют, и ратных людей от воровства унять нелзя; будет станут воровать, и нам де от их воровства и кражи и дома свои покиня итить розно, или де какое б большое дурно не учинилось”³⁸⁷.

Не менш відверто Сомко висловлювався про В. Волконського. Наказний гетьман показував Лодиженському земляне містечко, збудоване козаками, і пояснював: “...Думаю в другом конце в большом городе поставитъ такой же малинкой городок: как де в неприятелской приход выдем на вылазку, и воєвода де город запрет и в город не пустит?”³⁸⁸ Лодиженський був цим украй шокований і запитував: коли “ты от неприятелей и осажден был, и к тебе государевы люди из города на выручку хаживали и от неприятелей тебя выручали, а городовых ворот николи от тебя не запирывали; на что тебе в большом городе другой малинкой городок делать со свою сторону?..”³⁸⁹ У свою чергу Волконський на слова про будівництво такого містечка заявив: “...Будет другой городок станет делать, им государевых людей пошлю 1000

человек да велю им... жить в том городке. А нынеча де у наказного гетмана вновь заведены по всему городу большому караулы: где государевы люди стоят, тут и черкасы поставил, во всех местях с государевыми людьми вместе... А из-за Днепра де к нему и в Переяславль купцы безпрестанно приезжают, из Переяславля де он за Днепр посылает... ..верить ему никак не мочно"³⁹⁰. А проте воеводі довелося визнати, що "по сех мест (Сомко. — Т. Я.) служил великому государю не по сим словам, и дела дурна за ним не примечено"³⁹¹.

Сомко ще сподівався, що в Лодиженського був таємний царський наказ, якого той просто не хотів оголошувати при інших. З лютого, наступного дня після офіційного прийому, він запросив росіянина до себе і розпитував, що іще було доручено йому передати. Лодиженський радив Сомкові служити цареві, на "прелести" не піддаватися, і запевняв: "...Верная твоя служба известна и николи забвенна не будет"³⁹². На це Сомко саркастично відповів: "...Всегда де ему, приезжая, государеву милость сказывают, а не токмо что государева жалованья, и своих денег дожждаться не может, которые отдал... Чедаеву, на жалованье государевым ратным людем"³⁹³. Лодиженський з досадою зауважив: "...То говориш о малом", — і пояснив, що приїхав на Лівобережжя "по татарским вестям ночью, денег твоих везть было немочно"³⁹⁴.

Бачивши, що Москва не бажає визнавати рішення Козелецької та Ніжинської рад, Сомко спробував виставити напоказ негативні риси своїх супротивників. Про Мефодія він сказав, що той "сперва сложился с нежинским полковником... и нынеча де сложился с Брюховецким"³⁹⁵. Про Брюховецького — що тому "и верить нельзя, что он полулях, был ляхом да крестился; а в войске он не служивал и казаком не бывал, а служил он у гетмана у Богдана Хмельницкого, и приказано ему было во дворе, а в войну его с собою никуда не имал"³⁹⁶. Сомко цілком справедливо обурювався й на те, що Брюховецький почав називати себе гетьманом: "...А у них де в Запорогах от веку гетмана не бывало, а бывали в Запорогах атаманы... а толко де в Запорогах станет писатца гетманом, и

нам де уж нелзя будет писатца и Войском Запорожским, что в Запорогах пишетца свой гетман”³⁹⁷.

Сомко також висунув низку пропозицій, як слід перебудувати Гетьманщину, щоб стабілізувати ситуацію. Так, він повернувся до старої проблеми, яка виникла ще при Богдані Хмельницькому, — до покозачення. Як відомо, звільнені внаслідок повстання селяни масово покозачувалися, претендуючи на привілеї і платню козаків. Їхнє число в декілька разів перевищувало встановлені межі реєстру. Саме незадоволені з покозачених, що залишилися “не при ділі”, склали разом із запорожцями кістяк тієї опозиції, яку використовували в боротьбі проти гетьманської влади спершу Пушкар із Барабашем, потім Безпалый і, нарешті, Брюховецький³⁹⁸. Спроби скласти реєстри робили і Б. Хмельницький, і І. Виговський. Тепер за це був Сомко, сподіваючись таким шляхом зміцнити свою майбутню булаву. Він просив царя наказати після ради, щоб “казаки порознь по своим леистрам переписаны, а мужики себе переписаны будут: леистравые казаки станут государю служить, а с мужиков станут обирать государеву казну и хлебные запасы; а нынеча де в той розни у великого государя все пропадает: называютца все казаками, на службу не йдут. А государевы казны не платят же; а как де неприятели наступят, и казаки старые леистровые многие не хотят государю служить, и мещаня не хотят податей давать, в те поры бегают в Запороги, да толко на себя рыбу ловят, а сказывают, бутто против неприятелей ходили. А толко б де по-прежнему одного гетмана слушали и из Запорог в неприятелской поход приходили к гетману на помочь, не токмо что от службы и от податей в Запороги бегать. А ныне де у них всякой себе началствует, да в том у них все пропадает”³⁹⁹.

Лодиженський запевнив Сомка, що цар хоче мати тільки одного гетьмана і готовий підтвердити колишні пункти. На це наказний гетьман сказав, що Переяславські пункти Юрія Хмельницького в усьому добрі, “а толко де в Юрасовых пунктах худого что написано — гетману не волно за вины карать горлом”⁴⁰⁰. І тут знову Сомко припускається тактичної помилки у стосунках з росіяна-

ми — він клопочеться за опальних старшин. Так, про Г. Гуляницького він говорить: “...своровал де то старшей его, Выговской, а Грицко исполнял повеление старшего своего”⁴⁰¹. Потім Сомко став розпитувати про долю І. Нечая — чи живий той, де перебуває, і запропонував, щоб цар “всех тех, которые задержаны в Москве, прислал в Переяславль, и к ним де ко всем жены приедут в тот час, и они б де по себе поруки собирали, да и я де по них стану ручатца; и такую де перемножую милость государеву видя, они бы ему, великому государю, заслужили; да и многие б, на то глядя, к государю обратились”⁴⁰². У Сомкових словах було багато правди, але Лодиженський лише сухо відповів, що в нього немає наказу про це говорити і щоб гетьман сам писав про це в Москву⁴⁰³.

Гостра суперечка з росіянином виникла в Сомка і з іншого приводу: він запевняв, що викупив у Потоцького з полону князя Щербатова, і просив віддати за це гроші, а Лодиженський повторював, що Щербатова обміняли на Гонсевського без ніяких грошей⁴⁰⁴.

Переконавшись, що росіяни не збираються затверджувати його гетьманом, Сомко почав поводитися зовсім зухвало. Так, Лодиженський довідався, що до того приїхали козаки з Канева з різними листами. “И Федор послал к наказному гетману, к Екиму Самку, чтоб с ним видетца, и Еким Самко приказал: топеря де ему видетца недосуг, приехал к нему гость, Лубенского монастыря игумен Виктор Запорожской, и почали подпивать”⁴⁰⁵. На вимогу Лодиженського віддати йому листи Сомко заявив: “...Я де теперя запил по волности своей... а что де у меня есть каких листов, и те де все листы я пошлю к Москве... челобитчику Ивану Аврамову”⁴⁰⁶. На пропозицію спробувати переманити на бік царя Павла Тетерю Сомко відреагував украй скептично: “А к Павлу де Тетере и писать не можно, что его под государеву руку не перезвать, потому что он у короля пожалован великою честью”⁴⁰⁷. І саме в цей період з’являються чутки про те, що цар, можливо, поступиться українськими землями за угодою Москви з Польщею (повне повторення ситуа-

ції навколо Віленської угоди, яка змусила Богдана Хмельницького до союзу зі Швецією)⁴⁰⁸. Ми докладніше зупинимося на російсько-польських переговорах далі, а тут тільки наведемо Сомків вислів: "...Будет де царское величество королю уступит городов, и мы де себе добудем место"⁴⁰⁹.

Але ще дужче шкодила Сомкові, окрім усіх його власних помилок, тривала ворожнеча між старшиною. Незважаючи на зовнішнє примирення його з В. Золотаренком, ця згода виявилася нетривкою. 14 лютого, коли Лодиженський прибув до Ніжина, Золотаренко заявив, що на раді Сомка обрали гетьманом тільки до загальної ради, яку вони просили царя призначити на весну. Лодиженський дуже здивувався, посилаючись на лист із ради, закріплений підписами й печатями, в якому йшлося, що Сомка вибрали "в совершенные гетманы" і єдине прохання на весну було дати "пункты и привилья"⁴¹⁰. Проте Золотаренко наполягав, що "в совершенные де гетманы Екима Самка не обирывали, то он затеял"⁴¹¹.

На зустрічі в Чернігові 18 лютого ті ж слова повторив і місцевий полковник О. Силич⁴¹². Але Золотаренко звинувачував усіх, у тому числі й Сомка та Силича. 20 лютого, на новій зустрічі з Лодиженським, він сказав: "...Съезжались де они в Нежине на раду для того, чтобы у них розни не было промеж себя и зимою б де татаровя и изменники черкасы над ними в той розни какого дурна не учинили; а его де, Василья, в той розни и портить присылали, и нынеча он от того болен, что отравлен... А Еким де Самко безпрестанно ссылался с Юраском Хмельницким и нынеча ссылаетца с Павлом Тетерею, и верить де ему нелзе. А нынеча де он, Еким, безпрестанно пишет к нему, Василью, да и к черниговскому полковнику к Аникею Силину, велит ехать к себе, и Аникей де Екиму Самку конешной друг и зовет его, Василья, к Екиму безпрестанно, и он, Василей, ехать не смеет, учинитца над ним какое дурно или за Днепр отпишет про него, и его де в тот час на дороге переймут"⁴¹³.

Що все-таки було в листі з Ніжинської ради, на який посилаються і Золотаренко, і Сомко? При цьому перший

запевняв, що в цьому листі рада тільки просила військової допомоги і призначення загальної ради на весну, а Сомко переконував, що рада в листі повідомляла цареві про його обрання. Лодиженський навіть попросив Золотаренка дати йому список цього листа — чи тотожний він листу, присланому до Москви⁴¹⁴. Лист ми наводимо саме за Золотаренковим списком.

Справді, він написаний дуже розпливчато. Власне, про рішення ради не повідомлялося: старшина просила військової допомоги, але при цьому Сомка називали “гетманом нашим Йокимом Семеновичем Самком”⁴¹⁵. У листі Сомка протиставляли Брюховецькому, “который есть и нраву не нашего, полоньник”⁴¹⁶, і просили, щоб “он самовластия себе, яко теперь, не почитал, уневерсалов своих неслушных в города засылать поперестал, рад не яких на згубу людскую не собирал, полковников украинных, яко миргородцкого, зинковского и других, не приневолял”⁴¹⁷. Щодо можливого скликання загальної ради (але у формулюванні — для покори, а не для нового обрання гетьмана) у листі було сказано: “Кгдыж яко нам всім мешканцом Малое Росии болше потребное рада, и яко перед тым кошевые атаманы гетманови повиновалися, так мы в оную, за поводом вашего царского пресветлого величества верного слуги, гетмана нашего менованого Якима Самка, по уступленю неприятелей з Украйны, кгда будет безпечно, собиратися, и указ вашего царского пресветлого величества и наше дело войсковое по Переясловским, от вашего царского величества ненарушенным, статьям, спротив которых и он, кошевой, переть и совершити, за помощию Божию, а за щастьем вашего царского пресветлого величества, не ложно попечемся”⁴¹⁸.

Автор не береться однозначно трактувати цю фразу. Можна лише припустити, що, з огляду на неграмотність Золотаренка, писарі так виклали текст послання цареві, що врешті-решт кожен залишився при своїй думці. Однозначно, що про тимчасове обрання Сомка гетьманом чи про можливе нове обрання гетьмана на весняній раді мова в листі не йде. І ще: продовжуючи свою амбіційну боротьбу за владу тоді, коли об’єдналися Брюховецький

та Мефодій, лівобережні полковники підписували собі смертний вирок.

Поки претенденти в гетьмани на Лівобережжі билися за булаву, Тетеря був зайнятий утвердженням свого становища в ролі правобережного гетьмана. І, хоч як це дивно, незважаючи на високих заступників і його щирі пропольську спрямованість, це не було так просто.

26 лютого Тетеря відряджає до короля свого нового посланця (після Гуляницького і Сельницького) — цього разу ним став придворний (покойовий) Яна Казимира православний шляхтич І. Мазепа. Наскільки відомо автору, це перша документальна згадка про цього політичного діяча. І його перший виступ на політичній арені не можна назвати вдалим. Основним дорученням Мазепа було повідомити королю про розбійництво татар, передати “плач і стогін мешканців України”⁴¹⁹.

2 березня, майже через півтора місяця, коронна канцелярія нарешті підготувала офіційну відповідь Тетері. Корона запевняла нового гетьмана, що права і вольності Війська Запорозького “будут предметом должного и особенного внимания е. к. м...”⁴²⁰ і що “е. к. м. желает, чтобы Войско Запорожское наслаждалось всеми правами свободы”⁴²¹. Далі цих туманних слів справа, однак, не йшла, так само як і в питанні про повернення церков, що, на думку канцелярії, не було вирішене винятково “по причине домашних раздоров”⁴²². Зате обіцяли допомогти в клопотанні перед Москвою про звільнення затриманих там “людей запорожских”. Це було можливо під час нових мирних російсько-польських переговорів.

Очевидно, в цей же час повернувся і Гуляницький⁴²³.

Тим часом пройшов ще один місяць, а ніяких змін у діях поляків не відбулося. 27 березня, уже вкрай занепокоєний, Тетеря знову пише королю. Він нагадує: Юрій Хмельницький пішов у монастир через те, що йому не була надана військова допомога. “И я также, хотя еще недавно принял на себя это бремя, принужден был несколько раз уже со стыдом докучливо обременять освященный слух в. к. м.” проханнями про допомогу⁴²⁴. Він попереджав, що ворог “стоит в готовности и... ищет то-

лько благоприятного случая вторгнуться на эту сторону Днепра... А на Войско Запорожское надежда слаба, потому что в нем... больше таких, которые желают... безпрестанных смятений". До того ж, бачачи, що король не відповідає на звертання, багато хто вирішив, що поляки "зовсім уже покинули Україну"⁴²⁵. Тетеря писав і про те, що в Кременчуці залишалося тільки 2 тисячі чоловік, і якщо вони розбіжаться, то орда не витримає "и облежит для неприятеля переправу на эту сторону Днепра"⁴²⁶.

Тому, з огляду на вкрай тривожне становище, "вся старшина войска в. к. м. Запорожского, в присутствии его милости пана Карчевского... и пана резидента союзных войск, во всеуслышание объявила, что она готова жертвовать всем своим имуществом, чтобы уплатить орде (за которою я немедленно посылаю) и умереть за достоинство в. к. м. ...и за целость Республики"⁴²⁷.

31 березня з коронної канцелярії відряджають Мазепу, якому дають велику інструкцію. Взагалі не дуже зрозуміло, чому у Варшаві вирішили послати з такою відповідальною місією посланця Тетері, а не власного представника. З Мазепою новому гетьману були надіслані привілей, булава, корогва, литаври і печатка. Йому доручалося працювати у війську в тісному контакті з холмським ловчим, "резидентом при пані гетьмані і Війську Запорозькому від й. к. м."⁴²⁸.

Перший пункт інструкції передбачав приведення до присяги Тетері: "...Щоб він зробив цей акт у церкві, під час служби Божої, яку б проводив митрополит"⁴²⁹. Відразу після присяги і вручення знаків влади новому гетьману Мазепа мав передати, щоб той "якогога швидше прислав... частину Війська Запорозького, аби не пізніше початку травня були ті війська під Тернополем"⁴³⁰. Це слід було зробити для того, щоб Польща і вороги короля пересвідчилися, що "мають такого гетьмана і таких вірних підданих козаків, які щогодини готові скласти свої голови за й. к. м."⁴³¹.

Конфедерація, чи, точніше, те відчайдушне становище, у якому через неї опинився король, посідає найпомітніше місце в інструкції. Весь другий пункт докладно розпові-

дає про зусилля, які докладав король останні два роки, щоб угамувати заколот⁴³². Мазепа мав пояснити старшині, що саме “через цих злих людей у й. к. м. були зв’язані руки для надання допомоги Україні”⁴³³. Король звинувачував і російського царя, що той використовував конфедерацію для розхитування Польської держави і навіть дав конфедератам сто тисяч злотих⁴³⁴.

Допомога в придушенні конфедерації висувалася як головна умова належної допомоги Україні в майбутньому, тому підкреслювалося, що й у гетьмана, і у Війська Запорозького є конкретний стимул допомогти королю, а тоді вже “й. к. м. спрямує всі сили в Україну і, можливо, й сам відвідає ті краї, явивши себе своїм підданам як ласкавий пан і батько, пошле всі війська за Дніпро, там знайшовши поле бою...”⁴³⁵. Цікаво, що в інструкції висловлювалося побажання, щоб на чолі козацького війська, посланого проти конфедератів, був Г. Гуляницький — “з причин, які усно пояснено п. Мазепі”⁴³⁶.

Щодо ворожого Лівобережжя, Тетері наказувалося виступити до Києва і тримати облогу доти, доки до гетьмана зможе приєднатися король⁴³⁷. Крім того, гетьман мав усіляко намагатися зробити своїм союзником Сомка, і, якщо буде потрібно, у лівобережні міста має поїхати з листами І. Мазепа⁴³⁸.

Інструкція також попереджала Тетерю про турецьку загрозу, “яка ще невідомо куди буде спрямована”⁴³⁹. Укладені мирні угоди Туреччини з Венецією і царем розв’язували туркам руки, і, на думку коронної канцелярії, гетьману належало всіляко відвертати народ від прагнення “до бусурманської протекції”⁴⁴⁰.

Поява в Україні Мазепи з гетьманськими регаліями викликала вкрай негативну реакцію. 2 травня Тетеря написав сердиті листи королю і Празмовському. Він нагадував, що раніше булаву новим гетьманам завжди вручали люди значні: наприклад, Богданові Хмельницькому — Кисіль, Юрієві — чернігівський воевода. Тому “войско вашей королевской милости Запорожское никак не дозволило принимать их (регалиї. — Т. Я.) из рук его (Мазепи. — Т. Я.), как лица вовсе незначительного, свое-

го брата — козака, не известного ни там, ни здесь ніякою заслугою: он де не дорос еще до такой чести, и крепко журило его за то, что он, не давши себе отчета в том, кто он такой и какое его звание, отважился возложить на себя ту обязанность”⁴⁴¹. Тетеря звертав королівську увагу на те, що коли регалії “нам будет вручать... пан Мазепа, персона столь маловажная, то не только заднепровцы не склонятся к вашей королевской милости, но тем самым еще сильнее раздражатся, считая... что Войско Запорожское у вашей королевской милости ни во что не ставится”⁴⁴². Гетьман просив послати замість Мазепи саноцького підчашія Карчевського⁴⁴³.

Тетерине роздратування легко зрозуміти, знаючи, яким хистким було його власне становище. Конфедерація, як і раніше, не давала Короні змоги допомогти гетьманові військами. І тут почалося те, чого так боявся гетьман, — бунти. Особливе значення мало так зване повстання Поповича, паволоцького полковника.

Ці події відбувалися напровесні. Принаймні вже 6 квітня С. Чарнецький писав Б. Радзивілу, що Тетеря наказав розстріляти полковників — Поповича й Вертелецького⁴⁴⁴. А сам Тетеря повідомляв М. Пражмовському 2 травня: “Дейнеки жорстоко придушені — уже втретє; козаки й татари ходили разом”⁴⁴⁵.

Досить докладний опис подій залишив Єрлич. “...Один зрадник, попович Ходоровський, якого Тетеря, запорозький гетьман, хотів за свавілля стратити, бо він, будши паволоцьким полковником, мав зв’язки з київським царським воєводою, — цей зрадник полковник шляхту ображав і бив, за що його хотіли стратити. Щоб уникнути смерті, молодий негідник просив різних людей — полковників, і сотників, і навіть митрополита й ченця Хмельницького, — щоб йому дарували життя, обіцяючи прийняти священницький сан, а коли його помилували, він прийняв сан. Не пройшло й півроку, митрополит умер, а він знову зайшов у змову з київським воєводою, обіцяючи повернути Україну під царську руку, вмовивши козаків. Одержавши грамоту чи царський привілей від воєводи, він розпочав бунт. Прийшовши до Паволочі, шляхту, що

було повернулася у свої оселі, серед інших — старосту Лисаковського, я. п. воєводу сандомирського, в Павлолі убив та інших, чимало євреїв, багатих міщан. До нього відусюди стікалося гультяйство, потім по містечках вони грабували й убивали купців. Довідавшись про це, старшина — полковники і сотники, що присягали й. м. королю і Речі Посполитій, — об'єднавшись, оточили його в Павлолі, де в нього було вже понад тисячу розбійників, а... паволоцькі городяни домовилися видати цього зрадника, полковника-попа, та ще п'ятнадцять інших. Ті просили пощади, і в них відібрали зброю та коней, пограбували, побили киями та обухами, але пустили живих, дарувавши їм життя⁴⁴⁶.

Згідно з Самовидцем, події ці відбувалися влітку 1663 р. — у час Чорної ради: "...У Павлолі перше бил полковником Іван Попович, а напотом стал священником. А же оному чинили укоризну жиди и инніе, знову хотячи ся привернути до Кіева, узялся за полковництво и жидов казал усіх вибити. Толко ж оному не дано помочи с Кіева и Сомка узято, на которого міл надію. И так прийшло войско от Тетери гетмана, и оній, не хотячи міста згубити, здался, которого страчено, бо ті посланци от того паволоцкокого попа до Бруховецкокого удалися о помоч, але оній ничего не дал помочи Павлолі"⁴⁴⁷. Отже, існував дуже небезпечний для поляків зв'язок Поповича з Лівобережжям, але через трагічні події Ніжинської ради повстання було приречене на невдачу.

Брюховецький 18 червня писав цареві, що "...полковник паволоцкий ныне внове, что ни есть в его полку ляхов было, и старост, и жидов — всех до единого побил"⁴⁴⁸.

Поповича було взято в полон і страчено⁴⁴⁹. Тетеря писав королю, що його захопив Дорошенко⁴⁵⁰. Епілог цих подій детально викладає той же Єрлич, відносячи їх до липня 1663 р. "...Зрадника того, попа-бунтівника (Ходорковського), засудили на таку смерть: спершу вдягли розжарену корону, чи вінець, а потім віддали його катові, і під час тортур гетьман Тетеря, не допускаючи нікого до цього зрадника, наказав катові прикласти йому до бока розпечений прут і відійти: сам гетьман, узявши папір і

чорнильницю, допитував зрадника, хто його на це підбив, чи він сам на це зважився, і кого з полковників або сотників кликав із собою... Потім було наказано відтяти йому руки й ноги, і цей труп лежав на площі кілька годин, а потім його спалили⁴⁵¹.

Сам Тетеря так описував це повстання: “Тут же неожиданно застигло мене превращение домашних овец в хищных волков, подавшее повод бешеному изменнику попу поднять знамя бунта и погубить так много душ человеческих”⁴⁵². Отож, зізнався Тетеря, він тепер не довіряв “навіть найвірнішим і найближчим людям”⁴⁵³. Цьому не слід дивуватися — адже, підтверджуючи слова Єрлича, С. Венславський, резидент короля у Війську Запорозькому, писав, що гетьман “бачить тепер, яка небезпека йому загрожувала, коли схоплений у Павлочі піп зізнався під час тортур, що в змові проти нього бере участь багато старшин”⁴⁵⁴. А наприкінці липня і сам Тетеря досить відверто висловлювався з цього приводу в листі до короля: “Жахливий бунт, розпочатий покійним павлоцьким розстригою, до якого зусібіч стікалися всі, від природи схильні до зла; на моє переконання, це надзвичайно важливо, адже тут був не сторонній, а домашній ворог, набагато страшніший. А доброзичливців, поза сумнівами, було небагато, як зізнався небіжчик розстрига, — ці зізнання надіслані його милості коронному канцлеру. Це цілковита правда, отож я помилився саме в тих, на кого мав найбільшу надію, вважаючи їх не схильними до порушення суспільного спокою”⁴⁵⁵. Здається, що саме в цих словах про зрадництво найвірніших і найближчих треба шукати корені тієї змови, яка охопила всю Україну вже в другій половині 1663 р. і про яку йтиметься в наступному розділі.

Взагалі постать Поповича — одна з найзагадковіших в історії Гетьманщини. Нікому з істориків так і не вдалося встановити хоч якісь факти з його біографії. Тим часом на посаду полковника (очевидно, наказного) він нізвідки “стрибнути” не міг. І. Новицький намагався довести, що мова йде про колишнього чернігівського полковника Івана Поповича Абрамова, Золотаренкового соратника, і та-

ким чином простежував зв'язок повстання з лівобережною старшиною⁴⁵⁶. Однак цю теорію дуже переконливо спростував М. Петровський, довівши, що колишній чернігівський полковник був серед старшини, яка потрапила в полон на Чорній раді разом із В. Золотаренком та Я. Сомком, і доля його губиться в Москві — тобто ватажком повстання в Павлолочі він аж ніяк не міг бути⁴⁵⁷. На жаль, ніяких біографічних подробиць стосовно Поповича Петровському теж не вдалося знайти. Однак Г. Гаєцький у своїй ґрунтовній монографії про козацьку адміністрацію слідом за Максимовичем вважав Поповича *наказним* паволоцьким полковником. Він неспростовно довів, що, починаючи з 1658 р., посаду цю займав Іван Богун, а в 1663 р. (на час повстання Поповича) Богун став наказним гетьманом, і його заступником, наказним полковником, очевидно, був призначений Попович⁴⁵⁸. Якщо це так, то логічно припустити зв'язок Попович — Богун — Сомко. І тоді виходить, що повстання Поповича — перша невдала спроба єдиної змови частини української старшини обох берегів.

Повстання проти поляків, які поверталися у свої маєтки на Правобережжі, відбувалися і при Юрії Хмельницькому. У цьому випадку повстання Поповича тільки підкреслювало хиткість влади Тетері. Він сам визнавав у своїх настановах Яцьківському, послові у Крим: "...У нас поміж своїми більше зрадників, аніж доброзичливців... про найменше вони сповіщають ворога і без мого відома ідуть на Запорожжя"⁴⁵⁹. І ще одна промовиста подробиця, яка характеризує панівні настрої на Правобережжі. Польський резидент Карчевський писав із Чигирина, що заклик короля допомогти в боротьбі з конфедератами викликав у козаків величезний підйом. "Люди тут охочіше озброюються проти Польщі, ніж проти Москви, тому що проти Москви їх і з дому не виженеш, а проти Польщі всі рвуться"⁴⁶⁰.

У час домашніх заворушень і конфедерації в Польщі, що не давали полякам змоги допомогти Тетері військом, вирішальною для гетьмана стає підтримка татар. 4 квітня коронний канцлер М. Пражмовський звертався до мурзи

Кутлу-Гірея з проханням, щоб той "...в той же стране украинной с войском, которое имееш под властью своею, доселе пребывал, покамест войско е. к. м. придет и сокупит свои силы с вами против общего неприятеля"⁴⁶¹. 28 квітня сам Тетеря відіслав три листи наближеним хана, прохаючи умовити його надати військову допомогу⁴⁶², а наприкінці травня Тетеря надсилає посольство до Криму. У своїх настановах послові гетьман нагадував ханові про калмицьку загрозу і про те, що, посилившись, Запорожжя шкодитиме Криму більше, ніж колись⁴⁶³. Він просив, щоб хан "поспішив до нас особисто"⁴⁶⁴. Гетьман ішов і на явну неправду, яка суперечила всім його листам у Польщу, стверджуючи, що "...Сомко и другие склоняются на нашу сторону и ожидают только прибытия вашей ханской милости... Так постараяемся вместе в это же лето усмирить Заднепровье так, чтобы впредь уже не беспокоить вашей ханской милости"⁴⁶⁵. При цьому Тетеря визнавав, що "с этой стороны Днепра между нашим войском почти столько же дейнеков, сколько и по ту сторону Днепра"⁴⁶⁶.

Тим часом на Лівобережжі у чеканні ради росіяни все-таки умовили запорожців розпочати спільний похід на Крим. 19 квітня цар наказав Г. Косагову взяти з Білгорода солдатів і донських козаків і йти з ними в Запорожжя⁴⁶⁷. Косагову наказувалося писати Брюховецькому, що він "послан с его, великого государя, с ратными людьми в Запороги, а велено ему над крымскими и над ногайскими улусы промышлять собча с Войском Запорожским, и он бы, гетман (все-таки називають його саме гетьманом! — Т. Я.), о том в Войско Запорожское от себя отписал. А как он, Григорей, в Запороги с государевыми ратными людьми придет, и ему... промысл чинить сопча с Войском Запорожским... и с Войском Запорожским быть в совете и в соединении заодно..."⁴⁶⁸.

Ці події стали неприємною несподіванкою і для Тетері, і для королівського двору. Особливо їх вразила поява калмиків, які стали сильною альтернативою татарам. 22 травня Тетеря писав королю, що в Україні з'явився ворог "...никогда не виданный и не слыханный — калмыц-

кий татарин... Перетягнувши на свою сторону часть своевольных казаков, со значительными силами он сделал нападение под Чигириным и разбил некоторую часть орды, отдаленной от лагеря... я почти целую неделю гнал этих нежданных гостей..."⁴⁶⁹. Тетеря бідкався, що тягар гетьманства незабаром зведе його в могилу⁴⁷⁰. Король наказував йому якомога швидше послати полки проти конфедератів, але тепер гетьман вважав це неможливим, "пока мы не очистим здесь своих порогов и не узнаем, откуда и из какой фабрики явился столь неожиданный неприятель"⁴⁷¹. Тетеря запитував: "...На кого оставить Украйну, совершенно ободранную? ...и москаль собирает свои силы, и заднепровцы не хотят одуматься..."⁴⁷²

До листа Тетері було додано дві записки. У першій він писав: "...Я имею верное известие, что неприятель стоит в готовности, желая исторгнуть Кременчуг у наших гарнизонов и оставить в нем свой"⁴⁷³. Тому тепер він уже не тільки відмовлявся дати військо королю, а навпаки, благав у нього негайно надіслати підмогу, "чтобы Украйна не пришла на край гибели"⁴⁷⁴. В другій записці Тетеря повідомляв, що, довідавшись про наступ на Кременчук, орда переправилася на цей бік Дніпра, і коли б "неприятель, взявши верх над нашим превосходством сил, овладел укреплениями, то, наверное, и татары, получивши уже свою плату, оставят нас и уйдут в Крым"⁴⁷⁵.

5 червня Брюховецький повідомляв цареві з Ромена, що разом із калмиками "ходили под Чигирин, и под Крыловым кош татарской взяли, за которыми изменники ходили вслед, хотя помститься за разорения...", і там "...запорожцы с калмыками... вдруг скочив, ударили и мало не всех снесли, едва которой где могл утечь"⁴⁷⁶. Брюховецький підкреслював, що він особисто писав на Запорожжя, щоб "во всяком свете" козаки були з Косаговым "и всякой поиск над крымцами чинити"⁴⁷⁷.

Цей звіт "запорозький гетьман" надіслав у Москву з І. Гладким, просячи нагороду доблесним запорожцям: "...денежного жалованья, сукон, пушек, зелья, свинцу, запасов"⁴⁷⁸.

Воєнні дії проти татар порушили всі плани Тетері. Однак вони мали трагічні наслідки і для Лівобережжя. Напередодні загальновійськової ради цей похід об'єктивно посилив становище запорожців узагалі і їхнього лідера Брюховецького зокрема.

Тим часом Брюховецький продовжував свою політику доносів. 21 квітня він писав Ромодановському: "...нарочно сговорясь, Сомко с Тетерею тайно войну чинить против великого государя... тем обычаем: Тетеря татар призывает, а Сомко государевых бедных людей грабит и платеж вымышляет. И ныне его ж дело, сказывают, с три тысячи человек татар пошли к Путивлю против государевых ратных людей, чтобы не допустить раде быть и для того, чтоб от царского величества отложитца и самовластье себе иметь"⁴⁷⁹.

Взагалі події розвивалися вкрай несприятливо для Сомка. Його обрання гетьманом на Ніжинській раді не було затверджене царем, а Золотаренко зайняв дуже невідгудну для нього позицію. Тепер, коли Брюховецький брав активну моральну участь у спільних з росіянами походах проти татар (йому навіть була послана царська похвальна грамота за перемогу над татарами)⁴⁸⁰, Сомко змушений був розбиратися з тими скаргами, що він подав на російських воевод ще в січні. Тоді він писав, що "ратные люди, которые ныне в Переясловле, чинят воровство большое, переяславских жителей, всяких чинов людей, бьют и грабят, и в домех их и в лавках крадут безпрестанно"⁴⁸¹. 2 квітня до Сомка була надіслана царська грамота, у якій "указали... сыскивать всякими сыски накрепко и по сыску... указ чинить"⁴⁸². У той же день стольнику П. Бунакову наказано їхати в Переяслав і розбиратися зі скаргами Сомка⁴⁸³. Бунаков повинен був одержати список потерпілих і звеліти їм подати чолобитні, за якими — проводити розшук, очні ставки і навіть катувати, "...будет которые люди в воровстве объявятца, а розыскать про них опричь пытки нечем"⁴⁸⁴.

Цілком можна допустити, що в Москві щиро хотіли розібратися зі скаргами і запобігти можливим непорозумінням у відносинах із населенням Лівобережжя. Але мі-

сцевим воєводам такий розгляд був дуже небажаний, адже, якби скарги виявилися справедливими, вони самі б понесли покарання.

8 червня П. Бунаков прибуває у Переяслав. Він повідомив Сомка, що приїхав розбиратися зі скаргами. Але Сомкова відповідь була несподівана: “А что де в Переясловле... жителем от ратных людей какие наперед сего чинились налоги и обиды, и того де им ныне сыскать, потому что во многое время великого государя ратные люди и переясловлские жители, до приезде его, Петрова, в Переясловль, многие побиты на боех, а иные в полон поиманы, и кому де было переясловлским жителем на ратных людей... ино де челобитчик есть, а ответчика нет, а будет ответчик есть, ино челобитчика нет; и потому де ныне... челобитья не чаять; и чтоб де великий государь пожаловал своим, великого государя, ратным людем переясловлских жителей впредь обидеть не велел”⁴⁸⁵. Що це було? Передчуття своєї приреченості і зневіра в позитивному наслідку будь-якого розгляду? Чи навпаки — сліпа віра у власну силу? У будь-якому разі, як пише Бунаков, “...после того вскоре наказный гетман Яким Сомко с войском своим поехал на раду в Нежин”⁴⁸⁶.

Ми підходимо до останніх сторінок цього розділу і, мабуть, найтрагічнішої та найпохмурішої в історії Гетьманщини Ніжинської ради 1663 р., що одержала назву “Чорної”.

3 червня окольничий Д. Великий-Гагін прибуває в Ніжин і пише “...к Мефодию епископу и к гетманом, к наказному Якому Самку и к кошевому Ивану Брюховецкому, и к полковником, и к сотником, и к отаманом, и к есаулом, и ко всей черни, и к мещаном... чтоб они ехали в Нежин для обраня совершенного гетмана”⁴⁸⁷. Окольничий доповідав у Москву про настрої козаків напередодні ради. Зокрема він писав: “...которые де... города близко к Переяславлю и к Нежину, и тех городов полковники, и сотники, и отаманы, и есаулы, и чернь, и мещане хотят в гетманы обрать Якима Самка. А которые... города близко Полтавы и Гадича, — и тех городов... хотят в гетманы выбрать Ивана Брюховецкого. И гетман

де Яким Самко и Иван Брюховецкой с обе стороны збирают войска и хотят в Нежин для обранья совершенного гетмана на раду прийти з болшим собраньем⁴⁸⁸. У Ніжині навіть говорили про можливе обрання гетьманом "...Полтавского полку казака Костянтина Суличича или нежинского казака Григороя Кобылецкого"⁴⁸⁹.

Ця реляція Д. Великого-Гагіна доводить, що І. Брюховецький зовсім не мав загальної підтримки на Лівобережжі навіть серед рядових козаків. Цей факт надзвичайно важливий для розуміння подальших подій гетьманства Брюховецького. І свою булаву він одержав, лише спираючись на грубу, нахабну силу, граючи на найнищіших почуттях покозачених і користуючись потуранням російських воєвод.

Заяви Брюховецького перед радою були дуже напористі. Так, 18 червня він писав цареві: "...Пришел я с войском на раду под Нежин и стою на новых Млынах, потому что полковники и чернь просят, чтоб я сжидался с ними. А Васюта Золотаренко..." просив окольничого, "...чтоб ему позволить с ними дратца, понеже не любит правды, что ему чернь хотят в очи говорить и объявлять его измену, что он с Самком единомышленно усоветовали было отложиться от вашего царского пресветлого величества, для чего и города везде покрепили, и колокола из пушек перелили... и естли бы не те смутители, zde по сей стране Днепра чернь обманывали, и та сторона Днепра давно бы уже под высокую руку вашего царского пресветлого величества привратилась"⁴⁹⁰.

Є низка описів ради. Найдетальніший залишив Гордон. Крім того, раду описують літописи Самовидця, Величка, Дворецьких, Лизогуба і "Краткое описание Малороссии". Є також дуже стислий офіційний російський звіт.

Щодо останнього, 27 червня присланий з Москви Д. Великий-Гагін "с товарищи учинили черневую енеральную раду у Нежина под городом; а на раде были Мефодий, епископ мстиславский и оршанский и блюститель митрополии Киевской, и наказной и кошевой гетманы Яким Самко, Иван Брюховецкий, и полковники, и сотни-

ки, вся старшина, и все Войско Запорожское, и мещане. И на той раде великого государя... верюющая грамота им чтена”⁴⁹¹. Відповідно до цього звіту, 28 червня козаки “...обрали в совершенные гетманы всем Войском Запорожским, как старшина и чернь, всеми волными гласы, кошевого гетмана Ивана Брюховецкого. И новообранный гетман Иван Брюховецкой в Нежине в соборной апостолской церкви... пред святым евангелием веру учили при епископе Мефодии”⁴⁹².

Ця констатація факту обрання, звісно, оминає увагою всі криваві подробиці ради. Цікаво, що не збереглося ні наказу Д. Великому-Гагіну, ні статейного списку. Тільки цей вихолощений і фальсифікований “офіційний звіт” і запис у “Дворцовых разрядах”. Менше відома реляція Д. Великого-Гагіна, що її опублікував Л. Окиншевич, але до наукового обігу вона практично не потрапила. Не знали її і дореволюційні російські історики — Востоков, Карпов і Ейнгорн, на чії праці спирається у своїй останній монографії В. Горобець. Ця реляція дуже своєрідно трактує раду, про що мова йтиме далі.

Не менш цікаво, що з усіх українських літописів тільки літопис Дворецьких виправдовує Брюховецького, запевняючи, що Сомко “самовластием гетманом учинився”⁴⁹³ і що в нього “лист королевский... ему на обличение отшукали”⁴⁹⁴. Це легко пояснити, оскільки В. Дворецький був активним прихильником Брюховецького й учасником розправи над Сомком. Всі інші хроніки не скупляться на викривальні свідчення проти Брюховецького і запорожців. Так, літопис Лизогуба пише, що присланий з Москви на раду окольничий “дарами от Бруховецкого наполнен, Бруховецкого руку держал” і домігся указу на страту Сомка й Золотаренка⁴⁹⁵. “...И тогда запорожцы великую беду людям чинили и грабительство за поблажкою Бруховецкого. Обезчестило себе людославне Низовее войско Запорожское, христианское, не менш татар знущаяся всячески, глумили честь девичую и жоночую, и бедние мужи и отци не смели перечити их безчинству басурментскому; а когда которые хотя ласково упрошали о пощаде жен или детей, то таким доставалось, як от не-

навістних ляхов к православию; но запорожци — своя ридная кровь малоросійська, одной веры православної благочестивой! А сколько забили оны людей, застаючих честь семейную, страшно и вспомянуть”⁴⁹⁶. Самовидець також писав, що наслідок Ніжинської ради був заздальгідь визначений, “...поневаж юже Бруховецькій старанієм епископа Мефтодия, которого Бруховецькій запобігл подарунками и обетницами розними...”⁴⁹⁷. Відповідно до його опису, після арешту Сомка та його прихильників Ніжинський полк був розділений на три, і під час призначення цих нових полковників “...много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дни тривало”⁴⁹⁸.

Величко, описуючи, як на раді Сомко, Золотаренко, Силич та інші старшини були “зрадливе похватано и в замок Нежинській до вязеня отведено”, коментує це так: “...Яко подлуг присловя Лядского, два коты в едином мешку не могут з собою житы, так и Бруховецькій недугом злоби и гнева обузданній будучи, а Сомка себе ровного ненавидячи, винайшол... неякісь причини, для которых болше в живых быти ему Сомку не позволену”⁴⁹⁹. Величко закінчує свій опис Ніжинської ради звертанням до нащадків: “Тут зріте сини Малоросійськіє нещастье матки вашей и крайную погибель отчизни вашея: егда бо горделиви и високодумни тогдашніи козацкіи властолюбци и междоусобни ратники, а отчизни вашея разорители и вас самих нещаднии губители, Виговській и Пушкар Полтавській изчезнуша, по них зась Хмелниченко и Сомко прейдоша; тогда третій тим подобни Гетмани и губители ваши, Тетера и Бруховецькій, народишася”⁵⁰⁰.

Ми відновимо хід подій самої ради, спираючись на два найдетальніші описи — Гордона і “Краткого описания Малороссии”.

Останнє джерело вказує на дві основні передумови наслідків ради. Перша — те, що “...Васюта, зело желая гетманства, отступив от Сомка и оклеветал его в Москву, зачим оба в подозрении стали”⁵⁰¹. Друге — те, що Бруховецький ще до приїзду Великого-Гагіна і Хлопова, “...поспешив наперед до них и доброхотних себе зделав,

еще чрез запорожцов своих не толко козаков, но и мужиков з городов туда собрав, будто на разграбление Нежина”⁵⁰².

Гордон пише: “Окольникый князь Даниил Степанович Великий-Гагин и полковники Инглис, Штрасбург, Воронин, Полянский, Шепелев и Скрябин были отряжены с их полками для охранения места избрания, назначенного в Нежине (хотя Брюховецкий со своей партией и настаивал, чтобы местом избрания был назначен Гадяч или другой город в той же местности). Приехав в Нежин, они стали ожидать прибытия козаков, собравшихся к назначенному сроку. Переяславльскый полковник Самко прибыл с большим отлично экипированным казацким полком, бывшим самым важным на левом берегу Днепра. Когда Самко расположился перед Киевскими воротами, то нежинскый полковник Васюта Золотаренко, выйдя со своим полком из города, присоединился к нему. Несмотря на запрещение окольникого, он захватил с собой и пушки. Узнав об этом, окольникый, вопреки своему приказанию, послал к воротам приказ пропустить их, боясь в противном случае подать повод к неприятностям или возбудить подозрение в пристрастии. Брюховецкий, всех превосходивший ловкостью, был особенно рекомендован окольничему и получил из Москвы несколько обнадешиваний. Он расположился по другую сторону города. Каждый из обоих гетманов (так называли они себя сами, так называли их и их приверженцы) желал, чтобы рада, т. е. совещание, происходила на той стороне города, где он остановился. Самко угрожал даже вернуться в Переяславль, если совещание не будет на киевской стороне; но окольникый, более сочувствовавший Брюховецкому, не исполнил его желания и велел поставить царскую палатку на противоположной стороне.

16-го июня утром Самко и Золотаренко получили приказ явиться к царской палатке, что они и исполнили, став по правую сторону Брюховецкого, хотя им и было приказано занять место влево от Московской дороги. Солдаты были поставлены по правую, а стрельцы по левую сторону царской палатки, остальные же вокруг нее.

После полудня в палатку прибыл окольныйчий, а вскоре за ним и Брюховецкий; здесь они имели тайное совещание, но в этот день избрание не состоялось; причиною этого, как полагали, было желание дать Брюховецкому время привлечь на свою сторону приверженцев Самка.

По возвращении окольного в город Брюховецкий послал к нему сотника с жалобой на то, что Самко захватил нескольких казаков и отнял у них лошадей, а также послал 300 рейтар, чтобы захватить Гвинтовку, что заставило его отправить полковника Нуной для защиты Гвинтовки. Окольныйчий послал к Самку майора с напоминанием, что между ними не должно теперь быть никаких споров или несогласий. Самко отвечал, что ему известно только то, что было выслано всего несколько рейтар; Васюта же, напротив, сказал, что его брат взял под стражу Гвинтовку, вследствие чего он и послал своих людей освободить его.

17-го часов в 10 утра окольныйчий явился с войском к царской палатке. После того, как была расставлена стража, Самко с оружием и развевающимися знаменами выступил из своего лагеря; то же сделал и Брюховецкий. В это время несколько рядовых казаков перешло от Самка к Брюховецкому. Хотя окольныйчий и велел сказать им, что они должны были явиться без оружия, но они не обратили на это внимания. После прибытия епископа окольныйчий, захватив с собой царскую грамоту и выйдя из палатки, послал Самко и Брюховецкому приказ подойти без оружия со всеми офицерами и лучшими казаками к палатке. Все исполнили этот приказ, кроме Самка, оставившего при себе саблю и сайдак.

Когда пехота построилась с обеих сторон, а окольныйчий, епископ, стольники и дьяки встали на скамьи, была прочитана царская грамота, в которой казакам повелевалось выбрать себе гетмана и указывалось, как следовало поступать при избрании. Грамота не была еще дочитана и до половины, как между казаками поднялся сильный шум: одни кричали — Самко! другие — Брюховецкий! Когда эти крики были повторены при снятии шапок, то

пехота Самка, проникнув с его бунчуком и знаменами вперед, покрыла его знаменами, посадила на скамью и провозгласила гетманом. Во время этого смятения окольников и остальные были принуждены сойти со скамьи и были очень рады, достигнув палатки. Между тем казаки, составлявшие партию Брюховецкого, принесли его бунчук и знамя на то место, где находился Самко с своим бунчуком, и, оттеснив его с приверженцами от этого места, сломали древко бунчука и убили державшего его. Волнение было так велико, что, если бы по приказанию полковника Штрасбурга не было брошено несколько ручных гранат, то казаки наверно сломали бы палатку; гранаты же очистили место перед палаткой, на котором остались только убитые и раненые. Самко вскочил на лошадь и вернулся со своим расстроенным отрядом назад, к лагерю. Его предводительский жезл и литавры были захвачены отрядом Брюховецкого.

Брюховецкий прибыл затем с епископом и окольным в палатку для обсуждения положения вещей. Самко же прислал к окольному требование выдать труп бунчужника и раненых, на что и был тотчас же отдан приказ. Самко требовал также суда над лицами, убившими и ранившими некоторых из его казаков. Но окольный велел отвечать на это, что казаки Самка сами подали повод к этому столкновению, явившись вооруженными для проведения его в гетманы.

Окольный послал к Самко и його полковников некоего Василия Неншина, требуя, чтобы они мирным образом явились к палатке, но они отказались исполнить это из опасения быть убитыми подобно зятю Самка, бунчужнику; кроме того, они сказали, что гетман уже избран ими. Тогда отряд рейтар проводил Брюховецкого до его лагеря”.

Цікаво, що Д. Великий-Гагін у своїй реляції описував події зовсім по-іншому. Він замовчував епізод з бунчужним і у всьому звинувачував прихильників Сомка. Так, він писав: “...Полку Якіма ж Самка конные люди с ево, Якимовым, бунчуком и с литавры и со многими знамены в пешие люди в раду скочили, а пехота ево ж, Сам-

кова, с ружьем прибежала. И в раде люди замешались. А нас, холопей твоих, с места збили. И с обе стороны меж себя бой учинили; и раду разорвали и разошлись в свои обозы”⁵⁰³.

Продовжимо Гордонів опис.

“18-го июня окольнічий с епископом и полками пришел к палатке. К Самко и Брюховецкому было послано два офицера с приказанием им явиться со своими офицерами к палатке, а остальным казакам собраться невооруженными на поле. Они обещали исполнить это. В это время большая часть людей Самка перешла на сторону Брюховецкого. Увидев это, Самко пытался бежать с немногими казаками, но, подвергнувшись преследованию со стороны своих же людей, спасся в русский лагерь, куда и был впущен вместе со своими полковниками. Незадолго до того Васюта, получив позволение, отправился в город, где и передал жену и детей в замок под охрану Михаила Михайловича Дмитриева.

Видя, что Самко имел при себе только немногих людей, и боясь, чтоб казаки, собравшись все вместе, не потребовали выдачи его вместе с его сторонниками и не убили бы его, окольнічий по их же требованию отправил их в количестве 150 человек, частью господ, частью слуг, в замок под прикрытием кавалерии и пехоты”⁵⁰⁴.

“Краткое описание Малороссии” дещо стисліше повторює аж до цього місця розповідь Гордона. Але літописець пише, що, коли Сомко пригрозив написати про таке насильство самому цареві, “...тогда князь, оскорбившись... приказал и Сомку с Васютою и с товарищи их явиться, которыи, как скоро пришли, тот час коне и оружие и одежду от оних поотбирано, а самих с людьми их за караул взято”⁵⁰⁵.

Далі Гордон пише: “Брюховецкий довольно долго был занят распределением перешедших к нему казаков. Получив приказ явиться со своими казаками в палатку, он велел спросить: идти ли ему с оружием или без него, — на что ему был дан ответ, что и он сам, и его казаки должны явиться без оружия. Сначала прибыла его кавалерия с офицерами верхом и со знаменами, но без оружия, и по-

строилась в форме полумесяца, концы которого примыкали к палатке; затем прибыла чернь пешком и без оружия и была расставлена между кавалерией. Когда все было приведено в порядок, Брюховецкий известил об этом окольного, который направился с епископом и товарищами пешком под прикрытием алебардщиков к центру казачьего войска; к нему навстречу пошел Брюховецкий, его сопровождали все полковники, сотники, атаманы, есаулы и др., объявившие, что избрали своим гетманом Брюховецкого. Тогда окольный приказал последнему пройти с своим бунчуком перед казаками, которые склоняли знамена к его бунчуку и снимали шапки, признавая его таким образом гетманом. После этого окольный и епископ вернулись в палатку. Когда туда пришел и Брюховецкий, окольный велел ему отправиться с полковниками, сотниками и остальными в собор для принесения присяги и принятия царского жалования. Брюховецкий отвечал, что исполнит это, как только успокоит своих казаков, требовавших выдачи Самка и Золотаренка с их приверженцами. Вскоре они все отправились в город, и гетман принес в соборе присягу в верности и поцеловал Евангелие. В этот день и в следующие дни принесли также присягу полковники и другие офицеры. После этого гетман получил от окольного царскую грамоту, написанную на пергаменте золотыми буквами, при этом стреляли из всех пушек, бывших в замке и в городе.

Чтобы показать свою верность и добрыя намерения по отношению к царю, гетман предложил употреблять на содержание царских гарнизонов в Украине посошныя деньги, выплачиваемыя до сих пор польскому королю, и зерновой хлеб, присвоенный себе полковниками. Кроме того, воеводе и офицерам должно быть предоставлено пространство на 15 верст вокруг каждого гарнизона для выгона скота и сенокосов. Наконец, мельницы должны платить известный налог и т. д. Все это было благосклонно принято при царском дворе. После этого Брюховецкий выступил со своими казаками из Кропивна, а русские полки отправились с окольным из Нежина в Путивль⁵⁰⁶.

Це було прямим і природним продовженням лицемірної “проросійської” політики Брюховецького, який заради власної вигоди був готовий на будь-яких умовах ділитися владою з воєводами.

В реляції Д. Великого-Гагіна події мають такий вигляд: 18 червня (ст.ст.) до нього в табір примчали наказний гетьман Я. Сомко і полковники: ніжинський В. Золотаренко, чернігівський О. Силич, переяславський О. Шуровський, прилуцький Д. Чернявський, київський С. Третьак — і просили оборонити їх — “черни убить не дать”⁵⁰⁷. Окольнічий сховав їх у таборі, після чого прийшло сорок тисяч козаків з І. Брюховецьким і відбулася рада, на якій “обрали тихо и безмятежно всеми волными гласы в совершенные гетманы Ивана Брюховецкого”⁵⁰⁸. Приголомшлива фальсифікація справжніх обставин ради. Але водночас із цього зрозуміло, що практично ніхто зі старшини у виборах І. Брюховецького участі не брав і, звичайно ж, Ніжинська рада 1663 р. була набагато менш представницькою та легітимною, ніж попередні, не визнані Москвою, на яких було обрано Я. Сомка.

Великий-Гагін, так само як і Гордон, оминає ще одну похмуру сторінку Ніжинської ради — свавілля запорожців у місті, опис яких ми наводили за Лизогубом. “Краткое описание Малороссии” засвідчує: “...Сомков обоз запорожская голота с подобными им расхитили и по городах несказанное грабительство и беду, з наущения Брюховецкого, чинили обивателям; чего ради многие знатные люди, оставя дома со всеми пожитками в росхищение им и в рубища одягшись, страха ради смерти, где кто могл укривались”⁵⁰⁹. За словами цього ж літописця, стративши старшину, Брюховецький наказав “прочим знатним козакам... чтоб шубы и жупаны пехоте запорожской давали, и к новопоставленным от себе полковникам по сотне запорожников придав, велел их всех изобилно кормить и одевать, которые, расположившись по Украине, неисчетные беды и озлобления людям бедным делали”⁵¹⁰.

Як ми вже зауважували, криваві подробиці ради відсутні в офіційних російських документах. 8 липня у “Дворцовых разрядах” був зроблений запис про прибуття гін-

ця від Д. Великого-Гагіна. Окольнічий доповідав, що “по его, великого государя, указу, посыланы они были в Войско Запорожское для гетманского обирания и для иных его государских дел, и они, будучи в Войске Запорожском, его государевы дела в совершение привели по его, Великого Государя, указу и выбрали гетмана Ивана Брюховецкого”⁵¹¹. На це цар указав Великому-Гагіну “быть в Севску полковым воеводою, а товарищу его, столнику Кирилу Хлопову... быть с ратными людьми в черкасских городех с гетманом с Иваном Брюховецким”⁵¹². Офіційною доповіддю Москва була задоволена. До Великого-Гагіна, до Мефодія та Брюховецького “и ко всему Войску Запорожскому” були відряджені гінці з “государевым жалованьем, с милостливым словом”⁵¹³. Мефодію було послано 2 сороки соболів, а Брюховецькому — “за его верную службу и раденье: знамя, да булаву, да 2 сорока соболей”⁵¹⁴.

В. Ейнгорн писав, що Брюховецького зробили гетьманом запорожці і духівництво⁵¹⁵. Нам це трактування здається хибним, воно не відображає суті процесів, які відбувалися на Лівобережжі. Протистояння між Брюховецьким та Сомком і Золотаренком повністю повторювало конфлікт між Виговським і Барабашем. І Виговський, і Сомко з Золотаренком, хоч і різною мірою, все-таки були представниками ідеї Гетьманщини із сильною гетьманською та старшинською владою. Брюховецький та Барабаш були політичними авантюристами, які спиралися у своїх домаганнях влади на незаможні козацькі та запорозькі верстви, на покозачених. Там охоче сприймалася ідея боротьби з “багатою городовою старшиною”, що збирала податки “для себе”, замість того щоб ділитися з простими козаками і царем. Саме гасла урізати владу старшини й залучити до управління російських воевод — це ті ідеї, завдяки яким, усупереч “класовій логіці”, царський уряд підтримував спершу Пушкаря й Барабаша, а потім — Брюховецького. Пушкар, Іскра і Мефодій лише прилучилися, всі вони, об’єднуючись із далекими їм силами, теж рвалися до влади. Отож не можна плутати поняття “запорожці” й “покозачені”, а єпископа мстислав-

ського ототожнювати з українським духівництвом. От тільки в Москві не враховували, що, одержавши жадану булаву, їхні фаворити покажуть своє справжнє обличчя.

Яка була подальша доля заарештованої старшини? Царський указ від 16 липня велів ніжинському воєводі "...Якими Самко и начальных людей, которые у тебя в городе, держат за крепким караулом с великим береженьем и крепостию до нашего, великого государя, указу. Никуда пускать вольно их не велеть, чтобы отнюдь никто из них ни которыми мерами не ушел, и припускать к ним тайно говорить никому не велеть"⁵¹⁶. Величко пише, що в Сомка знайшли копію Гадяцьких статей і оголосили, що нібито "...если бы поставлен был Сомко Гетманом, то мѣл о тое будто стояти, абы, подлуг тых пактов Гадяцких, Малая Росія под державою Великого Государя Московского была захована"⁵¹⁷.

Наскільки вигадане було звинувачення Сомка в намірі перейти на королівський бік, засвідчує лист Тетері від 6 липня королю. Правобережний гетьман писав про подію Ніжинської ради так: "...Мне не жаль и Самченко, потому что он имел довольно времени, чтобы одуматься, при постоянных с моей стороны предостережениях, да притом и в. к. м. было объявлено ему всепрощение за его преступление. А так как он пренебрег всем этим, то сам себе повредил еще больше"⁵¹⁸. 27 липня Тетеря писав королю: "Притворная и хитрая готовность Самченко к обращению... к в. к. м. он писал одно, а здесь скрытыми партиями затевал совершенно иное, раздувая пожар между полками, стоящими под моим начальством"⁵¹⁹.

Але в Москві, схоже, нікого не цікавила справедливість обвинувачень. Доля затриманих під вартою явно була визначена ще до початку ради. Принаймні у своїй реляції Д. Великий-Гагін писав: "А Яким Самко и полковники: черниговской Аникей Силин, переяславской Афонасей Шуровской, по многим причинам тебе, великому государю, неверны"⁵²⁰. У липні Сомко і його прихильники, як і раніше, перебували у в'язниці Ніжинського замку⁵²¹. А вже 26 липня царський указ ніжинському воєводі К. Хлопову означав, по суті, смертний вирок

старшині: “...По челобитью гетмана Ивана Брюховецкого и всего Войска Запорожского, Якима Самко с товарищи из Нежина взять и отдать гетману и всему Войску Запорожскому на их войсковой суд. А судить их указали мы, великий государь, Якима Самко с товарищи в их винах, по их войсковым правам; а вины их гетману и всему Войску Запорожскому ведомы”⁵²².

За розрядними книгами, Сомка було страчено 28 вересня. Як писав Гордон, “Самко, Золотаренко и др. содержались до сих пор по требованию Брюховецкого под стражей в Нежине; теперь же благодаря письму, написанному им в Москву, было приказано выдать их ему. Брюховецкий велел отвести их в Борзну и после короткого судебного процесса отрубить им головы, к сильному неудовольствию знатнейших казаков, видевших в них большая заслуги, так как они были хорошими воинами; вина же их заключалась только в том, что в последние три года они для защиты царских интересов против всех насилий и хитростей принимали слишком суровые меры”⁵²³.

Про те, що шляхом обмов Брюховецький та Мефодій одержали від царя дозвіл стратити заарештованих старшин, пише і Самовидець⁵²⁴. Величко викладає події детальніше: “...Подлуг желанія Бруховецкого... Сомко, з Васютою Нежинским и Оникієм Черниговским полковниками, в городі полку Нежинского Борзні, мечем zostали посред ринку... докончены, а инніе меншіи товарищи и други их в ссылку в Москву одослани”⁵²⁵. За Величком, цей епілог трагедії відбувся у вересні 1663 р.

На початку жовтня 1663 р. послані на Лівобережжя російські послы зустрілися з обозним І. Цісарським і полковником В. Дворецьким, які везли з собою “колодников... начальных людей Якима Самка с товарищи советников десять человек, да Лубенского Мгарского монастыря игумена Виктора”, наміряючись віддати їх у Москву⁵²⁶. Вони повідомили, що, за царським указом, Сомко, Золотаренко і їхні радники були віддані “на их войсковой суд по стародавнему войсковому праву” і після суду страчені в Борзні⁵²⁷. Страчені були: Яким Сомко, Василь Золотаренко, Опанас Щуровський, Оникій Силич, Сте-

пан Шамрицький, Павло Киндей, Ананій Семенів і Кирило Ширяй. У Москву були відправлені Семен Третяк, Матіяш Панкіїв, Дмитро Чернявський, Самійло Савицький, Михайло Вуяхеїв, Хома Тризнич, Іван Горобець, Семен і Прохор Кулженські, Левко Бут⁵²⁸. Таким чином, були страчені всі три полковники — Сомко, Золотаренко і Силич, що залишилися вірними цареві після Чудновської угоди Юрія Хмельницького з Польщею й таким чином зберегли Лівобережжя за Москвою.

У ці дні, як ми побачимо далі, вже був у розпалі спільний похід польських, литовських, татарських військ разом із правобережними козаками проти Лівобережжя і росіян. Одним махом, розчищаючи місце для своєї гетьманської влади, Брюховецький розправився з усіма досвідченими полковниками, оголивши тим самим Лівобережжя в час найбільшої військової небезпеки. Тільки авантюрист, цілком байдужий до долі батьківщини, міг зважитися на таке. Втім, він і сам врешті-решт поплатився за цей необачний крок.

Москву ж явно влаштовував такий хід подій. Нарешті гетьманом став той, хто цінував царські подачки більше від гетьманської влади, хто догоджав воєводам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території. Страшна сила анархо-запорозького крила, породженого Хмельниччиною, нарешті перемогла, нав'язавши Україні свого лідера та безжалісно розправившись з інакодумцями.

Обрання Брюховецького лівобережним гетьманом ознаменувало де-юре розподіл України. Уперше два береги одержали легітимних, затверджених королівською і царською владою гетьманів. Трагедію збільшувало те, що обоє вони були корисливими, безпринципними авантюристами, які прагнули тільки особистої вигоди та збагачення. Їхні пропозиції про зведення ідеї Гетьманщини до вузької автономії на диво схожі. Як сказав про них В'ячеслав Липинський, — два двійники. Тільки один писався “підніжком королівським”, другий — “холопом царським”⁵²⁹.

ПРИМІТКИ

- 1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 108. — С. 322.
- 2 Там само. — Т. V. — № 28. — С. 50.
- 3 Там само. — С. 48.
- 4 Там само. — С. 53. Інформація Я. Сомка посланцям у Москву.
- 5 Там само. — С. 52—53.
- 6 Там само. — С. 52.
- 7 Там само. — С. 49.
- 8 Там само.
- 9 Там само.
- 10 Там само. — С. 48—49.
- 11 Там само. — № 31. — С. 55. Реляція путивльських воєвод, 12 травня 1661 р.
- 12 Дополнения к “Дворцовым разрядам”. — Т. III. — С. 263.
- 13 Там само.
- 14 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 28. — С. 53—54.
- 15 Там само. — С. 54.
- 16 Там само. — С. 53.
- 17 Там само. — № 38. — С. 72.
- 18 Там само. — № 37. — С. 71. Лист Я. Сомка до С. Змієва, 18 червня 1661 р.
- 19 Там само.
- 20 Там само.
- 21 Там само.
- 22 Там само. — № 39. — С. 75.
- 23 Там само.
- 24 Там само.
- 25 Там само. — С. 73—74.
- 26 Там само. — № 40. — С. 75—76.
- 27 Там само. — № 38. — С. 73.
- 28 Там само. — № 40. — С. 79. Наказ Ф. Протасову, 8 липня 1661 р.
- 29 Там само.
- 30 Там само. — № 39. — С. 75—76. Звіт стряпчого В. Строева.
- 31 Там само. — № 40. — С. 76—77. Царська грамота Я. Сомкові, 6 липня 1661 р.

- 32 Там само. — С. 85. Статейний список Ф. Протасова.
- 33 Там само. — С. 80. Наказ Ф. Протасову.
- 34 Там само. — С. 81.
- 35 Там само.
- 36 Там само.
- 37 Там само. — С. 81—82.
- 38 Там само. — С. 82.
- 39 Там само. — С. 79—80. Наказ Ф. Протасову.
- 40 Там само. — Т. VII. — № 114. — С. 334. Донесення І. Пескова, жовтень—листопад 1661 р.
- 41 Там само. — Т. V. — № 40. — С. 89. Наказ Ф. Протасову.
- 42 Там само. — № 39. — С. 73—74.
- 43 Там само. — № 38. — С. 73. Донесення стряпчого В. Строева, 5 липня 1661 р.
- 44 Там само.
- 45 Там само. — № 40. — С. 82. Статейний список Ф. Протасова.
- 46 Там само. — С. 84.
- 47 Там само. — № 39. — С. 74. Лист Я. Сомка до царя, 7 липня 1661 р.
- 48 Дела Тайного приказа. — Т. I. — Ст. 999.
- 49 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 113. — С. 331.
- 50 Там само.
- 51 Там само.
- 52 Там само.
- 53 Там само.
- 54 Там само. — Т. VII. — № 111. — С. 324. Скарга І. Чаадаєва на Ю. Борятинського, 14 липня 1661 р.
- 55 Там само. — С. 325.
- 56 Там само.
- 57 Там само. — Т. V. — № 36. — С. 69. Скарга архімандрита Інокентія Гізеля, 26 червня 1661 р.
- 58 Там само. — № 40. — С. 89. Статейний список Ф. Протасова.
- 59 Там само.
- 60 Там само.
- 61 Там само. — № 43. — С. 96. Лист І. Брюховецького до Г. Косагова, 24 вересня 1661 р.

- 62 Там само. — С. 97.
- 63 Там само. — № 41. — С. 92.
- 64 Там само. — С. 94.
- 65 Там само. — № 40. — С. 92. Лист В. Золотаренка до царя, 20 серпня 1661 р.; Там само. — С. 91. Лист Я. Сомка до царя, 18 серпня 1661 р.
- 66 Там само. — Т. VII. — № 114. — С. 334. Донесення І. Пескова, жовтень—листопад 1661 р.
- 67 Там само. — С. 332.
- 68 Там само. — С. 334.
- 69 Там само.
- 70 Там само. — Т. V. — № 46. — С. 100. Лист І. Брюховецького до Мефодія, 16 квітня 1662 р.
- 71 Там само. Лист кошовий до міської черні, квітень 1662 р.
- 72 Там само.
- 73 Там само.
- 74 Там само. — Т. VII. — № 68. — С. 188. Переговори з запорозькими посланцями в Москві, листопад 1657 р.
- 75 Там само. — № 70. — С. 193. Статті, подані запорожцями, листопад 1657 р.
- 76 Дела Тайного приказа. — Т. I. — Ст. 1007.
- 77 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 468. — Арк. 387, 411—417.
- 78 РГАДА. — Москов. столбцы. — № 332. — Арк. 62—63. Реляція П. Долгорукова, 5 грудня 1661 р.
- 79 Доп. к “Дворцовым разрядам”. — Т. III. — С. 307.
- 80 ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — Ч. II. — С. 19. Щоденник Гордона.
- 81 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 115. — С. 336. Лист І. Брюховецького до Г. Косагова, 30 березня 1662 р.
- 82 Там само.
- 83 Дела Тайного приказа. — Т. I. — Ст. 1007.
- 84 РГАДА. — Белгород. ст. — № 475. — Арк. 216. Реляція Г. Ромодановського, 14 березня 1662 р.
- 85 Там само. — Арк. 16—18; Доп. к актам историч. — Т. IX. — № 30. — С. 86.
- 86 *Litterae nuntiorum*. — Т. X. — № 5063. — С. 238. Авіза з Венеції, 27 травня 1662 р.

- 87 Там само. — С. 337. Лист І. Брюховецького до Г. Косагова, 6 квітня 1662 р.
- 88 Там само. — С. 338.
- 89 Там само.
- 90 *Летопись Величко.* — Т. II. — С. 22—23; *Летопись Самовидца.* — С. 84.
- 91 *Летопись Величко.* — Т. II. — С. 22—23.
- 92 Там само. — С. 23.
- 93 *Акты ЮЗР.* — Т. V. — № 48. — С. 103—104.
- 94 *Летопись Самовидца.* — С. 84.
- 95 Там само. — С. 84—85.
- 96 *Краткое описание Малороссии.* — С. 258.
- 97 *Летописи и хроники.* — С. 230.
- 98 *Акты исторические.* — Т. IV. — № 167. — С. 323. Царська грамота Стародубському полку, 19 червня 1662 р.
- 99 Там само.
- 100 Там само. — С. 322. Царська грамота Стародубському полку і старшині, 5 травня 1662 р.
- 101 Там само.
- 102 *Акты ЮЗР.* — Т. V. — № 56. — С. 115. Лист Я. Сомка до царя, 22 червня 1662 р.
- 103 *Колекція грамот університету св. Володимира.* — Арк. 789. “Інформація” від Я. Сомка і полковників, без дати.
- 104 Там само.
- 105 Там само. — Арк. 788.
- 106 Там само. — Арк. 789.
- 107 Там само. — Арк. 790.
- 108 *Опубликовано у вид.: Карпов Г. Мефодий, епископ мстиславский, 1875, февраль.* — С. 215—218. Донос Мефодія, 2 травня 1662 р.
- 109 *Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства...* — С. 181—182.
- 110 *Акты ЮЗР.* — Т. V. — № 51. — С. 106. Указ царя Г. Ромодановському, 23 травня 1662 р.
- 111 Там само. — Т. IV. — № 115. — С. 262. Статейний список російських воєвод.
- 112 *Колекція грамот університету св. Володимира.* — Арк. 790—791. “Інформація” від Я. Сомка і полковників, без дати.

- 113 Там само. — Арк. 791.
- 114 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 115. — С. 335. Лист Я. Сомка до Г. Ромодановського, 23 квітня 1662 р.
- 115 Там само.
- 116 РГАДА. — Столбцы Сибирского приказа. — № 6657.
- 117 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 115. — С. 337; Листи І. Сірка. — № 1. — С. 11—12. Лист І. Сірка до Я. Сомка, без дати.
- 118 Там само.
- 119 Там само.
- 120 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 46. — С. 101. Лист І. Брюховецького до Мефодія, 16 квітня 1662 р.
- 121 Там само.
- 122 Там само.
- 123 Там само. — С. 100. Лист І. Брюховецького до Мефодія, 18 квітня 1662 р.
- 124 Там само. Лист І. Брюховецького до В. Золотаренка, 18 квітня 1662 р.
- 125 Там само. — № 55. — С. 113.
- 126 Там само.
- 127 Там само. — Т. VII. — № 118. — С. 340.
- 128 Там само.
- 129 Там само. — № 116. — С. 338. Реляція В. Волконського, 10 червня 1662 р. (ст. ст.).
- 130 Там само. — № 118. — С. 340. Реляція київського воєводи І. Чаадаєва, прибіл. 25 травня 1662 р.
- 131 Там само. — № 116. — С. 338. Реляція В. Волконського, 10 червня 1662 р. (ст. ст.).
- 132 Там само. — Т. V. — № 55. — С. 111. Лист Я. Сомка до царя, 9 червня 1662 р.
- 133 Летопись Величко. — Т. II. — С. 27.
- 134 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 55. — С. 111. Лист Я. Сомка до царя, 9 червня 1662 р.
- 135 Там само.
- 136 Там само. — С. 112.
- 137 Там само. — С. 111.
- 138 Там само. — С. 112.
- 139 Там само. — С. 113—114. Інструкція Я. Сомка посланцям у Москву, без дати.

- 140 Там само. — С. 112. Лист Я. Сомка до царя, 9 червня 1662 р.
- 141 Там само.
- 142 Там само. — № 56. — С. 117. Лист Я. Сомка до царя, 22 червня 1662 р.
- 143 Там само. — С. 116; про те ж: інструкція Сомка посланцям, 25 червня 1662 р.: там само. — С. 118—119.
- 144 Там само.
- 145 Там само. — С. 118.
- 146 Там само.
- 147 Там само.
- 148 Там само. — № 58. — С. 123. Реляція стольника О. Коквинського, 3 липня 1662 р.
- 149 Там само.
- 150 Там само. — С. 122.
- 151 Там само. — С. 121, 123.
- 152 Там само. — С. 121—122.
- 153 Там само. — С. 120.
- 154 *Окиншевич Л.* Генеральна рада. — Дод. № 2. — С. 412—413. Лист В. Дворецького до І. Чаадаєва, 23 червня 1662 р.
- 155 Там само. — Пр. № 1. — С. 412. Універсал В. Дворецького, 23 червня 1662 р.
- 156 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 58. — С. 121.
- 157 Там само.
- 158 Там само. — С. 124.
- 159 Там само. — С. 123.
- 160 Там само.
- 161 Там само. — С. 125.
- 162 Там само. — № 56. — С. 119.
- 163 Там само. — № 55. — С. 114—115.
- 164 Там само. — С. 115.
- 165 Там само. — № 58. — С. 125.
- 166 *Jerlicz J.* — II. — S. 66. Про цю битву: *Jerlicz J.* II. — S. 65—66; ЧОИДР. — 1892Б. — К. 3. — Т. III. — С. 35—36. Щоденник Гордона; Акты ЮЗР. — Т. V. — № 58. — С. 125—126; Летопись Величко. — II. — С. 27—28; Летопись Я. Лизогуба. — С. 21; Краткое описание Малороссии. — С. 258—259.

- 167 *Петровський М.* Нариси історії України. — Дод. № 4. — С. 391.
- 168 Там само.
- 169 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 58. — С. 125.
- 170 Там само.
- 171 Летопись Самовидца. — С. 85—86.
- 172 *Петровський М.* Нариси історії України. — Дод. № 5. — С. 392—393.
- 173 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 58. — С. 125.
- 174 *Петровський М.* Нариси історії України. — Дод. № 5. — С. 392—393.
- 175 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 58. — С. 126.
- 176 Там само.
- 177 Летопись Самовидца. — С. 86.
- 178 *Петровський М.* Нариси історії України. — Дод. № 5. — С. 393.
- 179 Летопись Величко. — Кн. II. — С. 30.
- 180 *Петровський М.* Нариси історії України. — Дод. № 6. — С. 396.
- 181 Там само. — С. 394.
- 182 Там само. — С. 395.
- 183 Там само.
- 184 Там само. — С. 396.
- 185 Там само. — Дод. № 7. — С. 397.
- 186 ПКК. — Т. IV. — Ч. III. — № XLII. — С. 191. Лист Ю. Хмельницького до короля, 21 серпня 1662 р.
- 187 *Петровський М.* Нариси історії України. — Дод. № 7. — С. 397—398.
- 188 Там само. — С. 398.
- 189 Там само.
- 190 *Окиншевич Л.* Генеральна рада. — Дод. № 3. — С. 413.
- 191 Там само.
- 192 Там само. — С. 414.
- 193 Опубліковано у: *Карпов Г.* Мефодий, єпископ мстиславський, 1875, февраль. — С. 230—231.
- 194 Там само. — № XXXIII. — С. 145. Настанови П. Тетері, 8 лютого 1662 р.

- 195 Детальніше про П. Тетерю див.: Яковлева Т. Гетьманщина... — С. 119—123.
- 196 ПКК. — Т. IV. — № XXXIII. — С. 146.
- 197 Там само. — С. 147—148.
- 198 Там само. — С. 146.
- 199 Там само.
- 200 Там само. — С. 149.
- 201 Там само. — С. 146.
- 202 Там само. — С. 147.
- 203 Там само.
- 204 *Waliszewski K.* Polsko-francuzkie stosunki. — S. 104.
- 205 *Medeksza S.* Ks. pam. — № 62. — S. 286—287.
- 206 Там само. — № 63. — С. 299.
- 207 ПКК. — Т. IV. — № XXXIX. — С. 180—181. Лист Ю. Хмельницького до Є. Любомирського, березень 1662 р.
- 208 Там само. — № XXXVIII. — С. 178. Лист Ю. Хмельницького до короля, 14 березня 1662 р.
- 209 Там само. — № XXXIX. — С. 181.
- 210 Там само. — № XXXVIII. — С. 178.
- 211 Там само.
- 212 Там само.
- 213 Реєстр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. 4. — С. 14. Наказ Ю. Хмельницького послам до короля, 14 березня 1662 р.
- 214 Там само.
- 215 Там само.
- 216 ПКК. — № XXXV. — С. 158. Лист Діонісія Балабана до короля, 18 березня 1662 р.
- 217 Там само.
- 218 Там само. — № XXXVI. — С. 162. Лист Г. Гуляницького до короля, 28 березня 1662 р.
- 219 Там само. — С. 163.
- 220 Там само. — С. 164.
- 221 Там само. — С. 165.
- 222 *Litterae nuntiorum.* — Т. X. — № 5175. — С. 288. Авіза зі Львова, 27 листопада 1662 р.
- 223 ПКК. — № XXXVI. — С. 169. Постанова сейму українським воєводствам, квітень 1662 р.

- 224 Там само. — С. 173.
- 225 Там само. — С. 174.
- 226 Volumine legum. — Т. IV. — S. 390.
- 227 ПКК. — № XXXVI. — С. 169—170. Постанова сейму українським воєводствам.
- 228 Там само. — С. 170.
- 229 Там само.
- 230 Там само. — С. 174.
- 231 Там само. — С. 171.
- 232 Летопись Величко. — II. — С. 26.
- 233 Там само.
- 234 ПКК. — Т. IV. — № XL. — С. 182—183. Лист Ю. Хмельницького до короля; про те ж: Лист Ю. Хмельницького до коронного канцлера М. Празмовського, 13 серпня 1662 р.
- 235 Там само. — № XLII. — С. 187—188. Лист Ю. Хмельницького до короля, 15 серпня 1662 р.
- 236 Там само. — № XLIII. — С. 191—192. Лист Ю. Хмельницького до короля, 21 серпня 1662 р.
- 237 Там само. — С. 192.
- 238 Про це: *Poczobut-Odlanicki J. Pamiętnik.* — S. 62—64; *Jerlicz J.* — II. — S. 69; *Józefowicz T. Kronica miasta Lwówa.* — S. 258 та ін.
- 239 *Litterae nuntiorum.* — Т. X. — № 5175. — С. 288. Авіза зі Львова, 27 листопада 1662 р.
- 240 Реєстр козацких дел. — ЧОИДР. — 1861. — К. IV. — Отд. V. — С. 1617. Наказ Г. Гуляницькому, 27 січня 1663 р.
- 241 ПКК. — Т. IV. — № LIX. — С. 272.
- 242 Там само. — № LX. — С. 280.
- 243 Там само. — № XLV. — С. 206. Лист Ю. Хмельницького до короля, 8 вересня 1662 р.
- 244 Там само. — С. 206—207.
- 245 Там само. — С. 206.
- 246 Там само. — № XXXIII. — С. 145—149. Настанови П. Тетері послу до гетьмана Війська Запорозького, лютий 1662 р.
- 247 Там само. — № XLVI. — С. 209. Лист П. Тетері до короля, 13 вересня 1662 р.
- 248 Там само. — № XXVII. — С. 212. Лист П. Тетері до М. Празмовського, 13 вересня 1662 р.

- 249 *Wójcik Z. Traktat Andrusz.* — S. 50. Лист Яна Казимира до А. Полубинського, 17 червня 1662 р.
- 250 ПКК. — Т. IV. — № XXXVII. — С. 169—175. Постанова сейму; *Volumine legum.* — Т. IV. — S. 390.
- 251 ПКК. — Т. IV. — № XLVI. — С. 209—210.
- 252 Там само. — С. 210; № XLVII. — С. 213.
- 253 Там само. — С. 214.
- 254 Там само. — № XLVIII. — С. 215—216. Донесення Г. Лісницького, 17 жовтня 1662 р.
- 255 Там само. — С. 216—217.
- 256 Там само. — С. 217.
- 257 *Wójcik Z. Traktat Andrusz.* — S.79.
- 258 ПКК. — Т. IV. — № XLIX. — С. 218. Лист П. Тетері до короля, 20 жовтня 1662 р.
- 259 Там само. — С. 219.
- 260 Там само. — С. 220.
- 261 *Мицик Ю. Джерела...* — С. 77. Лист Ю. Хмельницького до Я. Свідерського, 13 грудня 1662 р.
- 262 ПКК. — Т. IV. — С. 221; про те ж: лист П. Тетері до М. Пращмовського, 20 жовтня 1662 р.: Там само. — № L. — С. 225—226.
- 263 *Летопись Величко.* — Т. II. — С. 29.
- 264 ПКК. — Т. IV. — № L. — С. 226.
- 265 Там само.
- 266 Там само. — С. 227.
- 267 Там само.
- 268 Там само. — № CXV. — С. 432. Лист П. Тетері до М. Пращмовського, 3 червня 1664 р.
- 269 Там само. — № XLIX. — С. 222.
- 270 Там само. — № L. — С. 227.
- 271 *Medeksza S. Ks. pam.* — № 67. — S. 311.
- 272 *Portofolio królowej Maryi Ludowiki...* — r. XII. — S. 314.
- 273 *Medeksza S. Ks. pam.* — № 81. — S. 339—340.
- 274 ПКК. — Т. IV. — № LI. — С. 231. Лист П. Тетері до короля, 20 листопада 1662 р.
- 275 Там само.
- 276 Там само. — С. 232.
- 277 Там само.

- 278 Там само. — № LII. — С. 235. Лист П. Тетері до короля, 10 грудня 1662 р.
- 279 Там само. — С. 236.
- 280 Там само.
- 281 Там само. — С. 237.
- 282 Там само. — С. 237—238.
- 283 Там само. — № LIII. — С. 239.
- 284 Там само. — С. 240.
- 285 Там само. — С. 243.
- 286 Там само. — С. 244.
- 287 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 376.
- 288 Там само.
- 289 Ми зустрічали згадку про весілля у лютому 1663 р. — на жаль, без посилання на джерело. Напевно, це помилкова дата.
- 290 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 343. Статейний список Ф. Лодиженського, 20 січня 1663 р.
- 291 Там само. — С. 344.
- 292 *Петровський М.* Нариси історії України. — Дод. № 8. — С. 399.
- 293 Летописи и хроники. — С. 230.
- 294 *Мицик Ю.* Джерела... — С. 77. Реляція Я. Свідерського, 26 грудня 1662 р.
- 295 Там само. — С. 77—78. Реляція Я. Свідерського, 18 січня 1663 р.
- 296 *Петровський М.* Нариси історії України. — Дод. № 8. — С. 399. Реляція Г. Ромодановського, січень 1662 р.
- 297 *Дашкевич Я.* Павло Тетеря. — С. 265.
- 298 *Józefowicz T.* Kronika miasta Lwówa. — S. 260.
- 299 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 197.
- 300 Там само.
- 301 Litterae nuntiorum. — Т. X. — № 5189. — С. 295—296. Авіза зі Львова, 15 січня 1663 р.
- 302 Там само. — № 5192. — С. 298. Авіза зі Львова, 22 січня 1663 р.
- 303 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — К. 4. — С. 16. Лист Ю. Хмельницького до короля, 27 січня 1663 р.

- 304 *Litterae nuntiorum*. — Т. X. — № 5193. — С. 298. Авіза зі Львова, 5 лютого 1663 р.
- 305 ПКК. — Т. IV. — № LV. — С. 250—251. Лист П. Тетері до короля, 1 лютого 1663 р.
- 306 *Kochowski W. Hist. Pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 199.
- 307 Там само. — № LIX. — С. 270. Лист П. Тетері до короля, 26 лютого 1663 р.
- 308 Там само.
- 309 Там само. — № LV. — С. 252.
- 310 Реєстр козацьких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. 4. — С. 16. Наказ Г. Гуляницькому, 27 січня 1663 р.
- 311 Там само.
- 312 Там само.
- 313 Там само. — С. 16—17.
- 314 *Мицик Ю. Джерела...* — С. 90—91. Лист зі Львова, 18 липня 1663 р.
- 315 ПКК. — Т. IV. — № XCII. — С. 416. Уривки з розмови П. Тетері з Дедеш-агою, 29 березня 1664 р.
- 316 Там само. — С. 417.
- 317 Там само. — № LVII. — С. 263. Лист П. Тетері до короля, 23 лютого 1663 р.
- 318 Там само. — № CXV. — С. 433. Лист П. Тетері до М. Пращмовського, 3 червня 1664 р.
- 319 Там само. — Т. IV. — № LXV. — С. 296.
- 320 *Wójcik Z. Traktat Andrusz.* — S. 82.
- 321 ПКК. — Т. IV. — № LXIV. — С. 293. Лист П. Тетері до короля, 27 березня 1663 р.
- 322 *Летопись Величко.* — Т. II. — С. 36.
- 323 *Litterae nuntiorum*. — Т. X. — № 5193. — С. 298. Авіза зі Львова, 5 лютого 1663 р.
- 324 ПКК. — Т. IV. — № LVII. — С. 261.
- 325 Там само. — С. 262.
- 326 Там само. — № LVI. — С. 257. Настанови П. Тетері А. Сельницькому, 23 лютого 1663 р.
- 327 Там само. — № LVIII. — С. 266.
- 328 Там само. — № LVI. — С. 256.
- 329 Там само. — С. 255.

- 330 Там само. — № LVII. — С. 263; про те ж — у листі П. Тетері до М. Празмовського від тієї ж дати: Там само. — № LVIII. — С. 267—268.
- 331 Там само. — № LVII. — С. 259.
- 332 Там само. — С. 260.
- 333 Там само.
- 334 Акты исторические. — Т. IV. — № 167. — С. 325. Царська грамота стародубському полковнику П. Рославцю, 16 листопада 1662 р. Про те ж: Полное собрание законов Российской империи. — Т. I. — С. 573. Царська грамота козацькій старшині, листопад 1662 р.
- 335 Там само.
- 336 Там само. — С. 326.
- 337 Там само. — С. 326—327.
- 338 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 61. — С. 128. Скарга Я. Сомка, 6 січня 1663 р.
- 339 Там само.
- 340 Там само. — Т. VII. — № 121. — С. 345. Статейний список Ф. Лодиженського, 21 січня 1663 р.
- 341 Там само. — С. 373—374.
- 342 Там само.
- 343 Летопись Самовидца. — С. 88.
- 344 Там само.
- 345 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 375. Лист Я. Сомка до В. Золотаренка, лютий 1663 р.
- 346 Там само.
- 347 Там само. — С. 376.
- 348 Там само. — С. 364.
- 349 Там само. — С. 365.
- 350 Там само. — С. 344. Статейний список Ф. Лодиженського.
- 351 Там само.
- 352 Там само.
- 353 Там само. — С. 345.
- 354 Там само. — С. 346.
- 355 *Петровський М.* Нарис історії України. — Дод. № 8. — С. 399.
- 356 Там само.
- 357 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 346—347.

- 358 Там само. — С. 348.
- 359 Там само. — С. 349.
- 360 Там само. — С. 348.
- 361 Там само.
- 362 Там само.
- 363 Там само. — С. 349.
- 364 Там само.
- 365 Там само. — С. 349—350.
- 366 Там само. — С. 351.
- 367 Там само.
- 368 Там само. — С. 352.
- 369 Там само.
- 370 Там само. — С. 352—353.
- 371 Там само. — С. 353.
- 372 Там само. — С. 350.
- 373 Там само.
- 374 Там само.
- 375 *Окиншевич Л.* Генеральная рада... — Дод. № 4. — С. 414.
Записка В. Дворецького в Малоросійському приказі, 13 лютого 1663 р.
- 376 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 354.
- 377 Там само. — С. 355.
- 378 Там само. — С. 356.
- 379 Там само.
- 380 Там само.
- 381 Там само. — С. 357.
- 382 Там само.
- 383 Там само. — С. 358.
- 384 Там само.
- 385 Там само. — С. 368.
- 386 Там само.
- 387 Там само. — С. 363.
- 388 Там само.
- 389 Там само.
- 390 Там само. — С. 363—364.
- 391 Там само. — С. 364.
- 392 Там само. — С. 358—359.

- 393 Там само. — С. 359.
- 394 Там само.
- 395 Там само.
- 396 Там само.
- 397 Там само.
- 398 Детальніше про це див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина... — С. 72—98.
- 399 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 359—360. Статейний список Ф. Лодиженського.
- 400 Там само. — С. 360.
- 401 Там само.
- 402 Там само. — С. 360—361.
- 403 Там само. — С. 361.
- 404 Там само. — С. 361—362.
- 405 Там само. — С. 365.
- 406 Там само. — С. 367.
- 407 Там само. — С. 365.
- 408 Докладніше про це див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина... — С. 183—185.
- 409 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 365. Статейний список Ф. Лодиженського.
- 410 Там само. — С. 370.
- 411 Там само.
- 412 Там само. — С. 372.
- 413 Там само. — С. 372—373.
- 414 Там само. — С. 370.
- 415 Там само. — С. 373. Лист Ніжинської ради до царя.
- 416 Там само. — С. 374.
- 417 Там само.
- 418 Там само.
- 419 ПКК. — Т. IV. — № LIX. — С. 271. Лист П. Тетері до короля, 26 лютого 1663 р.
- 420 Там само. — № LX. — С. 273. Відповідь коронної канцелярії на інструкцію П. Тетері, 2 березня 1663 р.
- 421 Там само. — С. 278.
- 422 Там само. — С. 274.
- 423 Там само. — № LXIV. — С. 293. Лист П. Тетері до короля, 27 березня 1663 р.

- 424 Там само. — № LXIII. — С. 287.
- 425 Там само. — С. 287—288.
- 426 Там само. — С. 288.
- 427 Там само. — № LXIV. — С. 291.
- 428 *Pisma do wieku J. Sobieskiego.* — № 49. — S. 214. Інструкція І. Мазепі з коронної канцелярії, 31 березня 1663 р.
- 429 Там само. — С. 215.
- 430 Там само.
- 431 Там само. — С. 215—216.
- 432 Там само. — С. 216.
- 433 Там само. — С. 217.
- 434 Там само. — С. 217—218.
- 435 Там само. — С. 219.
- 436 Там само. — С. 220.
- 437 Там само.
- 438 Там само. — С. 221.
- 439 Там само.
- 440 Там само.
- 441 ПКК. — Т. IV. — № LXV. — С. 295. Лист П. Тетері до короля, 2 травня 1663 р.; про те ж — лист П. Тетері до М. Пращмовського, 2 травня 1663 р.: Там само. — № LXVI. — С. 300—301.
- 442 Там само. — С. 296.
- 443 Там само.
- 444 *Listy St. Czarnieckiego // Przegl. hist.-wojsk.* — Т. X. — № 27. — S. 124.
- 445 ПКК. — Т. IV. — № LXV. — С. 298. Лист П. Тетері до короля, 2 травня 1663 р.; про те ж — лист П. Тетері до М. Пращмовського, 2 травня 1663 р.: Там само. — № LXVI. — С. 303.
- 446 *Jerlicz J.* — II. — S. 74—76.
- 447 *Летопись Самовидца.* — С. 92.
- 448 *Акты ЮЗР.* — Т. V. — № 67. — С. 168.
- 449 *Jerlicz J.* — II. — S. 80—81.
- 450 ПКК. — Т. IV. — № LXXI. — С. 329. Лист П. Тетері до короля, 6 червня 1663 р.
- 451 *Jerlicz J.* — II. — S. 80—81.
- 452 ПКК. — Т. IV. — № LXXI. — С. 326.

- 453 Там само. — С. 327.
- 454 Там само. — № LXXII. — С. 335. Лист С. Венславського до короля, 7 липня 1663 р.
- 455 Там само. — № LXXIII. — С. 339—340. Лист П. Тетері до короля, 25 липня 1663 р.
- 456 *Новицкий И.* Еще об Иване Поповиче // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVII. — С. 429—439.
- 457 *Петровський М.* Три Поповичі // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Кн. VII. — 1927. — С. 3—15.
- 458 *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — V. 2. — P. 621.
- 459 ПКК. — Т. IV. — № LXX. — С. 320. Настанови П. Тетері послу Яцьківському, кінець травня 1663 р.
- 460 *Wójcik Z.* Traktat Andrusz. — S. 120—121. Лист Карчевського до Є. Любомирського, 7 квітня 1663 р.
- 461 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 64. — С. 166.
- 462 Там само. — № 66. — С. 167—168.
- 463 ПКК. — Т. IV. — № LXX. — С. 321.
- 464 Там само.
- 465 Там само. — С. 322—323.
- 466 Там само. — С. 324.
- 467 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 63. — С. 135.
- 468 Там само.
- 469 ПКК. — Т. IV. — № LXVIII. — С. 308.
- 470 Там само. — С. 309.
- 471 Там само. — С. 310.
- 472 Там само.
- 473 Там само. — С. 313.
- 474 Там само.
- 475 Там само. — С. 314.
- 476 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 67. — С. 169. Лист І. Брюховецького до царя, 5 червня 1663 р.
- 477 Там само. — С. 170.
- 478 Там само. — С. 169. Інформація І. Брюховецького І. Гладкому, 18 червня 1663 р.
- 479 Там само. — Т. V. — № 62. — С. 134.
- 480 Там само. — № 67. — С. 170.

- 481 Там само. — № 61. — С. 129. Царська грамота Я. Сомкові, 2 квітня 1663 р.
- 482 Там само.
- 483 Там само. Наказ П. Бунакову, 2 квітня 1663 р.
- 484 Там само. — С. 129—130.
- 485 Там само. — С. 133. Статейный список П. Бунакова, 8 червня 1663 р.
- 486 Там само.
- 487 *Окиншевич Л.* Генеральная рада... — Дод. № 5. — С. 416.
- 488 Там само.
- 489 Там само.
- 490 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 67. — С. 168.
- 491 Там само. — № 70. — С. 173. Обрання І. Брюховецького гетьманом, офіційний звіт.
- 492 Там само. — С. 173—174.
- 493 Летописи и хроники. — С. 230.
- 494 Там само. — С. 231.
- 495 Летопись, или описание краткое... — С. 21.
- 496 Там само. — С. 21—22.
- 497 Летопись Самовидца. — С. 89.
- 498 Там само. — С. 91.
- 499 Летопись Величко. — Т. II. — С. 38.
- 500 Там само. — С. 39.
- 501 Краткое описание Малороссии. — С. 259.
- 502 Там само.
- 503 *Окиншевич Л.* Генеральная рада... — Дод. № 6. — С. 168.
- 504 ЧОИДР. — 1892. — Кн. 3. — С. 35—38. Щоденник Гордона.
- 505 Краткое описание Малороссии. — С. 260—261.
- 506 ЧОИДР. — 1892. — Кн. 3. — С. 38—39. Щоденник Гордона.
- 507 *Окиншевич Л.* Генеральная рада... — Дод. № 6. — С. 168.
- 508 Там само. — С. 169.
- 509 Краткое описание Малороссии. — С. 261.
- 510 Там само.
- 511 Дополнение к “Дворцовым разрядам”. — Т. III. — С. 384.
- 512 Там само.
- 513 Там само. — С. 386.
- 514 Там само. — С. 386—387.

- 515 *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства... — С. 246.
- 516 Опубликовано у: *Карпов Г.* Мефодий, епископ мстиславский, 1875, апрель. — С. 649.
- 517 Дополнение к “Дворцовым разрядам”. — Т. III. — С. 386—387.
- 518 ПКК. — Т. IV. — № LXXI. — С. 331.
- 519 Там само. — № LXXIII. — С. 339.
- 520 *Окиншевич Л.* Генеральная рада... — Дод. № 6. — С. 169.
- 521 ПКК. — Т. IV. — № LXXIII. — С. 340.
- 522 Опубликовано у: *Карпов Г.* Мефодий, епископ мстиславский, 1875, апрель. — С. 650.
- 523 ЧОИДР. — 1892. — Кн. 3. — С. 38—39. Щоденник Гордона.
- 524 Летопись Самовидца. — С. 92—93.
- 525 Там само.
- 526 Книги разрядные. — Т. II. — С. 939.
- 527 Там само. — С. 940.
- 528 Там само.
- 529 *Lipinski W.* Z dziejów Ukraińskich. — S. 308—309.

Розділ 5

ЗМОВА ДЕРЖАВНИЦЬКОГО УГРУПОВАННЯ ПРОТИ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК У 1663—1664 рр. КРАХ ЦІЄЇ СПРОБИ ОБ'ЄДНАТИ УКРАЇНУ

Як ми бачили вище, події в Україні розвивалися трагічно для долі Гетьманщини. На Правобережжі новим гетьманом став орієнтований на Польщу лицемірний честолюбець Павло Тетеря. На Лівобережжі запекла боротьба за булаву між Якимом Сомком, Василем Золотаренком та Іваном Брюховецьким закінчилася кривавою Чорною радою і перемогою Брюховецького. Розкол України де-юре став фактом.

Очевидно, саме в цей критичний для долі Гетьманщини момент серед давніх соратників Богдана Хмельницького визріває план. Трагічна ситуація об'єднує старшин — прихильників державницької ідеї і просто патріотів. Джерела донесли до нас лише розрізнені епізоди і свідчення, однак ланцюг подій, що відбувалися, дає змогу відновити план, втілений у життя наприкінці 1663 — на початку 1664 р. Саме ці події ми будемо тепер розглядати.

Обрання Брюховецького об'єктивно підштовхувало поляків до дії. З одного боку, ні в Тетері, ні в Корони не було ілюзій про можливе залучення лівобережного гетьмана на свій бік. З другого — виникала реальна можливість контрнаступу російсько-козацьких військ.

Відразу після Ніжинської ради, 6 липня, Тетеря писав королю про плани лівобережного гетьмана "...переправитись незабаром із московським військом до Києва, на цей бік Дніпра, з великою силою з обох сторін"¹. Тетеря підкреслював, що орда повертається в Крим через набіг калмиків, і попереджав: "Якщо я його (хана. — Т. Я.) не впрохаю й не втримаю і якщо від в. к. м. не буде прислане на підкріплення коронне військо... то я разом з усією Україною прощаюся з в. к. м."². В іншому листі Тетеря прямо говорив, що Брюховецький "продерся ма-

нівцями до цього сану, силоміць скинувши з нього Самченка, й тільки тому, що пообіцяв цареві привести у підданство цю сторону України”³. Резидент короля у Війську Запорозькому С. Венславський теж доповідав про плани Брюховецького йти на Київ і що Тетері тільки грошима вдалося тимчасово запобігти відходу орди⁴.

Наприкінці липня Тетеря все ще сподівався на татар, але непокоївся “про занадто великі витрати для їхнього задоволення”⁵. Він змальовував королю картину свого тяжкого становища і наявності інакодумців серед старшини: “И у меня в запасе из всей казны теперь едва найдется несколько десятков тысяч. А между тем я ниоткуда не имею никаких доходов, кроме особенного украинского сбора, который сам по себе очень незначителен... войсковая старшина, в распоряжении которой находится остальная часть упомянутой казны, сберегая ее на другие свои общественные надобности, не хочет издерживать ее на орду (хотя одни считают присутствие татар в Украине нужным, другие же, более дерзкие, совершенно бесполезным)”⁶. І ще: “...Великодушием, чело-веколюбием, оборотливостью и даже притворною ласкою укрощаю почти зверское расположение умов у себя дома; словом, делаю решительно все... (щоб. — Т. Я.) сохранять в неизменной верности умы нерешительные, непостоянные, как будто на льду стоящие”⁷.

З огляду на те, що тільки-но відбулося повстання “попа”, можна не дивуватися таким різким висловам. Адже, як ми бачили в попередньому розділі, у Тетері з’явилися прямі свідчення про змову, в якій брав участь багато хто з його довірених людей.

Саме тому Тетеря так жагуче прагнув одержати нарешті довгоочікувану підтримку коронного війська. Для того щоб іще більше прихилити до себе короля, він навіть намірився послати до Польщі проти конфедератів “два полки, хоча й дуже втомлені” — Брацлавський та Паволоцький. Щоправда, про ці добрі наміри Тетеря заявив, коли вже отримав королівське послання з повідомленням, що “розладнані справи вітчизни починають уже

налагоджуватися”, — й він одразу розпустив полки “по хатах для відпочинку”⁸.

У листі до свого давнього знайомого М. Пражмовського Тетері не треба було лукавити. Він одверто писав, що “я вже менше засмучуюся, чуючи про щасливе примирення вітчизни з військом”⁹. Сподіваючись на швидку підтримку коронного війська, Тетеря висував такий план: “Я дожидаюсь только Солтана-калги и, как скоро он появится, тогда я и сам тотчас же иду за Днепр, чтобы дать отпор Брюховецкому и... войскам московским, предупреждая предпринятое ими намерение — напасть на меня прежде. Неприятно мне только то, что Ромодановский с двадцатью тысячами идет от царя на помощь к Брюховецкому, а также и весьма значительные силы калмыков”¹⁰.

Десь наприкінці липня Тетеря вислав до короля і своїх послів. У наказі він уже дякував йому за прислане на допомогу “військо... яке стало на Україні”¹¹. Тетеря тепер просив про особисте прибуття короля, говорячи, що “нарочитим бунтам, русским и заднепрским, безпрестанно чрез тайных лазутчиков производимых на сей стороне, постоянно нельзя воспротивиться, разве в присутствии е. к. в.; ибо тогда солдаты должны быть склоннее к послушанию и службе”¹². Гетьман знову попереджав короля про задуми татар: “Наружному усердию татар нельзя верить, ибо они отвращают Запорожское войско от должного повиновения королю, а с ними бы имели тесный военный союз”¹³. І нарешті, Тетеря давав несподівану пораду: “...Совершенно веря, что нет недостатка в упомянутых русских и татарских возмущениях, временно произвел бы в запорожские гетманы кого-либо такого, которого не могли бы одолеть русские проискаими своими”¹⁴.

У листі до короля від 26 липня Тетеря вже відверто заявляв — незважаючи на сподівання на швидке надання допомоги, що виникла після припинення конфедерації: “...Не бажаю більше залишатися на теперішній моїй клопітній посаді, та й не можу, через розладнання мого здоров’я та з багатьох інших причин”¹⁵. Він благав про

якнайшвидше звільнення, мріючи “насолоджуватися колись життям спокійним, без заздрості та людських підозр”¹⁶. І, підсумовуючи, писав: “...Всем, что есть святого, умоляю вашу к. м. прислать подкрепления с хорошим предводителем, и как только он появится, то я тотчас поблагодарю Украину за гетманство и поспешу к особе в. к. м. п. м. м. с усердными моими услугами”¹⁷.

З огляду на те, що Тетеря став гетьманом навіть без відома королівського двору, а отже — лише через власне жагуче бажання домогтися булави, ці заяви можна розцінювати або як наслідок страху, що охопив його перед загрозою внутрішніх бунтів та через обрання Брюховецького, або як крайній засіб домогтися від поляків надання довгоочікуваної допомоги.

Скоріше за все, обидва ці чинники відіграли свою роль, але другий був визначальним. Принаймні, коли через тиждень військова допомога поляків стає dokonаним фактом, Тетеря більше про свою відставку не згадує.

Єрлич у своїй хроніці писав, що 4 серпня король відрядив до України військо під команду хорунжого коронного Я. Собеського й обозного коронного Яблоновського, загальною чисельністю 12 тис. кінноти і 10 тис. піхотинців. Один загін виступав від Глинян на Тернопіль, до Старокостянтинова, а другий — Покуттям за Дністром. З’єднатися вони мали у Меджибожі. Король сам збирався рушити слідом від Кам’янець-Подільського до Бара і Меджибожа. І вже звідти всі разом — в Україну, до Києва, з’єднавшись із західною частиною війська під Білою Церквою¹⁸.

Того ж дня, 4 серпня, Тетеря писав королю і Празмовському: “Радостное известие дошло до меня об успокоении войск, бывших в союзе, и о возвращении их к повиновению... тем более радостное, что я узнаю о посещении вашей королевской милости... обещанном Украине и от веков вождеденном: это первое появление королевского трона в украинских пределах”¹⁹. Гетьман розсипався в захоплених прогнозах про цю поїздку: “И ваша королевская милость, как повелитель, узнаешь своих подданных; и подданный, узнавши могущество вели-

чества вашей королевской милости, крепче утвердит склонность свою к должному повиновению”²⁰. Про те саме він писав і до канцлера, висловлюючи надію, що король, “виконуючи королівську свою обіцянку, зволить відвідати наші краї, які від приїзду й. к. м. можуть краще утвердитись у належному підданстві”²¹. І ще більше Тетеря радіє рішенню про приїзд самого Празмовського: “А стосовно достатку пива, про яке в. м., п. м., власноручно до мене пишеш, то Бог мені свідок, що не тільки пива, а й власного мого здоров’я не пошкодую для в. м. ... Приїзд батька рідного не може бути для мене приємніший від прибуття вашої милості, пане”²².

Того ж дня Тетеря відряджає до Польщі своїх послів — А. Гарадзе і Б. Олістратенка. Його найбільше турбувало, щоб польське військо, яке виступало у похід, не викликало своїми діями невдоволення козаків, і тому він особливо прагнув, щоб очолив військо сам король, — “...тому що ми дуже добре розуміємо, що в присутності й. к. м. кожний має поводитися скромно”²³. Гетьман скаржився, що “мы, украинские жители княжества Русского (чудове формулювання! — Т. Я.), и Войско Запорожское почитаем для себя особенным несчастьем, что лишены лицезрения е. к. м. в землях наших”²⁴. Домагаючись особистої присутності Яна Казимира, Тетеря наводив й інші аргументи: що Задніпрянщина і Москва замишляють підступи “через таємних посланців”, а також, що татари висилають листи “з метою спонукати нас до того, щоб ми, відступивши від належного підданства, зберігали з ними тісний збройний союз”²⁵.

Ще через три дні Тетеря знову пише королю. Цього разу він був уже майже переконаний у швидкому прибутті Яна Казимира і говорив, що Військо Запорозьке “віщує собі повернення золотих віків та ще віщує і остаточну загибель московської пихи, і придушення її прихильників”²⁶. Гетьман висловлював надію, що “Військо Запорозьке, після такого тривалого роз’єднання, зі щасливим прибуттям величності королівської буде приведене у належний стан”²⁷. За даними Тетері, Ромодановський виступив до Дніпра з 15 тис. росіян, окрім козаків²⁸.

Але гетьмана наступ росіян уже не бентежив — 15 серпня король виступив зі Львова в Україну, врегулювавши відносини з обома військами²⁹. Гордон свідчить, що коронне військо налічувало 12 тис. чол.³⁰. За даними записної книги М. Мовчана, 27 серпня король зустрівся з військами Тетері під Білою Церквою³¹. До складу Правобережного війська входили полки Черкаський, Чигиринський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Павлоцький, Уманський, Могилівський, Брацлавський і Кальницький³². Приблизно 11 вересня з-під Смоленська на з'єднання з королем виступило литовське військо на чолі з Пацом³³. 21 вересня литовці вирушили вже за Дніпро до Кричова, тоді як їхній передовий загін був уже в Красному, ведучи бої з росіянами³⁴. 2 жовтня обидві частини литовського війська з'єдналися під Кричовом³⁵.

Такий перебіг подій не міг не викликати паніки в Москві. 18 вересня до воеводи К. Хлопова надіслано грамоту, згідно з якою йому наказувалося з Брюховецьким "...говорить тайным обычаем: буде король полской... с изменники черкасы... и с крымскими татары учнет наступать всеми силами, и ему б, гетману, со всеми полками, по самой конечной мере будет устоять против их неприятелей не мочно, укрепления осаду во всех городех, соединяся с... Ромодановским, и отступать к... украинным и к черкасским городом к крепким местам, где пристойнее"³⁶. Грамоту цю наказувалося аж до особливого указу "держать... у себя тайно"³⁷.

Тим часом Брюховецький, домігшись заповітної булави, мав намір показати себе зі своїми запорожцями на півдні України. У середині липня він писав Г. Косагову: "...Чтоб мне, холопу твоему, сойтитца с полковником полтавским и идтить... в Омелник и промысл чинить над городами, которые тебе, великому государю, изменили, над Кременчуком и над Потоком...", які "Запорожской дороги великая помешка"³⁸. Косагов просив для цього царського указу, щоб разом із запорожцями виступити проти ворожих міст³⁹.

Згідно з літописом Величка, план Брюховецького був іти навіть у Чигирин проти Тетері, та коли на початку

жовтня він "...получил ведомость о Королевском з войсками Полскими тягненю в тогобочную Украину, прето и свой промысл на Тетеру военной отложивши, зараз з Кременчука з войском своим повернул до Гадяча"⁴⁰. Сам Брюховецький писав воеводі Д. Башмакову 19 жовтня, що "здобув і випалив" Кременчук та "їх, зрадників, зо три тисячі вбив, а декого живцем упіймав", після чого пішов до Гадяча, "розпустивши військо на два тижні"⁴¹.

Замість того щоб з'єднатися з Брюховецьким, 17 серпня Косагов "пришол... в Запороги"⁴² і незабаром почав похід проти татар. На початку жовтня Г. Косагов повідомляв до Москви: "А Умер-ага и взяття татаровя кошевому и мне, холопу твоему, в роспросе сказывали: от короля де... полского к хану присланы послы, чтоб хан с ордою шел воевать твоих, великого государя, городов нынешней зимы с ним вместе"⁴³.

Тим часом не можна спрощувати ситуацію Брюховецького. Хоча він і здобув булаву на хвилі виступу анархічних запорозьких елементів, його становище в самому Запорожжі було далеко не однозначним. Його потужним опонентом, очевидно, не надто лояльним, був колишній кальницький полковник (а отже — тісно пов'язаний з городовою і насамперед із правобережною старшиною) Іван Сірко. Перш ніж звернутися до подій, про які йтиметься в цьому розділі, необхідно відзначити наявність відомостей про конфлікт між Сірком та Брюховецьким, який стався безпосередньо перед польським походом в Україну.

Коли в грудні 1663 р. в Москву прибули посланці Брюховецького (І. Гладкий з козаками), вони розповіли про жовтневі події. Запорожці виступили в похід на Перекоп, узяли його і повернулися назад у кіш⁴⁴. При цьому, явно принижуючи значення цієї перемоги, Гладкий заявив, що запорожці начебто "...языков не имали и всех порубили, меж собой в розврате будучи... А перекопского де взяття ныне с ними и с товарищи их лошадей, и ружья, и платья, и никакие рухледи нет; а что де и было взято из Запорожья, и то дорогою едучи продавали и денги схарчили все... и ныне голодни, есть и

пить нечого”⁴⁵. І далі — прями нападки на кошового отамана: “А кошевой де атаман Иван Сирко писал про моровое поветрее к гетману к Ивану Брюховецкому: чаять для стыду своего, что языков к нему послать было некого, потому что войском всех побили...”⁴⁶. Цілком суперечить доносу Брюховецького реляція Г. Косагова, який особисто брав участь у поході Сірка. Він доповідав цареві, що в ніч на 21 жовтня “...Иван Сирко с пешими черкасы и с салдаты ров Перекопской промеж Черного моря и города перешедши, на крымскую сторону вшол [в] посад, а я, холоп твой, с конными черкасы и с рускими людьми пришел к воротам Перекопским с рускую сторону... посад и город Перекоп взяли, татар, и турчан, и жен, и детей их многих побили и живых поимали”⁴⁷. Косагов і справді пояснював, що всіх полонених вони порубали, тому що в Криму і Перекопі була морова пошесть⁴⁸. Після цього вони повернулися на Січ “с обозом и с пушками в целости”⁴⁹. Таким чином, відчайдушний і переможний напад запорожців дійсно мав місце і явно був не до душі новому гетьману.

Дії Брюховецького стають цілком зрозумілими, зважаючи на те, що Сірко вперше починає відігравати досить помітну політичну роль. 3 жовтня М. Пращмовський писав воєводі вченському: “Дуже цей султан погано до нас ставиться, послав до Сірка, що хоче його зробити гетьманом козацьким, бо Тетеря є королівським гетьманом, а не козацьким”⁵⁰.

Для нас це все тим більш цікаво, що саме Сірко стає однією з важливих ланок змови старшини, яку ми умовно назвемо “патріотично налаштованою”. Є свідчення лідера правобережного повстання Д. Сулими, що ще в день Успення Богородиці (приблизно 25 серпня 1663 р.) київський воєвода надіслав до Сірка пропозицію, щоб той був йому братом і піднявся з ним за віру Христову, обіцяючи бути “батьком” України⁵¹. Йдеться про Івана Виговського, який певний час перебував у тині.

Хто був центральною постаттю змови старшини, залишається невідомим. Цілком імовірно, що їх було кілька. Однак немає ніяких сумнівів щодо того, чия особа вису-

валася в ролі єдиного кандидата для України. Цією людиною знову став Іван Виговський. Будучи найближчим радником і соратником Богдана Хмельницького, тепер він здавався єдиним кандидатом, здатним об'єднати і примирити різні угруповання. Вище ми бачили, що він розглядався як реальний претендент на булаву ще в грудні 1662 р.

Моментом для виступу був обраний запланований похід польського війська на Лівобережжя і Москву. Готували виступ і брали участь у змові три основні групи: Іван Богун, наказний гетьман Правобережного війська, Іван Сірко на чолі Війська Запорозького і повсталих на Правобережжі козаків, Юрій Хмельницький у союзі з новим київським митрополитом Тукальським. Поєднувала всі ці три сили постать Івана Виговського. Основна ідея була дуже простою: в міру заглиблення польських сил на територію Лівобережжя на Правобережжі мало розгорітися антипольське повстання. У свою чергу, легко захоплені ворогом лівобережні міста, де залишалися тільки невеликі польські гарнізони, повинні були підхопити цей рух, і в результаті польсько-литовське військо разом з королем опинялося в пастці. Украй цікавий факт, що серед керівників повстання на Правобережжі були Семен Височан, відомий полковник часів Хмельниччини, який, окрім іншого, прославився під час оборони Вінниці разом з Богунем у 1651 р., а також В. Варениця — колишній сотник полку Богуня ще за реєстром 1649 р.

Саме Іван Богун, один з найвідоміших полковників часів Хмельницького, друг і соратник Виговського, був призначений наказним гетьманом та очолив Правобережне військо, яке йшло разом із польською армією. Призначив його Тетеря, що волів особисто не керувати походом. Самовидець писав: полякам "...поздавалася уся Україна, бо ишол Богун наказним гетманом с козаками, которому ся здавали городи и зараз з ним до войска ишли..."⁵². Але вже з перших днів походу козаки починають відігравати роль "п'ятої колони" щодо поляків. Так, Гордон у своєму щоденнику писав, що, зробивши огляд

власним військам під Білою Церквою, король вирушив на Київ. Але через те, що “козаки, які були при ньому, не радили йому нападати на Київ... то він перейшов вище Києва Дніпро”⁵³. При цьому Гордон, досвідчений військовий, відзначав, що взяти Київ у той час “було дуже легко, оскільки місто не було достатньо укріплене й мало невеликий гарнізон”⁵⁴.

Тим часом, поки розгортався похід поляків, Брюховецький, ледь закінчивши криваву розправу над Кременчуком, отримав звістку про прибуття в Україну спеціального посольства. Відряджено його було 2 вересня з Москви — у складі дяка Приказу таємних справ Д. Башмакова і дяка Є. Фролова⁵⁵. 19 жовтня Мефодій писав їм, що не може визначитися, де й коли з’їхатися для зустрічі з усією старшиною⁵⁶. Єпископ посилався на те, що Брюховецький був ще в Кременчуці, і вважав найкращим місцем для з’їзду Ніжин — там можна буде “...и то великого государя дело, о котором Дементей прислан... в тиhoсти в добрый конец и в совершенье с радостью привести”⁵⁷. Цікаво, що посланці Мефодія попереджали росіян, щоб ті “ехали к Нежину с великим береженьем, потому что гетман от Нежина удален, а малороссийские жители шатки и непостоянны и веритъ им нечему, под час неприятельского приходу чаять от них всякого дурна”⁵⁸.

24 жовтня Д. Башмаков писав Брюховецькому, що готовий зустрітися з ним у будь-якому місті — навіть у Києві⁵⁹. Однак військова обстановка починає справляти дедалі більший вплив на внутрішні проблеми Лівобережжя. Уже 22 жовтня Мефодій пише царю про те, що “король польський... до Білої Церкви прийшов... і хоче незабаром під Київ іти, а Київ обложивши, хоче за Дніпро йти”⁶⁰. Мефодій у паніці повідомляв, що в Києві малолюдно, що необхідно зміцнити Новгород-Сіверський — останнє місто на Десні, в якому взагалі немає ратних людей. Побоюючись, що Москва може забаритися з військовою допомогою, єпископ наводив такі аргументи: “А Киев, Чернигов и вся Украина тебе, великому государю, велми надобны, бо за Киевом и за сими черкасскими городами твое, великого государя, Российское государство

як за стеною твердою стоить и стояти будет; а уховай бы Боже уступити Києва и інших черкаских городов, то король и ляхи и далее бы схотели”⁶¹. Мефодій просив допомагати Брюховецькому — який, за його висловом, вірно служити цареві⁶², — але вже незабаром ми побачимо, що зовсім скоро ці відносини стануть не такими райдужними.

26 жовтня Д. Башмаков доповідав цареві, що одержав термінові реляції з Києва від Мефодія і воєводи Чаадаєва про прихід польського короля під Білу Церкву: “...А сождався с досталными людьми хочет итить к Киеву, а осады Киев чають от них войны и на сю сторону Днепра на черкаские города, а татаровя де с поляки будут же”⁶³. Мефодій писав, що “в Києве съезду одна быть мочно”, а Чаадаєв радив Д. Башмакову, “чтоб по тем вестям из Глухова отступить к Севску”⁶⁴.

27 жовтня прийшла звістка, що кримський хан із всією ордою переправився через Дніпро в Переяславському повіті⁶⁵.

Лівобережжям поширювалися панічні чутки. Так, один козак таємно повідомляв Башмакову, що “...те де киевские вести не добры под час неприятелского приходу к Глухову и к иным черкаским городом, и глуховским жилищом верить нечему, людишки самые худые и волные и не постоянные, опасно де того, чтоб не учинили над вами так же, как во время измены Ивашка Выговского над полковником и головою московских стрелцов над Аврамом Лопухиным”⁶⁶. З Гадяча від К. Хлопова надійшла звістка, що до Києва “...в Печерский де монастырь король идет, надежно чають по чернеческим писмам, и котория де маятности Печерского монастыря есть в литовских городех и о тех маятностях король дал им, старцом, универсалы, чтоб ляхи в их монастырские маятности не въезжали и не разаряли”⁶⁷.

Але ще важливішим є те, що перед лицем реальної військової загрози Брюховецький починає обвинувачувати в зраді навіть своїх найближчих соратників — а саме Мефодія (!). Воєвода К. Хлопов писав з Гадяча, що до нього приїхали гетьман, ніжинський суддя П. Забіла і

білоцерківський сотник А. Солошич "...и говорили ему на одине в тайне, что... в городе Киеве чинитца добре худо от умыслу злых людей, король де идет к Киеву по присылке киевских жителей, а вся де злая беда началась и королевской приход учинился от старицы Ангилины; и та де старица учит в Кieve епископу дочь грамоте, и что де та старица от епископовы дочери услышит вестей и про то про все ведомость давала в Полшу и к панке Тетере, а потому де ем, гетману, на епископа Мефодия в злом его умыслу..."⁶⁸. Брюховецький звинувачував Мефодія й у тому, що після Ніжинської ради київські старці взяли на поруки ніжинського отамана Шмотовича, а потім його відпустили "...нарочно умыслом и велели ему, Шмотовичю, собрав казаков и татар, притить на государевы черкаские городы, и он де, гетман, по тех старцов посылал прилуцкого полковника Данила Песоцкого, и епископ де тех старцов к нему, гетману... не прислал, а взял с них золотые червонные, а страх де того, чтоб он, епископ, злым своим умыслом и над Киевом чего не учинил и королю б города не здал"⁶⁹.

31 жовтня Брюховецький надіслав до Д. Башмакова пропозицію про з'їзд у Ніжині⁷⁰. Він, очевидно, був розгублений, принаймні чомусь не повідомив у своєму листі ніяких новин, викликавши цим подив росіян. До того часу вони вже отримали звістку, що татари і правобережні козаки переправилися через Дніпро і почали наступ за трьома напрямками: по Десні, на Ніжин і через Переяслав до Недригайлова⁷¹. К. Хлопов писав Башмакову, щоб він не вірив також і лівобережному війську: "...Надобно в великой осторожности и от гетманского войска, потому что черкасы войска гетманского в воле и неприятелей ничем не плоше, а к тому в нынешнее время в черкаских городех всчалась шатость великая, а в войсках де у них речь носитца, что (з Башмаковым послана казна. — Т. Я.) ...многая, а провожатые де гетманские, конечно, ненадежны"⁷².

Така взаємна недовіра і загальна підозріливість напередодні вирішальних боїв ні до чого доброго привести не могла.

Башмаков змінив рішення і запропонував для з'їзду Конотоп — ближче до кордону. 4 листопада до нього знову пише Брюховецький. Він виправдовується, що не подав звістки про татар, тому що вважав її фальшивою⁷³. Гетьман висловлював готовність їхати в Конотоп, але запитував, чи можна говорити про справу, заради якої присланий Башмаков, “без бытия преосвященного епископа, в Киеве будущего”⁷⁴. Його вже цікавили не формальності підтвердження його гетьманської посади, а реальний захист від росіян і порятунок власної голови.

1 листопада Г. Ромодановський писав Брюховецькому — своєму “другу и приятелю” (нетрадиційне для російського воеводи звертання), що хоча його люди були на місяць розпущені, але тепер, на звістку про похід польського короля, він “...для высылки ратных людей во все города послал и велел ратным людям быть в Белгород тотчас; а как ратные люди сберутца и указ о походе к нам в Белгород... будет, и мы к тебе на вспоможенья пойдём тотчас”⁷⁵.

Але навіть Ромодановському Брюховецький уже не вірив. 9 листопада він пише царю буквально панічного листа, повідомляючи про переправу об'єднаних польсько-козацько-татарських військ через Дніпро, і скаржиться, що “Ромодановский частократных вашего царского пресветлого величества указов, к нему, okolничему, посланных, не исполняет и с войском на оборону малороссийских городов не йдет... пишет ко мне, что войско распустил”⁷⁶. У листі до В. Дворецького, якого він послав до Москви, Брюховецький теж звинувачує Ромодановського: “Имею не по малу тому дивитися такому радению князя Ромодановскому... Всю осень держал войско, до которого времени ему не дано вести о приходе королевском на Украину, а как подлинно услышал приход, тотчас врознь все войско по домам распустил. Не ведаю, не пришел ли какой лист от брата его к нему, от Выговского... я своею лысою головою силы неприятельские не сдержу, некому уже стало верить”⁷⁷. Він благав царя про якнайшвидшу допомогу, в тому числі — послати калмиків і звернутися до Сірка. Його найбільше турбувало те,

що разом з поляками і татарами йшли козаки під керівництвом Богуна, — як він писав, — “...потому что люблю при короле малые силы, однако то не Гуляницкий а ни Выговский...”⁷⁸.

Мефодій теж уже не думав про проведення з’їзду із росіянами. 11 листопада він писав Башмакову, що не може приїхати ні до Ніжина, ані до Глухова, тому що “король полской пошел за Днепр, а перевозитца подо Ржищевым от Киева в сороке верстах”⁷⁹. Мефодій висловлював побоювання, що коли він виїде, то “...во всех де украинских заднепрских городах и в Киеве по отъезде его великая смута в народе учинитца, учнут говорить, что он от приходу неприятелского бежит к Москве, потому что многие города держатца, на него смотря”⁸⁰. Схожої думки дотримувався і київський воєвода І. Чаадаєв. Він писав Башмакову, що “...король полской со всем войском на сю сторону Днепра почал перевозитца в четырех местех... и в нынешнее де время с епископом Мефодием и с гетманом великого государя о делех ему, Дементью, съезду учинить не мочно и в черкасских городех быть не пристойно и отступить бы к Севску”⁸¹.

Ще панічніше був налаштований К. Хлопов, що перебував у Гадячі, одному з головних опорних пунктів Брюховецького. Він дуже боявся, що “...как де король с войском Днепр переправитца и в то де время опасно того, чтоб все малороссийские города полскому королю вдруг не сдались”⁸². Хлопов наводив надзвичайно цікаві дані про реальне становище Брюховецького: “...При гетмане де войска в сборе ничего нет, и рад бы он собрался, да казаки его не слушают, не собираютца ни где, и для де того гетман к Нежину, и к Переяславлю, и к Киеву за безлюдством итить не хочет, а хочет быть в городех в осаде до приходу великого государя многих ратных людей”⁸³. Сам Брюховецький навіть радив Хлопову, щоб той відіслав усе майно до Путивля — “...а в черкасских де городех скарбу его и лошадям и животине для злых умыслов малороссийских жителей, чтоб которого города полскому королю не сдали, быть не мочно”⁸⁴. Хлопов наводив і такі дані: у всіх містах на його шляху з Чер-

нігова до Гадяча мешканці “говорят не в тай, как де король с войском, переправясь на сю сторону Днепра, придет в черкаские города, и они де с городами королю хотят сдатца, для того что де великого государя ратных людей больших полков нигде они не слышат, оберегать их некому”⁸⁵.

Після всіх цих звісток Башмаков приймає рішення не відсилати в Київ до Мефодія грамоти і соболів, тому що “в Київ не проїхати”⁸⁶.

Отже, на початок наступу поляків, що став цілковитою несподіванкою для Брюховецького, у нього не було ніяких реальних сил, щоб чинити опір. Страта всіх провідних полковників оголила лівобережне військо, і минуло ще надто мало часу, щоб нові старшини могли якось компенсувати завдану шкоду.

У жовтні й листопаді Брюховецький видає низку універсалів, звернених до Правобережжя. Вони були повні словоблудства, умовлянь відступитися від поляків і присягнути цареві. Так, Брюховецький писав, що до Польщі їх привели “...некоторые сводники, меж вамі будучие, которые для своего шляхетства и для бедного панства вам всем и всему народу російскому такову погубу наносят, и чего Выговски с татары и с ляхами на Украине не догубил, тот ныне последок народу нашего російского превратный Тетеря погибелною душою своею, короля и ляхов с татары на Украину призвав, выкоренить постановил”⁸⁷. Брюховецький вельми безпорадно пропонував, щоб правобережні козаки схаменулися і, “отступив от татар и от ляхов”, повідомили про своє об’єднання — а тоді вже він “вкупе с ратными его царского пресветлого величества людми и с колмыками готовы на ляхов и на татар помочи добавить”⁸⁸.

Найбільша помилка в політиці Брюховецького полягала в тому, що він намагався і на Правобережжі апелювати до “черні”, позиції якої там традиційно були набагато слабшими, замість того щоб шукати союзників серед старшини. Адже саме старшина Правобережжя, як ми побачимо трохи далі, створила і втілювала в життя план, спрямований на зрив походу Яна Казимира і на можливе

об'єднання Гетьманщини. Але Брюховецький за самою своєю сутністю не міг бачити в них потенційних союзників: по-перше, йому доводилося побоюватися за свою булаву — адже його навряд чи можна було розглядати як єдину кандидатуру для України, а по-друге, він небезпідставно очікував помсти від старшини за свою розправу над лівобережними полковниками (давніми друзями й товаришами правобережних). Втім, і власні козаки могли запідозрити в подібних переговорах зі старшиною елемент “зрадництва”. Тому він і вдавався до свого звичного словоблудства: “Видим мы хорошо и слишком ясно, что вы, братия наша, возлюбленная чернь, не хотите подымать рук ваших на нас, братьев ваших, и не желаете пить невинную братскую кровь; но что вас к этой внутренней войне увлекают силою ваши кровопийцы старшие, которые, замысливши уничтожить козацкую свободу ради своего панства и шляхетства, привлекли короля ляхов и татар, чтобы... искоренить Украину и опустошить российскую землю как по ту, так и по сию сторону Днепра”⁸⁹. Очевидно, багато хто докоряв Брюховецькому за страту старшини, тому він намагався виправдуватися: “А что касается того, что ваши старшины упрекают нас за людей, казненных войском, так эти люди были пропитаны духом ваших же старшин; точно так же замышляли подвести род христианский под татарскую и ляшскую саблю; притом их казнили не кто другой, а само войско, по стародавним законам”⁹⁰. У листопаді, коли російська армія ще не прийшла для захисту Лівобережжя, а в самого Брюховецького війська не було, гетьману залишалося погрожувати тільки приходом калмиків і такого нелюбого його серцю Сірка⁹¹.

Які ж були реальні сили на Запорожжі? У листопаді 1663 р. Г. Косагов писав у Москву, повідомляючи про намір хана з усією ордою разом з польським королем “воевать государя черкаские и руские города”, і в тому числі — прийти на Запорожжя⁹². Косагов із тривогою відзначав, що “в Запорогах... малоллюдно, великого государя ратные люди, которые со мною были, из Запорогов розбежались, и осталось со мною 200 человек; а запоро-

жские казаки из Сечи все разбежались в города, осталось человек с 200 и менши... а казаки запорожские, увидя немеру, пойдут в днепровские займищи или сддутца, а мне за малолюдством противитися с ними будет нелзя"⁹³. 7 листопада Косагов передавав слова Сірка і його козаків, що "подлинная де им ведомость учинилась, что хочет изменник Тетеря с ляхами итить к Кодаку и Кодак взяти; а в Кодаке де... малолюдно, толко человек с 20 казаков; а будет де Тетеря Кодак возмет и посадит своих людей, и Запорожье де... не будет крепко"⁹⁴.

Ситуація виявилася ще важчою через те, що російські війська теж не були готові до війни. Коли в середині листопада Д. Башмаков звернувся до путивльського воеводи Ф. Бутурліна з проханням дати йому солдатів для проїзду Україною, той відповів, що супроводу дати не може, бо й так "под час де неприятелского приходу и в Путивле в осаде сидеть им не с кем, людей де в Путивле с ними ныне отставных детей боярских и недорослей толко двадцать человек, казаков с двадцать с пять человек, солдатов восьмьдесят человек, стрелцов с четьреста человек, и то старые и увечные и недоросли... и теми де людьми и осады не удержать"⁹⁵. Усе це воевода говорив "с великою печалью"⁹⁶. У зв'язку з цим Башмаков з товаришами вирушили до Севська, щоб хоч там знайти солдатів⁹⁷.

Питання про проведення з'їзду з гетьманом дедалі більше заплутувалося. Брюховецький писав до росіян про зустріч у Конотопі⁹⁸, але того ж дня, 14 листопада, прийшла царська грамота з наказом їхати в Ніжин і там чекати гетьмана⁹⁹.

Очевидно, напередодні майбутньої складної військової кампанії у Москві вважали цю зустріч із Брюховецьким украй важливою. Саме в ці дні гетьманові надсилається "похвальная грамота... с милостливым словом" за взяття Кременчука — "...верная ваша служба... никогда забвенна не будет"¹⁰⁰. Царський уряд вважав навіть за потрібне піти назустріч побажанням гетьмана, і на його скарги, що "столник наш и воевода князь Василей Волконской досады и частные пакости... чинит и в наш гет-

манский уряд вступається и иные многие неисправы чинит”, видається указ про зміну воеводи, а “город ведать, до нашего, великого государя, указу”, К. Хлопову¹⁰¹. Відзначимо, що В. Волконський був тим самим воеводою, з яким свого часу непрості стосунки склалися в Я. Сомка.

Незважаючи на те, що 17 листопада Башмаков отримує чергову реляцію від К. Хлопова, у якій той пише, що “из Путивля в Конотоп по теперешним вестям едва ль быть мочно”¹⁰², він призначає на 20 листопада зустріч саме у Конотопі¹⁰³. При цьому він повідомляв Брюховецькому про прибуття до Севська князя Д. Великого-Гагіна і просив вислати їм “на встречу... для береженья на прибавку людей, чтоб до Конотопа от неприятелей проехать безстрашно”¹⁰⁴. 18 листопада К. Хлопов доповідав, що прибув у Конотоп з гетьманом і П. Скуратовим¹⁰⁵. При цьому виявлялося, що “гетманского войска в Конотоп пришло два полковника, нежинской, прилуцкой без полков, а иных полковников гетман с полками ожидает вскоре”¹⁰⁶. Тому Хлопов пояснював Башмакову, що Брюховецькому до них “на прибавку людей послать некого, пришел он толко со своим двором”¹⁰⁷.

Та 23 листопада Башмаков усе ще був у Глухові, коли до нього приїхав від гетьмана ніжинський полковник М. Гвинтовка, щоб “съезд учинить в малороссийском же городе Батурине”¹⁰⁸. Дяк відповідав, що “они и в Батурин ехать готовы с радостью, толко б Божие и великого государя дело в совершение привестъ вскоре”¹⁰⁹. Нарешті, 26 листопада Д. Башмаков прибуває до слобідки під Батурин, а гетьман, П. Скуратов і К. Хлопов приїжджають до Батурина того ж дня¹¹⁰.

27 листопада відбулася перша офіційна зустріч, на якій були вручені грамоти і подарунки (намет і литаври)¹¹¹. Всі разом обідали, а розмову “про справи великого государя гетьман відклав” на наступний день¹¹². Досить цікава послідовність, за якою передавалося “милостливое слово” царя: “...К богомолцу к епископу к Мефодию мстиславскому и оршанскому и блюстителю митрополии Киевской, и к вам, своего царского пресветлого величества верным

подданым, к тебе, гетману Ивану Брюховецкому, и ко всей старшине, и к Войску Запорожскому...”¹¹³

28 листопада відбулася зустріч з усією старшиною. На ній були присутні: військові судді Ю. Незамай і П. Забіла, обозний наказний П. Животовський, військовий писар С. Гречаненко, осавули С. Офонасьєв і Б. Щербак, полковники: прилуцький — Д. Пісоцький, ніжинський — М. Гвинтовка, лубенський — І. Вербицький, полтавський — Д. Гуджол, зінківський — В. Шиман, сосницький — Я. Скидан, стародубський — І. Плотник¹¹⁴. Було оголошено “милостливое жалование” на рішення Ніжинської ради і старшині запропоновано підписати Переяславські статті, ухвалені з Ю. Хмельницьким¹¹⁵.

Однак тут розгорілися суперечки. “...Гетман и старшина, выслушав статей, говорили, что им тех всех статей за разореньем от неприятельских приходов в малороссийские города и за скудостью ни которыми дела содержат ныне невозможно”¹¹⁶, що, коли їх уклали, “Малая Россия... в подданстве была вся обеих сторон Днепра”¹¹⁷. Росіяни заперечували, що цар їх тримає в “милости и от неприятелей в обороне, и вам те статьи содержат мочно и постановление тем статьям давное, а не новое”, ухвалене ще Б. Хмельницьким, який до самої своєї смерті “те статьи содержал”¹¹⁸. Посилання на дотримання Богданом Переяславських статей, звичайно, могли стати вагомим аргументом тільки для тих, хто не знав суті справи. Але Брюховецький і його оточення, зі свого боку, висували не менш анекдотичні аргументи: що в часи Б. Хмельницького “неприятели так как ныне не наступали”, а “жители в то время были во всяких покоях и в зажитках”¹¹⁹. Щоправда, врешті-решт з’являється і більш серйозна заява: “...И в то де время статьи были не таковы, каковы им ныне объявлены, многие де статьи прибавлены и постановлены в Переяславле после измены Ивашка Выговского”¹²⁰. Та й узагалі — як можна присягати за статтями, що їх ухвалили “изменники Юраско Хмелницкой с советниками своими”¹²¹.

Особливо показово, що відбувається різке неприйняття саме тих статей, у недотриманні яких колись найчас-

тіше звинувачували Сомка та його оточення, — тобто про податкові збори. Йшлося про другу статтю, “о сборе... в казну с малороссийских жителей денежных доходов”, і про шосту — “о роздаче жалованья Войска Запорожского начальным людем и казаком”¹²². Брюховецький і його старшина заявляли, що не бажають займатися ні збором, ні роздачею податків — інакше “ему де, гетману, от казаков и места не будет, всякой де похочет жалованья, а собрать будет не с кого”¹²³.

Башмаков у цьому питанні зайняв дуже тверду позицію. Він заявив, що на Ніжинській раді про зміну статей не йшлося, — отже, нема чого про це й говорити¹²⁴. Крім того, на думку дяка, стверджувати, що Переяславські статті 1659 р. прийняли зрадники, — “...то дело непристойное, для чего было то и говорить, в то время те статьи становлены и в совершенье приведены на болшой раде, и у тех статей руки приложены таких людей, которые ныне у великого государя... в подданстве с вами вместе...”, наприклад, Мефодія, переяславського протоієрея Г. Бутовича, полковника В. Дворецького та ін.¹²⁵. А судді Ю. Незамаю і полковникові І. Плотнику взагалі було сказано: “...Говорите вы, что заднепрские жители... ныне все в измене, и теми своими словами и себя вы к измене причиняете, потому что жены ваши и дети и сродичи ныне за Днепром, а мочно было вам до неприятелского приходу и задолго на сю сторону Днепра их перевесть”¹²⁶. Башмаков запропонував, що, коли деякі статті не влаштовують старшину, “...и вы б, гетман, и вся старшина написали тому всему роспись вновь, которым статьям быть по-прежнему, и которым не быть, и которые переменить или чем пополнить...”, і цей розпис послати царю¹²⁷.

Не менш складним і гострим виявилось давнє питання про реєстр і про обмеження числа покозачених. Зважаючи на те, що саме на покозачених спирався у своїй політиці Брюховецький, можна уявити, наскільки хворобливо він сприймав вимоги росіян. Насамперед вони наполягали, щоб селян-утікачів і служивих людей з порубіжних російських міст відшукали, занесли до списків і

відіслали назад¹²⁸. Гетьман запротестував, що “ныне тому допускаться нелзя для того, чтоб здешние стороны Днепра люди, услыша о том договоре, под час нынешняго королевского приходу к нему, королю, не передались”¹²⁹. Щодо реєстру, Башмаков цікавився, чи наявні всі 60 000 козаків, чи половина, і чи досить збирають для них жалування. Брюховецький пояснював, що така цифра була на обох берегах, а на Лівобережжі “через його гетьманське недавнє обрання та через інші військові справи не переписані”¹³⁰. Росіяни з величезним подивом констатували, що не тільки козаки, а й селяни та угіддя не описані, “...и ранды, и коморы для поборов не переписаны, и оброков ни на что не положено, и сколько с мещан и со всяких их угодей каких поборов собрать в год мочно, и того тебе, гетману, и всей старшине не ведомо”¹³¹. Перед Брюховецьким ставилося завдання терміново усе переписати, але той знову-таки заперечував, що “у цей воєнний час, коли ворог над шиями стоїть, реєстру вчинити й скарбницю збирати не можна”, і обіцяв усе зробити відразу по закінченні війни¹³².

Тверда позиція росіян, незважаючи на заперечення старшини, взяла гору, і наступного дня, 29 листопада, “статті Переяславські за статті прийняли й руками своїми підписали”¹³³. 1 грудня у Батурині в соборній церкві старшину було приведено до присяги¹³⁴.

У результаті, на додачу до Переяславських статей, були прийняті ще чотири Батуринські статті. У першій з них розглядалося питання про утримання російського війська. Було ухвалено, що воєводи одержать по млину, голови і полковники — по п’ятдесят осьмачок хліба, і так аж до солдатів і рейтарів¹³⁵. Друга стаття передбачала видачу втікачів з Московської держави. Щоправда, гетьман зі старшиною звузили коло людей, що підлягали видачі, тільки до “убойцов и татей”, пославшись на небезпеку того, що “люди к королю, на Украйне будучому”, можуть “приклонятися”, і остаточне рішення цього питання було відкладене на післявоєнний час¹³⁶. Третя стаття (з посиланням на шосту переяславську) обумовлювала складання реєстру і збір податей — тобто торка-

лася найбільш спірного питання з часів Переяславської ради 1654 р. Резолюція гетьмана і старшини, як ми вже зазначали, була така: "...У цей воєнний час, коли ворог над шиями стоїть, реєстру вчинити й скарбницю збирати не можна"¹³⁷. Четверта стаття забороняла продаж хліба на Правобережжя, за винятком Києва, і була одностайно прийнята старшиною¹³⁸. Нарешті, п'ята стаття вводила царську монополію на торгівлю вином і тютюном¹³⁹.

Башмакову було доручено оголосити рішення царя віддати до військового суду Якіма Сомка і його радників, але він ще в дорозі довідався про їхню страту і повідомив про "государеве жалування" — рішення віддати "війську" все майно страчених і засуджених¹⁴⁰. Брюховецький клявся "служити ему (царю. — Т. Я.) ... до кінчини живота свого" й повідомив, що "животы по стародавным их извычаем вдовам и сиротам отданы были", тому що "за одну де вину двожды не карают"¹⁴¹.

Відразу після присяги проявилася й меркантильність нового гетьмана та його оточення. Брюховецький у таємній розмові з Башмаковим говорив: "...Добро б де тем нововыборным чиновным людем, которые ныне к вере приведены, дать великого государя... жалованья, соболей, хотя б малое что... А пущая де на него печаль, приезжают к нему из Запорогов чиновные люди и знатные казаки с языки и со всякими надобными вестями... и таким людем за то от него, гетмана, дачи николи не бывает, потому что великого де государя... никакие казны у него нет, а он де, гетман, человек в том уряде новой и не богатой, давать им нечего..."¹⁴²

Але, випрошуючи подачки, Брюховецький наштовкувався на неухильне збільшення росіянами їхніх власних вимог, у тому числі — матеріальних. Так, вони заявили, що на Ніжинській раді було прийняте рішення про збір в українських містах хлібних запасів на користь російських військ, які розташовані на Лівобережжі¹⁴³. І навіть більше того: "...Давать воеводам добрые мелницы, с сколками деревнями жилыми: полковником и головам стрелецким по мелнице человеку, у которых два колеса; начальным людем по мелнице, у которых по одному ко-

лесу в год; рейтаром, и драгуном, и солдатом, и стрелцом, и всяким ратным людем всякого хлеба по 4 чети человеку на год... Да и выпуск конских и животинных стад и на сенные покосы отвесть угодей около всякого города, где будут воеводы и ратные люди, на 10 верст”¹⁴⁴. Однак, як стверджував Башмаков, ратним людям “запасов... по вашему Нежинскому договору, по се число не дано”, і тому від гетьмана вимагали підписати ці статті¹⁴⁵. Гетьман і його старшина відповіли, що про ці справи з Д. Великим-Гагіним “они не говаривали, и никакого договору о хлебных запасах у них не бывало”, і що йшлося, мовляв, тільки про те, щоб давати по 4 осьмачки на людину¹⁴⁶. Росіяни вимагали, щоб “...гетман и старшина к тому своему к прежнему договору руки приложили безо всякого сомнения и оговоров. И гетман и старшина стояли о том упорно, а говорили, как де им к тому, чего не говорено, руки прикладывать...”¹⁴⁷.

Дуже цікаво, хто все-таки брехав: чи росіяни хотіли скористатися катастрофічною військовою ситуацією й одержати максимум матеріальної вигоди від Лівобережжя, чи Брюховецький на Ніжинській раді, прагнучи домогтися російської підтримки, обіцяв їм золоті гори, а через кілька місяців уже злякався реакції власних підлеглих? У всякому разі, він виблагав тимчасову поступку в росіян: воеводи отримували по млину, полковники і голови — по 50 осьмачок хліба, а рядові — по 4¹⁴⁸.

Завершальні перемовини з Башмаковим відбувалися 1 грудня. Як на той час складалася воєнна ситуація? Польсько-козацько-татарські війська наступали і докладали максимум зусиль, щоб схилити на свій бік Лівобережжя. Ще на початку листопада Тетеря надіслав листи мешканцям деяких міст, переконуючи підкоритися королю та обіцяючи, що в цьому разі той “провину вашу в забуття навек покладе”¹⁴⁹. Між іншим, він посилався на те, що правління царя призвело до страти безневинної старшини, після чого “пожитки й маєтності забрано, потім жінок і дітей в неволю узято”¹⁵⁰. Ще активніше Тетеря діяв щодо Запорожжя. 28 листопада він направив туди листа, повідомляючи про свій похід і обіцяючи у разі

покори королю “при ровних сохранили волностах”¹⁵¹. Він висловлював надію, що усі вже “в недавне крови братии своей доволно напились”, і пропонував вислати знатних людей на переговори¹⁵². Дуже цікавим є таке зауваження Тетері: “Не откладывайте, прошу, того святого дела и не говорите, как другие неразумные обыкли сказывать: пусть де царь с королем помирится, а мы кому достанемся, тому будем кланяться”¹⁵³. Тетеря пояснював, що король ніколи не забуде, якщо вони не добровільно підкоряться, а з другого боку, він писав, що “цар не тільки вас, а й свого проса не може оборонити”, посилавши посла за послом у Варшаву з благанням про мир¹⁵⁴. Тетеря обіцяв, що, “як дасть Бог згоду спільну”, він відразу складе свій “уряд гетьманський, якого не хочуть; а ви, хлопці-молодці, кого схочете оберете...”¹⁵⁵.

У той же день Тетеря відрядив у Запорозжя своїх посланців. У статтях гетьман знову-таки повідомляв про продовження російсько-польських переговорів, що цар “...посла за послом к королю посылает, без сорома прося о покое; и ныне некакой Поликарпович пришол, прося одного Смоленска, чтоб царю уступлен был, за которой 4 милионы дает королю пану, а в остатке и 6 милионов обещает дать же”¹⁵⁶. Тетеря підкреслював, що, якби не козаки, цареві давно довелось б мати справу з татарами і з коронним військом — “...но нашими бедными заднепряны свой хребет заслоняет и тем отдыхает временем”¹⁵⁷. У статтях також повідомлялося, що вже “...от Воронкова городки сдаются, и как государю дедичному належашее отдают послушание... надежда добрая, что с сею стороною и Полтавщина склонится, услыша короля пана, что ласково с подданными своими обходитца”¹⁵⁸. Тому Тетеря пропонував Запорозжю скоріше поклонитися королю і завіряв, що всім “от старшого до меншого король милостию своею обнадешит и ни на котором отмщения искати не будет”, присягаючи у цьому “душею моею и совестью”, а особливо — стосовно Івана Сірка¹⁵⁹. Гетьман навіть обіцяв, що, коли буде взято Полтаву, його “жена выведена будет”¹⁶⁰. На завершення висловлювалося прохання, “чтоб наши посланцы волно

были отпущены, потому что у разумных послов не секут ни рубят, понеже всякой посланец яко мешок, что в него положат, то и несет..."¹⁶¹.

Приблизно в цей же час своє особисте звернення до Запорожжя надіслав і Ян Казимир¹⁶².

У листопаді польський "язик" розповів Башмакову, що "...заднепрским де черкасом оказует король ласку свою; войск своих ратным людем не толко пожитков грабить, и про себя хлеба и никакие живности насилством взять не велит, а которые и почели было имать живности насилством, и из них де три человека шляхты да челядник за то повешены"¹⁶³.

Несподіваним і вкрай неприємним для Тетері і пропольської частини правобережної старшини стало обрання нового київського митрополита. 16 листопада гетьман писав коронному канцлеру: "В противность моему желанию, все голоса духовных и светских сословий избрали митрополитом киевским светлопреподобного его милость отца Тукальского, епископа белорусского, которого я, предупрежденный вашею милостию... не желал видеть на этом месте"¹⁶⁴. У листі до короля Тетеря виправдувався, що ніяк не міг вплинути на це рішення: "При сильном соединении желаний всех лиц избрать в митрополиты киевские его милость отца Тукальского противиться мне одному было дело и невозможное, и опасное: потому что все духовныя и светския сословия, со множеством народа, столь упорно настаивали на том, чтобы никто другой, а только его милость отец Тукальский... был кандидатом и возсел на митрополичем престоле. Если бы я тогда объявил противное мнение, то не избегнул бы подозрений, а при этом мною подан был бы повод к нарушению прав, в разсуждении свободы выбора"¹⁶⁵. Щоправда, Тетеря завіряв, що в цей час не помічав ніяких ознак неприхильності Тукальського до короля¹⁶⁶, але, як ми побачимо нижче, його думка змінилася вже дуже скоро.

Через тиждень Тетеря надіслав Празмівському докладніший звіт про подію, що відбулася. Він писав: "Хорошо и крепко помнил я требование и предостережение

вашей милости... относительно отца Тукальского, которого я не хотел возводить в этот сан, предупрежденный вашей милостию... в чем состоит его недоброжелательство, которого, впрочем, не видно. Все же прочие, именно: из воеводства Киевского, часть шляхты из Волыни, даже все духовенство и Войско Запорожское подали голоса решительно в пользу отца Тукальского, упорно настаивая на том, чтобы он занял митрополичий престол; хотя, впрочем, три духовные особы молчали, каждый, заботясь о собственном своем благе. И трудно было противиться буре стольких голосов... А я, видя, что сердца всех со всею силою склонялись к отцу Тукальскому, и избегая повода подозрений от противоречия с моей единственной стороны... волею-неволею должен был согласиться и вместе с другими подать голос..."¹⁶⁷

Наступного дня, 25 листопада, Тетеря видав універсал, у якому проголошував, що "...действием Пресвятого Духа, оба чина — духовный и светский, согласиём голосов, единомудно избрали... отца Иосифа Тукальского, епископа белорусского, приемником осиротелой митрополии Киевской и возвели в митрополиты"¹⁶⁸. Тетеря вимагав, щоб у всій єпархії Тукальському виявляли "подобающее послушание и повиновались как пастырю"¹⁶⁹.

Повертаючись до воєнної ситуації, слід підкреслити, що на початку листопада 1663 р. на Запорожжі, де в той момент перебував Г. Косагов, ситуація складалася далеко не кращим чином. Наприкінці листопада Косагов знову писав у Москву про намір поляків і татар "приходить на них", а також про малолюддя в Запорогах¹⁷⁰. За його словами, "...в Запорогах, государь, остались казаки все заднепровских городов, которые королю поддались, а из твоих великого государя черкасских городов казаков в Запорогах мало и шатости... меж ими являютца многие"¹⁷¹. Як свідчили полонені, хан віддав наказ усім мурзам збиратися під Перекопом для спільного походу з поляками на Лівобережжя¹⁷². Косагову доводилося посилати цю реляцію з козаками — "...для того, что руским людем одним степью проехать немочно: от заднепровских...

черкас, по Запорожской дороге, воровство большое, грабят и побивают до смерти”¹⁷³.

Кінець листопада — початок грудня ознаменувалися для поляків значними військовими успіхами. Ще 4 грудня Г. Ромодановський передавав повідомлення І. Брюховецького “про прихід до Білої Церкви... польського короля, що він прийшов до Білої Церкви, а дожидає кримського хана і, з’єднавшись, хоче йти до Києва”¹⁷⁴. 4 грудня з Варшави повідомляли про переміщення до Дніпра польської кінноти і козаків Богуна¹⁷⁵. Очевидно, саме про цей епізод ідеться в новині з Кракова. Там говориться, що після повернення 15-тисячного загону С. Кмитича з глибокого рейду йому на зміну був відправлений Богун разом з коронним хорунжим Я. Собеським. Не взявши Батурина, король доручив тримати облогу цього міста Богуну¹⁷⁶. Мабуть, саме під Батурином Богун і Собеський з’єдналися з королем. Так, А. Поляновський писав, що під Батурином “й. м. п. хорунжий коронний з Богуном наказним, Війська Запорозького, до короля й. м. прийшов”¹⁷⁷.

18 грудня Тетеря писав королю, що при самій звістці про наближення його королівської величності “изменнические подданные принуждены были преклонить колена и выи, с возвращением подданства, припадая к стопам величества в. к. м.”¹⁷⁸. Тетеря повідомляв, що разом з коронним хорунжим прямував до Гадяча, сподіваючись на успіх¹⁷⁹. 13 грудня Тетеря був з обозом під Лубнами, а Богун з Г. Гуляницьким брали Носівку¹⁸⁰. Цікаво, що, за свідченням “язиків”, у Тетері були тільки польські й татарські війська, а також німецька піхота¹⁸¹. Напевно, в цьому криється і причина його невдачі. Підійшовши до Гадяча, він разом з коронним хорунжим простояв два дні, посилаючи до мешканців “многие прелестные листы, чтоб они ему здались”¹⁸². Отримавши відмову, Тетеря почав бій на “выпосках”, але, “видя гадицких жителей крепкое стоянье, от Гадича отступили, а около города посады все повыжгли”¹⁸³.

Та це були окремі невдачі. Ромодановський повідомляв, що королю вже здалися Воронків, Бориспіль, Гого-

лів, Остер, Козелець, Баришівка, Кобижча і Носівка¹⁸⁴. Підтверджує цей список і записна книга М. Мовчана¹⁸⁵. Також і Морштин писав Б. Радзивілу, що “король й. м. після взяття без крові Воронкова, Борисполя і Гоголева пішов під Остер, коли місто здалося без опору”¹⁸⁶. Особливо неприємними були свідчення полонених, що “черкаські міста польському королю здаються за його королівськими листами й без нападу”¹⁸⁷. Але ці відомості сприймаються вже зовсім по-іншому, коли з листа поляка стає зрозуміло, що при королі постійно перебував Богун і що козацькі застави у вищезгаданих містах капітулювали саме завдяки його імені¹⁸⁸. Не дивно, що в ці дні І. Брюховецький знову пише до Ромодановського, щоб “іти нам, холопам твоїм... до нього, гетьмана, на допомогу в черкаські міста скоріше”¹⁸⁹.

Цікаві подробиці здачі Воронкова наводить “Газет де Франс”: мешканці, побачивши, що їм загрожують гармати й бомби, вислали трьох священників, просячи пощади. Після цього 1000 козаків, що складали гарнізон міста, влилися у військо Богуна, “генерал-лейтенанта козаків”¹⁹⁰. Приблизно такі ж повідомлення стосуються й узяття Борисполя. Так, у авізах з Варшави зазначається, що в цьому укріпленні були дуже значні запаси зброї, продовольства і всього необхідного, — всі ці багатства “було розподілено між полками під командуванням Богуна, генерала козаків, який рухається за королем”¹⁹¹, а гарнізон міста поповнив армію Богуна¹⁹².

Є також цікаве свідчення поляка про похід коронного хорунжого, котрий, як він сам каже, особисто пройшов з ними між Пслем, Ворсклюю, Сулою та Удаєм. Поляк цей — не хто інший, як С. Чаплинський, той самий, чия поведінка свого часу послужила поштовхом до повстання Б. Хмельницького. Він писав Є. Любомирському: “...Милістю Божою деякі міста, містечка і села здавалися на ім’я короля й. м.; чимало часу робота ця займала, коли під кожним день, два і три ведучи переговори, розважатися довелося”¹⁹³.

20 грудня царською грамотою звелено було Іванові Перхуну негайно вирушити з військом до Новгород-

Сіверського і “засісти” його¹⁹⁴. Під час його перебування в Острі прийшла звістка про перехід на бік М. Ханенка — Кременчука, Манжелії, Остап’я, Балаклії, Коваленків, Лубеньків, Райсанки, Переволочної, Біляків та ін.¹⁹⁵.

Успіх супроводив Яна Казимира й у врегулюванні конфлікту з конфедератами. 8 грудня в табір литовського війська прибув великий маршалок Великого князівства Литовського, щоб умовити військо йти на Москву і вручити булаву польного гетьмана і смоленського воеводи панові обозному¹⁹⁶. Виступ у похід литовського війська став ще однією грізною пересторогою для Москви. На початку січня литовці вже обложили Рослав¹⁹⁷.

Ці події відразу ж луною відгукнулися на Запорожжі. Туди на початку грудня прибули посланці Тетері, про яких ішлося вище. Офіційно посланці були затримані, а листи — відіслані до І. Брюховецького¹⁹⁸. Але Косагов писав, що “як... Тетерині листи в раді читали, й запорозькі, государю, козаки, половина не хотіли й слухати, а інші... тому й раді стали”¹⁹⁹. Тому воевода попереджав: “...поевились, государь, шатости в Запорогах великие; кошевой Иван Сирко от них чае себе и мне, холопу твоему, с твоими, великого государя, ратными людьми всякого дурна”²⁰⁰. Сірко благав послати на Січ військовиків. Косагова особливо тривожив той факт, що запорожці розіслали людей “проведывать против Тетерина писма про сдачу городов козачьих; а будет... города сдаютца королю полскому, а им на помощь... ратных людей в Запороги вскоре не будет, и они сдаютца ж...”²⁰¹.

Ситуація з Запорожжям — якою вона була насправді — є особливо важливою з огляду на той факт, що в історіографії традиційно вважається, що саме похід Сірка взимку 1663—1664 рр. призвів до відступу хана і, як наслідок, — до зриву польсько-татарського походу. Тому дуже важливо зрозуміти, наскільки вагомим було на той момент значення Запорожжя з військової точки зору (його вплив у політичному плані сумніву не підлягає).

Дуже показовим і переконливим у цьому плані є приватний лист Г. Косагова своєму батькові, написаний на

початку грудня 1663 р. Він писав: “Естли города черкаские сдадутца, так и Запорожье сдастся королю, и мне с Сирком тут мат, и теперь бунтуют и на нас совет совещевают со обманою, что кажется на их руку, то тотчас нас отдадут ляхом или татаром”²⁰². Косагов цілком усерйоз прощався з життям і віддавав свої передсмертні розпорядження: “Смилуйся, государь, девочку мою не покинь (очевидно, дружину. — Т. Я.). Ох, жаль как души с телом с нею розстатца и не видать до дня судного. Беда, беда, горе видети погибель, мочно ль от нея отбежать, да нелзя, бремя тяжкое на моей выи. Болши писать не умею от печали лютой...”²⁰³. Далі йшли розпорядження щодо челяді: “...И будет, государь, умру, вели, государь батюшка, писмецо матке моей свету дать... а денгами душу мою грешную поминать”²⁰⁴.

Однак з набагато пізнішої реляції Г. Косагова стає відомо, що 16 грудня “...кошевой атаман Иван Сирко с конными казаками и я, холоп твой, с твоими, великого государя, ратными людьми с конными ж и калмыцкой мурза с калмыки ходили под Перекопъ, чтоб... хану поход к королю помешать и языков взять; и по сей... стороне Перекопи в Кутах над Черным морем крымские села воевали и татар многих побили; а полону... русского и черкаского отгромили болши 100 человек и села жгли”²⁰⁵. Але значення цих успіхів стає набагато скромнішим після такої інформації: “А в походе... с кошевым было казаков 90 человек, а со мною... ратных людей донских казаков было 30 человек, а калмыков 60 человек, а с Карач-беем... было татар с 1000 человек”²⁰⁶. 10 січня, коли час було безнадійно згаяно, Брюховецькому надсилається царський указ, “чтоб в Запорогах людьми наполнить”²⁰⁷. Але видається цілковито нереальним, щоб в умовах польського походу гетьман був у змозі це зробити.

З огляду на такі мізерні сили Сірка й Косагова, про жоден серйозний їхній вплив на події, що розгорталися, не могло бути й мови²⁰⁸. Проте деякий відгук дії запорожців усе-таки мали. Так, Косагов у лютому 1664 р. доповідав, що 21 грудня у нього і Сірка був бій з Карач-беем, у якому загинули цей мурза, його племінник і пи-

сар²⁰⁹. Полонені повідомляли, що польський король не-настанно посилав до хана прохання приєднатися до походу, — “...и хан де... к нему писал, что ему многую помешку чинят из Запорожья черкасы и твои, великого государя, ратные люди и калмыки, и за тем... итить ему из Крыму не мочно”²¹⁰. І Косагов висловлював припущення, що тепер, після згаданої перемоги, “хан де, чаять, к королю на помочь не пойдет”²¹¹. Авіза з Варшави передавала: “Славетний Сірко зі значним числом козаків здійснює рейд, недавно був у Криму, завдавши великої шкоди цій країні”²¹².

Дуже цікавим свідченням, що деякою мірою роз’яснює роль Сірка в описаних подіях, є авіза папського нунція, де повідомлялося про те, що в Нових Млинах упіймано послів Сірка, які повернулися з Москви²¹³. Очевидно, про тих самих послів ідеться в листі з польського табору²¹⁴. Посли ці потрапили в полон у середині січня 1664 р. — тобто послані вони були, найімовірніше, ще в грудні 1663-го. Посли Сірка “у Московії почали просити допомоги у великого князя, відчуваючи близьку потугу королівської армії”, і повернулися “з листами самого великого князя, які... обіцяли велику допомогу і підтримку Сіркові”²¹⁵. Поляк також пише про те, що з послами були царські грамоти з обіцянкою допомоги, але, як визнали самі бранці, цар не мав війська “у полі”, а лише у фортецях²¹⁶.

Таким чином, Сірко не міг справити вирішального впливу на рішення кримського хана про участь у польському поході. Але, з другого боку, напади запорожців стали зручним приводом для Криму, щоб не допомагати королю.

Як ми вже зазначали, російські війська справді не були готові дати відсіч ворогові. Наприкінці грудня Г. Ромодановський писав у Москву: “...А ныне, государь, твоих... ратных людей к нам, холопом твоим, гораздо мало прибывает, то потому как был снег и из ближних, государь, городов...” йшли, а “ныне... снег де спол стала и стала злая безпута, ни санями, ни телегою итти немошно. Многие покинули возы и волокут де пеши, и

нам... ныне за малолюдством и за злою безпутецею из Хотомыжска в Сумы идти немочно..."²¹⁷. Воєвода обіцяв, що, як тільки збере людей, одразу ж виступить на з'єднання з Брюховецьким²¹⁸. Але в тій же реляції він повідомляв про те, що у Виселецькому повіті "...ратные люди чинятца многие непослушны, посыльных людей побивают, а иные де ельчане, выехав из домов своих, живут по степям и по лесам, а на твою, великого государя, службу не идут"²¹⁹. Забігаючи наперед, скажемо, що Ромодановський з'єднався з Брюховецьким тільки 17 лютого 1664 р.²²⁰

Як свідчать записи книги М. Мовчана, "...в Острі король святкував Різдво Христове, а потім вийшов на міста сіверські"²²¹. 30 грудня він вийшов з Остра, залишивши осторонь Ніжин, що визнав його владу, і підійшов до містечка Дівиці²²². Це містечко вчинило запеклий опір і було взяте штурмом, як відзначають учасники подій, не без втрат серед польських офіцерів і солдатів²²³. Після цього здалися Сосниця, Нові Млини, Батурин, Кролевець²²⁴, а також Мена і Короп²²⁵. Чарнецький узяв Носівку, Кобижчу, Бобровицю й Монастирище²²⁶. Далі, як пише Самовидець, "...козаком Богунові Борзна здалася з полком Лубенским, бо своїх козаков лубенских с дом своїх, зостаючих при Богуну в войску королевскому, и полковник поклонился и Борзну місто здал, которим кривди не было"²²⁷. Про те ж саме йдеться і в авізі папського нунція: "Богун, генерал козаків, перебуває з королем, продовжуючи давати нові докази більш ніж своєї вірності; переважно завдяки його діяльності повернуті вищевказані міста і завдяки йому (до війська. — Т. Я.) долучаються нові козаки з кожного міста, збільшуючи кількість його війська, що зросло до 20 тисяч чоловік"²²⁸. 15 січня литовська армія також підійшла до кордону Московської держави²²⁹, а 17 січня зупинилася за три милі від Брянська²³⁰. У середині січня Ханенко підійшов до Києва і розбив тритисячний загін кінноти, висланий проти нього. Поляки повідомляли, що київський гарнізон відчував гостру нестачу багатьох речей першої необхідності²³¹.

Але саме тепер, у розпалі переможного походу, під ногами поляків починає горіти земля. Єрлич писав: “Хмельниченко, незважаючи на свою законну відпустку, без причини добровільно поступившись гетьманством запорозьким, пішов у монастир, у якому ледь рік був, маючи зносини з різними доброзичливими до себе особами, як диявол на свавілля йому серце розпалив і на людську кров. Про цю зраду довідався ігумен монастиря у Смілі, де він жив, отримавши його лист до Гоголя, розбійника або полковника брацлавського, даючи про те знати, відправив його до сотника чи гетьмана, який тоді був при й. к. м. в Острі. Король й. м. цього гетьмана послав, щоб кожного такого (зрадника. — *Т. Я.*) хапали і страчували, а Хмельниченка щоб упіймали; його, що в цей час їхав до свого монастиря з Чигирина, після того як він був у сестри в Городищі, впіймали і з іншими зрадниками у Львів... послали”²³².

Отже, король довідався про змову, що готувалася, ще до 30 грудня — коли, як було сказано вище, він залишив Остер. “Гетьманом” Єрлич іменує коменданта Правобережжя С. Маховського, людину, якій було призначено відіграти сумну роль в історії Гетьманщини. А учасниками змови він, таким чином, вважає Ю. Хмельницького, відомого полковника О. Гоголя й інших старшин — “доброзичливих осіб”. Цікаве й посилення Єрлича на те, що Ю. Хмельницький їхав від своєї сестри — очевидно, від О. Хмельницької, на той час — дружини П. Тетері.

7 січня 1664 р. Ян Казимир терміново призначає коменданта Правобережжя Маховського главою інквізиції. У листі до нього король писав: “Коли ми вже наближаємося до самих кордонів московських, доходять до нас щоденні застороги, що з того боку Дніпра нові й таємні бунти починаються...”²³³ Метою цього призначення було виявлення керівників “ребелії”, які, крім усього, прагнули скинути Тетерю. Особливо короля непокоїло те, що ці “нові таємні бунти” “не тільки в тій українській провінції (Правобережжі. — *Т. Я.*), а й у всій Речі Посполитій породжують прикрощі”²³⁴. Король був у паніці. Ма-

ховському давалися надзвичайні повноваження — заарештовувати без огляду на чини і негайно виконувати вироки. Серед головних підозрюваних у підбурюванні називалися Юрій Хмельницький і його сестра — вдова Данила Виговського, а нині дружина Павла Тетері (“...якщо вона приєдналася до партії свого брата Юрія Хмельницького...”).

Це вже друга згадка про Олену у зв'язку з бунтом, яка, безперечно, заслуговує на увагу. Цікаво, що ще в січні 1663 р., у момент зміни гетьманської влади на Правобережжі, папський нунцій вважав, що дочка Хмельницького відіграла чи не головну роль у відставці Юрія, — вона нібито звинувачувала його в “зневажливому ставленні до деяких офіцерів”²³⁵, тобто, очевидно, йшлося про долю Д. Виговського та І. Нечая. При цьому в авізі відзначалося, що жінка ця “всіма шанована і горда”, і висловлювалося побоювання, чи не підбурювала вона брата (Ю. Хмельницького), з огляду на її близькість до І. Виговського (рідного брата її загиблого чоловіка), до зречення “з гіршими цілями, тобто щоб він облишив керування військом і дипломатією на користь тих, хто на цьому розуміється, щоб утілити все те, що було узгоджено з турками”²³⁶.

Гротус писав, що 18 січня під Батурином коронний хорунжий із султаном і козацьким військом з'єдналися з королем, а тим часом “пан Тетеря повернувся за Дніпро через звістку про бунти, початі Хмельниченком і митрополитом київським”²³⁷. У авізі папського нунція з Варшави так повідомлялося про ці події: “А позаяк не було сумнівів, що Хмельницький, забувши свою присягу його величності, почав діяльність проти Тетері, генерала козаків і свого зятя, його величність наказав, щоб Тетеря перейшов Дніпро з великою частиною своїх людей, а також генерал-майором Врангелем з його полком піхоти, і з'єднався з військами під командою Маховського...”²³⁸ В іншій авізі повернення Тетері теж пояснювалося діяльністю Ю. Хмельницького: король наказав “генералу Тетері відійти з його козаками від Дніпра через звістку, що

Хмельницький, усупереч присязі, даній королю, закликає боротися проти Тетері, свого зятя, щоб його усунути”²³⁹.

Повстання охоплює не тільки Правобережжя, а й ті лівобережні землі, куди вже вступили поляки. Уже 23 січня Гротус писав: “...Дуже важкий назад за Дніпро переїзд, через часті в цих краях ворожі гарнізони...”, і тому він довго не міг відіслати свої листи²⁴⁰. 5 лютого А. Незабитовський писав з польського табору: “Замишляв король й. м. усе військо, всі гармати переправити до володінь царя московського й там їх розмістити... залишивши всі ці фортеці на волі... багато хто заперечував, говорячи, що будуть бунти в тилу; але не могли цього довести, аж поки після невдалого штурму Глухова почало розходитися зло, вислали (гарнізон. — Т. Я.) з Батурина до Нових Млинів, які було піддалися королю й. м., та залишилися без гарнізону, на ласку тамтешніх людей; ті (Нові Млини. — Т. Я.) одразу ж, не захищаючись, видали старост, і місто склало зброю (козаки. — Т. Я.), не маючи чим брати в облогу й себе не бажаючи оголяти, нікого там не залишили, повернулися до Батурина; хотіли вже далі їхати й уже почали відправляти обози у Ромни, в бік Сосниці, Остра, Черняхова. Видавали універсали, що король й. м. знищений, військо своє згубив, сам через Литву відходить, щоб для приборкання короля й. м. збиралися всі на ворога; щойно король й. м. послав чотирнадцять хоругов із Стемпковським на них, вони разійшлися: одні під Батурин, інші під Нові Млини...”²⁴¹. Гротус писав 8 лютого, що “...на тому боці про збір вольниці вже чутки долинають; тому князю й. м. Михайлові Вишневецькому й панові старості люблінському з відрядженими хоругвами та Уланицькому з двома тисячами козаків (маючи доручену собі команду над містами, що здалися) наказали тут залишитись”²⁴². М. Потоцький повідомляв, що “...в тилу війська залишається при своїх маєтностях князь й. м. Михайло з десятьма даними йому хоругвами та своїм полком... щоб він з гетьманом запорозьким та з паном Маховським мав перемовини в нинішніх справах.... Уже Нові Млини знову Брюховецькому піддалися, побоюються, що й інші міста

за їхнім прикладом відійдуть од нас, особливо враховуючи, що Брюховецький вже в тилу війська поблизу тих міст з трьома тисячами москви”²⁴³. Коховський образно писав про ці події, що низка козацьких міст “через одні ворота поляків впускали, а через інші — москалів, поляків, які безтурботно розташувалися, зрадливо з москалями били — що аж жодного містечка не було, взятого чи ні, щоб не було полите польською кров’ю і щоб шкоди якої-небудь військо в ньому не зазнало...”²⁴⁴. Згідно із Самовидцем, першими проти поляків повстали Борзна, Нові Млини, Короп і Кролевець, “...где скарбу крелевского немало узяли”²⁴⁵.

Те, що вигнання поляків з лівобережних міст почалося ще в січні — на початку лютого 1664 р., спростовується заявою Г. Ромодановського, що це було викликано його приходом в Україну і з’єднанням із Брюховецьким. Зокрема він писав, що “черкаские города, видя наш, холопей твоих, с твоими, великого государя, ратными людьми приход... тебе, великому государю, били челом и учинились под твоею, великого государя, высокою рукою вновь в подданстве по-прежнему”²⁴⁶. Прихід на Лівобережжя і з’єднання з Брюховецьким, за словами самого воєводи, сталися тільки 17 лютого — тобто коли вигнання поляків уже йшло повним ходом. Цілком можливо, що російська армія справді з’явилася вчасно і реально підтримала цей процес.

23 січня починається облога Глухова, якій судилося стати поворотним етапом у розвитку походу. М. Потоцький у своєму листі пояснював, що “тут під Глуховом забаритися довелось, а оскільки він стояв на дорозі, його не можна було обійти, а були змушені стояти там два тижні з військом...”²⁴⁷. За даними А. Грамона, французького офіцера на службі в Яна Казимира, армія польського короля під Глуховом складалася з 20 000 татар під команду двох синів ханових, з 20 000 польської кавалерії, 20 000 козаків, 4000 німецьких драгунів, 12 000 польських рейтарів, 14 000 польських і німецьких піхотинців та 2000 гусарів²⁴⁸. За словами одного поляка, учасника подій, “була думка, що, хоч це й прикордонне міс-

то, але, не маючи ніякого московського гарнізону, воно не повинно було створювати труднощів”²⁴⁹. Проте облога мала вкрай несприятливий перебіг для поляків. Оборonoю міста командував київський полковник В. Дворецький, що через свою активну участь у недавній розправі над лівобережною старшиною на ласку переможців розраховувати не міг. Як писав Гротус, “...ми знайшли тут усе інакшим, ніж ми вважали, оскільки не лише саме розташування міста, валом та ровом глибоким захищеного, але й наполегливість і рішучість Дворецького, котрий від царя повернувся й був тут посаджений, — робили його неприступним”²⁵⁰.

Ситуація, щоправда, ледь було не змінилася, коли група глухівських міщан зв'язала Дворецького й вирушила з депутацією до короля. Але Дворецькому вдалося, перебуваючи у в'язниці, дати знати селянам, які проходили мимо, і козаки відбили його в міській варти. Після чого кількох міщан за наказом Дворецького стратили, а решту вигнали за вал²⁵¹.

Не сподіваючись більше на те, що обложені здадуть місто, поляки 29 січня почали перший штурм. Найдокладніше його описує А. Грамон. За його словами, на військовій раді було вирішено “...почати загальний штурм після вибуху міни, який і було здійснено на світанку. Міна вибухнула... (але її дія. — Т. Я.) не була дуже вдалою, призначені піхоті полки... й велика кількість спішеної польської кавалерії кинулися в атаку вздовж дороги на незахищені з боків міські ворота, розбиті гарматними пострілами. [Правий фланг] ...витримавши велими сильний вогонь... зіткнувся з надійною барикадою позаду воріт, із зарядженою картеччю гарматою, яка була вздовж насипу, а мушкетний вогонь був такий жахливий і так вдало спрямований, що менш ніж через півгодини тут були вбиті на місці 500 чоловік, а решта настільки втратила боєздатність, що треба було подумати про відступ”²⁵². Внаслідок штурму поляки втратили близько 4000 вояків, серед них 200 офіцерів²⁵³. Німецький офіцер наводить цифру 300 офіцерів і близько 2000 солдатів²⁵⁴. А. Незабитовський, також учасник подій, писав:

“29-го штурм Глухова відбувся... багато важливих осіб, зокрема офіцерів з кінноти, загинуло, багато постріляно... бо козаки нам нічим не допомогли й навіть дуже заважали... день минув безрезультатно”²⁵⁵. Йому вторує Гротус: “...Наказано штурмувати, з тим, однак, щоб дочекатися приїзду короля й. м. та ефекту міни, яка нічого не зробила... штурм тривав кілька годин, людей та офіцерів багато втратили... довелося з досадою й соромом відступати, що король дуже важко переживав”²⁵⁶. А М. Потоцький також відповідальність за невдачу перекладає на козаків: “...Через неохоче військо козацьке, яке ревно на штурм не йшло, уся сила з міста на нас повернула, три години тривав штурм, який закінчився відступом і немалої шкоди війську завдав, тому що з усіх полків людей багато вбито й постріляно, самих офіцерів небагато лишилося здорових”²⁵⁷. Солідарний з ним і німецький офіцер Магнус фон Оргар, сам тричі поранений під час штурму: “Козаки, кілька тисяч, які прийшли з Богуном у королівський табір, штурмувати не хотіли: з якої причини, не знаю”²⁵⁸. А. Полановський теж відзначав, що “було видно якусь нехоть в людях... загублено, однак, штурм: немало й офіцерів, і солдатів загинуло та постріляно у полках”²⁵⁹.

8 лютого відбувся другий штурм. Як писав німецький офіцер, учасник подій, “...міни не допомогли і з великою силою на наших солдатів вибухнули, яких чимало земля покрила”²⁶⁰. Втрати були дуже серйозні. За словами того ж німецького офіцера, “тепер здорових офіцерів у полку більше немає, крім двох поручників і трьох хорунжих... інші застрелені й забиті...”²⁶¹. А. Грамон писав: “Наші людські втрати були щонайменше такими ж, як і під час першого штурму. І оскільки полки виявилися дуже ослабленими й залишалось мало офіцерів для командування, облогу Глухова було знято, на превеликий жаль його польської величності та всієї нації”²⁶². Гордон теж писав, що “міни не мали очікуваної дії... поляки були відбиті з великими втратами і, згубивши надію взяти місто, відійшли до Севська”²⁶³. Обухович, за даними, отриманими у литовському таборі, писав: “...Глухова не

взяли, і хоча міна спрацювала, але мало шкоди через необережне закладення пороху принесла — не пішли на штурм, не бажаючи губити людей, яких чимало в першому штурмі загинуло, особливо офіцерів, кажуть, більше ста...”²⁶⁴ Дуже цікавим і характерним є лист з-під Глухова короля Яна Казимира до своєї дружини, в якому він описує події 7 і 8 лютого: “Уже днів п’ятнадцять стоїмо ми під цим містом, що дуже завзято опирається, і, правду кажучи, штурм не вдався так, як ми сподівалися і як це собі уявляли, і, що гірше, втратили ми багато наших, позаяк полягло більше тисячі людей пораненими і вбитими”²⁶⁵. 8 лютого, за свідченням короля, “підірвали міни, але вибух не виправдав очікувань, також і штурм не дав сподіваного результату”, після чого було отримано звістку про виступ князя Черкаського на з’єднання з Ромодановським і Шереметєвим і вирішено відійти для з’єднання з литовською армією²⁶⁶. Гротус писав: “...Щоб радості свавіллю не давати, бажали подальших дій, і наказано копати міни... але безрезультатно, крім того, що знов офіцерів і солдатів... повбивало, тому що міни не в місті, а біля нас вибухнули, і багато наших людей привалило... король й. м., не бажаючи більшої шкоди, наказав полкам відступати. Сьогодні йдемо звідти з’єднуватися з військом литовським, котре в декількох милях від нас у бік Севська”²⁶⁷. І далі Гротус відзначав: “Козаки з Богуном при нас були дуже неохочі (як ми взнали їх у тих штурмах); більша сміливість була в них у Польщі, ніж у Москві...”²⁶⁸

Украй невдала для поляків облога, неефективні наслідки вибуху мін, численні свідчення про пасивну роль козаків знаходять своє пояснення у надзвичайно цікавих свідченнях про роль у цих подіях І. Богуна, наказного гетьмана Війська Запорозького. Коховський, описуючи штурм Глухова, повідомляв: “Козаки наші, послані на водонапірну башту, щоб штурмувати, хоча й бачили, що поляки, видержись на вали, корогвами розмахували, не широко атакували, а лише кричали, а на ділі не в москву (тобто росіян. — Т. Я.) стріляли; як потім з’ясувалося, полковник Дунявсі секретні королівські рішення вида-

вав ворогам і порох москві давав. Тому і другий штурм був безглуздим, хоча й до півночі старалися наші, багато людей втративши...”²⁶⁹ Це свідчення повторює Й. Єрлич: “...Коли король й. м. був з військом за Дніпром під Глуховом, він отримав звістку про зраду тих кількох тисяч козаків, що були при королі й. м., над якими намісником гетьмана запорозького був Богун, котрий зі своїм товариством — полковниками, сотниками й усім своїм козацтвом, що там було, давали знати місту Глухову, щоб були напоготові в цей день або ніч, коли він, бувало, кілька сотень козаків посилав, щоб охороняли. Порох підкладали під вали, двічі отримували звістку від Богуна і козаків, яку він посилав, повідомляючи, що багато побито війська короля й. м. і тому мало офіцерів і піхоти німецької та польської залишилося; усі згодні, що за увесь час війни стільки добрих вояків не гинуло, як під Глуховом”²⁷⁰.

Таким чином, облога Глухова, що затяглася на два тижні й зупинила просування всього коронного війська, відіграла вирішальну роль у всьому розвиткові походу. Саме ця затримка дала змогу повстанню на Лівобережжі розгорітися, що створило вкрай тяжку ситуацію в тилу у поляків. Ці дії Богуна явно були скоординовані зі змогою правобережної старшини, яка почала в тих краях “ребелію”. Дуже цікаво, що Обухович, котрий писав свій щоденник трохи пізніше, описуючи раду поляків під Севськом і їхнє рішення відступити, відзначав: “...Добре вирішили, тому що якби тижнів на два там затрималися, тоді б і кроку не зробили, бо готувалися (напасти. — *Т. Я.*) на нас між річками й болотами, про що ніхто ні з наших (тобто литовців. — *Т. Я.*), ні з коронних не знав. Коротше, хотілося б написати про це у міцних виразах, але даю собі зітхнути; з цієї причини Виговського, воєводу київського, розстріляно й інших полковників чимало Тетерею, гетьманом запорозьких козаків, що залишаються при королі й. м.”²⁷¹

Невдача коронного війська під Глуховом збіглася з наближенням довгоочікуваних литовців. 24 січня литовська армія пішла від Брянська до Севська, переправилася

через Десну і послала до короля повідомлення про своє наближення²⁷². Король послав до них п. Войниловича з проханням чимскоріше йти до Севська²⁷³. 2 лютого литовське військо стало під Севськом²⁷⁴. 9 лютого туди прибув литовський канцлер Пац та інші польські магнати, яких дуже добре прийняли; звучали численні здравиці королю²⁷⁵. Правому крилу литовського війська (що перебувало у конфедерації) було запропоновано повернутися на службу королю і з'єднатися з лівим крилом. На розчарування конфедератів, жалування не було привезене, але з огляду на те, що військо вже перебувало на ворожій території, литовці вирішили залишатися на службі в короля до травня²⁷⁶. 17 лютого під Севськом Ян Казимир прийняв парад обох частин литовського війська²⁷⁷.

Ми постійно говоримо про події на Правобережжі та Лівобережжі, дії змовників і Богуна. Якою ж була роль тих сил, що виявилися прямими супротивниками польсько-литовської армії? Якими силами розпоряджалися Брюховецький з Ромодановським? Вище ми вже згадували, що вони з'єдналися 17 лютого²⁷⁸. А. Незабитовський писав, що сильні гарнізони були в Києві, Переяславі, Борисполі, Черняхові, Стародубі, Новгороді й Острі. У Батурині був Брюховецький з 4000 росіян (їм удалося відбити спробу поляків захопити це місто)²⁷⁹, у Путивлі — Шереметев з 5000, при Ромодановському — 10 000²⁸⁰. Король писав, що Ромодановський ішов на допомогу Глухову з 7000, Шереметев з 5000 стояв у Путивлі²⁸¹. Схожі дані й у Ш. Потоцького: у Ромодановського — 6000, у Шереметева — 5000, а в Долгорукова з князем Черкаським — 45 000²⁸².

Після з'єднання з литовцями Ян Казимир провів 18 лютого військову раду²⁸³. На ній було вирішено, з огляду на завершення воєнних дій, що важке військо і табір повернуться до кордону, а легкий загін піде в глиб території. Цей легкий загін складався із сорока литовських корогов на чолі з писарем польним литовським Я. Сапегою, двадцяти коронних на чолі зі стольником сандомирським, а також татар з молодшим султаном і кількох тисяч козаків²⁸⁴. Кілька литовських полків пішли до Погара,

сподіваючись на його здачу, а інші — до Стародуба²⁸⁵, але через два дні надійшов терміновий наказ, “щоб поверталися вдень і вночі за Десну з військом до короля й. м.”, оскільки прийшла звістка, що Брюховецький з Ромодановським ідуть до Новгород-Сіверського²⁸⁶. Авіза папського нунція з Варшави так передавала ці події: “Отримано звістку від... польського генерала Сапеги (псланого ...запобігти поверненню багатьох міст до московитів), що ті міста не покірні королю. І що Ромодановський, залишивши укріплене місце, перебуває в 6 милях від Новгород-Сіверського, маючи на хвості полковника Гуляницького, козака з великим Уманським полком... Його величність послав до зазначеного Сапеги, щоб той з'єднався з цим козаком і підсилювся генералом Чарнецьким з великим числом кінноти”²⁸⁷. Польські “язики” свідчили таке: король збирався “...войско свое распустить по малороссийским городам, которые ему здались для прокормления, а сам хотел итти в Оршаву, а как де про государевых людей доведася, что идут к Десне наспех, учал дожидатца, и в Оршаву не пошел, и войско свое по малороссийским городам не распустил и хочет дать бой”²⁸⁸.

Паніка була така, що литовське військо виступило о п'ятій годині ранку, не чекаючи повернення роз'їздів, без обозу²⁸⁹. Сам Брюховецький писав цареві 21 лютого з-під Коропа, що чотири дні тому назад виступив з Ромодановським з Батурина²⁹⁰. Гетьман повідомляв, що по дорозі Борзна, Короп і Вороніж повернулися під “государеву руку”, а також “...увесь полк Прилуцкий, Ромно, Лохвица, Пещаная, Домонтов, Боришпол и иные окольные города от неприятельского душегубного лукавства очищение zostали...”²⁹¹. Брюховецький теж писав про свою сутичку з поляками і про те, що король відступає від Севська: “Поневаж на тамтом берегу Днепра не менше смятение межи черни на ляхов сталося, так из Запорожя яко и од Богу реки, для чого Тетера с кручины в болезнь попал”²⁹².

26 лютого війська поляків і литовців стали під Новгород-Сіверським. Як пише Почобут-Одланицький, коза-

ки, “...вибігши до переправи через Десну, сильно її захищали”, але поляки їх відбили і більше десяти взяли живими²⁹³. Після цього литовське військо зупинилося під монастирем, у якому розмістилися гетьман і старшина, козаки стали в передмісті з іншого боку міста, а король — за півмилі звідти²⁹⁴. Храповицький уточнює, що король стояв у селі Комань²⁹⁵. У той же день був висланий у розвідку писар польний коронний Сапега²⁹⁶. Наступного дня, як пише Обухович, від Сапеги прийшла звістка, що “ворог наближається”²⁹⁷. За наказом короля, відбулася рада, “...на якій велено бути готовим до бою”, тому що, за зведеннями, на них ішли Ромодановський із Брюховецьким²⁹⁸. При цьому, за даними поляків, росіян було 20 000, а козаків — 40 000²⁹⁹.

І, як пише Почобут-Одланицький, “...тоді також відкрилася зрада Богуна, полковника козаків короля й. м., якого відразу ж заарештували, а потім, швидко віддавши наказ про його смерть, король й. м. дав команду над тим військом козацьким Ілавицькому (Гуляницькому. — *Т. Я.*)”³⁰⁰. Храповицький теж пише, що 27 лютого 1664 р. у короля відбулася рада і за зраду був арештований Богун³⁰¹. В авізі папського нунція з Варшави від 29 лютого повідомлялося: “Богун, забувши безліч милостей, отриманих від його величності, виявляв очевидні ознаки участі в ребелії, і для запобігання заколоту цих солдатів він арештований та відсторонений від командування. На його місце призначений Ханенко, з репутацією дуже ревного до короля вояка”³⁰². Ян Казимир писав своїй дружині у листі від 24 березня (попередній був написаний ще 7 лютого — задовго до смерті Богуна): “Чутка, що пройшла Малопольщею, ніби козаки й татари мене залишили, виявилася помилковою. Насправді Богун — найлихіший чоловік на світі. Він розумно повівся з ворогами, обіцяючи приєднатися до них, як почнеться битва; але мене попередили інші козацькі офіцери про його зраду. Я наказав його заарештувати, наміряючись покарати його рукою ката... але Господь покарав його інакше”³⁰³. Коховський писав: “Козаки, що були при королі, також збиралися бунтувати; довідавшись про це, король

ледь їх утихомирив, полковника їх, названого Дунка, наказав стратити з іншими зрадниками, а які безневинні були і вірність присягою підтвердили, тим король дав Григорія Гуляницького над ними полковником і комендантом призначив³⁰⁴. Єрлич, що докладно висвітлив роль Богуна у зриві облоги Глухова, писав, що, коли польська армія відступила до Новгорода-Сіверського, Ромодановський і Шереметев мали “запевнення від Богуна і всіх козаків: як тільки король й. м. дасть битву і вийде в поле з ними, тоді, відступивши і зрадивши короля, вони стануть з тилу бити військо. Тому, отримавши точний час і звістку, цього зрадника й інших, про яких ішлося у звістці, було наказано піймати і розстріляти. Після чого москва — син Шереметева й інші, довідавшись про вбивство Богуна, не сміли далі йти проти короля”³⁰⁵. Німецька хроніка “Theatrum Europaeum” теж писала, що “був арештований Богун (один з козацьких старшин, який командував козаками й перебував дотепер біля короля як наказний гетьман), обвинувачений в тому, що він обіцяв генералові Брюховецькому напасти на поляків, коли генерал нападе на інших”³⁰⁶. І нарешті, найпоетичнішу версію загибелі Богуна наводить інший сучасник подій — Юзефович. Він писав: “Під час цього походу... загинув, як розповідають, у боротьбі з нашими славний вождь козаків Шолудивий Буняк, поляків найбільший ворог і підбурювач ненависті, страховисько, диявол у людській подобі”³⁰⁷. Відповідно до польської легенди, Буняка цього (тобто Богуна) не брали кулі, він не міг загинути від видимої зброї, а тільки таємничим чином зникнути³⁰⁸.

Поява такої легенди — не випадковість. Українські літописи, що докладно висвітлювали події походу Яна Казимира, не пишуть про смерть Богуна. Він дійсно “зникає” зі сторінок історії, і лише наприкінці ХІХ ст., коли були опубліковані польські джерела, про час його смерті нарешті довідалися історики. Про обставини загибелі Богуна знала лише верхівка поляків: Єрлич — від С. Чарнецького, Я. А. Храповицький — оскільки був наближений до короля, Я. В. Почобут-Одланицький —

учасник походу з родовитого дому. Але навіть у їхніх щоденниках є лише прозорі натяки на справжні обставини його загибелі: "...Господь покарав його інакше", "...заарештували, а потім, швидко віддавши наказ про його смерть..." Храповицький узагалі пише тільки про арешт, і лише Єрлич говорить про розстріл. В авізі папського нунція з Варшави наведено зовсім уже фантастичну версію: "Козак Богун, про якого говорилося, що він залишався під наглядом за королівським наказом, помер від раптової хвороби, супроводжуваної сильною меланхолією (?! — *Т. Я.*)"³⁰⁹. Усе це наводить на думку, що обставини загибелі Богуна не робили честі полякам. 7 березня, як пише німецька хроніка, "вся козацька старшина прибула до великого коронного канцлера і просила передати їхнє прохання королю — покарати Богуна. На це їм відповіли: якби цей офіцер був хворий, але міг би вилікуватися, то його віддали б у їхнє розпорядження, щоб вони його покарали, як встановлено законом для зрадників. Однак вони були врятовані від цих турбот смертю їхнього генерала, що вмер по дорозі до в'язниці"³¹⁰. Скоріше за все, Богун не дав себе заарештувати і загинув прямо на військовій раді в с. Комань, коли його звинуватили у зраді, від рук самих членів ради³¹¹. Усі розмови про арешт були тільки відмовкою, щоб виграти час і не допустити вибуху серед козаків. Утім, тримати Богуна під арештом під час боїв, що тривали, і щоденних переміщень війська було б занадто складно й ризиковано. Це могло лише спровокувати козаків на спробу його звільнити. Адже неможливо припустити, що серед 20 000 підлеглих йому правобережних козаків у Богуна (який мав величезну славу в Україні) не було прихильників і тих, хто йому співчував.

Ще одне питання, яке чомусь лишилося поза полем зору істориків. Богуна звинуватили в зраді полякам. Король, Єрлич і німецька хроніка пишуть, що він мав намір з'єднатися з росіянами чи з Брюховецьким (що в даному разі те саме). Проте в російських джерелах немає й тіні натяку на домовленість із Богуном. Це при тому, що ми маємо у своєму розпорядженні безліч найдеталь-

ніших реляцій Г. Ромодановського. Зокрема, на початку березня воєвода передавав повідомлення “язика”, що “сам де Богун за приставом четвертый день и приговорил де ево король казнить смертю”³¹². І знову — ніяких коментарів. Постає питання: чи було звинувачення помилковим, чи ж домовленість була тільки з Брюховецьким? (Він у березні напише у своєму універсалі про мученицьку смерть Богуну і Виговського, в такий спосіб фактично визнавши їх своїми соратниками.) Останнє можна було б пояснити відомою антипатією Богуну до російських воєвод і, можливо, тим фактом, що всього два роки тому він особисто вів воєнні дії проти Ромодановського. Але, з другого боку, важко припустити, що, підступаючи до Новгород-Сіверського і ще не знаючи про загибель Богуну, але маючи з ним домовленість про спільну атаку, Брюховецький міг не втаємничити у цей план росіян. А можливо, Ромодановський після загибелі Богуну не вважав за потрібне повідомляти в Москву про його діяльність, поділивши з Брюховецьким усі лаври за повернення Лівобережжя. Чи взагалі всі розмови про домовленість з російським військом — вимисел, а насправді була лише змова козацької старшини на чолі з Виговським і Хмельницьким, до якої приєднався й Богун? Однозначної відповіді на ці питання історія, скоріше за все, вже не дасть.

Як розвивалися воєнні події після загибелі Богуну? 28 лютого було отримано звістку, що Брюховецький став уже за три милі від короля, за Десною³¹³. Після цього поляки почали наводити міст через річку, тому що лід виявився дуже крихким. Король хотів зустрічати Брюховецького попереду війська, але Потоцький і Чарнецький умовили його цього не робити³¹⁴. Потоцький став з артилерією на горі і, коли козаки напали, обрушив на них шквальний вогонь³¹⁵. Польський хроніст пише, що “Брюховецький так злякався, що не пішов до переправи, але рвонув через ріку і ледь пішки втік, утративши коня. Кінь його нашим дістався...”³¹⁶. Однак і становище поляків було незавидним — вони простояли всю ніч у глибокому снігу, боячись нападу з усіх боків³¹⁷. Наступного

дня військо знову стояло на тім же місці, виглядаючи ворога, але Брюховецький не хотів виходити з табору³¹⁸. Ще три дні минули в суперечках Чарнецького з Потоцьким — що робити: чи відступати з гір, виманивши козаків у поле, чи залишатися у своїй засідці. Остання думка перемогла, і поляки ще три ночі простояли в снігу, на морозі, напоготові, але ворог з лісу так і не вийшов³¹⁹. Брюховецький зажадав було вийти в поле, обіцяючи вступити в битву, але слова не дотримався³²⁰.

Російські джерела описують ситуацію дещо інакше: "...сошлись... с королевскими з заставными полками... и учинили бои... королевских людей побили и языков многих поймали и рубили... на пятнатцати верстах и тех королевских людей за реку Десну загнали, и за Десною был бой большой, и ныне... мы... стали у речки Десны, а король полской со всеми силами стоит по другую сторону реки Десны..."³²¹

Нарешті, 6 березня поляки довідалися від полонених, що Брюховецький на них нападати і не збирається, чудово розуміючи, який "фортель" вони задумали. Тому було вирішено відступити знову до Новгород-Сіверського³²². Там відбулася чергова військова рада. Литовцям дуже хотілося скоріше повернутися додому, але вони бачили, що саме коронне військо з королем, маючи в тилу Ромодановського, пробитися не зможе, й тому було вирішено, що литовське військо супроводжуватиме його до Сосниці³²³. 9 березня війська розійшлися — литовське військо вирушило до своїх кордонів, коронне — до своїх³²⁴. Король пішов у Литву³²⁵. Командування над коронним військом прийняв С. Чарнецький, а литовці від Сосниці вирушили на Стародуб, де з ними розпрощався Ян Казимир з декількома корогами писаря польного литовського Полубинського³²⁶. Загін Прозоровського зробив спробу напасти на короля під Карачевом, але був відбитий і пішов до князя Черкаського³²⁷. Тим часом союзники поляків, татари, пройшли вогнем і мечем по російських селах, спаливши їх кілька тисяч, набравши величезний полон, дійшовши, за словами поляків, до столиці на відстань десятка миль³²⁸.

Відступ поляків був дуже важким. У Чарнецького пішло чотири дні на переправу через Дніпро³²⁹. Королівський обоз зазнавав постійних нападів³³⁰ і, зрештою, за словами Обуховича, був розграбований козаками і лужною челяддю³³¹. Гордон відзначає, що “польські солдати були дуже втомлені; в армії ширилися хвороби”³³². 13 квітня Ян Казимир прибув до Могилева, де відсвяткував Великдень, а в перших числах травня був уже у Вільні³³³.

Виникає правомірне питання: чому, якщо справді, як писав до Москви Брюховецький, прихід його з Ромодановським став стимулом для визволення Лівобережжя від поляків, вони дали можливість відступити королівському війську, а не замкнули його у пастку чи принаймні не переслідували назирці? Відповідь знаходимо у реляціях Г. Ромодановського. 8 березня він писав, повідомляючи про відступ поляків: “...А нам, холопом твоим, за королем полским ийти за реку Десну никакими мерами не уметь, что река... Десна худа гораздо, а переправа злая, а место... лесное и снега великие”³³⁴. Але є й інше пояснення, теж у реляції воєводи, але від середини березня: “...И как от реки Десны пошли к местечку Воронежу и твои, великого государя, ратные люди многие от беззапаства и от великих нуж розбежались... и после... того как мы, холопи твои, ис под Коропа пошли к Лохвице... ратные люди многие ж побежали по домам и ныне... ратных людей... добре малоллюдно, а и достольные... от великих нуж и от беззапаства безпрестанно бегут же...”³³⁵

У той час як на Лівобережжі розгортався епілог воєнної частини походу, на Правобережжі теж спалахнуло повстання. На чолі його стояли полковники Височан (той самий, що допомагав Богуну здобути блискучу перемогу над поляками під Вінницею в 1651 р.), Сулима й інші. Їм удалося розбити польські гарнізони, що залишалися в Лисянці, Ставищах і Білій Церкві³³⁶. В. Коховський у своїй історії писав: “...На Україні полковники Височан і Сулименко, очоливши 30 000 козаків, що збунтувалися, здобували міста і містечка, вірні...”³³⁷ королю. Узяті були Трахтемирів, Лисянка, а Маховського оточили в Білій Церкві³³⁸. Маховський був змушений сидіти в

облозі цілих чотири тижні³³⁹. У розпорядженні Сулими й Височана, за деякими даними, було 12 тисяч піхоти і 5 тисяч кінноти³⁴⁰, за іншими — 12 тисяч піхоти і до 7 тисяч кінноти³⁴¹. Повстанцям удалося завдати поразки загонам воєводи бельського і писаря коронного, захопивши гармати³⁴², що були в них. І весь цей рух відбувався від імені Івана Виговського, якого повстанці хотіли зробити гетьманом³⁴³. Так, Коховський стверджував: “Не випадково в Україні з’явився Іван Виговський, воєвода київський, злий на короля Яна Казимира і Річ Посполиту... часто маючи перемовини з митрополитом київським, він тих підмовляв, і козаки-бунтарі з полковником Сулименком, підступивши під Чигирин, його оточили, бажаючи, щоб місто за відсутності Тетері, гетьмана козацького, здалося. Розуміли при дворі, що це з підбурювання Виговського робилося, що на Тетерю мав давні образи, а найбільше, що той у нього гетьманство запорозьке відняв і скарби великі від Богдана Хмельницького, як і по Данилу Виговському, забрав”³⁴⁴.

Які достовірні факти про участь І. Виговського ми маємо? Є скарга панів Домбровських, що дві частини корогви “сенатора и генерала воєводства Київського” І. Виговського — драгунська і піхотна, під командуванням п. Орла і п. Бека, стали в Оратові, де за два дні “великі кривди, шкоди підданим вчинили”³⁴⁵. Вони забрали стацію і коней, а підданих околиць містечок закликали вписуватися в козаки й у такий спосіб набрали триста добровольців, яких направили в Бар та Браїлів, “...у волості його милості пана воєводи київського”³⁴⁶.

Дуже цікавого листа написав глава нової “інквізиції” С. Маховський до П. Тетері 9 лютого. У нього з козацьким гетьманом були явно близькі, довірчі й навіть приятельські стосунки. “Не думай, ваша милість, п. м. м., щоб я бажав мати тут у себе цю п’яну голову (Виговського. — *Т. Я.*); він вельми згодився б іншим, подібним йому бунтівникам; але я вважаю, що тут він зовсім не становить небезпеки: якби навіть був наказ й. м., пана воєводи краківського, щоб він залишався тут, то ми вказали б причини, і я доведу, чому саме необхідно відпра-

вити його до короля, його милості. Якщо він ще зачепить мене і якщо мені доведеться бачитися з ним, то в мене є засіб дуже швидко спровадити його звідси”³⁴⁷. Далі Маховський попереджав Тетерю: “І вашій милості, п. м. м., треба бути в цьому випадку вельми обережним; пишу так із доброзичливості моєї до вас, бо тут нічого доброго не чути. Вчора під Мошнами козак вистрелив у слугу і вбив його, як собаку, сказавши: “Те саме буде скоро і з вашим гетьманом!” Почуєш також... що сказав у Каневі пан Гоголь в очі моєму товаришеві, панові Болесту; крім того, Гоголь чинить дуже дивно”³⁴⁸. Детальніше Маховський пропонував поговорити, коли Тетеря прибуде до Сміли³⁴⁹, а на крайній випадок пропонував: “Коли б там виникла якась небезпека, зволь... узяти до себе з Черкас загін Бенського...”³⁵⁰

Отже, так само як і Єрлич, про що ішлося вище, Маховський відзначає ворожу полякам позицію Гоголя. Іншим важливим джерелом про змову старшини на Правобережжі є лист Я. Груші до Є. Любомирському від 10 лютого 1664 р. Груша повідомляв, що 6 лютого до нього заїхав Ю. Хмельницький — нібито по дорозі у святі місця, щоб виконати батькові обітниці. Груша залишив його переночувати й вивідав, що “...для поновлення бунтів його вислали з великою частиною грошей... А це й справді, що холопи знову задля його вивищення почали чинити перешкоди по містах; тому змушений був, піклуючись про збереження свого здоров’я, пан гетьман запорозький (Тетеря. — Т. Я.) вислати його (Ю. Хмельницького. — Т. Я.) під приводом особистого відсторонення; а сам пішов аж до Брацлава у Задніпров’я, щоб як-небудь ще тліючу іскру міг пригасити того бунту”³⁵¹. Далі Груша повідомляв, зі слів Хмельницького, що “...правобережні козаки, розсерджені стаціями жовнірів, давно товкли своїй старшині про ту досаду, але не мали часу для виконання цього свого наміру, очікуючи, щоб король й. м. з військом у ворожі землі пішов. Тепер, коли про похід усім стало відомо, усі фантазії були вже готові на зло, однак ще очікували авторів і керівників, якими стали на той час п’ятеро старшин: Грицько Мирговазький (Лісни-

цький, Миргородський полковник. — *Т. Я.*), Ханенко Уманський, Коробка, Галоб і Залізо; вони з війська надіслали таємні листи козакам, які залишилися вдома, виголошуючи їм порожні слова про кривди... Але Бог так зробив, що, як тільки почали ці листи з'являтися, попереджений пан гетьман, прибігши, усіх цих нового запалу махінаторів схопив і гарно тримає, а... Коробку й уманського вже наказано вбити"³⁵². Хмельницький дуже непокоївся про власне життя і всю ніч мучився від безсоння й меланхолії³⁵³. Груша робив висновок: "Видно, хоч би що сталося, він не хотів би спиратися на московську допомогу, тому що їхня тиранія залишалася в серці; але треба побоюватися, щоб старого зв'язку з татарами не схотіли відновити, використовуючи свій грошовий статок... він усіма способами намагається викликати до себе прихильність Війська Запорозького, не визнаючи ні в чому провини за нові бунти. Навпаки, застеріг, що якби холопи знову збиралися що почати, не спонукувала б їх діяльність й. м. пана воеводи київського, про безліч листів якого він згадував, сказавши, що й зараз він не перестає їх засипати листами, невідомо якого змісту. Також сказав, що й тепер, недавно будучи в нього в Балабанівці, вже під час бунту, бачив при ньому до 800 чоловік, готових у дорогу нібито за королем й. м. ..."³⁵⁴ І Груша підсумовував своє послання в такий спосіб: "Хто б то не був, що почне новий бунт, однак ясно, що без цього нова весна не обійдеться"³⁵⁵

У березні французький посол у Польщі де Лумбрез писав у своєму щоденнику: "...Бунти в Україні підняли всі ті, хто був ворожо (до Тетері. — *Т. Я.*) налаштований, і ще його шуряк Хмельницький велику участь у цьому брав... (Тетеря наказав. — *Т. Я.*) його взяти в полон і перевести у Львів, а звідти його потім перевезли до Варшави в замок. Любомирський і Виговський... потрапили під підозру, що вони в цьому брали участь і мали згоду з Хмельницьким, а коли потім щодо Виговського це довели, за наказом Тетері його стратили"³⁵⁶. Дуже цікаво, що хан теж вельми підозріливо поставився до неучасті польного коронного гетьмана (Є. Любомирського)

у поході короля³⁵⁷. Папський нунцій теж передавав з Варшави в березні у своїй авізі: “Тетеря, генерал козаків, посланий за наказом короля з цього боку Дніпра зі значним числом солдатів для придушення заколоту, що виник у Кальнику від козака Хебельника (? — Т. Я.) з підбурювання багаторазово згаданого Хмельницького; він вдало це виконав, узявши в полон обох... і відіслав їх у Львів... Для попередження надалі проблем, Тетері наказано залишатися у Брацлаві... дбаючи про збереження спокою”³⁵⁸. На початку квітня папський нунцій знову повідомляв: “Зі Львова пишуть, що там перебуває Хмельницький, якого генерал Тетеря підозрює у зв’язку з новими заворушеннями в Україні. Він залишатиметься там під охороною до прибуття короля й ухвалення рішення”³⁵⁹.

Таким чином, маємо коло старшини, що брала участь у змові: І. Виговський, Ю. Хмельницький, О. Гоголь, Г. Лісницький, І. Ханенко, І. Коробка. Всі імена відомі ще з часів Хмельниччини.

Зрештою, маємо “конфесату”, тобто свідчення Д. Сулими, одного з керівників повстання на Правобережжі, схопленого поляками. Він повідомляв, що Виговський двічі посилав козаків до Сірка, обіцяючи “бути батьком України”. Запорожці спершу йому не повірили. Нарешті на масному тижні (тобто приблизно 13—19 лютого 1664 р.) депутація від Сірка мала аудієнцію у Виговського, і той присягнув на Євангелії, що, як батько, не залишить їх, боротиметься за віру і воюватиме ляхів. У свою чергу, Виговський просив не видавати його Москві. Повстанці мали почати, а він збирався пізніше приєднатися до них під Києвом³⁶⁰.

Що нам відомо про дії Сірка в цей період? Як було сказано вище, у грудні 1663 р., маючи лише жменьку людей, він разом з Косаговим почав нападати на кримські улуси. Пізніше, у березні 1664 р., сам Сірко писав цареві, що, згідно з його указом, присланим до них у Запорожжя, він 18 січня виступив з коша, перейшов Буг і Дністер і напав на турецькі села³⁶¹. Після цього Сірко “...прийшов під міста черкаські; й почувши мене, Івана Сірка, тої ж години, ще я з військом в їхнє місто не

прийшов, самі ... городяни почали ляхів і євреїв сікти й рубати”³⁶². Масштабність цих заяв зовсім не відповідає тим силам, якими реально володіли Сірко з Косаговим. Так, останній писав 8 лютого до Москви: “А со мною, холопом твоим, твоих, великого государя, ратных людей только 200 человек, и те все конми опали, в походы ходити не на чем”³⁶³. При цьому Косагов знову й знову запевняв царя, що хан не піде на російські міста³⁶⁴. Насправді це виявилось не зовсім так (як ми бачили вище), і взагалі — позиція хана заслуговує окремої розмови. Що ж до Сірка, то він виступив в Україну не раніше 13 лютого, коли, відповідно до реляції Г. Косагова, “...пошел кошевой Иван Сирко с запорожскими казаками для языков к Днестру...”³⁶⁵. Значення цього походу знову ж таки можна зрозуміти за такою інформацією росіянина: “...А я, холоп твой, послал с ним рейтар и донских казаков 30 человек”³⁶⁶. Цікаво, що у своїй реляції Косагов писав, що з того моменту аж до 30 березня не мав ніяких звісток від Сірка³⁶⁷.

Аби реально оцінити роль Сірка, слід ще раз підкреслити, що на Правобережжі він з’явився набагато пізніше, ніж почалися бунти. Зокрема, 20 лютого Забоклицький писав І. Пісочинському: “Отримав листа від pana Маховського; він пише, нібито Сірко має намір вступити в Україну й нібито назустріч йому пан гетьман запорозький послав понад десять тисяч орди; до цього він додає, що коли орда не відіб’є Сірка, то, мабуть, цей гість буде в Україні”³⁶⁸. Забоклицький не вірив цим звісткам, тому що його власні люди були в Рашкові, і думав, що чутки про орду навмисно розпустив Тетеря: “з наміром заглушити в цьому краї будь-яке заворушення, що його прагнули мешканці; і справді, тут, над Дністром, уже почалися ці смути”³⁶⁹. Поляк наводив і інший аргумент проти появи Сірка: він отримав листа від Зеленського з Лисянки, що стояв там із Гоголем і Брацлавським полком. У цьому посланні не було жодного слова про Сірка, а вони б знали, якби він “...надумав рушити до Дніпра зі своїх лугових кочовищ”³⁷⁰. 26 лютого С. Маховський повідомляв ще тільки неясні чутки, нібито “...Сірко (йде. — Т. Я.)

з Запорожжя сюди, в людні краї брацлавські й київські, готові до повстання...³⁷¹.

Тим часом перебіг подій на Правобережжі прискорювався. С. Маховський писав з Городища: "...Вся Задніпрянина повстала отут у тилу в короля й. м. Козаки, що там були, два полки, пішли на той бік Дніпра, після чого всі, що там жили, приєдналися до Брюховецького і Ромодановського"³⁷². Маховський відверто писав, що, до всього іншого, "...справляли й далі справляють погане враження нечувані звірства, грабунки панів державців, які шкуру деруть з козаків і підданих, виписаних з війська пускати не хочуть, усупереч волі короля й. м. Тепер, посікши, побивши, повтікали усі з Брацлавщини"³⁷³. Нарешті, у приписці Маховського відзначалося: "І сам (Бог. — Т. Я.) нам не допоможе, коли пан Виговський, воєвода київський, з дияволом разом, з паном гетьманом сварячись, козаків почасти бунтує, я його ще не знищив, але маю його стерегти і стережу; коли ж що на нього покаже, буде йому те, що Хмельницькому"³⁷⁴. Таким чином, Маховський був переконаний у причетності Виговського до змови, але погрожував йому тільки арештом.

Цікаві свідчення про дії Виговського наводить Єрлич: "...Велика тривога піднялася біля Павлочі й Коростишева та інших міст і містечок. Шляхта й інші служиві люди, євреї, купці, що було приїхали в Україну у дома і маєтності свої з дружинами і дітьми, знову почали тікати на Волинь; їх охороняв Виговський і писав універсали, як воєвода, закликаючи їх, бажаючи провести сеймик у Житомирі на звичному старому місці. Однак шляхта тим його універсалам не довіряла, тому що вони були підробленими і зрадницькими"³⁷⁵.

Подальші події розвивалися таким чином. Як пише Єрлич, "Виговський виїхав з Бара до Балабанівки, здійснюючи свій зрадницький задум, спонукаючи старших козацьких розбійників Сулименка й Вареницю до розбою, котрі, таємно замишляючи зраду, зібрали кілька тисяч холопства, з киями йдучи до Лисянки, узяли зброю, яка там була, і місто й села біля нього пограбували; (цим розбоєм. — Т. Я.) Виговський керував, ішов до

Білої Церкви, а від Білої Церкви до Фастова, де пробув півтора тижня. Про це перебування Виговського у Білій Церкві п. гетьман козацький Тетеря довідався, з малою дружиною, жінкою і з ким міг виїхав до Білої Церкви, за якими Сулименко і Варениця пішли, збираючи і приєднуючи людей до свого загону; козаки всю... худобу в Чигирині і скрізь крадуть, прямо йдуть до Білої Церкви, а коли наблизилися, п. гетьман Тетеря, маючи при собі орди татар три тисячі і покладаючись на полк козаків білоцерківських, маючи при собі полк жовнірів я. п. Маховського, що тут залишався через свавілля холопське і їхні бунти, приєднавши охочих із шляхти, вискочивши з міста і вийшовши в поле, розбив їх, сік і бив на три милі аж до Рокитни, де піймали рештки загонів Сулименка й Варениці. І так пан Бог улаштував, що поквапилися зрадники, не очікуючи Сірка, що там же мав з'єднатися з більш ніж десятьма тисячами добрих стрільців, і вже до Умані прийшов і там відпочивав, вийшовши з Тарговиці...»³⁷⁶.

Ян Дробуш-Тушинський, без вказівки на точні дати, описує події весни 1664 р. і свою участь у придушенні бунту на Правобережжі. «Наказано нам іти під місто Кишляк, у якому став з козаками пан Ханенко... (козаки. — Т. Я.) з міст дококола Кишляка, що збунтувалися... а саме — з Кальника, Іллінців, Дашева, Рахнів, зібравшись з яких козаки, близько 16 тисяч, здобували в Кишляку пана Ханенка. Уже було місто взяли, тільки замок ще захищався. Ми тоді з військом уночі за тиждень до масниці прийшли і їх оточили... Також прибув до нас на підмогу пан Тетеря... і так ми з поля, а пан Ханенко із замку докучали ребелітантам, що... окопалися в місті, і так довго їх здобували, що лише у квітні вони склали зброю. Були там з ними полковники, головні керівники бунтів, один Цар, другий Стріла, третій Шульга, четвертий Варениця, п'ятий Червонобаштий, шостий Богомаз, а по-нашому Художник, останній Чіп Запорожець. Вони всі тікали від нашого війська...»³⁷⁷

Зв'язок між окремими частинами змови стає особливо зрозумілим, коли врахувати, що Василь Варениця був

сотником Кальницького полку, полковниками якого були спершу Богун (саме в нього Варениця став реєстровим), а потім — Сірко. Дуже чітко те, як снувалася змова, відображено в літописі Самовидця: “Того ж року Іван Сірко кошовий вишов з Запорожжа и з ним козаков немало, а то, подобно, за поселством Івана Виговського, бившого гетмана запороского, и обозвавшись ніякийсь Сулимка, и скупил немало голоти в Уманском повіті, оставивши Сірка, поишов до Лисянки, которому Лисянка здалася и Ставища, где прийшов под Білу Церков, беручися до боку Виговського. Але Чернецкій з Маховским не дались оним скупити, того Сулимку под Білою Церковою розгромили, где и Сулимка згинул, а напотом и Виговського взяли, которого Маховскій полковник казал ростриляти, не дбаючи, же воеводою был”³⁷⁸.

Придушення повстання поставило під удар і його ідейного натхненника — І. Виговського. Як ми бачили вище, у своїх показаннях Д. Сулима ясно говорив про переговори з Виговським.

Схожі “конфесати” є й від інших учасників повстання — причому датовані вони 15 березня, тобто за день до страти воеводи, а написані в Лисянці. Прикметно, що серед підписів поляків під цим документом на першому місці підпис С. Маховського, ката Виговського.

П. Рябуха свідчив: “...От ясновельможного пана воеводы киевского следующие лица присланы были в заложники в Тарговицы к Сулиме: первый Яцко, сотник балабановский, другой Федоренко, атаман балабановский; а взамен их к ясновельможному пану воеводе поехали Сулимка с Васильем Турчиненком, с Улашиненком, Рицьким, Михайлом Сонтовским, Дмитром Солоненком, Васильем и другими. Перед сими последними, в Саволихе, сначала присягал на Евангелии пан воевода; потом они дали клятву пану воеводе. Потом пан воевода удовлетворил их, давши Сулимке на подковы двадцать тялов, а всем прочим по шести. Дал им также и хоругвь рябую, иначе пеструю, и универсал свой, предписывающий всем собираться около Сулимки. А помянутой Сулима, немедленно после возвращения своего от янове-

льможного пана воеводи в Тарговицу, отпустил назад к пану воеводе вышеупомянутых заложников... Сам же тотчас послал список универсала ясновельможного пана воеводи в Машуров. А вместе с ним тридцать козаков, с повелением от имени пана воеводи собираться всем около Сулимы”³⁷⁹. “Вареничин брат, Михайло Тысенко, наказный Сулимин, показал следующее: Сулима, возвратившись от пана воеводи, послал Ивана Данченка, сотника мошоровского, в Терлицу, с списком универсала пана воеводи, повелевая сейчас же выходить, истреблять старост ляхов, отнимать имения у шляхтичей на имя пана Выговского, силою и властью величества царского(!)..”³⁸⁰. При цьому, як тільки Сулима довідався, що Тетеря і Маховський “пішли з військом до Фастова, до його милості пана воеводи, то одразу ж з військом своїм поспішив до нього на допомогу”, але був зупинений у Білій Церкві³⁸¹. Нарешті, Максим Соломка, обозний Сулими, показав, що “...військо йшло від імені пана воеводи, й що він був у той час у Саволісі, коли пан воевода наперед дав клятву Сулимці... тільки його, тобто Соломку, не пустили в хату, а розповів про цю обопільну присягу один з трьох попів, що були при ній присутні. Попи ж ці, або священники, були: один Василій, другий Олексій, третій Лук’ян, усі троє саволіські священники”³⁸².

Остання сторінка життя Виговського описана в низці джерел. Як ми бачили вище, він вийшов зі своїм загоном з Бара, що належав йому, і вирушив у бік Білої Церкви, яка стала центром правобережного повстання. Але Тетеря з поляками завдали повстанцям нищівної поразки. Очевидно, намагаючись врятувати своє життя, Виговський у Фастові видає 11 березня універсал — як воевода київський. У ньому говорилося: “Дійшло до мого відома, що від ваших милостей загорілася пожежа міжусобної війни... і начебто цей вогонь спалахнув від мого імені: що я, мовляв, бажаючи досягти гетьманського сану у ваших милостей, шукав його шляхом кровопролиття...”³⁸³ Виговський запевняв, що свого часу добровільно відмовився від гетьманського сану (насправді — під тиском обставин), — то “яким же чином тепер я міг би домага-

тися цього нещастям інших?”³⁸⁴. Щоправда, одразу ж київський воевода відзначав, що “Його милість пан гетьман не дуже дорожить цим саном, як я зрозумів із розмов його зі мною, і не від того, якщо ви оберете для себе іншого гетьмана...”³⁸⁵. Але було пізно. Поляки занадто боялися Виговського (ми бачили це й у 1660 р., коли теж виникала реальна можливість обрання його гетьманом), щоб залишити його живим.

12 березня Тетеря писав своєму заступникові канцлеру М. Пражмовському: “Как будто пророческим духом предугадывало сердце вашей милости, м. м. п. и благодетеля, какою-то скрытую злобу в отце Тукальском. Я уже убедился в ней, посредством содействия некоторых лиц... Безбожные замыслы изступленных людей едва-едва не привели нас... к потере (с болью сердца должен я сказать) этой стороны Днепра. Но десница Божия нашла однако... такие средства, которые посрамили дерзость людей нечестивых”³⁸⁶. І далі: “...Ваша милость, пан мой, пророческим духом предвидел, какое нам будет утешение от отца Тукальского. Все, что ни делается злаго, все это его дело и еще другого лица: на это есть у нас в руках письменные доказательства”³⁸⁷. Полякам відкрилася і ще одна постать серед змовників, що об’єднувала інших: “Такого собі Зарембу, що був секретарем Тетері і обіймав ту ж посаду при православному митрополиті, хотіли посадити у в’язницю за те, що той передавав листи свого хазяїна (Тетері. — Т. Я.) Виговському... Він утік і був засуджений до того ж покарання (тобто до смерті. — Т. Я.), оскільки були знайдені листи, які не містили нічого іншого, крім матеріалу, що стосувався вищевказаної конспірації”³⁸⁸. А вже 14 березня Морштин писав Б. Радзивілу: “Хоча ця новина вже два дні лігала, але сьогодні знаємо вже напевно, що пан Тетеря, заарештувавши Виговського, після короткого суду наказав його з декількома прихильниками розстріляти, і напевно розстріляли”³⁸⁹. Тут же Морштин розмірковував про те, кому буде передано Бар³⁹⁰. Поляки завчасно винесли вирок — київський воевода загинув тільки 16 березня.

Дуже докладно події викладає Єрлич. "...Коли знищили тих свавільних людей (тобто керівників правобережного повстання. — *Т. Я.*), зібралися п. гетьман Тетеря і п. Маховський з полком своїм... П. Виговський, складаючи нібито це із себе, їде зі своїм загоном до п. гетьмана до Білої Церкви і до Рокитної, по дорозі грабуючи і спустошуючи шляхетські маєтки. Коли його зрада відкрилася і що через нього ці бунти почалися, і листи захопили, що він різним людям писав, включаючи царя турецького(!), віддаючи Україну і всі руські повіти і воеводства під його владу: щоб він був удільним паном руських воеводств, як Мултянська і Волоська землі, обіцяючи щорічну данину, як і ті господарі дають, щоб він захищав від короля і Москви; який усіх полковників і сотників до цього підбурих би і привів, якби з Божої ласки його зрада не відкрилася. П. гетьман, коли той уже спав у Рокитній, домовившись із п. Маховським, наспів з кількома десятками солдатів, що, заставши його в ліжку, взяли, а його загін розігнали. Наказали йому готуватися до смерті, показавши його зраду, розстріляли, і так він своє зрадницьке життя скінчив і пропав"³⁹¹.

Виклад подій є й у "Духівниці" самого І. Виговського, написаній за кілька годин до смерті, 16 березня. Київський воєвода писав, що прибув в Україну з-під Глухова, викликаний листом князя канцлера коронного (тобто М. Пражмовського, приятеля Тетері!). "...Я прийшов з моїми людьми, але несподівано через свавілля почалися бунти й убивства великі, про згоду на які, Бог свідок, я не знав, убивствам причиною не був і не спрямовував на них, не присягав із тими свавільними, ніяких універсалів нікому не писав, спонукаючи до бунту, корогов не давав (явне виправдання на звинувачення за конфесатою П. Рябухи! — *Т. Я.*), але все це підкинуте ворогом моїм, що робить замах на честь, репутацію й заслуги мої у пана короля й Речі Посполитої... Тепер, однак, без будь-якого явного доказу, не давши виправдатися, мене, шляхтича... пан Маховський, полковник й. к. м., з деякими їх м. панами... які не мали права ніякої шкоди завдавати, кілька днів під вартою тримали, обіцяючи мене по-

слати на суд короля й Речі Посполитої, знову не давши мені виправдатися, на підставі якихось вигадок холопських мене визнали винним і на смерть без суду й права шляхетського віддали”³⁹².

Юзефович дає дуже цікавий з погляду сучасника опис: “У той час також звинуватили Яна Виговського, воеводу київського, в таємній змові проти короля і Республіки з православним митрополитом київським; справедливо чи ні? Невідомо; та коли з’ясувалося, що ці звинувачення перевищували заслуги його в козаків, для Республіки вчинені, був тоді він під приводом наради з Фастова до Корсуня нібито королівським листом запрошений, там же став перед військовим судом і відразу вранці на світанку за свою зраду розстріляний. Такий був кінець головного радника Богдана Хмельницького, його нерозлучного друга упродовж усіх кривавих воєн, хоч як би там було... сумний при його званнях і враховуючи те, що він званням сенаторським був захищений”³⁹³.

Незважаючи на страшну загрозу для Речі Посполитої, яку являла собою змова старшини, поляки-сучасники засуджували розправу над Виговським. Слідом за міщанином Юзефовичем(!) це повторюють шляхтич М. Ємйоловський, учасник усіх воєн Хмельниччини, і офіційний історик Яна Казимира В. Коховський. Так, М. Ємйоловський писав: воевода київський “...здавна мав бажання керувати козаками, і на Тетерю, гетьмана запорозького, недобррозичливо дивлячись, уже почав було тихо деяких козаків найстарших, особливо Петра Дороша, умовляти, щоб, кинувши Тетерю, ...знову його собі в гетьмани обрали, обіцяючи завдяки своєму щастю і становищу у короля привести козаків до колишньої пишноти... Легко дали себе умовити на зрадницьку обладку Дорош та інші козацькі старшини, й Виговський, не видаючи його, сам почав усю Україну бунтувати проти ляхів. Довідався про це Маховський від деяких козаків і з листа щодо цього від Виговського до Дороша. Начебто по-приятельськи запросивши його до себе, без суду і слідства, давши йому тільки одну годину на те, щоб розпорядитися честю, дружиною і майном, наказав його розстріляти го-

товим до цього драгунам, і тіло зі слугами... до жінки його у Руди під Стир... наказав послати, щоб його там, як русина, за руським звичаєм поховати. Був це новий і незвичний випадок... щоб сенатора, воєводу київського і не засудженого, без доказів так убити..."³⁹⁴.

Коховський докладно описував, як виникла підозра в зраді й рішення про страту Виговського. Зокрема, він писав, що король упевнився в зраді, "коли в Сосниці перехопили лист, писаний одним ігуменом до Москви, де говорилося, що Виговський, воєвода київський, не відданий королю, шукає і чекає випадку, щоб виказати свою прихильність до московського царя. Король переконався у слухності своїх підозр щодо Виговського і під час облоги Глухова наказав Тетері якомога швидше з двома тисячами вірних козаків втихомирити піднятий бунт і написати ласкавого листа до Виговського, щоб той з'єднався з Маховським і розправлявся з бунтівниками, поки отут король розпочаті переговори з царем московським завершить, щоб, повернувшись з цих країв, застав спокійний стан речей. Листом цим приспавши пильність Виговського, король усно Тетері наказав, щоб спершу він здобув голови цих бунтівників. Інші говорили, що це король сказав про Сулименка, а не для загибелі Виговського, даючи вільний указ Тетері, тому що пійманий Сулименко сидів у Маховського в Білій Церкві, але Тетеря, маючи образи на Виговського, хотів його вбити й утвердитись у гетьманській владі, а також у володінні майном Хмельницьких; він віддав Маховському Виговського, сказавши, що того король наказав стратити за зв'язки з Москвою і за те, що той бунтує козаків"³⁹⁵. У результаті Маховський викликав Виговського нібито для ради, що перейшла в суд, і він був розстріляний з карабінів³⁹⁶. І Коховський закінчував свою розповідь: "Сенатор королівства Польського полковником коронного війська безпрецедентно засуджений і страчений був, не дано йому і сповідника згідно з його конфесією"³⁹⁷.

Детальний виклад подій з погляду королівського двору міститься в донесенні папського нунція з Варшави. Він писав, що Виговський "після смерті Хмельницького

(тобто Богдана. — Т. Я.), щоб успадкувати пост генерала і стати сенатором королівства, прикинувся, що став покірним королівському дому, постійно даючи підстави сумніватися у своїй вірності. Далі з достовірних документів і за визнанням деяких козаків з'ясувалося, що він є головним підбурювачем останніх заворушень, що були під Лисянкою... Після його смерті було знайдено багато записок, що підтверджують гірші якості його душі, схильної постійно вносити смуту в королівство”³⁹⁸.

В. Герасимчук не вірить, що Виговський справді зустрівся із Сірком і підбурював його до бунту. І ми готові погодитися з ним у цьому. Збройне повстання не відповідало суті характеру Виговського. З другого боку, той факт, що всі угруповання козацьких лідерів погодилися обрати гетьманом саме Виговського, безсумнівний. У 1664 р., після того як Україна зазнала жорстоких плюндрувань від польських і від російських військ, тільки особистість кращого друга і радника Богдана Хмельницького могла об'єднати два береги. Ідея єдності Гетьманщини і боротьби проти загального ворога на якийсь час об'єднала старшину й козаків. Сірко, який ще зовсім недавно називав Виговського “псом військовим”³⁹⁹, тепер воював під його прапором. Навіть Брюховецький, що відгукувався про Виговського як про “безбожника”⁴⁰⁰, тепер у своєму універсалі ставив його ім'я поряд із Богунем — хоча й посмертно⁴⁰¹. І це теж доводить, що на той час ім'я Виговського було знову популярним на Лівобережній Україні. У квітні папський нунцій радісно передавав з Варшави: “Після того, що сталося з воєводою київським, від посланця до її величності королеви від генерала Тетері з'явилося твердження, сприйняте з великим задоволенням, що повстанцям бракує головного підбурювача”⁴⁰².

Певно, частково правомірною є думка, що Тетеря спровокував Виговського і намагався зробити все можливе, щоб звинуватити і стратити його. Очевидно, що Тетеря, вбиваючи Виговського і саджаючи Хмельницького у в'язницю, рятував власну владу. Проте повстання на лівому і правому берегах дійсно мали місце. Вони не були виган-

дані Тетерею. В усіх сучасних українських і польських джерелах висловлюється впевненість в участі Виговського у цих подіях. Навіть якщо більшу частину плану розробили інші козацькі старшини, які лише використовували його ім'я, Виговський усе-таки дійсно залишив свій обжитий, затишний і безпечний Бар і виступив у район Білої Церкви. Він вирушив туди, де відбувалися головні події повстання. Ймовірно, що саме тоді Виговський і вимовив свою знамениту фразу: “Продам Бар і Руду й заграю ляхам на дуду — будуть вони танцювати й Виговського споминати”⁴⁰³.

Той факт, що повстанці були тісно пов'язані із запорожцями, становить особливий інтерес. Сірко після обрання Брюховецького гетьманом став першою особою на Запорозжі. Таким чином, державницькому угрупованню вдалося використати гасло боротьби з польськими агресорами й польськими панами, які знову спробували заволодіти своїми українськими маєтками. Як колись Богданові Хмельницькому, їм удалося знайти відгук серед мас “нових козаків”, чи покозачених, чия опозиційність і свавілля становили найбільшу загрозу для Гетьманщини, позбавляючи її сил і аргументів на переговорах з Росією та Польщею.

У спільному плані брали участь і багато інших відомих козацьких лідерів. Як ми вже згадували, цього разу син і дочка Богдана теж не залишилися байдужими спостерігачами. Юрій Хмельницький, можливо, під впливом сестри й митрополита Тукальського⁴⁰⁴, залишив монастир і вів переговори з козацькими полковниками⁴⁰⁵. Активність виявляли Гоголь, Дорошенко⁴⁰⁶, Ханенко⁴⁰⁷.

Наскільки далекосяжним був задум змовників і як вони планували домагатися єдиної Гетьманщини? Виговський, як ми бачили вище, давно виношував план звернутися до Криму за підтримкою. Обрання Тетері гетьманом не влаштувало Крим через явну пропольську орієнтацію нового гетьмана; а Виговського, про що вже говорилося, поляки підозрювали у новій спробі відновити спілку з татарами.

Українці цікавим фактом є свідчення з кореспонденції папського нунція у Варшаві. Зокрема, в одному з донесень ішлося про те, що Тетеря з поляками розстріляли Виговського за “дружнє ставлення до татар”⁴⁰⁸ і що татарський султан просив за воєводу київського. Так, авіза з Варшави повідомляла, що після арешту Виговського “вірні йому партизани зв’язалися із султаном, главою татар, під приводом, що той хоче уникнути можливого спалаху насильства (через страту Виговського. — *Т. Я.*)”⁴⁰⁹. В іншій авізі говорилося: “Генерал козаків (Тетеря. — *Т. Я.*) зустрівся з воєводою київським біля Дніпра і... заарештував цього воєводу, що збурював повстанців, і через деякий час розстріляв його. Він сказав, що причиною цього поспішного покарання є татари, які, довідавшись про його арешт, висунули великі вимоги, аж до порушення дружби”⁴¹⁰. Нарешті, у квітні 1664 р. папський нунцій повідомляв: “Зі Львова підтверджують ребелію, яку поширював Хмельницький серед вірних (королю. — *Т. Я.*) козаків. Він і багато інших старшин перебувають у в’язниці цього міста. Вони планували передати велику частину України під владу Туреччини”⁴¹¹.

Відкритим залишається питання, чи розглядалися татари лише як аргумент на переговорах з якоюсь іншою зовнішньою силою, чи ж усерйоз планувався васалітет України під протекцією Криму або Туреччини (саме те, що через рік вчинив один з учасників змови — П. Дорошенко, цілком імовірно, йдучи второваною І. Виговським стежкою, — про це, як ми бачили, прямо говорить М. Ємйоловський). Усі свідчення лише непрямі, і немає жодного документа, що вийшов з табору змовників. Ми знаємо, що Івана Богуна звинуватили в переговорах з російськими військами. З другого боку, Груша запевняв, що Юрій Хмельницький, “хоч би що там сталося, не хотів би спиратися на московську допомогу, тому що їхня тиранія запала в серце”⁴¹². Виговський, памятаючи про долю брата, теж боявся розправи Москви за колишні гріхи. Але полковник Сулима поширював на Правобережжі універсал, нібито написаний Виговським, що велів “знищувати старост ляхів, відбирати маєтки у шляхтичів

іменем пана Виговського, силою і владою величності царської⁷⁴¹³.

Найімовірніше, Польща в цей момент узагалі не розглядалася як можливий партнер — саме проти неї були спрямовані всі воєнні дії змовників. І саме антипольські настрої, очевидно, дали змогу об'єднатися правобережній старшині й запорожцям — силам, зазвичай таким протилежним. (Саме цей шлях до успіху через два роки обере П. Дорошенко.) Кримсько-турецький чинник був дуже сильний, але в 1664 р. військове становище Туреччини не давало змоги зробити рішучий крок (на відміну від 1666 р.). Козацьких старшин не могла не лякати реальна можливість змови Польщі та Росії ціною поділу України — можливість, про яку ми докладно говоритимемо в наступному розділі. З другого боку, розбійництво панів на Правобережжі, проросійські настрої Лівобережжя й Запорожжя, допомога росіянам у відверненні військового походу на Москву, а також Кримський союз як вагомий аргумент на переговорах робили можливими й реальними спроби досягти компромісного союзу з Московією.

Замисел не вдався. Інквізиції Маховського вдалося захопити і стратити керівників правобережного повстання. Був схоплений і без суду розстріляний воєвода київський Іван Виговський. Богун загинув. Юрій Хмельницький і митрополит Тукальський були вислані до Мальборкської фортеці, а слідом за ними і Г. Гуляницький⁴¹⁴. Ці трагічні події завершили цілий етап в історії Гетьманщини. Соратники Богдана Хмельницького сходять з політичної арени. Слідом за Лівобережжям, де після Чорної ради відбулася глобальна зміна старшини, та ж доля спостигла і Правобережжя. Дорошенко й Гоголь були практично єдині, хто залишився живим з усього державницького угруповання. Ідея єдиної Української держави під номінальним протекторатом Росії чи Речі Посполитої відходить у минуле. У нових козацьких лідерів були вже інші, набагато скромніші ідеали, значною мірою продиктовані внутрішніми суперечностями і несприятливою зовнішньою ситуацією.

Парадокс історії полягав і в тому, що ціною своєї загибелі старшини зірвали похід Яна Казимира на Москву.

Але, зазнавши воєнної невдачі, поляки стають на шлях сепаратного миру з Росією, згубний для Гетьманщини. З другого боку, змова цих двох найбільших сусідів штовхає нових лідерів України на пошук союзників у Криму й Туреччині, які на той час зміцнилися настільки, що були готові самостійно розігравати українську карту. Насправді союз Дорошенка з Кримом став логічним продовженням плану Виговського — тільки у скромнішому масштабі.

ПРИМІТКИ

- 1 ПКК. — Т. IV. — № LXXI. — С. 328. Лист П. Тетері до короля, 6 липня 1663 р.
- 2 Там само. — С. 329.
- 3 Там само. — № LXXIII. — С. 340. Лист П. Тетері до короля, 25 липня 1663 р.
- 4 Там само. — № LXXII. — С. 334—335. Лист С. Венславського до короля, 7 липня 1663 р.
- 5 ПКК. — Т. IV. — № LXXIII. — С. 343. Лист П. Тетері до короля, 25 липня 1663 р.
- 6 Там само. — С. 344—345.
- 7 Там само. — С. 347.
- 8 Там само. — С. 342.
- 9 Там само. — № LXXIV. — С. 349. Лист П. Тетері до М. Пражмовського, 25 липня 1663 р.
- 10 Там само. — С. 350.
- 11 Реєстр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — К. IV. — С. 19. Наказ П. Тетері послам до короля, липень 1663 р.
- 12 Там само.
- 13 Там само.
- 14 Там само. — С. 20.
- 15 ПКК. — Т. IV. — № LXXV. — С. 354. Лист П. Тетері до короля, 26 липня 1663 р.
- 16 Там само.
- 17 Там само. — С. 355.
- 18 *Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka.* — Т. II. — S. 82—83.
- 19 ПКК. — Т. IV. — № LXXVII. — С. 363. Лист П. Тетері до короля, 4 серпня 1663 р.

- 20 Там само.
- 21 Там само. — № LXXVIII. — С. 365. Лист П. Тетері до М. Пражмовського, 4 серпня 1663 р.
- 22 Там само. — С. 367.
- 23 ПКК. — Т. IV. — № LXXVI. — С. 358. Настанови П. Тетері своїм послам, 4 серпня 1663 р.
- 24 Там само.
- 25 Там само. — С. 359—360.
- 26 Там само. — № LXXIX. — С. 369. Лист П. Тетері до короля, 7 серпня 1663 р.
- 27 Там само. — С. 369—370.
- 28 Ці дані Тетеря наводить у приписці до листа від 7 серпня 1663 р.: Реєстр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — К.4. — С. 20.
- 29 *Józefowicz T. Kronika miasta Lwówa.* — Lwów, 1854. — S. 265.
- 30 ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — Ч. II. — С. 41. Щоденник Гордона.
- 31 Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 71.
- 32 Там само.
- 33 ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — Ч. II. — С. 41. Щоденник Гордона.
- 34 *Poczobut-Odlanicky J. Pamiętnik.* — S. 68—69.
- 35 Там само.
- 36 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 72. — С. 175. Царська грамота К. Хлопову, 18 вересня 1663 р.
- 37 Там само.
- 38 Там само. — № 63. — С. 136. Реляція Г. Косагова, липень 1663 р.
- 39 Там само.
- 40 Летопись Величко. — Т. II. — С. 39.
- 41 Книги разрядные. — Т. II. — С. 945. Лист І. Брюховецького до Д. Башмакова, 19 жовтня 1663 р.
- 42 Там само. — С. 143.
- 43 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 138. Реляція Г. Косагова, жовтень 1663 р.
- 44 Там само. — С. 139. Розпитування в Малоросійському приказі І. Гладкого з козаками.

- 45 Там само. — С. 140.
- 46 Там само.
- 47 Там само. — С. 138.
- 48 Там само.
- 49 Там само.
- 50 Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини... Див.: Іван Виговський. — С. 206, посилання на Бібл. Крак. акад, р. 1065.
- 51 Czartor. — № 402. — Т. I. — С. 533—534.
- 52 Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 93.
- 53 ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — Ч. II. — С. 42. Щоденник Гордона.
- 54 Там само.
- 55 Дополнение к дворцовым разрядам. — Т. III. — С. 393.
- 56 Книги разрядные. — Т. II. — С. 942.
- 57 Там само. — С. 943.
- 58 Там само. — С. 943—944.
- 59 Там само. — С. 947. Статейний список Д. Башмакова.
- 60 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 78. — С. 184. Лист Мефодія до царя, 22 жовтня 1663 р.
- 61 Там само. — С. 184—185.
- 62 Там само. — С. 184.
- 63 Книги разрядные. — Т. II. — С. 948. Статейний список Д. Башмакова.
- 64 Там само.
- 65 Там само. — С. 951.
- 66 Там само. — С. 950.
- 67 Там само. — С. 952.
- 68 Там само. Кого мали на увазі під “старицею Ангеліною”? Може, це вдова Б. Хмельницького, яка постриглася у Києво-Печерський жіночий монастир під ім’ям Анастасії? Білоцерківський старшина міг переплутати ім’я. Правда, сан вона прийняла тільки в 1671 р. (Максимович. Письма о Богдане Хмельницком. — Т. I. — С. 430), але, мабуть, послушницею в монастирі стала раніше. Тоді стає зрозумілим зв’язок із “панкой Тетерей” — тобто падчеркою Оленою Хмельницькою. Важко припустити, що звичайна “стариця” могла вважатися причиною королівського походу.

- 69 Там само. — С. 953.
- 70 Там само. — С. 951.
- 71 Там само. — С. 954.
- 72 Там само.
- 73 Там само. — С. 955.
- 74 Там само. — С. 956.
- 75 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 82. — С. 188. Лист Г. Ромодановського до І. Брюховецького, 1 листопада 1663 р.
- 76 Там само. — № 84. — С. 190. Лист І. Брюховецького до царя, 9 листопада 1663 р.
- 77 Там само. — С. 192. Лист І. Брюховецького до В. Дворецького, 9 листопада 1663 р.
- 78 Там само. — С. 191. Лист І. Брюховецького до царя, 9 листопада 1663 р.
- 79 Книги разрядные. — Т. II. — С. 957.
- 80 Там само. — С. 958.
- 81 Там само.
- 82 Там само.
- 83 Там само.
- 84 Там само.
- 85 Там само. — С. 960.
- 86 Там само.
- 87 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским // ЧОИДР. — 1858. — № 1. — С. 128. Універсал І. Брюховецького, 28 жовтня 1663 р.
- 88 Там само.
- 89 ПКК. — Т. IV. — № LXXXI. — С. 378. — Універсал І. Брюховецького, 10 листопада 1663 р.
- 90 Там само. — С. 380.
- 91 Там само.
- 92 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 140. Реляція Г. Косагова, листопад 1663 р.
- 93 Там само. — С. 140—141.
- 94 Там само. — С. 139.
- 95 Книги разрядные. — Т. II. — С. 961.
- 96 Там само.
- 97 Там само. — С. 963.
- 98 Там само. — С. 961.

- 99 Там само. — С. 963.
- 100 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 83. — С. 189. Похвальна грамота І. Брюховецькому, 14 листопада 1663 р.
- 101 Там само.
- 102 Книги разрядные. — Т. II. — С. 965.
- 103 Там само. — С. 966.
- 104 Там само. — С. 965—966.
- 105 Там само. — С. 972.
- 106 Там само.
- 107 Там само. — С. 973.
- 108 Там само. — С. 976.
- 109 Там само. — С. 977.
- 110 Там само.
- 111 Там само. — С. 979—980.
- 112 Там само. — С. 981.
- 113 Там само. — С. 979.
- 114 Там само. — С. 981.
- 115 Там само. — С. 982.
- 116 Там само. — С. 982—983.
- 117 Там само. — С. 983.
- 118 Там само.
- 119 Там само.
- 120 Там само. — С. 983—984.
- 121 Там само. — С. 984.
- 122 Там само.
- 123 Там само.
- 124 Там само. — С. 985.
- 125 Там само. — С. 986.
- 126 Там само. — С. 986—987.
- 127 Там само. — С. 988.
- 128 Там само. — С. 993—994.
- 129 Там само. — С. 994.
- 130 Там само. — С. 996.
- 131 Там само. — С. 996—997.
- 132 Там само. — С. 997.
- 133 Там само. — С. 988.
- 134 Там само. — С. 1003.

- 135 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 130—131.
- 136 Там само. — С. 132—133.
- 137 Там само. — С. 133.
- 138 Там само. — С. 133—134.
- 139 Там само. — С. 134.
- 140 Книги разрядные. — С. 989—990.
- 141 Там само. — С. 990.
- 142 Там само. — С. 1009—1010.
- 143 Там само. — С. 1015.
- 144 Там само.
- 145 Там само. — С. 1016.
- 146 Там само. — С. 1017.
- 147 Там само. — С. 1018.
- 148 Там само. — С. 1019.
- 149 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 81. — С. 188. Лист П. Тетері до мешканців Золотоноші, 1 листопада 1663 р.
- 150 Там само. — С. 187.
- 151 Там само. — С. 144.
- 152 Там само.
- 153 Там само.
- 154 Там само.
- 155 Там само.
- 156 Там само. — С. 145. Статті посланців П.Тетері, 28 листопада 1663 р.
- 157 Там само.
- 158 Там само.
- 159 Там само.
- 160 Там само. — С. 146.
- 161 Там само.
- 162 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 651. — С. 546.
- 163 Книги разрядные. — Т. II. — С. 971.
- 164 ПКК. — Т. IV. — № LXXXII. — С. 382. Лист П. Тетері до М. Пражмовського, 16 листопада 1663 р.
- 165 Там само. — № LXXXIII. — С. 385. Лист П. Тетері до короля, 24 листопада 1663 р.
- 166 Там само. — С. 386.

- 167 Там само. — № LXXXIV. — С. 387—388. Лист П. Тетері до М. Празмовського, 24 листопада 1663 р.
- 168 Там само. — № LXXXV. — С. 391. Універсал П. Тетері, 25 листопада 1663 р.
- 169 Там само.
- 170 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 141. Реляція Г. Косагова, кінець листопада 1663 р.
- 171 Там само. — С. 142.
- 172 Там само.
- 173 Там само.
- 174 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 646. — С. 541. Реляція Г. Ромодановського, 4 грудня 1663 р.
- 175 *Litterae nuntiorum*. — Т. X. — № 5254. — С. 331. Авіза з Варшави, 4 грудня 1663 р.
- 176 *Мицик Ю.* Джерела з польських архівосховищ до історії України др. пол. XVII ст. // Укр. археограф. щорічник. — 1992. — Вип. I. — Т. 4. — С. 91. Новина з Кракова, січень 1664 р.
- 177 *Plater*. — № IX. — S. 147. Лист А. Поляновського до Є. Любомирського, 9 лютого 1664 р.
- 178 ПКК. — Т. IV. — № LXXXVI. — С. 393. Лист П. Тетері до короля, 18 грудня 1663 р.
- 179 Там само. — С. 393—394.
- 180 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — С. 268. Реляція Г. Ромодановського, грудень 1663 р.
- 181 Там само. — Арк. 7. Реляція Г. Ромодановського, 27 грудня 1663 р.
- 182 Там само. — Арк. 6.
- 183 Там само. — Арк. 7.
- 184 Там само. — С. 268. Реляція Г. Ромодановського, грудень 1663 р.
- 185 *Летописные отрывки из записной книги М. Мовчана // Киевская старина*. — 1885. — № 1. — С. 71.
- 186 *Morsztyn J. A. Utwory zebr.* — № 7. — S. 636. Лист Морштина до Б. Радзивіла, грудень 1663 р.
- 187 Там само.
- 188 *Мицик Ю.* Джерела... — С. 91. Лист з польського табору, 17 січня 1663 р.

- 189 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — С. 268. Реляція Г. Ромодановського, грудень 1663 р.
- 190 Gazette de France. — 1663. — 23 decembre. — P. 86.
- 191 Litterae nuntiorum. — Т. XI. — № 5274. — P. 12. Авіза з Варшави, 28 грудня 1663 р.
- 192 Там само. — № 5258. — P. 335. Авіза з Варшави, 18 грудня 1663 р.
- 193 Plater. — Т. IV. — № III. — S. 134. Лист С. Чаплинського до Є. Любомирського, 4 січня 1664 р.
- 194 РГАДА. — Столбцы Малорос. пр. — № 5869.
- 195 Мицик Ю. Джерела... — С. 91. Лист з Остра, 26 грудня 1663 р.
- 196 *Poczobut-Odlanicky J. Pamiętnik.* — S. 69—70.
- 197 Там само. — С. 71—72.
- 198 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 142. Реляція Г. Косагова, 3 грудня 1663 р.
- 199 Там само.
- 200 Там само.
- 201 Там само. — С. 143—144.
- 202 Там само. — С. 146. Лист Г. Косагова до батька, поч. грудня 1663 р.
- 203 Там само.
- 204 Там само.
- 205 Там само. — С. 148. Реляція Г. Косагова, 27 січня 1664 р. (ст. ст.).
- 206 Там само.
- 207 Акты ЮЗР. Т. V. — С. 147. Царська грамота Г. Косагову, 10 січня 1664 р.
- 208 Там само.
- 209 Там само. — С. 148. Реляція Г. Косагова, 27 січня 1664 р. (ст. ст.).
- 210 Там само.
- 211 Там само.
- 212 Litterae nuntiorum. — Т. XI. — № 5274. — P. 13. Авіза з Варшави, 28 грудня 1663 р.
- 213 Там само. — № 5280. — P. 117. Авіза з Варшави, 19 лютого 1664 р. Про те ж: Там само. — № 5292. — P. 22—23. Авіза з Мачерата, 20 березня 1664 р.

- 214 *Мицик Ю.* Джерела... — С. 91. Лист з польского табору, 17 січня 1664 р.
- 215 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5280. — Р. 17. Авіза з Варшави, 19 лютого 1664 р. Про те ж: Там само. — № 5292. — Р. 22—23. Авіза з Мачерата, 20 березня 1664 р.
- 216 *Мицик Ю.* Джерела... — С. 91.
- 217 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — Арк. 7—8. Реляція Г. Ромодановського, 27 грудня 1663 р.
- 218 Там само. — Арк. 8.
- 219 Там само. — Арк. 9.
- 220 Там само. — № 527. — Арк. 55. Реляція Г. Ромодановського, 22 лютого 1664 р. (ст. ст.).
- 221 Летописные отрывки из записной книги М. Мовчана // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 71.
- 222 *Plater.* — № IX. — S. 146. Лист А. Поляновського до Є. Любомирського, 9 лютого 1664 р.
- 223 Там само. — № X. — С. 148. Лист І. Магнуса фон Оргара до Є. Любомирського, 4 січня 1664 р.
- 224 Там само. — № IX. — С. 146—147.
- 225 Там само. — № X. — С. 149. Лист І. Магнуса фон Оргара до Є. Любомирського, 4 січня 1664 р. Згідно з його даними, Мена склала зброю 10 січня 1664 р., Сосниця — 12 січня 1664 р., Нові Млини — 14 січня, Короп — 18 січня, Кролевець — 21 січня 1664 р.
- 226 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5263. — Р. 7. Авіза з Варшави, 8 січня 1664 р.
- 227 Летопись Самовидца. — С. 94.
- 228 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5262. — Р. 6. Авіза з Варшави, 1 січня 1664 р.
- 229 *Obuchowicz K. F. Diariusz.* — S. 109.
- 230 *Poczobut-Odlanicky J. Pamiętnik.* — S. 73.
- 231 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5275. — Р. 14. Авіза з Варшави, 29 січня 1664 р.
- 232 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 85—86.
- 233 Опубл. у: *Герасимчук В.* Смерть Івана Виговського // Ювілейний зб. на пошану акад. М. Грушевського. — Львів, 1928. — Т. I. — С. 209.
- 234 Там само. — С. 210.

- 235 *Litterae nuntiorum*. — Т. X. — № 5189. — Р. 296. Авіза зі Львова, 15 січня 1663 р.
- 236 Там само.
- 237 *Plater*. — Т. IV. — № IV. — S. 137. Лист Гротуса до Є. Любомирського, 19 січня 1664 р.
- 238 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5288. — Р. 21. Авіза з Варшави, 12 лютого 1664 р.
- 239 Там само. — № 5282. — С. 18. Авіза з Кельна, 27 лютого 1664 р.
- 240 *Plater*. — Т. IV. — № IV. — S. 141. Лист Гротуса до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 241 Там само. — № V. — С. 138. Лист А. Незабитовського до Є. Любомирського, 5 лютого 1664 р.
- 242 Там само. — № VI. — С. 142. Лист Гротуса до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 243 *Plater*. — Т. IV. — № VIII. — S. 145. Лист М. Потоцького до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 244 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 251—252.
- 245 Летопись Самовидца. — С. 95.
- 246 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — Арк. 55. Реляція Г. Ромодановського, 22 лютого 1664 р. (ст. ст.).
- 247 *Plater*. — Т. IV. — № VIII. — S. 145. Лист М. Потоцького до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 248 *Грамон А.* Из истории Московского похода Яна Казимира 1663—1644 гг. — Юрьев, 1929. — С. 11.
- 249 *Plater*. — Т. IV. — № IX. — S. 147. Лист А. Поляновського до Є. Любомирського, 9 лютого 1664 р.
- 250 Там само. — № VI. — С. 141. Лист Гротуса до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 251 Про цей епізод — лист М. Потоцького до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.: Там само. — № VIII. — S. 144—145. А. Незабитовський пише, що цей епізод мав місце перед другим штурмом: Там само. — № V. — S. 138. Лист А. Незабитовського до Є. Любомирського, 5 лютого 1664 р.
- 252 Там само. — С. 16.
- 253 Там само. — С. 17.
- 254 Там само. — № X. — S. 149. Лист І. Магнуса фон Оргара до Є. Любомирського, 4 січня 1664 р.

- 255 Там само. — № V. — S. 138. Лист А. Незабитовського до Є. Любомирського, 5 лютого 1664 р.
- 256 Там само. — № VI. — S. 141. Лист Гротуса до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 257 Там само. — № VIII. — S. 145. Лист М. Потоцького до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 258 Там само. — № X. — S. 149. Лист І. Магнуса фон Оргара до Є. Любомирського, 4 січня 1664 р.
- 259 Там само. — № IX. — S. 147. Лист А. Поляновського до Є. Любомирського 9 лютого 1664 р.
- 260 Там само. — № X. — S. 149. Лист І. Магнуса фон Оргара до Є. Любомирського, 9 лютого 1664 р.
- 261 Там само.
- 262 *Грамон А.* К истории.... — С. 18.
- 263 ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — Ч. II. — С. 44. Щоденник Гордона.
- 264 *Obuchowicz K. F.* Diariusz. — S. 115.
- 265 *Listy Jana Kazimierza.* — № 6. — S. 21. Лист Яна Казимира до короля, 8 лютого 1664 р.
- 266 Там само. — S. 21—22.
- 267 *Plater.* — Т. IV. — № VI. — S. 141. Лист Гротуса до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 268 Там само. — S. 142.
- 269 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 269.
- 270 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 89—90.
- 271 *Poczobut-Odlanicky J.* Pamiętnik. — S. 78.
- 272 Там само. — S. 74—75.
- 273 *Obuchowicz K. F.* Diariusz. — S. 112.
- 274 *Poczobut-Odlanicky J.* Pamiętnik. — S. 75—76.
- 275 *Obuchowicz K. F.* Diariusz. — S. 114—117; *Poczobut-Odlanicky J.* Pamiętnik. — S. 76—77.
- 276 Там само. — S. 77.
- 277 *Obuchowicz K. F.* Diariusz. — S. 119; *Poczobut-Odlanicky J.* Pamiętnik. — S. 77.
- 278 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — Арк. 55—56. Реляція Г. Ромодановського, 22 лютого 1664 р. (ст. ст.).
- 279 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5280. — P. 17; № 5292. — P. 23.

- 280 *Plater.* — Т. IV. — № V. — S. 138. Лист А. Незабитовського до Є. Любомирського, 5 лютого 1664 р.
- 281 *Listy Jana Kazimierza.* — № 6. — S. 21. Лист Яна Казимира до королеви, 8 лютого 1664 р.
- 282 *Plater.* — Т. IV. — № VIII. — S. 145. Лист М. Потоцького до Є. Любомирського, 8 лютого 1664 р.
- 283 *Obuchowicz K. F. Diariusz.* — S. 119—120; *Poczobut-Odlanicky J. Pamietnik.* — S. 78.
- 284 *Obuchowicz K. F. Diariusz.* — S. 120.
- 285 *Poczobut-Odlanicky J. Pamietnik.* — S. 78.
- 286 Там само. — S. 120—121.
- 287 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5293. — P. 23—24. Авіза з Варшави, 25 березня 1664 р.
- 288 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — Арк. 60. Допит полонених Г. Ромодановського, 2 березня 1664 р. (ст. ст.).
- 289 *Poczobut-Odlanicky J. Pamietnik.* — S. 79.
- 290 Опубліковане у: *Петровський М.* До історії Руїни // Записки Ніжинського ін-ту. — Кн. VIII. — № 1. — С. 28. Лист І. Брюховецького до царя, 21 лютого 1664 р.
- 291 Там само.
- 292 Там само.
- 293 *Poczobut-Odlanicky J. Pamietnik.* — S. 80. Про це ж: *Obuchowicz K. F. Diariusz.* — S. 121—122.
- 294 *Poczobut-Odlanicky J. Pamietnik.* — S. 80.
- 295 *Chrapowicki J. A. Diariusz.* — S. 461.
- 296 Там само.
- 297 *Obuchowicz K. F. Diariusz.* — S. 122.
- 298 *Poczobut-Odlanicky J. Pamietnik.* — S. 80.
- 299 Там само.
- 300 Там само. — S. 80—81.
- 301 *Chrapowicki J. A. Diariusz.* — S. 462.
- 302 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5293. — P. 24. Авіза з Варшави, 25 березня 1664 р.
- 303 *Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludowiki // Kwartalnik Historyczny.* — 1891. — S. 22.
- 304 *Kochowski W. His. pan. J. Kaz.* — S. 277.
- 305 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 90.

- 306 *Theatrum Europeum*. — 1253.
- 307 *Józefowicz T. J. Kronika miasta Lwowa*. Lwów, 1854. — S. 266.
- 308 Там само. — S. 267—268.
- 309 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5301. — Р. 31. — Авіза з Варшави, 16 квітня 1664 р.
- 310 *Theatrum Europeum*. — 1254.
- 311 Детальніше про це див.: Загибель Івана Богуна // УІЖ. — 1991. — № 5. — С. 139—142.
- 312 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — Арк. 60. Допит полонених Г. Ромодановського, 2 березня 1664 р.
- 313 *Poczobut-Odlanicky J. Pamiętnik*. — S. 81.
- 314 Там само.
- 315 Там само. — S. 82.
- 316 Там само.
- 317 Там само.
- 318 Там само. — S. 83.
- 319 *Obuchowicz K. F. Diariusz*. — S. 124.
- 320 *Poczobut-Odlanicky J. Pamiętnik*. — S. 83.
- 321 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — Арк. 58—59. Реляція Г. Ромодановського, 22 лютого 1664 р. (ст. ст.).
- 322 *Poczobut-Odlanicky J. Pamiętnik*. — S. 83—84; *Obuchowicz K. F. Diariusz* — S. 124—125.
- 323 Там само. — S. 125.
- 324 *Poczobut-Odlanicky J. Pamiętnik*. — S. 84.
- 325 Там само.
- 326 *Obuchowicz K. F. Diariusz*. — S. 125.
- 327 Там само.
- 328 *Poczobut-Odlanicky J. Pamiętnik*. — S. 84; *Obuchowicz K. F. Diariusz*. — S. 126.
- 329 *Plater*. — IV. — № XVI. — S. 160. Лист С. Чарнецького до воєводи краківського, 24 березня 1664 р.
- 330 *Петровський М. До історії Руїни // Записки Ніжинського ін-ту*. — 1928. — Кн. VIII. — № III. — С. 30—31. Реляція К. Хлопова, березень 1664 р.
- 331 *Obuchowicz K. F. Diariusz*. — S. 126.
- 332 ЧОИДР. — 1892. — К. 3. — Т. II. — С. 44. Щоденник Гордона.
- 333 *Obuchowicz K. F. Diariusz*. — S. 127.

- 334 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 527. — Арк. 83. Реляція Г. Ромодановського, 8 березня 1664 р. Про те ж: Там само. — Арк. 373.
- 335 Там само. — № 527. — Арк. 365а. Реляція Г. Ромодановського, середина березня 1664 р.
- 336 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 89; *Летопись Самовидца.* — С. 95 и др.
- 337 *Kochowski W.* *Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 275.
- 338 Там само. Про облогу Білої Церкви є свідчення й папського нунція: *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5298. — Р. 28. Авіза з Варшави, 8 квітня 1664 р.
- 339 *Pamiętniki Histor. Hubert.* — S. 80.
- 340 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5298. — Р. 28. Авіза з Варшави, 8 квітня 1664 р.
- 341 Там само. — № 5313. — С. 37. Авіза з Турина, 15 травня 1664 р.
- 342 Там само.
- 343 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 87; *Jemiolowski M.* *Pamiętnik.* — *Lwów*, 1850. — S. 187; *Plater.* — Т. IV. — № XI. — S. 152, 154.
- 344 *Kochowski W.* *Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 275.
- 345 Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Том приложений. — № XXII. — С. 67.
- 346 Там само. — С. 67—68.
- 347 ПКК. — Т. IV. — № LXXXVII. — С. 395—396. Лист П. Маховського до П. Тетері, 9 лютого 1664 р.
- 348 Там само. — С. 396.
- 349 Там само.
- 350 Там само. — С. 397.
- 351 *Plater.* — Т. IV. — № XI. — S. 150—151. Лист Я. Груші до Є. Любомирського, 10 лютого 1664 р.
- 352 Там само. — С. 151.
- 353 Там само.
- 354 Там само. — С. 152.
- 355 Там само.
- 356 *Czartor.* — 1968. — Т. I. — S. 945 (*Герасимчук В.* *Іван Виговський.* — С. 208).

- 357 Pomniki historyczne z wieku XVII // Atheneum. — Т. III. — № 4. — С. 11—12. Лист хана Мехмет-Гірея до Є. Любомирського, 28 березня 1664 р.
- 358 Litterae nuntiorum. — Т. XI. — № 5287. — Р. 20. Авіза з Варшави, 11 березня 1664 р.
- 359 Там само. — № 5295. — С. 25. Авіза з Варшави, 1 квітня 1664 р.
- 360 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Ч. VI. — С. 22—23.
- 361 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 151; Листи І. Сірка. — № 2. — С. 12. Лист І. Сірка до царя 23 березня 1664 р.
- 362 Там само.
- 363 Там само. — С. 150. Реляція Г. Косагова, 8 лютого 1664 р.
- 364 Там само.
- 365 Там само. Реляція Г. Косагова, 22 березня 1664 р. (ст. ст.).
- 366 Там само. В іншій реляції Косагов говорить, що послав 20 чоловік, “у яких коні є” (Там само. — С. 153). Реляція Г. Косагова, 20 березня 1664 р.
- 367 Там само. — С. 153.
- 368 ПКК. — Т. IV. — Ч. III. — № LXXXVIII. — С. 400. Лист Н. Забоклицького до І. Пісочинського, 20 лютого 1664 р.
- 369 Там само. — С. 400—401.
- 370 Там само. — С. 402.
- 371 *Plater.* — IV. — № XII. — S. 153. Лист С. Маховського до Б. Пестжецького, 26 лютого 1664 р.
- 372 Там само.
- 373 Там само.
- 374 Там само. — С. 154.
- 375 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 88.
- 376 Там само. — S. 87—88.
- 377 Dwa pamiętniki z XVII w. Wrocław; Kraków, 1954. — S. 37—38.
- 378 Летопись Самовидца. — С. 95.
- 379 ПКК. — Т. IV. — № XCI. — С. 409—410. Конфесата П. Рябухи та ін., 15 березня 1664 р. в Лисянці.
- 380 Там само. — С. 410.
- 381 Там само. — С. 410—411.
- 382 Там само. — С. 411.

- 383 Там само. — № LXXXIX. — С. 404. Універсал І. Виговського, 11 березня 1664 р.
- 384 Там само. — С. 404—405.
- 385 Там само. — С. 405.
- 386 Там само. — № XC. — С. 406—407. Лист П. Тетері до М. Пращмовського, 12 березня 1664 р.
- 387 Там само. — С. 408.
- 388 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5301. — Р. 30. Авіза з Варшави, 16 квітня 1664 р.
- 389 *Morsztyn J. A. Utwory zebrane*. — № 9. — Warszawa, 1971. — С. 638. Лист Морштина до Б. Радзивіла, 14 березня 1664 р.
- 390 Там само.
- 391 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 88—89.
- 392 Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. II. — № LX. — С. 117. Духівниця І. Виговського, 16 березня 1664 р.
- 393 *Józefowicz T. J. Kronika miasta Lwówa*. — S. 278.
- 394 *Jemolowski M. Pamiętnik*. — S. 187—188.
- 395 *Kochowski W. His. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 275—276.
- 396 Там само. — С. 276—277.
- 397 Там само. — С. 277.
- 398 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5301. — Р. 29—30. Авіза з Варшави, 16 квітня 1664 р.
- 399 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 115. — С. 337.
- 400 Там само. — Т. V. — № 46. — С. 100.
- 401 ПКК. — Т. IV. — С. 423.
- 402 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5301. — Р. 31. Авіза з Варшави, 16 квітня 1664 р.
- 403 *Darowski A. Przysłowia polskie*. — Poznań, 1874. — S. 116—118.
- 404 Про участь у змові Тукальського див.: ПКК. — Т. IV. — № XC. — С. 406.
- 405 *Plater*. — Т. IV. — S. 150—152; *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 85.
- 406 *Jemolowski M. Pamiętnik*. — S. 187; *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 85; ПКК. — Т. IV. — № LXXXVII. — С. 396.
- 407 *Plater*. — Т. IV. — № XI. — S. 151.
- 408 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5306. — Р. 33. Авіза з Кельна, 27 квітня 1664 р.

- 409 Там само. — № 5301. — Р. 30. Авіза з Варшави, 16 квітня 1664 р.
- 410 Там само. — № 5316. — Р. 39. Авіза з Турина, 22 травня 1664 р.
- 411 Там само. — № 5302. — Р. 31. Авіза з Турина, 17 квітня 1664 р.
- 412 *Plater.* — Т. IV. — № XI. — S. 152.
- 413 ПКК. — Т. IV. — № ХСІ. — С. 410.
- 414 Летопись Самовидца. — С. 96. Щодо інших старшин є різночитання. Так, В. Дворецький говорив, що “Лясницького розстріляли ляхи” (Акты ЮЗР. — Т. V. — № 87. — С. 204), але 29 березня 1664 р. він був присутнім на переговорах Тетері з кримським посланцем (ПКК. — Т. IV. — № ХСІІ. — С. 413). Не ясно також, коли був висланий до Мальборка Г. Гуляницький, — про що свідчить ціла низка джерел. Самовидець писав, що це відбулося одночасно із висилкою Ю. Хмельницького й Тукальського (с. 96). Але відомо, що 15 липня Тетеря відряджає Гуляницького посланцем до короля (ПКК. — Т. IV. — № С. — С. 453).

Розділ 6

ДЕГРАДАЦІЯ ІДЕЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА І. БРЮХОВЕЦЬКОГО. КРИМСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ЧИННИК НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Як розвивалися воєнні події після загибелі керівників старшинської змови? Через тиждень після страти Виговського, наприкінці березня 1664 р., І. Сірко доповідав у Москву, що "...через нас, Івана Серка, к вашому царському величеству привращена есть вся Малая Росия, над Богом и за Богом будучие города, а именно Брянской полк, Калницкой, Могилев, Рашков, Уманской повет, до самого Днепра от Днестра"¹. Сірко просив солдатів для захисту цих міст². На початку квітня посланці Сірка сповістили й Г. Косагову, який залишався на Запорожжі, що "...Серку изменничей город Смелой сдался, да и всех черкасских городов жители, которые по рекам Богу и по Днестру, oprичь Чигирина да Белой Церкви, которые были в измене, великому государю в винах своих доби-ли челом и города сдали"³. Сірко закликав запорожців іти до нього під Чигирин, і Г. Косагов збирався зробити те саме⁴.

При всій повазі до славного отамана, він явно перебільшував свої заслуги у підкоренні правобережних міст. Як ми бачили вище, наприкінці лютого 1664 р., коли повстання там уже було в самому розпалі, Сірко на Брацлавщину ще й не вступав. А папський нунцій повідомляв з Варшави лише наприкінці квітня: "Прийшло підтвердження, що юрба повсталих козаків вже об'єдналася під проводом цього Сірка, раніше згадуваного..."⁵ Навіть якщо це повідомлення спізнилося на кілька тижнів — все одно виходить, що Сірко очолив повстання не раніше березня. Доводиться припустити, що, коли основних вождів повстання (Сулиму, Рябуху й ін.) було схоплено, а ідейного натхненника — Виговського — страчено, Сірко приписав собі всі заслуги перед Москвою. Щоправда, є свідчення про те, що між повсталими, Виговським і Сір-

ком був зв'язок, вони координували свої дії. Але навіть при всьому цьому, маючи лише кілька десятків козаків і не перебуваючи в Україні, Сірко вирішальної ролі відігравати не міг. Приблизно так зображував ситуацію і В. Дворецький, коли пізніше був у Москві: "...Серко де и Григорей Косагов и с калмыки пошли в Умань, для того что де поднестрской полковник Гоголь со всеми поднестрскими черкасы учинились под государскою рукою в подданстве со всеми поднестрскими городами и с полками"⁶. Тобто Дворецький говорить про другорядність ролі Сірка.

У свою чергу, Брюховецький теж після відступу короля прибув до Дніпра, як він сам писав, "...з тим наміром, щоб і той бік Дніпра, як єдине з нами православне російське тіло, привести в єдине братерське поєднання"⁷. Посланий Брюховецьким лубенський полковник узяв Черкаси, після чого багато сусідніх міст стали здаватися лівобережному гетьману, і він навіть зумів оточити Чигирин⁸.

Папський нунцій повідомляв з Варшави у квітні, що "до повстанців приєдналися люди з Умані, Кальника і Брацлава"⁹. 28 квітня загін повсталих під керівництвом полковника Милаша, "з числа слуг покійного Виговського" (!), з 4 тис. селян з Підгайців напали на Бар, але були відбиті¹⁰. Серед загиблих був Дуна — "головний з-поміж ребеліантів"¹¹.

Однак поляки, що поверталися з лівобережного походу, і Тетеря не збиралися віддавати Правобережжя. 28 березня хан Мехмет-Гірей виряджає в Україну Шерембея з 30 тис. орди, збираючись особисто виступити їм на підтримку — для придушення повстання на Правобережжі¹². Сам хан писав на початку квітня М. Пражмовському, що через "велике замішання" не встиг вирушити в Україну і тепер поспішає на з'єднання з королем, щоб бити москву¹³. Коховський свідчить, що С. Чарнецький особисто їздив у Крим домовлятися про військову підтримку¹⁴. Тетеря писав королю 12 травня з табору під Вільшанкою: "...Я тут з кількома корогвами утримував Україну в покорі в. к. м. ...знищував полчища зловмисників"¹⁵. Гетьман висловлював свою радість із приводу

прибуття коронного війська на чолі з С. Чарнецьким і орди із Селім-Гіреєм і сподівався з їхньою допомогою “навести лад на всій майже Україні, що, за винятком деяких міст і полків, заразилася хворобою бунту” через упертість “бунтівної черні, яка тримається Сірка, зняряддя політики московської, й особливо Брюховецький, котрий переправився на цей бік з великою силою задніпровської вольниці та з московським військом”¹⁶. На початку травня Сірко зробив спробу допомогти оточеним у Вільховці, “але втратив багато людей і був змушений відступити у бік Чигирина”¹⁷.

Ситуацію дуже красномовно описував В. Коховський: “...Король Ян Казимир направив від себе з московського прикордоння гетьмана Війська Запорозького Тетерю, щоб заспокоїв бунти, що починалися в Україні... Але Тетеря сам не знав миру, мало маючи прихильності від козаків; а після убивства Виговського всі на нього ополчилися, так що він не мав справжніх друзів. Як він учинив з Виговським, так і з ним учинили козаки”, тікаючи від яких, Тетеря був змушений замкнутися в Чигирині. Там його взяли в облогу “дейнеки”, й туди ж рухався Брюховецький, і, коли б не наближення коронного війська, гетьман так би й загинув у своїй столиці¹⁸. Довідавшись про наближення Чарнецького, Брюховецький пішов з-під Чигирина в Бужин, там з’єднався із Сірком, і разом вони відступили до Канева¹⁹. Сам Г. Косагов зображував ситуацію трохи інакше. Він писав, що завдяки його та І. Сірка діям “Тетеря изменник из Чигирина ушел к Белой Церкви и призвал к себе в помощь Чарнецкого”²⁰.

Насамперед Чарнецький поспішив розправитися з рештою керівників змови. Коховський пише, що митрополит Тукальський був під підозрою, — мовляв, він разом з Виговським мав намір перейти на бік Москви. Після загибелі останнього митрополит переїжджав з одного міста до іншого, демонструючи свій нейтралітет, — насправді ж не будучи ані доброзичливцем Речі Посполитої, ані відвертим прихильником Москви. У Василькові йому, однак, вручили лист, що наказував прибути на військову раду, — він не дуже-то хотів туди їхати, але

врешті-решт був змушений підкоритися²¹. Туди ж викликали з Трахтемирівського монастиря Юрія Хмельницького, якого теж підозрювали в участі у змові²². (Правда, тут можлива неточність — адже, як ми бачили вище, Юрій був на той час уже під арештом у Львові.) Там від імені короля Чарнецький обіцяв усілякі свободи православію, якщо вони відмовлять поспільство від бунтів і втримають Україну в підданстві королю. Тукальський із Хмельницьким за свободи дякували, але на себе таку відповідальність брати не хотіли, кажучи, що вони заклопотані духовними справами, а у світські вдаватися не звикли. На думку поляків, вони явно демонстрували велику прихильність до Москви²³. Чарнецький заявив: якщо вони не хочуть ні в що втручатися, то мають їхати до короля, — й під вартою послав їх до Варшави, куди вони прибули 25 липня, а звідти були відправлені до Мальборка²⁴. Тоді ж, у липні, папський нунцій передавав повідомлення: “У Львові думають, що від генерала Чарнецького, який направив до його величності митрополита київського з доброю охороною, довідаються всі секрети померлого Виговського, київського воєводи. Від того ж самого митрополита й від багатьох інших змовників сподіваються, що зможуть зрозуміти зв’язки і розв’язання, які залишаються секретними і приховують значний збиток, завданий Україні”²⁵. Розправившись із останніми лідерами змови, Чарнецький перейшов до її остаточного придушення.

Прибуття цього злого генія козацьких повстань незабаром докорінно змінює ситуацію. Щоправда, Чарнецького засмучувало, що попереджений Брюховецький вчасно відступив від Чигирини²⁶.

Чарнецький розташував піхоту в Павлолічі та у Білій Церкві, а кінноту — в Корсуні²⁷. Скориставшись від’їздом Чарнецького до Криму, Сірко напав на Маховського, що стояв у Городищі, і тому вдалося відбитися тільки завдяки Бідзинському, який вчасно наспів, у свою чергу завдавши поразки Сіркові. Як зі зловтіхою писав Коховський, щоб уникнути полону, Сіркові довелося кинути ко-

ня і тайкома пробиратися через болота: “руками й ногами, наче якась тварина, по купинах він повз”²⁸.

1 червня відбулися бої під Каневом, у яких з боку поляків брали участь С. Чарнецький, Я. Собеський, С. Маховський і П. Тетеря, а з боку росіян — І. Брюховецький²⁹. П. Тетеря так описував ситуацію з табору під Каневом: “Ніколи ще Україна не палала таким страшним бунтом, як тепер; роздмуханий з усіх боків, він запалав над мою головою. І Запорожжя, й задніпровська вольниця, й Сірко, і силами, й серцями з’єднавшись в околиці з Брюховецьким, підняли війну проти його величності... на загибель вітчизни. До такої міри заразили вони міста прагненням свавілля, що привести до тямі їх можна, тільки доклавши величезних зусиль... (ми. — Т. Я.) не припиняємо активно діяти, і тепер уже з надією на краще, бо Чигирин уже порятовано. Зараз ми стоїмо під Каневом, де перебуває Брюховецький з московським військом. Сірко, розбитий і позбавлений більшої частини своїх сил, кинувся безладно до Бугу; а Умань, за якою особливо уважно спостерігали бунтівники, виявила вже готовність схаменутися”³⁰.

У червні Чарнецький узяв Корсунь і почав облогу Ставища, розташувавшись під ним з обозом³¹. Єрлич пише, що Ставище просило допомоги в Брюховецького, але Чарнецькому вдалося перехопити гетьмана, “...недалеко від Лисянки й Рокитного... розгромили... дейнеків і Москву, рештки яких пішли назад до Дніпра — до Канева на переправу”³². В результаті “Тетеря пішов до Умані й до Дністра, для того щоб тих міст жителям в Уманському та у Брацлавському полках” не дати зібрати хліб; він також “писав до Умані Сацьку Туровцю й до брацлавського полковника Гоголя та в інші міста й містечка підбурювальні листи”, але ті “аж до цього часу не схиляються й не здаються”³³. До Умані, де сидів кошовий отаман Яцько Туровець, був відряджений племінник Чарнецького, а Тетеря затримався в районі Білої Церкви³⁴. У Капустині перебував С. Височан³⁵. У середині червня Тетеря з Чарнецьким оточили в Бужині Сірка з Г. Косаговым і здійснили кілька штурмів³⁶. Після цього Чарне-

цький вирушив до Стеблева і “висік” це місто³⁷. Сам Косагов писав: Чарнецький “Івана Сірка й мене... з запорозькими козаками і з... ратними людьми оточив у Бужині й приступи чинив і з гармат стріляв чотири дні. І як... Чарнецький відступив від Бужина, й Іван Сірко та я, холоп твій, з Бужина вийшли і стояли в Смілій. І до Тетері... і до Чарнецького прийшли два султани й орда з ними, тисяч десь із п’ятнадцять...”³⁸.

Становище промосковських сил було безрадісне. Косагов писав до Москви: “...Гетьман стоїть у Каневі, а війська, государю, з ним небагато”, і хоча козаки б’ються і укріплюють міста, але їм “самим проти ляхів і орди не встояти і в містах не втриматись”³⁹. У самого Косагова в Умані було “полку... мого тільки 180 чоловік, та й ті, государю, бідні, голі й босі та піші, промыслу над ворогом з ними... чинити не можна”⁴⁰. Папський нунцій доповідав, що Брюховецький стоїть під Києвом, поляки розташувалися між Каневом і Трахтемировом і не дають можливості прийти йому на допомогу. Ситуацію ускладнювала пошесть, що почалася на Запорожжі (“а в Запороги... йти не можна, пошесть велика”)⁴¹. Яскравим прикладом зневіри і відчаю, що поширювалися в Україні, є заява Г. Косагова від імені І. Сірка: “...А Иван Серко милости у тебя, великого государя, просит, чтоб ты, великий государь, пожаловал, веля ему жить в твоих государевых городех в украинных, где ты, великий государь, укажешь, а в черкаских... городех ему жити немочно, боитца черкас и с ними в шатости быть не хочет ж, а хочет... служить тебе, великому государю, с твоими, великого государя, ратными рускими людьми и над татары и над улусы промышлять, где твой, великого государя, указ будет”⁴². Далі ми побачимо, що незабаром знаменитий отаман так і вчинив. Можливо, це було викликано й іншими обставинами.

Річ у тім, що в цей момент почали виявлятися суперечності між Брюховецьким і Сірком, які невдовзі, про що мова йтиме далі, переросли у відверте протистояння. У червні Косагов доповідав: “А как... от Чигирина гетман Иван Брюховецкой отступил и Ивану Серку и мне, холо-

пу твоему, из Смелой велел идти к Каневу, и к Каневу... пройти было немочно, орда и ляхи дорогу от Смелой к Каневу отняли, и Иван Серко с войском и я, холоп твой, вышли к Каменке и... поехали на сю сторону Днепра... чтоб, сшодчися с колмыки за Днепром, над неприятелем промысл чинить"⁴³. Я. Туровець і майор Г. Косагов відступили до Умані, а Брюховецького з П. Скуратовим і В. Кикіним оточили в Каневі⁴⁴. Сірко ж і Косагов, з'єднавшись із калмиками та Я. Хитрово, знову до Брюховецького не пішли. Косагов виправдувався, що Сірко оголосив йому, мовляв, "идет к Умани для промыслу на неприятели, а ему де... итить велел гетман", і обіцяв, що "будет... Иван Серко пойдет где дале мимо гетманского приказу, и я, холоп твой, с ним не пойду"⁴⁵. По-іншому ситуацію описував Я. Хитрово. За його словами, його разом з калмиками, І. Сірком, прилуцьким та переяславським полковниками І. Брюховецький послав з Канева взяти "языків", "...а приказал гетман Иван Брюховецкой кошовому Ивану Серку... з бою быть к себе в Канев"⁴⁶. 31 червня "на корсунском поле был бой, и языков помимали, и с того бою кошевой Иван Серко с калмыки к гетману к Ивану Брюховецкому в Канев не пошел, а пошел в Умань"⁴⁷.

Чарнецький укріплював Білу Церкву, Чигирин, Корсунь і Павлоч та готував човни для переправи частини польської армії і татар⁴⁸. Правда, поляки писали, що бунт розростався, як гідра: одну голову відтинали, але на її місці виростало сто інших⁴⁹. Умань, Буки, Лисянка, Монастирище, Олександрівка і Ставище міцно тримали оборону. Тетерю відрядили з 15 польськими корогвами до Умані, але йому нічого не вдалося зробити, так само як і племіннику Чарнецького в Лисянці, де сидів миргородський полковник Гладкий⁵⁰. 15 липня Чарнецький підступив до Ставища, здійснюючи один штурм за одним⁵¹. Опір був надзвичайно затягим. Поляки втратили майже всю піхоту, кіннота не слухалась команди, а поповнити ряди піхотинців в Україні було неможливо⁵². Витримавши тримісячну тяжку облогу, 20 жовтня 1664 р. Ставище склало зброю⁵³.

У цей же час прийшла прикра для росіян звістка про поразку у Литві І. Хованського, якому довелося відступити до Вітебська⁵⁴.

Однак ще навесні з'ясувалося, що, крім козацького повстання на обох берегах Дніпра, якому сприяли росіяни, у поляків виникла ще одна проблема. Як ми знаємо, наприкінці березня в Україну вступила орда, вислана нібито на допомогу королю. Проте незабаром з'ясувалося, що поява орди в Україні насправді була ворожим кроком щодо поляків. Враховуючи те, що з моменту загибелі І. Виговського не минуло ще й двох тижнів, а султан, який перебував тоді в Україні, благав зберегти йому життя, можна припустити, що хан прийняв рішення про свій виступ тільки після того, як втратив основного союзника. Але ж якими були плани Криму? Отут варто підкреслити, що до появи в Україні першого орієнтованого на кримсько-турецькі сили гетьмана С. Опари залишалися лічені місяці.

Цікавий факт: В. Дворецький розповідав у Москві, що під час боїв з Чарнецьким татари з'їжджалися з козаками і "говорили, щоб вони з ними помирилися й війни б між собою не вели; а хан, мовляв, кримський і сам з ними, черкасами, миру хоче"⁵⁵.

29 березня відбулася розмова П. Тетері з кримським посланцем Дедеш-агою. Татарин просив, щоб під час розмови не було нікого із сторонніх, і, крім Тетері, залишилося всього кілька осіб, зокрема й королівський резидент, котрий і записав розмову. Посол розсипався у запевненнях про "невимовну прихильність хана, його милості, до Війська Запорозького"⁵⁶, виключно через яку "хан... з усіма ордами сяде на коня у квітні місяці й розплатиться шаблею з кожним ворогом за кривди, завдані Війську Запорозькому"⁵⁷. Тетеря на це заперечував, що не хоче "турбувати хана", якщо вони потребуватимуть допомоги, то пошлють за нею, а поки що йти в похід не треба⁵⁸. Дедеш-ага кричав: "...Та хіба ж тепер не потрібні вам прихильність і допомога хана... коли ви зносите такі кривди й утиски від панів ляхів, які навіть у самому Чигирині вас мало не водять на мотузці за

шию”⁵⁹. Гетьман знову жалісно виправдувався: “...Ми не знаємо ніяких утисків від панів поляків...”⁶⁰ Посол казав: “...Вони скрізь беруть данину й завдають великих кривд”⁶¹. На це Тетеря відповідав риторично: “...Дивуватися не слід тому, що пани воїни беруть данину із селянина, це зовсім не шкодить Війську Запорозькому: козаки нічого не дають, а селянин, коли б не давав нічого простому жовніру, то мав би дати мені, гетьману, писареві, обозному, осавулу, полковникові, сотникові й решті старшини”⁶². Чудова логіка глави Правобережної держави Війська Запорозького! Татарин резонно запитував: “...Чи не краще вам уклонитися хану... який ані міст, ані сіл ваших не хоче, а бажає тільки вашої дружби?”⁶³ І радив: “Ляхи зовсім не бажають вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розмежував небіжчик пан Хмельницький”⁶⁴. У відповідь на це Тетеря зовсім безсоромно висловився про все вчинене Богданом Хмельницьким: “...За те, мабуть, і Бог не благословляє Війська Запорозького, що покійний батько мій (тобто батько Тетериної дружини. — *Т. Я.*) віддав у рабство людей невинних, а інших під меч підвів”⁶⁵.

Не доводиться дивуватися, що поляк, який був присутній при цій розмові, усіляко вихваляв Тетерю й лютував, слухаючи ханського посла.

До літа ситуація не тільки не змінилася на краще, а й навпаки — загострилася. 8 червня Тетеря писав королю: “...Я давно вже дізнався, яка прихильність орд до його к. м.; завжди робив обережні спроби викрити лицемірство їхньої дружби з нами”⁶⁶. На думку гетьмана, на той час в Україні з’явилася вже така кількість татар, що вони, “...якби тільки захотіли як слід узятися за діло, то, мабуть, давно б уже знищили не лише свавільних дейнек, а й сили чужого монарха (тобто царя. — *Т. Я.*)”⁶⁷. Тому Тетеря дає несподівану пораду: “...Знищити зло рішучим укладенням миру з Москвою, хоч би й не на надто вигідних умовах; в іншому разі (о, коли б я був брехливим пророком!) нам загрожує небезпека від поганої шаблі”⁶⁸. Він настільки боявся татарського нападу, що погрожував зректися булави, якщо король не пристане

на його раду, — щоб не за його гетьманства відпала Україна (Правобережна) від Речі Посполитої⁶⁹. Між іншим, Тетеря повідомляв, що “й мене самого вже спокушав Селім-Гірей, схилив до того, щоб я тісніше з ним подружив і почав переговори про те об’єднання, яким дихають усі їхні підступні дії”⁷⁰.

Наступного дня, 9 червня, Тетеря знову писав королю: “...Мене знову застерігали, що в султана вирішено вже, ще до прибуття хана, схилити мене на свій бік ласкою чи силою...”, а в крайньому разі — “...не лише скинути мене з гетьманства... а й зробити замах на мою особу, щоб я не залишився серед живих”⁷¹. Гетьман справді був у паніці. Наводячи різні аргументи, він благав короля під першим-ліпшим приводом відкликати його до Варшави. Тетеря пропонував, що в цей час наказний гетьман почав би переговори з татарами, але затягував би їх, зволікаючи час, посилаючись на його швидке повернення. З другого боку — “всі ті, що згрішили, тим скоріше повернуться до своїх обов’язків”, сподіваючись, що король незабаром замінить гетьмана: “...Бо в мене вони бояться покари, нехай і помірної; а в іншого... сподіватимуться на можливість помилування”⁷². Тетеря не приховував свого переляку і попереджав, що коли б він потрапив до татар, “то... під загрозою смерті міг би згубити й душу свою невірністю вашій королівській милості”⁷³.

У постскрипті до листа гетьман писав: він довідався, що “важлива особа в коронному війську” відкрила султанові його секретне донесення про плани татар⁷⁴. Султан ще більше розлютився, й Тетеря жалісно запитував: “...Чи слід було за мою відданість відкривати мою таємницю”⁷⁵.

Саме панічний страх можливого втручання татар був причиною виникнення в Тетері плану укладення польсько-російського договору. Він так і писав Празмовському: “...Я пропоную мир із Москвою як засіб надійного приборкання України; тому що з припиненням таким чином заступництва, до якого вдаються бунтівники, зник би водночас для народу й привід — сліпо кинутись у свавілля (тоді в нього не було б надії на заступництво)”⁷⁶. Тетеря

разом із С. Чарнецьким і коронним хорунжим(?) розробили навіть форму перебудови Гетьманщини, пропонуючи урізати її до автономного староства. Вони переконували, що ніщо так не відверне козаків “від будь-якої участі в бунтах, як виділення кількох староств для розміщення їх. Вони жили б там під управлінням своїх гетьманів, а старост й підстарост зовсім не мали б... тоді, з одного боку, вони були б зобов'язані без будь-якої платні відбувати завжди військову службу; а з другого — залишили б у цілковитому спокої шляхетські маєтки... з цих самих староств утримувався б гарнізон, поставлений уже в Чигирині й той, який треба поставити в Кодакі, а також були б відшкодовані й інші громадські витрати”⁷⁷. На думку Тетері, в такому разі, навіть виникаючи, суперечки не породжували б, як колись, “ворожого ставлення до Республіки; тому що спори козаків між собою вирішувалися б за їхнім власним правом”⁷⁸.

У такий спосіб ідея Гетьманщини — як форма існування Української козацької держави — перекроювалася в самокеровані військові козацькі поселення на території Речі Посполитої: форма, дуже схожа на резервації. З усіма цими міркуваннями до короля виїхав посол, чигиринський полковник П. Березецький. В інструкції йому було сказано: “...Вся старшина... благає, щоб король й. м. для погашення полум'я бунтів, яке, спалахнувши майже так, як на початку війни, вже дійшло навіть до Кам'яця, вдався до засобу — укладення миру з Москвою: бо старшина думає, що це єдиний захід для втримання України у вірному підданстві короля пана...”, оскільки “чернь сліпо рада кинутись у московську неволю, аби тільки не мати панів”⁷⁹. Посланець Тетері Березецький щойно повернувся від хана і тепер мав особисто розповісти королю, “...для чого орда вирушає у такій великій кількості, тим часом як тут залишається без будь-якого діла, і навіть йде сам хан... коли тільки добре піде війна з імператором у Німеччині, то вони подумують не лише про Україну, якою татари хочуть заволодіти цього ж літа, а й про більш віддалені коронні володіння”⁸⁰. На завершення в інструкції повторювався Тетерин план пе-

ребудови Гетьманщини: “Уся старшина вважає, що спокій в Україні особливо зміцниться тоді, коли староства, де до початку війни жили реєстрові козаки, не матимуть ні старост, ні підстарост, а цілковито будуть віддані в користування козакам, взамін на належну їм платню”. А козаки натомість “поступляться даним їм правом мешкати у шляхетських маєтках, з яких усі вони перейдуть до цих староств”⁸¹.

8 липня до короля вирушають обозний військовий С. Половець і О. Куриленко. У настановах їм знову ж висувалася пропозиція негайного миру з Московією, необхідності нового порядку в Україні (формування козацьких староств) та попередження про плани татар⁸². А 15 липня Тетеря відряджає до короля Г. Гуляницького, викладаючи у своєму листі емоційну картину того, що відбувається: “Ніде ми не зустрічаємо ворога у відкритому полі, бо він розсіяний по містечках і містах і так уперто тримається московського заступництва, що нам доводиться хіба приступом брати кожне окремо. Серця їхні, незважаючи на батьківське милосердя в. к. м., до такої міри люті, що вони воліють загинути разом із своїми домами, зносити голод та всілякі злигодні, аніж... повернутися у вірне підданство в. к. м... уся майже Україна вирішила вмирати за ім'я царя московського”⁸³.

Уже до серпня ситуація докорінно міняється, і пошук нового мирного устрою відбувається на тлі згасання бунту. 2 липня за наказом Брюховецького І. Сірко з Г. Косаговым вирушають “промишляти” над татарськими улусами в район Городища⁸⁴. Про Сірка повідомляли, що він і Г. Косагов з калмиками “пішли за річку Буг на улуси ногайських білогородських татар”⁸⁵. Очевидно, причиною цього були розбіжності, що намітилися між ними, а може, гетьманові не хотілося ділити зі славетним запорожцем лаври приєднання Правобережжя. Але відхід Сірка з Брацлавщини, де він мав такий значний вплив, безперечно, викликав негативний розвиток подій. Сірко розташувався в Торговиці⁸⁶ і на початку серпня уже відмовлявся виконати новий наказ — іти на допомогу Брюховецькому, — посилаючись на те, що “татари з ляхами

біля наших українних міст дошкуляють, а як Бог дасть всемогутній, ворог відступить від наших міст, і я одразу ж готовий... до його милості пана гетьмана поспішити”⁸⁷. Прикрим моментом для росіян став і відхід калмиків⁸⁸. Відхід Сірка з Брацлавщини збігається з першим повідомленням про звернення Умані до І. Ханенка — той нібито обіцяв королівську милість в обмін на присягу. Уманці видали Сулиму, “який командував ними від імені Сірка”, і передали його Тетері⁸⁹.

11 серпня російсько-козацьке військо зазнає тяжкої поразки під Корсунем⁹⁰. Г. Косагов так описував результати цього бою: “...І тепер, государю, без рушниці й пішки... А черкас, государю, в моєму... полку самих козаків небагато, усі, государю, наймити, вівчарі та з винниць, і малих дітей чимало: а самі, государю, козаки живуть у хатах своїх”⁹¹. Л. Ляпунов повідомляв, що після поразки Г. Косагов ішов повз Мошну, і мешканці цього міста, довідавшись про перемогу поляків, пішли з міста “...за Дніпро по різних містах, і ляхи Мошну місто спалили...”⁹². Тетеря доповідав королю: “Днями під Корсунем завдано ворогові жорстокої поразки: московському — Косагову і трьом полковникам, бунтівникам із Задніпров’я”⁹³. Особливо важливою, можна сказати, вирішальною, була роль корсунських козаків, що боролися разом з коронним військом⁹⁴. Тепер, за словами Тетері, військо не давало спокою “ворогові за Дніпром, і... там у багатьох місцях стоять уже наші гарнізони... ми вживаємо всіх заходів, щоб прихильників зміцнити в покорі в. к. м., а бунтівників знову привести до неї... Україна переходить уже мало-помалу до кращого стану”. Гетьман сподівався з наступною поштою послати звістку “про цілковитий у ній спокій”⁹⁵. Чарнецький писав, що в цьому бою І. Сірко втратив третину своїх сил. За словами цього злого генія України, йому вдалося вже знищити 100 тисяч “плебсу”, та він усе ж “не переводиться”. “Дацька (Децика. — Т. Я.) у Поліссі так племінник мій... притиснув, що від 40 тисяч ледве 2 тисячі зберіг, на схилі своєї фортуни й життя перебуває...”⁹⁶. Єрлич писав, що Сірко кілька разів зазнавав поразок, і в результаті був убитий

його брат, якому, "...голову відрубавши, застромили на їх же корогву і воеводі (Чарнецькому. — Т. Я.) віддали з іншими бранцями Сірка; сам Сірко пішов на Запорожжя з рештками своїх"⁹⁷.

На початку вересня Г. Косагов доповідав про повідомлення з Умані майора М. Сви́ньїна: "...Зело малолюдно в Умані, черкасы де... все розбежались; а твоих, в. г., ратных людей с ним человек со 100, и чаёт он от уманцов измены для малолюдства. А гетман... к ним на помочь людей не послал, да и пошлать, государь, некого, казаков с ним немного и из городов нейдут, и чають, государь, в заднепрских городех шатостей, что ляхи воюют, а от гетмана помочи им нет, за малолюдством. А твои, великого государя, ратные люди из Канева бегут безпрестанно..."⁹⁸ Тоді ж кальницький полковник В. Варениця — один з небагатьох, що лишалися живими, лідерів повстання, початого Виговським, писав Г. Косагову: "...Послали ми листа усією громадою до його милості пана гетьмана (Брюховецького. — Т. Я.), чекаючи допомоги й поради, як би ми могли тому ворогові, який висить над нашими шиями... відсіч дати"⁹⁹. Варениця просив допомоги російськими військовиками — "...понеже многие ляхи превратными прелестми своими городов около нас к себе прилучили, и не в дали от нас стоячи, великие нам беды чинят"¹⁰⁰.

Це був уже кінець, тому що через кілька днів на бік поляків перейшов головний і останній бунтівник — подністровський полковник Гоголь. 16 вересня Тетеря писав М. Пражмовському з-під Ставища: "...Саме небо милостиво сприяє бажанням і трудам нашим. Гоголь, полковник брацлавський, облишив бунт з Брацлав'ям і Побужжям, присягнув на вірність королю... й отримав повеління прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога, для того щоб на ділі показати своє старання"¹⁰¹. Гетьман також повідомляв, що "...в Умані та в інших місцях народ у великих сумнівах, бо вони не отримують досі обіцяних і підготовлених старшиною своєю підкріплень із Задніпров'я, й що Брюховецький з надто незначними силами стоїть у Каневі, де немає запасів хліба... я

впевнений, що простий народ, обдурений і підтримуваний у зятятості надією на задніпровські підкріплення, опам'ятається й буде шукати прихистку в батьківському милосерді його королівської милості”¹⁰². У вересні про те, що “полковник Гоголь покався і допомагає воєводі брацлавському”, писав і папський нунцій з Варшави¹⁰³. Очевидно, Гоголь вагався вже давно — вагання почалися відразу після загибелі основних учасників змови. Так, наприкінці травня папський нунцій у Варшаві писав, що “полковник Гоголь, козак, послідовник московитів, військо якого перебуває в Могилеві на Дністрі, повернувся в підданство його величності, і сподіваються, що його приклад вплине також на багатьох інших”¹⁰⁴.

Є лист самого О. Гоголя великому коронному гетьману С. Потоцькому від 21 вересня 1664 р. В ньому він узагалі заперечував будь-яку свою участь у повстанні. “Хоч я й поїхав було до Барцлава, та Бог мені свідок, що не для якихось там бунтів чи свавілля, як донесли на мене вашій вельможності, а навпаки, для того, щоб інших приводити знову до покори й вірності й. к. м. ...та Речі Посполитій і приборкувати те свавілля, яке було з'явилося між Дністром та Бугом, переважно в полку моему Брацлавському, де дійшло до того, що кожний козак був полковник, а кожний сотник — гетьман. Але тепер, після благополучного приїзду його милості пана Михайла Ханенка, наказного гетьмана, присланого від... пана Павла Тетері... ми... загасили це полум'я й привели до покори геть усе Подністров'я й Побужжя та ствердили вічною клятвою вірність нашу й. к. м.”¹⁰⁵. Щоправда, з листа стає ясно, що до Потоцького потрапили сини Гоголя, і цей факт міг стати головною спонукальною причиною зміни настрою подністровського полковника (чи, як він сам іменував себе, — брацлавського й подільського). Так, він просив “залишити без уваги все, хоч би там що наговорювали на мене. Нехай буде твоя воля... виказувати милостиву прихильність свою до мене... і синів моїх, і якщо буде така ласка... вашої гетьманської милості, то дозволь їм на короткий час приїхати додому”¹⁰⁶, а якщо ні — “то нехай вони лишаються там, при

доброму ставленні вашої гетьманської милості, я ж залишаюся найпокірнішим й найуклінішим вашої вельможності слугою”¹⁰⁷. Коховський теж писав, що синів Гоголя, які навчалися у Львові, було взято в полон, після чого їхній батько зарікся бунтувати¹⁰⁸. Втім, перехід Гоголя на бік поляків однаково був уже неминучим з огляду на загальний настрій правобережної старшини.

20 вересня Г. Косагов у черговий раз давав повну картину ситуації: “...Брянсвольской полковник Остап Гоголь тебе, великому государю, изменил, ушел за Днестр, и Брянсвольской полк сдался Тетери; а как де... Брянсволь сдался, и Гоголь де приехал к наказному гетману (Ханенку. — Т. Я.). И к Дацку кошевому в Умань пишут: будет де не будет присылка к ним на помощь твоих, великого государя, ратных людей вскоре, и они де... все поддадутца ляхом. А из Ставищ де... пришел... казак, что сидят во Ставищах в осаде, просить на помощь людей; а из Умани де, государь, послать на помощь во Ставища некого; а будет де... и в Умань твоих, великого государя, ратных людей вскоре не будет прислано, и уманцы, государь, также учинят, что и Гоголь... А гетману... Ивану Брюховецкому в Умонь и к Ставищам послать некого, казацкого... с ним войска в Каневе зело немного”¹⁰⁹.

Вдалі дії племінника С. Чарнецького проти наказних І. Брюховецького — Сулими і Дацька — поляки вважали запорукою здачі Ставища. Резидент короля в Україні С. Венславський так і писав: Умань, Канів і Кальник “очікують здачі Ставищ”¹¹⁰. У своєму листі до смоленського воеводи він повідомляв: “Брацлав з усією Брацлавщиною, Подністров’я і Побужжя перейшли у підданство королю. Україна наша, ніколи її так глибоко й сильно не догризали, як нині”¹¹¹. Венславський цілком справедливо приписував ці успіхи поляків С. Чарнецькому і писав, що тому за це дано Київське воеводство — “...на велику досаду козакам, але гетьман запорозький (П. Тетеря. — Т. Я.) дуже цьому радий”¹¹².

Такий стан речей був далеко не випадковим. Річ у тім, що в Москві вже не думали про повернення Право-

бережжя. Заради спокою та Сіверських земель там навіть були готові поступитися Лівобережжям. Ідеї сепаратного миру з Польщею і поділу України, яка завдавала постійного головного болю, дедалі більше проникали в царське оточення.

Спроба І. Брюховецького і воеводи Я. Хитрово вислати на допомогу Умані загін Г. Косагова зазнала невдачі. Наприкінці жовтня С. Чарнецький і П. Тетеря, не допустивши Косагова до Умані, оточили його в Медвині й тримали в облозі чотири тижні¹¹³. До цієї невдачі додався гострий конфлікт між І. Брюховецьким та І. Сірком, що, як ми бачили вище, на той час уже назрів.

Приводом послужили переговори з кримським ханом, які розпочав І. Брюховецький. Переговори ці начебто відбувалися з відома Москви. Однак на початку жовтня гетьман сам писав Ю. Долгорукову, що хан “вимагає від мене з Військом Запорозьким згоди”, щоб відступитися від царя й піти у “бусурманське прокляте ярмо”¹¹⁴. Не дивно, що, коли І. Сірко приїхав 3 листопада до Білгорода, він повідомив, що “...приехали в Запороги гетмана Ивана Брюховецкого посланцы с листами, а едут они к хану крымскому; а в листах написано, чтоб хан крымской с ним, гетманом, был в миру; и тех де посланцев отпустили в Крым. И после де того приехали гетманские иные посланцы, а едут к хану ж крымскому с листами; и они де тех посланцов в Крым к хану не отпустили, а послали назад к гетману”¹¹⁵. Цар наказав Б. Репніну говорити Брюховецькому, що все те “запорожцы учинили неведением, потому что им... указ неведом был... А с ханом крымским будет он, гетман, впрям от него, хана, чаёт по ссылкам склонности к доброму соединению без всякого умышления, и ему, гетману, с ним ссылатца по-прежнему”¹¹⁶.

Б. Репніну було також доручено запевнити І. Сірка, що Брюховецький цареві вірний “...и не без... великого государя повеленья то он, гетман, делал...”¹¹⁷. Крім того, Репнін мав умовити І. Сірка, щоб він “шол в Запороги по-прежнему и тебе, великому государю, служил и над неприятели промысл чинил”¹¹⁸. На це Сірко заявив, що

“...він на твою цареву службу готовий, тільки йому їхати в Запороги, без твого царського указу і без листа не можна...”¹¹⁹. При цьому колишній кошовий отаман наполягав, щоб йому був даний письмовий царський указ, “...що йому, приїхавши в Запороги, робити й про перемовини гетьмана Івана Брюховецького з кримським ханом йому оголосити; а тільки листа йому не буде, і його, мовляв, у Запорожжі козаки уб’ють або хану кримському відішлють...”¹²⁰.

Як розвивалися події далі, невідомо. Але В. Коховський пише, що взимку 1665 р. поляки “полковника Сірка, старого солдата, схилили до угоди і об’єднання з Річчю Посполитою, який через татар не хотів приєднатися до Речі Посполитої, тому що їх більше від собак чи змії ненавидів. Особливо в цьому докладав старань Ханенко, його давній побратим, переконавши його в милості королівській і в захисті від орди, поки він і сам з ними не помиряться. Сірка запорозькі козаки надзвичайно любили і намагалися зробити його гетьманом; але Сірко, знаючи непостійність козаків, не приймав цього, заявляючи: “Де велика сила, там і я буду””¹²¹. Безумовно, поштовхом до цього кроку стали стосунки Сірка з Брюховецьким. У цьому гетьманові дорікав навіть вірний йому київський полковник В. Дворецький, і Брюховецький виправдувався перед Москвою: “Бог бачить, що він від мене й від війська ситим був; дав було йому, окрім інших багатих дарунків, млин і дім із засівками, так само і брату його млин дав було; не знаю, чого ще від мене хотів; безчестя і образи від мене ніякої не мав...”¹²²

Але повернімося до подій кінця 1664 р. Наприкінці жовтня почався сейм¹²³, і частина польського війська відступила з Правобережжя¹²⁴. Це дало Брюховецькому деякий перепочинок. До того ж нарешті в нього зажеврила надія на прибуття вояків із М. Львовим та на прихід калмиків¹²⁵.

Однак взаємини Брюховецького з російськими воеводами склалися далеко не просто. Уже наприкінці 1664 р. стали виявлятися крайня жадібність і корисливість гетьмана. До Москви летіли скарги від російських військо-

виків, що вони “злиденні, голі й голодні”¹²⁶. Полковник А. Гамонтен доповідав у Москві, що в Києві було тільки 2 тисячі солдатів, “а прогостуватися нині в Києві... ратним людям нема чим ніякими заходами...”, і “...від голоду хочуть тікати всі до решти...”¹²⁷. Звинувачення в тому, що він не дає хлібних запасів, Брюховецький запекло відкидав: “...Ніякого грошового прибутку з України нізвідки до моїх рук не доходить...” — і переконував, що це, мовляв, “...хтось мене... від ненависті в цьому ділі оббрехав”¹²⁸. Автор цієї книги дозволяє собі сумніватися в тому, що Брюховецький не отримував ніяких доходів. З другого боку, в Москві явно вирішили скористатися нестачею харчів як приводом і не посилати війська в Україну. Як ми вже зазначали, царський уряд був у цей момент стурбований підписанням миру і єдиною метою в Україні міг ставити тільки забезпечення вірності Лівобережжя.

Тому посланцям Брюховецького на їхнє прохання послати військо до гетьмана в Канів у Москві відповіли відмовою: “...Ратним людям у Каневі не буде чим прогостуватися до весни, кормів для коней у Каневі немає”¹²⁹. Брюховецький страшенно обурювався. Він так і писав: “А другое зело меня нудит, что начальных людей из Канева взяли теперь и Хитрово к Москве поехал; а что болши, и мне велено к Москве быть. От души бы я рад в той дороге был, когда б неприятель на Украине не зимовал”¹³⁰.

Як тим часом складалася доля тих правобережних полковників, котрі залишалися з Тетерею? Адже багато хто з них і справді був причетний до старшинської змови І. Виговського. Але тепер, зазнавши поразки, втративши колишніх ідейних лідерів, опинившись без військової допомоги, правобережні старшини, принаймні на словах, відхрещуються від самої ідеї повстання. 30 листопада ця старшина в обозі під Лисянкою підписує два документи — “Чолобитну до Інструкції на сейм від Війська Запорозького” і “Наказ на сейм”. Підписана чолобитна була не тільки прізвищем П. Тетері, а й довгим списком старшин, серед яких мало не кожне ім'я було цілою сторін-

кою епохи Гетьманщини: П. Дорошенко, Ф. Коробка, М. Ханенко, Т. Носач, С. Зарудний, П. Я. Хмельницький, О. Гоголь. Більша частина цих людей довгий час входила в державницьке угруповання, а потім брала участь у повстанні на Правобережжі. І от тепер усі вони стверджували, що “через небіжчика п. Виговського виникли бунти”¹³¹. Та коли під Білою Церквою були розбиті “на його ім’я (Виговського. — Т. Я.) збунтовані громади гультяїв... бачачи, що свавільці, які порозбігалися по містах, бунти починають на ім’я московської протекції, сам (Виговський. — Т. Я.) забідкався, що таке величезне полум’я запалив”¹³². У цей час Маховський проводив наради з Тетерею “та нами, вірною й. к. м. старшиною”, у якій Виговський, “прагнучи булави й бажаючи шкоди Речі Посполитій, давно... під підозрою був”¹³³. Вигороджуючи себе і Тетерю, старшина заявляла, що Маховський заарештував, судив і стратив Виговського “без відома нашого”, “до чого ми не причетні”. Вони взагалі не зважувалися судити, “добре чи погано він зробив, що не судом Війська й. к. м. Запорозького вмер” Виговський¹³⁴.

Щоправда, у цій чолобитній містилося кілька вкрай неприємних для Маховського обвинувачень. Перше — це те, що він нібито вимагав грошей у Тетері для збереження його гетьманства (коли довідався про наміри Виговського), а друге — це заява, “...що якби один лист написав п. Маховський, як ми його просили, до п. Виговського, коли ще той з Бара поїхав, напевно, він відмовився б від своєї зятятості й бунтів, сподіваючись на дружбу п. Маховського, й підбурювати (голоту. — Т. Я.) проти п. гетьмана (Тетері. — Т. Я.) не наважився б”¹³⁵. Цим самим старшина мстилася катові Виговського.

“Наказ на сейм” являв собою документ, що торкався набагато ширшого спектра питань, які стосувалися подальшої долі Гетьманщини. Щоправда, там знову вся провина за початок повстання покладалася на Виговського: вийшовши з Бара й блукаючи українськими містами, він затіяв бунти¹³⁶. Наступні тринадцять (!) пунктів стосувалися становища православної релігії, повернення маєтків і церков, забраних уніатами, православного статусу Ака-

демії і шкіл у Києві, підпорядкування київського митрополита константинопольському патріархові тощо¹³⁷. Самі по собі ці пункти були виразним продовженням ідей, що висловлювалися старшиною, починаючи від Гадяцького договору І. Виговського. Слабкість цих вимог, однак, полягала в тому, що вони не спиралися на сильне становище Гетьманщини, – отже, як і раніше, були приречені на невдачу.

Які ж положення наказу стосувалися гетьманської адміністрації? Насамперед, звичайна для подібного роду документів, а по суті – голослівна декларація, “щоб Військо Запорозьке завжди мало права та вольності, даровані королями”¹³⁸. Декілька інших пунктів містили спробу наблизити становище козаків до шляхетського: козацькі будинки й хутори мали бути прирівняні до маєтків шляхти; убивство шляхтичем козака повинне каратися смертю; у козацькі суди не мала права втручатися ніяка влада¹³⁹. В усьому іншому від Правобережної Гетьманщини залишалися жалюгідні рештки. Резиденція гетьмана переносилася з Чигирина до Білої Церкви (мовляв, щоб бути “в середині України”), Військо Запорозьке не повинно було перевищувати 12 тис., і все військо поділялося на два полки¹⁴⁰. Тут доречно згадати, що рішення сейму про обмеження реєстру до 30 тис. козаків у Гадяцькому договорі викликало хвилю обурення в Україні.

У принципі модель маленької козацької автономії на основі Білоцерківського староства цілком вписувалася в тихий ідеал Тетері, який він змальовував своїм польським заступникам ще влітку 1664 р. Єдине питання: наскільки решта правобережної старшини була згодна з цими ідеями перетворень? Чи була їхня мовчазна згода з Тетерею навмисним зволіканням в очікуванні зручної нагоди для втілення в життя плану Виговського про кримсько-турецький союз? Чи ж навпаки — старшина дійшла висновку про неминучість нового союзника через категоричне неприйняття поляків правобережним населенням? Спробуємо в цьому розібратися.

Навіть тимчасовий відхід польського війська, зв'язаний з початком сейму, не міг докорінно змінити ситуа-

цію на Правобережжі. Поляків там ненавиділи, але й визнавати царя, особливо без військової підтримки з боку Москви, ніхто не поспішав. Лідера на правому березі поки що не було. П. Тетеря ніякої ролі вже не відігравав. Свідченням цього є його наказ В. Іскрицькому, відрядженому до коронного канцлера. В ньому гетьман просив звільнити з Мальборка Ю. Хмельницького і митрополита Тукальського¹⁴¹. Парадокс цього прохання полягає в тому, що обое вони були заарештовані саме з подачі Тетері й обвинувачувалися в повстанні проти нього. Інший посол Тетері Я. Кульгак теж просив, щоб король відпустив з Польщі митрополита разом з іншими духовними особами, взятими Чарнецьким. Він відверто говорив, що це необхідно для утримання України в покорі, і запевняв, що звільнені, повернувшись, самі будуть схилити Україну до слухняності¹⁴². Таким чином, гетьман намагався йти на компроміс із козацькою старшиною.

Посол Тетері також просив, щоб король послав їм на допомогу коронне військо, а також дав пороху, куль, гранат та інших боєприпасів і особисто прибув в Україну для остаточного придушення бунту. Якщо ж через внутрішні проблеми король не зможе послати військо, Тетеря просив дозволу також тимчасово виїхати з України, щоб відвезти скарби Хмельницького, оскільки боявся втратити їх разом з Чигирином¹⁴³. Я. Храповицький у своєму щоденнику писав, що посланці Тетері в сенаторському домі прочитали довгу інструкцію, “не козацьким стилем написану”¹⁴⁴. Цікаво, що до складу козацького посольства входили М. Радкевич, С. Фридрихович та С. Кживецький – постаті, не дуже відомі в історії Гетьманщини¹⁴⁵.

Спроба компромісу успіху не мала. На сеймі розгорілася запекла “громадянська війна”. Є. Любомирський був позбавлений усіх титулів і змушений тікати до Відня, просячи захисту в цісаря¹⁴⁶. Польща на кілька років занурилася в міжусобиці, що відсунуло на другий план українське питання. Вже через кілька місяців Тетеря, залишившись без підтримки, був змушений покинути Україну, про що мова піде далі.

Повідомляючи про ситуацію на Правобережжі, І. Сербин писав з Умані в грудні 1664 р.: "...Радеем всеми силами, чтоб неприятеля из Украйны выгнать, а послалков войсковых не имеючи, не можем то учинить"¹⁴⁷. У боях під Кальником загинув В. Варениця, а під Лисянкою – полковник Низової Січі М. Шульга¹⁴⁸. Брюховецький дуже непокоївся, що "Чарнецький, відпочивши на постої, містам цього боку до Умані, Лисянки та іншим знову почне дошкуляти" і ті, "негайної допомоги не діждавшись", складуть зброю, а тоді поляки підуть і на лівий берег¹⁴⁹. Мефодій теж радив цареві перейти в наступ, тому що "від Чарнецького... козаки і поспільство великих кривд зазнають"¹⁵⁰. До того ж єпископ вважав момент вдалим – він довідався, що сейм було зірвано і між королем та Є. Любомирським "велика сварка вчинилася"¹⁵¹. Брюховецький — той прямо попереджав, що втрата України дорого коштуватиме Москві: "Знатная речь есть Украйну без помощи утерять, а за тою утратою где б неприятель обернулся? Подлинно ни где инде, только... у Великой России"¹⁵². Він писав не тільки до царя, а й до бояр, зокрема до П. Салтикова, з проханням клопотатися перед Олексієм Михайловичем, щоб той послав військом¹⁵³.

Але царський уряд, як і раніше, відмовляв у підкріпленні, посилаючись на нестачу харчів. Так, В. Дворецькому було заявлено в Москві, що російські війська в Україні "виморені голодом". Брюховецький відповів на це з погано прихованою люттю: "Ще ніякого ратного чоловіка на службі царській... у домовину мертвого від голоду не покляли... може, то голодна смерть, що Василій Петрович Кикін вісімдесят осьмачок... у Переяславлі продав?.." ¹⁵⁴

Тим часом справжня війна спалахнула між І. Брюховецьким та київським воєводою І. Чаадаєвим. Вислужуючись перед Москвою, гетьман наказав відібрати по містах королівські привілеї, надані міщанам. Кияни віддати привілеї не хотіли, і Брюховецький звинуватив їх разом із воєводою в зраді: "...Киевляне тайную некую измену в сердцах своих закопанную хотя имети, попали под...

Чаадаєва, которой их заступаєт”¹⁵⁵. При цьому гетьман так роздував цей інцидент, що навіть заявляв: “...Через те привилія королевские... Полша дедичное панство себе над Малою Росиею почитает”¹⁵⁶.

7 лютого 1665 р. Брюховецький доповів у Москву, що за указом царя послав до Києва для оборони прилуцького полковника Л. Горленка й овруцького полковника Дацька Васильовича¹⁵⁷. Він також повідомляв про своє розпорядження дозорщикові військового скарбу Р. Ракушці щодо видачі хлібних запасів військовикам у Києві, Чернігові, Переяславі та Ніжині¹⁵⁸. Однак 10 лютого Л. Горленко доповідав Брюховецькому, що, коли він прийшов до Києва, “...Чаадаєв, с войтом киевским умысля, до места нас... как изменников... пускать не велели, хотим на лугу стоять, как нетребники какие”¹⁵⁹. Свою ж розмову з воеводою полковник назвав бесідою “вовка з вівцею”¹⁶⁰. 13 лютого Брюховецький уже писав цареві, що Чаадаєв “...полковника прилуцького в місто Київ з полком не пустив і збечестив його”¹⁶¹. 20 лютого він знову скаржився Олексію Михайловичу, що Чаадаєв, як і раніше, не пускає прилуцького полковника до Києва. “А около Киева в близких местех, в Василкове, в Новоселках, в Мотовиловке, в Безрадичах, в Димере... неприятель... Киеву великие доуки чинит...”¹⁶² — той самий “неприятель”, якого міг би бити Децик. Щоправда, зовсім незрозуміла логіка гетьмана — чому полковник мав би неодмінно бути в Києві, щоб бити поляків з околиць містечок?..

Київського війта Брюховецький теж звинувачував, а саме — закидав йому змову з Чаадаєвим. Зокрема, він писав, що війт і міщани Києва “с неприятелми в совете живут и в згоде, друг друга листами пересылаются”¹⁶³.

Втім, не набагато краще ставився Брюховецький і до недавнього свого найліпшого друга і благодійника, якому він багато в чому завдячував своєю булавою, — Г. Ромодановського. Так, гетьман писав до Москви, звинувачуючи воеводу у всіх військових невдачах, що Ромодановський “не хотел из Лохвицы... до Днепра идти, но домой к Белугороду поспешил, о котором отходе его

Чарнецкий, в Польшу утекаючи, услышав, на Украине опять объявился, и чего б в коротких часех без кровопролития могло статися, того теперь, через так долгое кровопролитие, совершити и Украину соединити никак не можем”¹⁶⁴.

Ворогуючи з Чаадаєвим, гетьман наводив різні аргументи, чому він не міг їхати до Москви. “...А как я поеду из Канева, тотчас Умань и иные города веры не додержат; а взяв неприятель ту сторону, тотчас на сю сторону пойдет”¹⁶⁵. Крім того, він виправдувався, що “...Без запорожцов и без ведома всего войска ехать мне нельзя, тотчас бы сказали, что для своего, а не для войскового поехал дела власти прибавливать”¹⁶⁶. Гетьман постійно просив надіслати допомогу до Канева з Білгорода, посилаючись на те, що до приходу військовиків не може виїхати до Москви “...и мой рабский удолный поклон отдать”¹⁶⁷.

Досить цікаво, що саме в цей час до Брюховецького писав корсунський полковник Ю. Липнянський, схиляючи його перейти на бік Польщі¹⁶⁸. Полковник цей, між іншим, застерігав гетьмана, щоб той не їхав до Москви¹⁶⁹. Можна з упевненістю припустити, що таких листів до Брюховецького надходило чимало. А В. Дворецкий, перебуваючи у Москві, вже почав порівнювати гетьмана з його попередниками — І. Виговським та Ю. Хмельницьким, які теж збиралися, але так і не приїхали до російської столиці¹⁷⁰. Слід зазначити, що в лютому 1665 р. до Москви прибув Мефодій з проектом перетворень на Лівобережжі. З одного боку, Брюховецький був задоволений від’їздом свого конкурента, але з другого — усвідомлював, що єпископ представлятиме його царю далеко не у вигідному світлі.

Тим часом ситуація на Правобережжі залишалася напруженою. Виник бунт у Ставищі. Туди був посланий Маховський з вірними козаками, але повернувся, нічого не зробивши і втративши двісті чоловік¹⁷¹. У Ставище вступив Чарнецький, наказав бити всіх різками, щоб викоринити бунтівників, а місто і передмістя спалити. А в Кишляку Яблонівський напав на Вдовиченка¹⁷². Брюхо-

вещкий повідомляв, що Чарнецький збирає військо під Білою Церквою, а мешканців Ставища і Боярки “наказав бити різками, й маленьких діток не милуючи”¹⁷³. На цьому тлі повідомлення про присягу на вірність цареві С. Височана з Лисянки¹⁷⁴ видається набагато менш значущим. Щоправда, криваві “подвиги” Чарнецького у Ставищі стали останніми в його житті: відразу після цього він занедужав і помер¹⁷⁵. 20 лютого Брюховецький повідомляв: “...Слышно, Чарнецкого в Белой Церкви нет... и речь носится, что мертва его из Белой Церкви отпроважено, а смерть его таят”¹⁷⁶. Єрлич пише, що Чарнецький помер 16 лютого, через кілька тижнів після одержання довгоочікуваної булави польного гетьмана — під Бродами, у Сокалі¹⁷⁷. Смерть його тяжко переживали польські шляхтичі, для яких він був після І. Вишневецького ідеалом героя. Можна тут відзначити ще один парадокс історії: булава після Чарнецького дісталася Я. Собеському. За свідченням Єрлича, шляхта цьому вкрай противилася, вважаючи це призначення наслідком інтриг М. Пращмовського, зятем якого був Собеський¹⁷⁸. І Собеському довелося ще впродовж років тяжкою ратною працею і блискучими перемогами завойовувати непостійні шляхетські серця, що й принесло йому в кінцевому рахунку королівську корону.

Смерть С. Чарнецького, конфедерація Є. Любомирського, що вже навесні 1665 р. призвела до воєнних дій між коронним військом і конфедератами¹⁷⁹, очевидно, були остаточним поштовхом для П. Тетері, щоб відмовитися від подальших спроб утримати булаву. Він завжди був обачним політиком і не міг не усвідомлювати, що за цих умов розраховувати на військову підтримку з боку Польщі не доводилося. У березні Тетеря пише Янові Казимиру, щоб той — зважаючи на слабке здоров'я і часті хвороби Тетері, — віддав гетьманство іншому¹⁸⁰.

Ще однією причиною для відставки Тетері, мабуть, стала активізація дій кримсько-турецької сторони, чого він так довго боявся і про загрозу чого постійно попереджав Річ Посполиту. У січні 1665 р. вперше виникає чутка про перехід полковника Опари під татарський протек-

торат. Щоправда, Брюховецький повідомляв у Москву, що звістка ця ще не підтвердилася: “А про Опару хотя слух прошол было, будто думал бусурманом, се есть хану, отчаяв помощи, передаться с городами... но и то переменилось...”¹⁸¹ Однак у березні білоруський лист-звістка повідомляв: “И та ныне речь, что турок хочет Полшу воевати...”¹⁸² Правда, несподіваним стримувальним моментом в активізації татар став їхній конфлікт із нагайською ордою. Вперше звістки про це з’являються в лютому: “...Что де нагайских улусов мурзы болшого крымского Нагаю, хану крымскому, в походе в малороссийские и в украинные города отказали, для того что турской салтан прислал к хану крымскому людем жалованье, а он де... нагайцом ничего не дал”¹⁸³. А 4 квітня Брюховецький у листі до царя підтвердив, “что подлинно междоусобная брань между крымскою и нагайскою ордою учинилась”¹⁸⁴.

У якому становищі перебувало Правобережжя навесні 1665 р.? Там були три основні промосковськи налаштовані центри опору, очолювані І. Сербином в Умані, Дециком у районі Білої Церкви і Дроздом на Подністров’ї. Взагалі південні рубежі Речі Посполитої, втім, як і в попередні роки, залишалися найбільш незалежними районами. І. Сербин доповідав І. Брюховецькому, що там діяли вірні цареві Гоголь, його “кум” Кияшко, Дрозд, Овдієнко¹⁸⁵. Це повідомлення особливо цікаве, коли врахувати, що ще зовсім недавно Гоголь був змушений перейти на бік поляків. Утім, і Гоголь, і Кияшко славилися тим, що впродовж років жили цілком незалежно у своєму Подністров’ї, утворивши “колонію” у Могилеві-Подільському й самочинно збираючи податки з купців, мало переймаючись політичними бурями, що лютували навколо¹⁸⁶. От і в березні 1665 р. ні той, ні другий особливої активності не виявляли, зокрема про Гоголя повідомляли, що він “з кінними стоїть у Кучмані, вартуючи дороги звідусіль”¹⁸⁷.

Дрозд займався грабунками під приводом здобування грошей на залучення орди. Зокрема, він напав на Рашків, де жила вдова Т. Хмельницького, знаменита Домна-

Розанда, і "...Домну велел бить и животы у ней взять, и теми животами нанял волохов и татар бучацких"¹⁸⁸. Становище І. Сербина було дуже тяжким через нестачу людей, а полковники Височан і Красний Бакшта "на присылки отговаривались", що "им порозжих городов нельзя покинуть"¹⁸⁹. До того ж в Умані мало не спалахнув бунт "...от налоги великие и от мучения начальников пана Федяева и Козырева..."¹⁹⁰, тобто російських воєвод.

Полковник Височан стояв біля Лисянки і, згідно з польськими джерелами, "...хотів було королю піддатися й місто Лисянку здати, і лисянські міщани й чернь, крикнувши на того полковника, хотіли його вбити"¹⁹¹. Втім, те саме джерело пояснювало ці дії мешканців присутністю в Лисянці російських солдатів; "...а коли б їх не було, й Лисянку королю здали б"¹⁹².

М. Львов, як і раніше, був у Севську, а Я. Хитрово з Г. Косаговым стояли в Кобиляках, за 20 верст від Переяслава¹⁹³.

Місце померлого С. Чарнецького зайняв воєвода руський Яблонівський і, як і раніше, стояв поблизу Білої Церкви, маючи під своїм командуванням 7 польських корогів та білоцерківських козаків. Тетеря з 6 тисячами перебував у Брацлаві¹⁹⁴. Щоправда, згідно з іншим джерелом, у нього була тільки одна тисяча козаків — "...и те голодны и с голоду перепухли, а говорят, что они под государскую высокодержавную руку ради"¹⁹⁵. Також повідомлялося, що в містах Немирові, Ленцях, Боршавці, Володарці, Ставищі й Лисянці є тільки невеликі польські гарнізони, "...а везде де по городам черкасы говорят, что они под государеву... руку ради, да не допустят де их ляхи"¹⁹⁶. Це — ще раз до питання про міф стосовно "пропольського Правобережжя".

У середині квітня І. Брюховецькому вдається здобути одну досить істотну перемогу. В ніч з 13 на 14 квітня лубенський полковник Г. Гамалія із загоном росіян таємно підійшов до Корсуня — "...и караулщиков порубили, и большой город взяли и... ляхов и изменников черкасы побилы болши 700 человек"¹⁹⁷. Частина поляків замкнулася в центрі міста й запалила церкву, "...от которые це-

ркви и весь город Корсунь огнем во время ветра запалитися могл”¹⁹⁸. Тому полковник наказав усіх мешканців “с женами и с детми” вивести до Канева — як говорили, до 10 тис. людей¹⁹⁹. При цьому в Корсуні у полон потрапив колишній генеральний обозний Б. Хмельницького І. Носач (наказний гетьман П. Тетері), військовий генеральний суддя І. Креховецький та інші старшини, яких відіслали до Москви²⁰⁰.

Однак наприкінці квітня промосковські сили на Правобережжі зазнали великої втрати: на тлі незначних перемог Дрозда в бою гине брацлавський полковник І. Сербин²⁰¹. Після І. Волошина він залишався останнім старшиною Брацлавщини з оточення Б. Хмельницького, здатним протистояти польському війську.

Загалом ці події на Правобережжі і спроби Брюховецького поширити там свій вплив ніколи не розглядалися історіографією. Тим часом це дуже показовий і цікавий момент. З одного боку, є очевидним категоричне неприйняття козаками Польщі, що у кінцевому рахунку і штовхнуло правобережних старшин під кримсько-турецьке заступництво. З другого боку — події кінця 1664—1665 рр. доводять існування єдиного соціально-політичного простору на обох берегах Дніпра. Нарешті, виникає питання про політику Брюховецького та її відповідність цілям Москви. Посилаючи на Правобережжя своїх полковників і налагоджуючи взаємодію з Дроздом, Сербиним та ін., Брюховецький прагнув підкорити міста своїй владі, а заодно й привести їх “під високу руку царя”. Але гетьман ще не розумів, що у Москві давно вже не прагнули подібних “подвигів”, а тому й не посилали свого війська в Україну. Виходило, що боротьба правобережних міст, козаків і старшин з поляками, так само як і дії адміністрації Брюховецького на правому березі (обидві сили сподівалися одержати підкріплення з боку російського війська), було марним витрачанням сил і людей, тому що потенційний союзник — Москва — на той час уже практично домовився з Польщею.

Питання про позицію Москви тісно пов’язане з діями російських воевод, які перебували в Києві. Вище вже го-

ворилося про ворожнечу Брюховецького з Чаадаєвим. Навесні 1665 р. ці суперечності тільки посилилися. Наприкінці квітня гетьман скаржився на воєводу в Москву, мовляв, той заарештував і тримає у в'язниці козаків Переяславського полку, "...за что в Войску Запорожском ропщут, что он, воєвода, в права войсковые вступается"²⁰². Однак Чаадаєв у своїй реляції до Москви показував ситуацію зовсім в іншому світлі. Зокрема, він писав, що Брюховецький послав полковника овруцького Децика, щоб той став у Димері для охорони Києва. "И ныне, государь, его, Децикова, полку казаки учили из того мястечка Димеря по дорогам около Киева чинить розбои великие, людей купецких и всяких, которые в Киев ездилы с торгами и с хлебом, грабили и побивали до смерти"²⁰³. При цьому воєвода повідомляв, що в березні сотник А. Рожок побив грецьких купців (які сповіщали киян про новини й передавали різні звістки) та пограбував людей на київських млинах. Чаадаєв наказав сотника з товаришами впіймати і, посадивши їх до в'язниці, писав Брюховецькому, щоб той про них "по войсковому праву велел указ учинить"²⁰⁴. Гетьман, однак, воєводі не відповідав, а й надалі скаржився до Москви²⁰⁵.

Дії Децика дуже цікаві з огляду на цілі, що їх ставили перед собою прихильники І. Брюховецького. Чи було в них що-небудь, крім власного збагачення будь-якою ціною? Сотник овруцького полковника доповідав у Москві, що "полковник Децик з полком ходив у Полісся під зрадницькі міста війною і... повернув у колишнє підданство 58 міст"²⁰⁶. Єрлич писав, що в результаті походу Децика на Коростишів і Брусилів "шляхта, що в Україні була, і євреї з будинків своїх і маєтностей повтікали знову на Волинь"²⁰⁷. Забігаючи наперед, можна зазначити, що, коли виникла серйозна небезпека з боку поляків, Децик утік на Лівобережжя, кинувши Київ напризволяще. Самовидець відгукувався про нього зовсім не прихильно: "...Гультай ніякійсь Децик усе Полісся спустошив, але и того у Ніжині взято до вязеня и згинул"²⁰⁸.

Ще одне питання, пов'язане з викладеним вище: чи був у Брюховецького шанс об'єднати Україну під своєю

булавою? Нам здається, що ні, хоча загальна ненависть до поляків нібито й давала такий шанс. Політична програма лівобережного гетьмана, про яку ми докладно говоритимемо далі, була націлена на вузькі інтереси його оточення і не зберегла ідей Гетьманщини, за які боролися представники державницького угруповання. Як незабаром з'ясувалося, Брюховецький не мав великого впливу навіть на Лівобережжі, а на правому березі, де при владі й досі були колишні прибічники Б. Хмельницького, — тим більше.

Чи вплинуло на рішення Чадаєва тяжке становище Києва, чи сварки з Брюховецьким, чи чутки, які доходили з Москви, про можливі умови мирного договору з Польщею, але в травні київський воевода посилає цареві чолобитну з проханням про відставку. У чолобитній воевода скаржився, що за шість років перебування в Києві “...в осадах многие нужи я, холоп твой, терпел, и запасы и конские кормы покупал дорогою ценою, и людишка... у меня многие побиты и в полон поиманы... и от того я... в конец обеднял. А поместья и вотчинишка мои в дальних городех... без призору... в конец разорились... и женишка... моя живет на Москве с великою нужею...”²⁰⁹.

У скаргах Чадаєва було, очевидно, багато правди. Принаймні М. Львов, прибувши до Києва, теж повідомляв про тяжке становище міста. Солдатів там було всього 600 чоловік, 100 стрільців і 624 севських драгунів. Усі були стомлені службою, але послати їх у відпустку воевода боявся — “...только б солдатам отпуск учинить, ни один бы человек в Киеве... не остался, все б пошли врознь”²¹⁰. Зазначимо тут, що й у нового воеводи взаєморозуміння з гетьманом не вийшло. Так, у червні М. Львов писав до Москви, що мотовилівські міщани йому “били челом” і збиралися послати до Києва кращих людей для присяги, але “гетман Иван Брюховецкой мотовиловским мещаном в Киев к вере ехать не велел”²¹¹.

Початок літа приніс деякі зміни ситуації. Головною новиною став прихід на допомогу Брюховецькому калмиків, присланих згідно з царським указом²¹². Децик і далі здійснював рейди на Полісся, канівський полковник

Я. Лизогуб з калмиками завдали удару Яблоновському, що стояв поблизу Білої Церкви, а полковник Д. Многогрішний побив полковника Мурашка в Білорусії²¹³.

Тетеря, як і раніше, перебував у Брацлаві “тільки с своїм двором; а ратных людей при нем нет”²¹⁴. У Чигирині перебував Хлопицький з сімома корогвами²¹⁵. Ходили навіть чутки, що Яблоновський після своєї поразки збирався відступити від Білої Церкви і піти в Польщу, — “...а ожидают того, чтоб вывести осадных людей из Чигирина да из Корсуни”²¹⁶. Цю звістку пов’язували з тим, що “тот де слух у них есть подлинно, что с великим государем король имеет мир учинить вскоре; а на чом мир постановлен будет, того не ведают”²¹⁷. А польські “язики” повідомляли, що “воевода Яблоновський пішов до Польщі, тому що військо його все пішло до Єжи Любомирського, згідно з його листом, і йому в Україні лишиться не було з ким”²¹⁸. Єрлич, також датуючи події червнем, пише, що жовніри не хотіли більше залишатися в Україні, — “...розійшлися між собою, частина при панові воеводі руському Яблоновському залишається, а інша до союзу (тобто до конфедератів Є. Любомирського. — Т. Я.) приєдналася, залишивши Україну”²¹⁹.

Відступ поляків, очевидно, став приводом для втечі П. Тетері. Наприкінці червня “Тетеря з Бряславля поехал к королю, а с ним охочие немногие люди, челядь его; а войско де свое он все распустил, кто куда похочет”²²⁰. Брюховецький до цієї інформації додавав, що по дорозі з Брацлава “...под городом Белым Камнем конфедераты изменника Тетерю разсекли и животы розграбили; то ему учинилось за измену”²²¹.

Однак на тлі цих досить райдужних звісток сталася подія, що таїла в собі величезну загрозу: у червні “цісар римський с турком помирился на 12 років”²²². І практично в той же час знову активізується Опара, котрий, як ми вже зазначали, орієнтувався на Туреччину. 5 червня І. Брюховецький скаржився до Москви, що “...шатость меж миром начинается быть”. Опара ж пише у підбурювальних листах, що два роки Україна не отримує від росіян військової допомоги, а тільки “ще більше назад від-

ступають”²²³. 11 червня Опара вже завдає вельми відчутного удару. Він прийшов під Умань, де Г. Косагов залишив майора М. Свинїна, “...а с ним (з Опарою. — *Т. Я.*) изменников черкас полк конных, да полк пехоты, да татар... а сказал де Опара уманцом, что идут к нему на помочь два салтана, и естли они не сдадутца, то он будет с татары стоять под городом, а хлеб весь потравит и их выморит. И уманские де жители город Умань ему сдали, а великого государя ратных людей... переимали и отдали за караулы”²²⁴.

Брюховецький, довідавшись про відступ Яблоновського, разом з Ф. Протасєвим пішов було до Білої Церкви²²⁵. Але, одержавши повідомлення, що “орда в Цыбульник собирается, умысл имеющий под Белую Церковь на табор наш ударить”²²⁶, відійшов до Умані. Ф. Протасєв писав також, що вони відступили від Білої Церкви, оскільки “объявилось де татар с 500 человек за Чигиринным... и ожидают к себе в Белой Церкви 2 салтанов”²²⁷. Самовидець, украй негативно налаштований щодо гетьмана, пише про цей епізод: “...С теми ж колмиками и москвою и козаками гетман Брюховецкий ходил под Білую Церкву доставати города. Где нічого не вскуравши, вернувся и войско, збунтовавшись, розишлося, и колмики повернули у свою сторону”²²⁸.

У російських джерелах і в документах, що вийшли з канцелярії гетьмана, відсутні вказівки на те, що під Білою Церквою військо Брюховецького і Протасова насправді зазнало нищівної поразки²²⁹. Я. Храповицький наводив у своєму щоденнику свідчення, що “пан воевода руський (*С. Яблоновський. — Т. Я.*) розбив шість тисяч козаків, шістсот чоловік москви і тисячу калмиків, що були виряджені Львовим, київським комендантом”²³⁰. Очевидно, цей факт усіяко замовчувався перед Москвою. М. Львов повідомляв до Москви про прохання гетьмана негайно послати йому на допомогу військовиків²³¹. Воевода загін приготував²³², однак Брюховецький у паніці писав цареві, що “Опара изменник новую на Украйне бедным и изнищенным людем кровь вчиняет и мятеж чинит”, і запевняв — якщо він сам відступить за Дніпро,

то Опара “с сее стороны Днепра на ту сторону и в... великороссийские страны войну с ордою принесет”²³³. В. Дворецкий, київський полковник, який разом із гетьманом був під Білою Церквою, теж при звістці про прихід двох султанів до Опари повідомив у Київ воєводі М. Львову, що вони “...мусили відступити, не бажаючи того клопоту собі мати”²³⁴. При цьому київський воєвода повідомляв у Москву, що цей відступ з ним не було погоджено, більше того, гетьман відступив, навіть не дочекавшись висланої до нього від М. Львова допомоги²³⁵. Особливо воєводу лякав той факт, що козаки мали намір стати під Києвом. Він писав до Москви, що “...буде гетман с войском похочем стоять с войском в Киеве, и мы... за многолюдством и за казацким непостоянством и за ссорами от них с твоими государевыми людьми... его, гетмана, с войском в город Киев к себе... пустить не смеем”²³⁶.

Поява Опари, по суті, зводила нанівець відступ полків і Тетері. Брюховецький так і писав цареві, що “...плевелный плод Опара... урасченный надеєю послитков бусурманских, Украине развращающе доброе дело губителными прелестями своими меж миром христианским вмещающими порет и портит”²³⁷. Польські джерела повідомляли, що Опара розташував своє військо над Росавою, і там очікувалося обрання нового гетьмана, так само як і прихід орди²³⁸. Наприкінці червня Ф. Протасьєв передавав уже звістку від Г. Косагова, що “...умонцы де... изменили и здались изменнику Апаре. А ныне де Апара в Умони. А которые де черкасы малороссийских розных городов в полку при гетмане, и они де гетмана ни в чем не слушают, и чинитца де от них шатость боольшая, чаять де тово, что они придадутца к Апаре вскоре. А Опару де заднепрьские казаки обирают гетманом на Тетерино место”²³⁹. Протасьєв навіть поспішив вивести солдатів з Лисянки, побоюючись, щоб місто не здали за прикладом Умані²⁴⁰.

Цікаво, що в серпні поляки вже вважали Опару лояльним щодо них новим козацьким лідером. Так, Я. Храповицький наводив у своєму щоденнику звістку з Польщі,

що "...козаки розірвали з Москвою й хочуть залишатися при королі його милості, до якого й послали їхні йшли через Люблін"²⁴¹. Послами цими були такий собі Ігнатій із Суботова та Каракаш, що прибули 15 серпня під Каліш²⁴².

27 серпня київський воєвода М. Львов повідомляв: "...Воры казаки на киевской стороне Днепра выбрали себе гетмана изменника ж Стенку Опару; и тот... призвал к себе на помощь татар"²⁴³. Татар прийшло 15 тисяч і з ними два мурзи²⁴⁴. У другій половині серпня Опара з ордою і козаками приходив під "Мотовиловку, и под Хвастово, и в Василково, и в иные во многие места... и многих людей поимали... а хотят де приходит под Киев вскоре"²⁴⁵. Також наприкінці серпня В. Дворецький писав М. Львову, що татари грабують Уманський і Канівський полки²⁴⁶. Дворецький звинувачував Опару в тому, що він, наслідуючи приклад Тетері, за булаву продав Україну. Зокрема, Дворецький писав: "...В тех следы проклятого Тетери, что тот навел и разорил Украину ляхами, а Опара хочет остаток разорить до основания; протяже бусурманов немилостивых, а обещающе им платеж христианами платить, а чтоб началство гетманства подали ему"²⁴⁷.

Скоріше за все Брюховецький розумів, що ситуація може тільки погіршитись. А можливо — перестав сподіватися на успіх в Україні і поспішив заручитися особистою підтримкою царя. 4 липня гетьман пише Олексію Михайловичу, що, поки татар і ляхів у значній кількості немає, він хоче поїхати до Москви, побачити його "пресветлые очи"²⁴⁸. Брюховецький відряджає до російської столиці свого гінця й повідомляє, що чекатиме його повернення в Гадячі²⁴⁹.

Взагалі, уперше з проханням дозволити прибути в "царствующий великий град, Москву", Брюховецький звернувся до Олексія Михайловича ще в липні 1664 р.²⁵⁰. Коли саме виїхав Брюховецький до Москви — невідомо. Самовидець говорить, що на "Спасов пост" — "...забравши всіх полковников... и учинивши наказним полковника переяславского"²⁵¹. Прибули вони до російської столиці 21 вересня²⁵². Але перший лист наказного геть-

мана Д. Єрмоленка до Брюховецького написаний вже 5 вересня²⁵³.

Нижче ми розглянемо наслідки перебування Брюховецького у Москві, а поки що простежимо, як розвивалися події в Україні за його відсутності. Наприкінці серпня відбувається зміна лідера протурецької опозиції на Правобережжі. Місце Опари займає П. Дорошенко. Подію цю важко переоцінити.

Ось як описував те, що відбулося, очевидець. 28 серпня "...Опара всею старшиною ездил... к мурзам на совет; и еще далече от наметов стали татаровя... Опару грабить и всю его старшину и в одних рубахах к мурзам повели... цепь на шею, а железо на ноги"²⁵⁴. Татари звинуватили Опару в тому, що той писав до брацлавського полковника (Дрозда?), "чтоб к нему предался", обіцяючи відразу ж піти "короля воевать". "И те мурзы те слова ему выговаривали: ты де королю и нам присягал, а ныне де хочешь воевать"²⁵⁵. Захопивши старшину, татари стали здобувати козацький табір і поставили умову: "...Естли де возьмете Петра Дорошенка, что мурзы наставили гетманом, и примете к себе за гетмана, то вас не станем добывать"²⁵⁶. Козаки були змушені погодитись і присягнули Дорошенку²⁵⁷. Не можна забувати, що ця версія події, викладена наказним гетьманом І. Брюховецького, не могла не бути ворожою щодо нового лідера Правобережної України. Проте факт обрання Дорошенка гетьманом за підтримки татар — безсумнівний. Овруцький полковник Децик писав, що "Опару орда приводила в Білу Церкву скутого й хочуть везти до короля"²⁵⁸.

Автор цих рядків дозволяє собі сумніватися, що татари справді ревно оберігали інтереси польського короля й покарали Опару за його легковажні слова. Логічніше припустити, що Опара став жертвою політики Дорошенка, який заручився підтримкою татарських мурз і набагато більше влаштовував їх як лідер кримсько-турецької опозиції. Адже ім'я Дорошенка було значно відомішим і впливовішим, ніж якогось Опари, про котрого історія взагалі не донесла ніяких подробиць, крім того, що він їздив від Тетері посланцем до короля. У цьому зв'язку

цікавим є повідомлення полонених кримських татар. Вони розповіли, що причиною приходу орди в Україну був лист Опари. Той нібито писав до хана, щоб він з "...ними, заднепрскими черкасы, были в совете... а как де он придет, и они де ему сдадутца; да и сее де стороны Днепра все города хотят им сдатца ж, а великого государя ратных людей отдадут им в Крым"²⁵⁹. Татари також зовсім по-іншому пояснювали причину свого гніву на Опару: "И как де они пришли к нему, Стенке, и им де города нигде не сдались. И они де видя то, что его мочи нет... его, Стенку, взяли и, сковав, послали в Польшу к королю, а на его место учинили гетманом Дорошенко"²⁶⁰. Тобто Опару справді скинули татари через те, що він не став достатньо сильним гетьманом.

Розповідь татарина практично цілком збігається з викладом перебігу подій у літописі Самовидця: "Опара из Медведовки обозвался старшим на гетманство и по орде послал, до которого татар немало вышло, и Опара... города знову привернул нікаторіе до себе. А же видяче татаре недостаток Опарин, а Дорошенко... тут же будучи и при Опарі, старался о гетманство и солтана перееднал... салтан... призвавши Опару до себе з старшиною, казал Опару взяти, а Дорошенка дал гетманом козакам. А того Опару солтан з іншими козаками старшиною отослал до короля, которого страчено з его товариством"²⁶¹.

Тут виникає ще одне питання: яку роль відігравав у всьому цьому Дорошенко і якими були його плани? Є відомості, що Опара посилав Апостола до Дрозда, щоб той здався, на що брацлавський полковник відповів: "Якщо будемо ляхів бити, і я допоможу, а коли ти з ляхами, я з тобою не хочу"²⁶². Виходить, що Опара поплатився за відповідь свого супротивника, або ж цей епізод було відповідним чином подано татарам. Єрлич писав, що Опара планував іти не тільки проти поляків, а й проти татар. Але орді нібито вдалося перехопити листа, що "писали зрадники до Сірка і Дрозда, щоб... вдарили в назначену годину, а після знищення (орди. — Т. Я.) ...йти до Білої Церкви й інших замків, де залишилися в

заставах жовніри і німці, знищуючи і вибиваючи їх”²⁶³. При цьому, за даними Єрлича, орда отримала попередження від “реєстрових козаків”²⁶⁴; тобто, скоріше за все, від Дорошенка.

З усіх цих обвинувачень “пост фактум” безумовним є тільки свідчення Я. Храповицького (чий син у той момент був при королі), що послаи Опари просили “про іншого гетьмана, крім Тетері, і щоб військо коронне не стояло в Україні, а вони б самі стали захищатися проти всяких прикрощів”²⁶⁵. Така вимога явно не могла сподобатися полякам, з іншого боку — вона свідчить про те, що оточення Опари було дуже далеким від юриспруденції і дипломатії, на відміну від більшості відомих нам прихильників державницького угруповання.

У зв’язку з цим украй цікавим видається лист польського резидента в Україні Стакурського (що перебував під Білою Церквою) канцлерові М. Пражмовському. Він писав, що Опара, “...ворог Речі Посполитої, провівши раду з військовими, хотів неодмінно польські кордони від Случі зменшити, а потім Війском Запорозьким спійманий; а після нього узяв гетьманство Дорошенко, людина дуже прихильна до короля”²⁶⁶. Таким чином, Дорошенко не тільки зумів переконати татар допомогти йому стати гетьманом, а й зберіг прихильність поляків. Наказний гетьман Брюховецького Д. Єрмоленко так і писав, що Дорошенко “всем мурзам и старшим татаром великие подарки подавал”, щоб вони видали йому Опару, тому що він того для “совершенного приятства к королю хочет послать”²⁶⁷. Залишається відкритим питання: що насправді за всім цим стояло?

Доля Опари-гетьмана сумна. Але й у Дорошенка спочатку все складалося непросто. Відразу ж після обрання він виступає з Буків, маючи намір іти проти Дрозда, полковника брацлавського²⁶⁸. За іншими джерелами, новий гетьман пішов на Умань²⁶⁹. Його намір розправитись із Дроздом — опорою проросійських і “пробрюховецьких” сил на півдні Правобережжя — цілком зрозумілий. Так, київський воєвода М. Львов писав, що Дрозд залишався вірним цареві, “...и полк у него не малой...”²⁷⁰.

Однак здійснити свій намір новому гетьману було не просто. Повідомляли, що "...войска казацкого при Дорошенке и тысячи нет, все от него бегают, ожидающе и на себя того ж приятства от орды, что и на Опару было. Все сказывают: Дорошенко с ордою ходит, а из городов ни из которых к Дорошенку казаки нейдут и позаперлись"²⁷¹.

У цих умовах від'їзд Брюховецького до Москви (який багато хто міг розцінити як втечу) об'єктивно був на руку Дорошенкові. І старшина, що залишалася в Україні, це розуміла. 8 вересня наказний гетьман Д. Єрмоленко повідомляв Брюховецькому тривожні звістки, зокрема, що Дорошенко з Буків пішов на Брацлав. Єрмоленко, щоправда, сподівався, що Дрозд зуміє відбитися, – "...тільки від того оборони його, Боже, щоб його таємно свої люди не зрадили й не видали тим бусурманам"²⁷². Сумну картину являли й дані про сили "пробруховецького" війська: у київського полковника "зовсім козаків немає", "у полковника овруцького людей обмаль..."²⁷³. І наказний гетьман з гіркотою вигукував: "...а вже голову прогриз, помочі прохаючи, а нам де взяти, коли не слухають і йти не хочуть..."²⁷⁴.

Саме в цей момент серед підлеглої Брюховецькому старшини визріває план, як скинути гетьмана. Епізод, що ввійшов до історії як "змова Децика", насправді так і не введено в широкий науковий обіг. Відомості про цю змову досить нечіткі й залишають більше питань, ніж дають відповідей, – проте є дуже цікавими, зокрема лист Децика В. Дрозду від 10 серпня 1665 р. В цьому посланні Децик відверто критикував Брюховецького за невдалий похід на Білу Церкву: "...Кгда приехавши с войском под Белую Церковь, и доказал славу такую, как до сего часу сидячи в Каневе, что доброе спорадил... сам с москалями и с калмыки собравшись ис под Мотовиловки зараз за Днепр и зле славою великою рушил, а тут нас на сем край на погибель покинул"²⁷⁵. Децик повідомляв, що "вся старшина заднепрская ко мне прислали", щоб він сповістив Дрозда про загальну раду на Росаві близько 20 серпня²⁷⁶. Мета цієї ради визначалася чітко:

“...Жебысмо собе какого пристойного человека старшим учинили, жебы наш какой повод доброй держал, жебы больши крови християнские не проливали межи собою и наши города не пустошили”²⁷⁷. Децик умовляв Дрозда “не омешкаючи на назначоное место зараз поспешити”²⁷⁸.

Чому лівобережній старшині не вдалося усунути Брюховецького? Можливо, поясненням є те, що кілька старшин виїхали з гетьманом до Москви, а Дрозд виявився ізольованим військом Дорошенка. Кого планували на місці гетьмана? Сам І. Брюховецький писав згодом, у 1666 р., коли домагався від Москви арешту Децика, що той писав Дрозду, “...призываючи его на Росаву в раду для обранья промеж собою гетмана. А на то гетманство он, Децик, сам назывался”²⁷⁹.

Але ще цікавіший аспект “змови Децика” — це його можливий зв’язок з Опарою. Припущення про існування координації дій лівобережної і правобережної старшини висловив ще М. Петровський²⁸⁰. На жаль, ця робота Петровського на довгі роки потрапила до “спецхранів” і залишилася практично невідомою широкому колу істориків. Тим часом Петровський звернув увагу на обвинувачення татарами Опари за контакти з В. Дроздом — відоме нам з наведеного вище листа Д. Єрмоленка. На підставі цього документа Петровський писав: “Чи не маємо ми тут чого спільного в усіх цих акціях? Чи не можемо ми тут припустити спільної змови, що мала на меті скинення Брюховецького з уряду й об’єднання Правобережжя й Лівобережжя з антипольською й антикримською орієнтацією?”²⁸¹

Авторів цих рядків видається, що гіпотеза Петровського є цілком логічною. Свідчення Єрлича (про яке говорилося вище), що Опара звертався не тільки до Дрозда, а й до Сірка (учасника змови 1664 р.) — пряме тому підтвердження. Наявна нова спроба старшини об’єднати Гетьманщину під єдиною булавою, щоб, як писав Децик, “...больши крови християнские не проливали межи собою...”. Як і у випадку старшинської змови 1664 р., залишається неясним, на яку зовнішню силу збиралися спиратися змовники. Але, хоч як це парадоксально, у да-

ному випадку дії татар і П. Дорошенка стали фатальними для старшини – хоча саме Дорошенко і саме з допомогою татар зробив у майбутньому наступну спробу об'єднання. Втім, ні Децик, ні Опара, як кандидати на булаву, явно не мали достатньої популярності і впливу – на відміну від Виговського чи Дорошенка, — щоб стати гетьманом єдиної Гетьманщини.

До середини вересня ситуація погіршилася. Почався перехід міст на бік Дорошенка. Д. Єрмоленко писав: “Мелник Калник сдал и наших посланцов ловит и татаром отдает. Царь был в Лодыжине с войском пехотным, тогда как Дорошенко пришол, тотчас сдались мещане и Царя со всею старшиною татаром выдали; и ныне наипаче того ради полковник брясловский смущаетца и что дня де с татарами вытечку чинит”²⁸². В іншому своєму листі до Брюховецького наказний гетьман благав, аби цар дав указ київському воеводі послати солдатів до овруцького полковника Децика, – щоб і “полковник-брясловский... слышачи о посылках, не сумневался”²⁸³.

Р. Ракушка перебував у Ніжині, а Д. Єрмоленко – у Переяславі. Децик під Білою Церквою, як ми бачили вище, займався скоріше грабунками, ніж військовою діяльністю. Навряд чи його дії можна розглядати як стримувальний чинник для поляків – адже поляки просто не мали можливості для наступу. Інша річ – Дорошенко з татарами. Тому постать брацлавського полковника Дрозда ставала ключовою для контролю над південними районами Правобережжя.

8 жовтня генеральний скарбник Р. Ракушка писав Брюховецькому: “О той же стороне Днепра извещаю, что ничего доброго нет... городки около Буга и за Бугом посдавались Дорошенку некоторые, а полковник брясловский ныне в осаде... и Мелник взбесился и посланцов с листами отослал к Дорошенку... И то сказывают, иже толко что учинивши с полковником брясловским Дроздом, тотчас ити на Заднепрье татаром с Дорошенком”²⁸⁴.

Ключову роль Дрозда розумів і єпископ Мефодій. Тому в листі до Брюховецького від 17 жовтня він настійно просив вирядити П. Шереметева із Севська до Києва –

тоді “все б помирнее было; и тому б верному полковнику Дрозду, который в осаде б недель сидит, крепости прибыло, ибо и так чрез него на Украине сее стороны Днепра от татар еще тихо, а сохрани Боже инако, все силы бусурманские обратятца на Украину”²⁸⁵. Взагалі Мефодій явно негативно оцінював від’їзд гетьмана у ситуації, що склалася: “...А ныне на Украине без бытия вашей милости ничего доброго нет, всяк в свой нос думает”²⁸⁶. У ті ж дні Р. Ракушка теж писав Брюховецькому: “...Велми все тоскуют о долгом замедлении вашей милости, добродей, а наипаче о том, что никакие подлинныя ведомости не имеем о вашей милости”²⁸⁷. Генеральний скарбник, так само як і єпископ, був стурбований долею Дрозда – адже той “біди зазнає... нема кому помочи йому дати”, оскільки військо від царя не прийшло²⁸⁸.

Ситуацію погіршувало те, що козаки Дрозда почали переходити до Дорошенка²⁸⁹. Сили нового гетьмана (без урахування орди) становили, за деякими даними, 20 тисяч, і йому вже здалися “Брацлавського... полку міста Ладизин, Кальник, Немирів”²⁹⁰. А Брюховецький, як і раніше, сидів у Москві і, як ми далі побачимо, займався питаннями, дуже далекими від військової допомоги Правобережжю. Швидше за все, він уже зрозумів, що повернення цієї території більше не входило у плани царського уряду.

А от старшина Брюховецького цього ще не знала. Тому його наказний гетьман з розпачем писав: “...Полковник брясловский великую нужду терпит от того проклятого Дорошенка... Татары... полковнику овруцкому великое утеснение чинят... Здесь же, в Каневе, полковник с товарищи не хотят быть... Смилуйся, як отец над детьми, вскоре к нам ведомость давай; ежедневно кровными слезами обливаемся, смотряще на их нерадение и непослушание”²⁹¹. Сльози і благання про допомогу були даремні. У той же день, 2 листопада, П. Дорошенко пише лист до полтавського полковника і козаків, повідомляючи про свої успіхи: “...Господин Дрозд с сотниками и чернью... на верное и вечное подданство короля его милости и к нам, Войску Запорожскому, на послушание

сдались и в Брянске исполнивше присягу, не ожидающе болши лестной помочи московской; також и господин Данко (Дацько, Децик. — Т. Я.) присылал к нам, отзываются с поволным своим приветством и желательством”²⁹². Дорошенко обіцяв у випадку здачі “...сохранить в любви братцкой в целости жен и детей и имений ваших”²⁹³.

Цікаво, що і Мефодій, і Р. Ракушка у своїх листах однаково жаліли Дрозда і критикували дії Децика. Так, єпископ писав: “...Дрозд бедной в Брянске, не стерпев, могл неприятелем сдаться”²⁹⁴; і генеральний скарбник: “...Подлинно сдался полковник брянской от великой нужды”²⁹⁵. А про Децика вони повідомляли таке: “...Тут же Децьк из Мотовиловки уступил, а что горшее, места не зжегши...”²⁹⁶; “...Децьк, покиня Мотовиловку, пришол под Киев и стал на Лебеди, а Мотовиловки не выжег, в целости оставил ляхом; и ляхи вошли в Мотовиловку...”²⁹⁷.

Однаково єпископ і скарбник описували і сумні перспективи розвитку ситуації. Так, Мефодій писав: “А сверх того в Киеве ничего доброго не деется, ибо воевода нынешний киевский человек ни к чему не пригодной: первое то, что человек древней, к ратному делу, ни к чему не подобен; второе ж, болен ногами и не ходит... опричь слез и худобы и воровства, болши того в Киеве не сыщеш огнюдь...” — особливо якщо “замедлит господин гетман на Москве”²⁹⁸. А Р. Ракушка застерігав, щоб Дорошенко “...не похотел подступати под Канев, для чего, храни Боже, чтоб и там не похотели взбунтоватца паны полковники Канев покинуть”²⁹⁹. І молив: “Для Бога, добродееу, изволь, твоя милость, поспешатися на Украину”³⁰⁰. До середини листопада Мефодій уже повідомляв, що “Дорошенко после взяття Дрозда пошел со всем к Рашкову Дмитрашко добивати”, і зауважував: “...Да и самому вашей милости уже бы пора возвратитися; ныне бы время промышляти над неприятели, как они меж собою в несогласии...”³⁰¹ (мається на увазі рокош Є. Любомирського).

Одним із завдань, які мав вирішити Дорошенко, знищуючи Дрозда, очевидно, було здобуття легендарних “скарбів Домни-Розанди”. Витоки цієї легенди — у роках Хмельниччини, і згубила вона не одне життя. Казково багатий молдавський господар В. Лупул, за переказами, сховав свої скарби у дружини в Сучаві, місті, яке обороняв від волохів його зять Т. Хмельницький. Тиміш загинув, командирові козацького гарнізону Федоровичу вдалося вивести людей, але скарбу не знайшли — ні в дружини Лупула, ні у Федоровича. Мабуть, тому й вирішили, що все дісталось вдові Тимоша — красуні Домні-Розанді. Розанда якийсь час жила в Чигирині, а потім переїхала у рідніші для неї місця — до Рашкова — і, очевидно, до кінця життя користалася заступництвом шурина — Ю. Хмельницького. Вище говорилося, що Дрозд забрав у Домни “її скарби”. І от тепер з України повідомляли Брюховецькому, що Дорошенко пішов до Рашкова “...добувать, или чтоб ему скарбы Домнины выдал, чтоб имел чем орде заплатитъ: когда б орде не заплатил, то самому ему за платеж быть в Крыму”³⁰². Згідно з іншою версією, Дорошенко, узявши із собою Дрозда, пішов на Рашків, “чтоб им Дроздова жена достать в Рашкове с животами”³⁰³. Після цього Дорошенко викупив Дрозда в татар за тридцять тисяч і, захопивши також його дружину, пішов з ними до Чигирина³⁰⁴.

Задача Дрозда негайно позначилася і на ситуації навколо Білої Церкви. Відразу ж стало зрозумілим справжнє обличчя Децика. 8 листопада він прийшов до Києва і сказав воеводі, що “...в Бряслевле полковник Дрозд, не перетерпя осадные нужи, сдался поляком и татаром... а он де, Дацко, в Мотовиловку быть от неприятелей того ж опасся, для того де из Мотовиловки и отступил”³⁰⁵. Стурбований М. Львов наказав Децику йти до Димера — “...потому что промеж Киева и Димера на Днепре перелазы...”³⁰⁶. Овруцький полковник погодився (причому на цій розмові був присутній Мефодій) і, як писав київський воевода, “солгал; сам он, Дацко, покиня войско, из Киева поехал в Переясловль... войско его стояло под

Киевом без него... и видя... что его полковника к ним нет, ноября с 6-го числа розбрелось”³⁰⁷.

Цю інформацію підтверджував і Мефодій. Він писав Брюховецькому, що Децик обіцяв піти до Димера, “а на-завтрее переменял слово, к Димеру не пошел, побежал в Переяславль, войско оставил на Лыбеди, которое после его отъезда все врознь розбрелось”³⁰⁸. Очевидно, після приїзду Децика до Переяслава наказний гетьман, який перебував там, “прислал к войску Дацкову... полковника Ярема Стычинкова, а велел ему с тем войском Дацковым идти и стоять в Димере; и войска... того присылнова полковника Яремы не послушали, в Димер не пошли и с киевский стороны Днепра пошли на другую сторону за Днепр, и ныне... на киевской стороне Днепра черкаского войска никого не осталось, кроме которые в Киеве”³⁰⁹. Сам наказний гетьман теж писав, що військо Децика з Яремою не пішло: “...и едва не убили и своею волею на сю сторону перешли с великими похвалками”³¹⁰.

Не дивно, що генеральний скарбник Р. Ракушка писав Брюховецькому “о Дециковым непостоянстве, что даром все Полесье оставил и с своим полком на сю сторону перешел ни для чего иного, толко для некаких бунтов в небытии вашей милости... понеже в его полку ничего доброго не говорят”³¹¹. Відступ Децика був тим більше необґрунтованим, що в районі Білої Церкви перебувало тільки 500 татар³¹². Зате після його відходу з Мотовилівки “...утеснение Киеву было великое”³¹³. Тому київський воевода послав туди рейтарів, і вони легко заволоділи Мотовилівкою³¹⁴; це ще раз доводить безпідставність утечі Децика. Очевидно, вважаючи дії овруцького полковника неправомірними, а також побоюючись можливих бунтів, Д. Єрмоленко наказав затримати Децика до приїзду Брюховецького³¹⁵.

Чим же займався І. Брюховецький у Москві і чому на такий тривалий час кинув у лиху годину своїх товаришів? До російської столиці разом з гетьманом прибули: генеральний обозний І. Цісарський, генеральний суддя П. Забіла, писарі С. Гречаний і З. Шийкевич, полковники: ніжинський М. Гвинтовка, лубенський Г. Гамалія і

київський В. Дворецький³¹⁶. 23 вересня гетьман і старшина були в царя “біля руки”³¹⁷, а потім на обіді³¹⁸. Через два дні цар звелів їм прибути до боярина П. Салтикова на казенний двір, де той разом з дяками Д. Башмаковим і І. Михайловим запитував, “о каких делах они... приехали”³¹⁹. Гетьман і старшина, хоч як дивно, до такого питання виявилися не готовими. Вони відповіли, що прибули бачити царські “пресветлыя очи и на его, великого государя, милости бити челом”³²⁰. Про реальні ж справи вони обіцяли написати статті й віддати їх “ближнему” боярину³²¹. Цілий місяць (!) старшини писали ці статті і подали їх тільки 21 жовтня³²².

Сам по собі факт написання статей уже в Москві, вузькою групою старшини – а не звичайне в таких випадках затвердження статей на раді – є безпрецедентним в історії Гетьманщини і не міг не мати відповідних наслідків. Цілком імовірно, що “Московські статті” виникли без консультацій з боярами, в тому варіанті, який міг би найбільше догодити царю і, відповідно, гарантувати особливі милості гетьману і старшинам, що перебували при ньому.

Втім, треба розібратися – чи так уже випадково виникли нові статті і як взагалі формувалося нове бачення структури Гетьманщини Брюховецьким? 27 вересня гетьман повідомляє І. Желябузькому про свій намір просити царя, щоб той його “...звелів оженити на московській дівиці... не оженивши, не відпускав”³²³. Заодно Брюховецький просив і маєток — “вотчину... поблизу Новгорода-Сіверського, щоб тут жінці його жити”. При цьому місцем свого постійного перебування гетьман збирався зробити Гадяч, маючи там при собі 300 козаків і обов’язково ратників-росіян, “...кем бы ему ото всего оберечся; а без таких де людей ему никакими мерами нельзя бытъ на шаткия времена”³²⁴. Отже, гетьман не вірив, що зможе самотійно керувати козаками, і планував жити у невеликій “вотчині” під царським заступництвом.

В основу всієї концепції лягли два положення, що приголомшують своєю безпринципністю і цілковитим ігноруванням інтересів Гетьманщини. Навіть Москва, на-

віть Ю. Долгоруков, який нав'язав Юрію Хмельницькому Переяславські статті 1659 р., не наважувалися піти так далеко. Мабуть, тільки в охопленому прагненням наживи мозку колишнього слуги могла народитись ідея цілковитої відмови від принципів, на яких великий Богдан із соратниками створювали свою Гетьманщину, — козацької волі і свободи православної віри. Втім, саме поняття “Гетьманщина” теж ніяк не вписувалося в концепцію Брюховецького. Так само свідомість слуги не могла передбачити того, які згубні для нього самого наслідки матимуть ці зрадницькі прохання.

Ще в червні 1665 р. в інструкції Брюховецького прилуцькому полковникові Л. Горленку вперше мова заходить про те, щоб з Москви прислали “руського” на Київську митрополію — під приводом того, щоб “...духовний бы чин оставил двоедушие...”³²⁵. Нагадаємо, що за умовами Переяславських статей 1659 р. київський митрополит мав приймати благословіння московського патріарха — в такий спосіб у Москві спробували підкорити собі українську церкву. Але гетьман пішов далі — йому забаглося на місце духовного лідера поставити російського ієрарха. У тій же інструкції він просив царя заборонити “попам без відома гетьманського й військового” їздити до Москви і випрохувати там “собі маєтності”, посилаючись на невдоволення козаків³²⁶. Тут доречно згадати, що, починаючи з Б. Хмельницького, всі гетьмани вважали своїм обов'язком давати щедрі “пожалування” монастирям або підтверджувати давні “пожалування”. Не був винятком і сам І. Брюховецький, що в 1663—1665 рр. видав цілу низку універсалів, які підтверджували колишні “пожалування” монастирям³²⁷. Він навіть подарував у травні 1665 р. міщанський млин канівському монастирю³²⁸.

Так звідки ж така несподівана ненависть до українського “духовного чину”? Насправді нова політика Брюховецького в церковному питанні виникла не “раптом”. Ще восени 1663 р., перед загрозою польського походу, як ми бачили вище, гетьман починає звинувачувати Мефодія в “шатости”. Тоді ж у розмові з К. Хлоповим Брюховецький уперше висловив і ідею “митрополита-ро-

сіянина”: “...Добро б учинил великий государь в здешнем краю крепость людям и городам, чтоб прислал в Киев из своих богомольцев кого-нибудь в митрополиты... а Мефодию епископу митрополитом быть нельзя; если он сделается митрополитом, то будет в Малороссии шатость”³²⁹. У жовтні того ж року Брюховецький послав з В. Дворецьким ще й донос на Мефодія, обвинувачуючи його в тому, що він вимагав хабар за обрання Брюховецького в гетьмани на Ніжинській раді, й у тому, що Мефодій нібито намагався зберегти життя Сомкові й Золотаренку за 20 тис. польських злотих³³⁰. Донос був явно брехливий: інакше як пояснити активну “пробрюховецьку” позицію Мефодія на Ніжинській раді (якщо Брюховецький відмовився дати хабаря)? Нам видається, що новий гетьман дуже добре розумів, кому він був зобов’язаний булавою і який авторитет мав Мефодій у Москві. Діючи за своєю звичкою для власної безпеки обливати брудом усіх сильних навколо себе, Брюховецький відразу ж після свого обрання почав робити спроби обмежити вплив єпископа. Дуже важливим для нього було не допустити обрання Мефодія київським митрополитом. А ідея обрання “руського духовного” до того ж могла сподобатися в Москві.

Ідея про київського митрополита — росіянина плавно перейшла у Московські статті і, як ми побачимо далі, стала причиною гострого конфлікту Брюховецького з українським духівництвом на чолі з його колишнім покровителем Мефодієм, “блюстителем Киевской митрополії”, який, безумовно, жадав для себе цього місця.

Авторові цієї книги видається безсумнівним той факт, що ідея нового вирішення питання стосовно Київської митрополії належала І. Брюховецькому. По-перше, ми бачимо розвиток цієї пропозиції у різних документах гетьмана, а по-друге, доказом є те, що Москва, як ми побачимо далі, одразу не зважилася прийняти настільки зручний для неї варіант вирішення питання про митрополита й відклала його на потім.

Щодо авторства другої ідеї, в історіографії існують розбіжності. Г. Карпов і М. Костомаров приписували ав-

торство Брюховецькому. Але, звичайно, для деякого велика спокуса — звинуватити у всіх гріхах “злобну Москву”, що змусила бідну старшину піти на поступки. Саме так вчинив В. Горобець, який, ґрунтуючись на документах, наведених В. Ейнгорном, про ідею “ударить челом государю всеми малороссийскими городами”, заявив, що “ініціатором цього був не гетьман, а російська сторона”, яка змусила Брюховецького прийняти такий хід речей; він же нібито “тривалий час активно заперечував проти цього”³³¹.

Ми вважаємо це питання принциповим, а тому зупинимося на ньому докладніше.

Насамперед треба розділити два аспекти (які змішує і плутає В. Горобець): збір податків як такий і “володіння” містами й землями України. Це принципово різні питання, і кожне з них має свою історію.

Почнемо з питання про збір податків. Як цей порядок визначався Статтями Богдана Хмельницького, тобто — у базовому документі ще 1654 р.? “...Доходы всякие денежные и хлебные збирають на царское величество и отдавать его в государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людем, кого для тое зборные казны Царское Величество пришлет, и над теми зборщиками смотреть, чтоб делали правду”³³². Таким чином, із самого початку передбачався збір усіх податків у “царскую казну” (а не в скарбницю гетьмана!) за допомогою й під наглядом спеціально призначених Москвою людей. Інша річ, що, посилаючись на воєнний стан і проблеми з покозаченими (тобто — на неможливість визначити, кого саме оподатковувати, а кого звільняти від податків), Богдан Хмельницький, а згодом — І. Виговський на ділі не виконували ці положення Переяславської угоди. Кожна така спроба Москви порушити питання про реальний збір податків і про відрахування до скарбниці здіймала цілу бурю з боку гетьманів і старшини, які посилалися на те, що їх у цьому випадку “поб’ють”. Ми докладно говорили про це у попередній книзі³³³.

Переяславські статті 1659 р. нічого нового до Статей Б. Хмельницького у положенні про збір податків не додали: "...И доходы всякие денежные и хлебные збирати на царское величество и отдавати в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет, на то устроенных людей, в Киев да в Переяславль; да тем же присланным людем, ково для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщики смотреть, чтоб делали правду"³³⁴. У Батуринських статтях ці положення знову повторилися, але так само, як за Б. Хмельницького та І. Виговського, викликали заперечення старшини через неможливість втілити їх у життя в реальних тогочасних умовах.

Саме про повернення до ідей Переяславської угоди говорив і Мефодій — у першій "записці", поданій ним у Москві навесні 1665 р. Він наполягав, щоб увесь збір з міщан надходив до царської скарбниці, і в такий спосіб збиралися б гроші на жалування реєстровим козакам і хлібні запаси для російських військовиків³³⁵.

Між іншим, те, що Мефодій, по суті, не пропонував нічого нового, відзначав і В. Ейнгорн. Щоправда, він на підставі документів про перебування І. Брюховецького в Москві намагався довести, що переговори про збір податків тяглися цілий місяць і гетьман не відразу погодився на вимоги росіян, які наполягали на виконанні Статей Б. Хмельницького. Але й тут відбувається плутанина. Ейнгорн наводить цитату з відповіді Брюховецького на статті Малоросійського приказу (посилаючись на "Акты ЮЗР"): "...денежного сбору с малороссийских жителей в казну великого государя собирать отнюдь не мочно"³³⁶. Насправді ж в Актах написано: "А денежного сбору с малороссийских жителей собирать отнюдь не мочно; да и заводит того ныне ненадобно, потому: время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости"³³⁷. Начебто все те ж саме — але акценти інші! Тобто Брюховецький виступав не проти збору грошей до царської скарбниці, а проти збору податків узагалі — так само як і всі його попередники. І ці заперечення (знову ж — як і при колишніх гетьманах) можна тракту-

вати по-різному. З одного боку, це побоювання спричинити вибух невдоволення серед і так незадоволеного населення, особливо “черні”. А з другого боку — побоювання, щоб статті витрат (тобто доходи старшини) не стали надбанням гласності — насамперед покозачених.

Що стосується Брюховецького, то його зловживання добре відомі — про це говорилося вище і говоритиметься ще. Але в нас немає ніяких документальних доказів, що він не погоджувався в Москві віддавати податки до царської скарбниці, чи, іншими словами, що він відстоював фінансову незалежність Гетьманщини. З другого боку, у Малоросійському приказі не намагалися ввести нічого нового, а лише домагалися виконання ухвалених ще в 1654 р. пунктів. Ніяких нових формулювань російська сторона не вводила і взагалі базувалася на “Записці” Мефодія. Тепер ми підходимо до другого питання, яке стосується “володіння” Україною.

Уперше питання про зловживання козацької старшини і про необхідність прямої підпорядкованості цареві порушили ще прихильники Пушкаря й Барабаша. Як уже говорилося вище, їхні посланці до Москви в листопаді 1657 р. заявляли: “...Тому ради всею чернью и мещаня, чтоб царского величества воеводы у них в городех были, да не допускают де того полковники для своих корыстей”³³⁸. Цю проросійську демагогічну хвилю підхопив і Брюховецький, вже в 1661 р. висловлюючи своє побажання росіянам: “Изволил бы великий государь их держать под своею, великого государя, высокою державою и беречь своим государевым воеводам”³³⁹. Через рік він у тому ж дусі писав Мефодію: “...Нам не о гетманстве надобно стараться, толко о князя малороссийского от его царского величества, на которое княжество желаю Федора Михайловича (Ртищева? — Т. Я.) имети, чтоб порядок лутший был и обереженье всякое, чтоб люд служилой был готов на встречу неприятелю; а которые под панами полковниками маетности и мельницы есть, те б доходы до скарбу войскового ишли”³⁴⁰.

Таким чином, першим ідею заміни гетьманської влади на князівську (в особі російського воеводи!) озвучив са-

ме Брюховецький, ґрунтуючись на популістських гаслах покозачених. Щоправда, тоді він сам ще не був гетьманом, а тому й не занадто дорожив цією владою. Коли ж булава опинилася в руках самого Брюховецького, ділитися з воєводами він уже не поспішав. Одначе непевність власного становища і ворожа налаштованість старшини змушували гетьмана шукати захисту в Москві. Навесні 1665 р. Брюховецький звертається до Я. Хитрово: "...Ныне за своевольством малороссийских жителей налагать поборы нельзя, все взбунтуются; изволил бы великий государь прислать ему, гетману, несколько тысяч ратных людей, при помощи которых можно будет ускромить малороссийских жителей обеих сторон Днепра, и тогда он, гетман, велит собирать... всю сумму денег, необходимую на содержание ратных людей в Малороссии"³⁴¹. Як бачимо, Брюховецький відхиляється від свого початкового формулювання про передачу усієї влади "князеві" і збирається особисто вирішувати, кому і скільки платити — але тільки після того, як російське військо "ускромит" мешканців Лівобережжя!..

Та слово не горобець. Висунувши ідею передачі влади росіянам, Брюховецькому доводилося розплачуватись за власні заяви. Тепер цю ідею підхопив і підтримав київський полковник В. Дворецький. У своєму доносі воєводі П. Шереметеву в серпні 1665 р. — очевидно, незадовго до від'їзду в Москву — він писав: "...Жебы его царское пресветлое величество места все и села, будучие на Вкрайне, на себя взял, жебы болшей нами гетманы не владели, бо от того псуются велми; великих скарбов набывши, не хотят некому послушными, але хотят быть великими монархами. Лучшей будет, як будут воеводы, жиючие на Вкрайне, владеть всеми маетностями, не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей"³⁴². Дворецький запевняв, що старшина згодна з цією ідеєю, за винятком Захара Шийновича, якого він просив з цієї причини заарештувати у Москві³⁴³. Таким чином, гетьман і старшина "дарували" Україну цареві, пропонуючи росіянам самим збирати там усі доходи.

Цілком зрозуміло, чому ця пропозиція пролунала з уст Дворецького. Річ у тім, що, обмежуючи гетьманську владу (точніше — зводячи її до мінімуму), полковник сподівався захистити себе від розправи Брюховецького. А в можливості такої — після Чорної ради і сварки гетьмана з Мефодієм — мабуть, ніхто вже не сумнівався. Події на Лівобережжі відбувалися за звичайним в історії сценарієм терору, який знищував його ж ініціаторів.

Але ж Брюховецький, як засвідчують усі його “особисті” прохання в Москві, сам панічно боявся. І життя для нього було набагато важливішим за владу. Тому гетьманові необхідно було вислужитися перед царем і жодною мірою не дати своїм опонентам на чолі з Мефодієм перевершити себе у щедрості та вірнопідданстві. Таким чином, ідея Гетьманщини стала жертвою гри політичних авантюристів, які жадали тільки негайної особистої вигоди.

Ідея “дарування України” не могла не сподобатися в Москві. І листопада Брюховецький з товаришами були в трапезній палаті у царя, де гетьман виголосив знаменну промову: “...Чтоб великий государь... пожаловал их, велел малороссийские города принять и с них всякие доходы иматъ в свою государеву казну, и послать в них своих, великого государя... воевод и ратных людей...”³⁴⁴ За такий “дарунок” Олексій Михайлович звелів Брюховецького “милостиво похвалить” і в подяку “пожаловал велел ему сказать боярство”³⁴⁵. Того ж дня старшини, що перебували у Москві, — обозний, полковники й осаули — були зведені у дворянство³⁴⁶.

Вкрай важливо, що ні в програмі Мефодія, ні під час переговорів у Малоросійському приказі Салтикова (з єпископом і з гетьманом) формулювання “дарунок”, “володіння монархами замість гетьманів” не застосовувалися. Інша річ, що таке формулювання цілком відповідало ідеї збору податків і поводження гетьманів у тому вигляді, на якому наполягала Москва. Тиха, спокійна автономія, керована воеводами, яка платить податки й лише в разі військової потреби згадує про козаків і гетьмана, — це був, безумовно, ідеал Лівобережжя в уявленні царсь-

кого уряду. Але одержати таку “ідилію” замість непокірливої Гетьманщини (хай навіть поки що тільки на папері) Москва змогла лише завдяки безпринципності частини лівобережної старшини, яка думала переважно про свої корисливі інтереси.

“Блискучі ідеї” Брюховецького й лягли в основу Московських статей, затверджених 1 листопада 1665 р. Що вони містили в собі? У пункті першому говорилося: “...Городами и землями владети и оными заступати монархом, а не гетманом... денежные и не денежные поборы от мещан и от поселян, во всяком малороссийском городе и селе живущих... погодно в казну государеву выбирать”³⁴⁷. Козацька сторона також просила, “чтоб в Киев на митрополию по указу государскому русский святитель с Москвы посланный был...”³⁴⁸, і на це була відповідь, що “великий государь учнет описываться к цареградскому патриарху” і дасть указ³⁴⁹. Декларації “вольностей козацьких” — підпорядкування тільки військово-му суду і звільнення від платежів³⁵⁰ — по суті, зводилися нанівець іншими пунктами. Так, гетьмани, обрані на раді, одержували тільки “малу” булаву, а основну і клейноди їм мали вручати у Москві³⁵¹, при воєводах у містах розташовувалися російські військовики — у Києві 5 тис., у Переяславі — 2 тис., у Чернігові й Ніжині — по тисячі двісті, у Новгороді-Сіверському й Кременчуці — по триста, у Полтаві — п’ятсот, тисяча на Запорожжі і сто чоловік при гетьмані³⁵². І хоча воєводи не повинні були “ні до яких справ і до судів козацьких втручатися”³⁵³, але як це виконувалося насправді, всім добре відомо. Гетьманові також заборонялися зносини з кримським ханом та іншими іноземними володарями³⁵⁴.

Після підписання статей Брюховецький не поспішав покидати Москву. 10 листопада гетьман просив доповісти царю про його сватання до дочки Д. А. Долгорукова (племінниці Ю. Долгорукова) і запитував, як йому слід вести цю справу, які в росіян весільні традиції³⁵⁵. З весіллям, очевидно, вирішили не зволікати: 16 листопада датовано запис, що “...был у великого государя боярин и гетман Иван Мартынович Брюховецкой в передней для

того, що он вчорашняго числа женився”³⁵⁶. Гетьман вирішував і інші питання. Так, 13 грудня він домігся отримання жалуваної грамоти на шептаківську сотню³⁵⁷. А 21 грудня старшині вручається “Жалованная грамота Ивану Брюховецкому и всеми Войску Запорожскому”³⁵⁸, де викладалася вся історія російсько-українських відносин аж до Московських статей і повторювалися положення про старшину й козаків.

Нарешті оточення Брюховецького вирішило позбутися невгодного їм писаря З. Шийкевича (який обіймав цю посаду ще за Виговського³⁵⁹ і був його прихильником). Вище вже говорилося про донос В. Дворецького, який настійно радив П. Шереметєву затримати Шийкевича у Москві. Тепер приводом послужила поведінка писаря на обіді у Ю. Долгорукова, де Шийкевич переяславського протоієрея “...безчестив, гудив, називав брехуном и замахувався ножем, хотів зарізати”³⁶⁰. Ніяких серйозних аргументів щодо вини писаря старшина навести не могла: “...Учал бытъ пышен и неприступен... и отказывает всякому человеку пышно и сердито”³⁶¹. Що стосується звинувачення, нібито “от писаря Захара Шикеева чинятца многие налоги и тягости”³⁶², — то дозвольте не повірити, що писар міг збирати якісь податки без відома Брюховецького. Так само, навряд чи Брюховецький дозволив би Шийкевичу “ставиться пышнее боярина и гетмана” — саме перед своїм від’їздом гетьман звелів заарештувати полковника С. Красного Бакшту і суддю Ю. Незамай через те, що “сведал в них шатость”³⁶³. Словом, аргументів не було, проте “Шийкевича для некоторого с гетманом заводу в Сибер сослано”³⁶⁴. Утім, доказів про зраду Сомка й Золотаренка теж ніколи не було — що не завадило Брюховецькому їх стратити за згодою Москви.

З України доходили звістки про досить стабільну ситуацію. Дорошенко стояв біля Чигирина; правда, там за його наказом “...Дрозду голову відрубали...”³⁶⁵. Дмитрашко прийшов до Канева, Косагов із запорожцями здійснив удалий похід за Буг, і прихильники Брюховецького тішили себе звістками, що “Дорошенкова надія почала

зникати”, оскільки татари через ворожнечу з ногайцями відступили до Криму, а “ляхи між собою знову почали воювати”³⁶⁶. Генеральний скарбник Р. Ракушка навіть висловлював думку, що “за щастям і за приїздом вельможності вашої і та сторона до об’єднання прийде”, та, з нетерпінням очікуючи повернення Брюховецького, радив йому їхати на Ніжин до Переяслава — “...тому що ця сторона безпечна й здорова”³⁶⁷.

Але Брюховецький був налаштований дуже песимістично. Все ще перебуваючи в російській столиці, він випросив собі в царя московський двір, а на питання І. Желябузького, навіщо він йому, пояснював: “...Чтоб ему было куды и самому приехать... там де места шаткия бывают времена...”³⁶⁸ В. Дворецький — той взагалі почав застерігати Желябузького, що “...гетьман нинішній обраний нами, полковниками, й тримається від них; а козаки його самого не люблять”³⁶⁹. Ця заява звучить тим анекдотичніше, що Іван Брюховецький був обраний гетьманом на Чорній раді, тобто саме рядовими козаками, які при цьому стратили чимало незгодних старшин. Цікаво, чому все-таки Брюховецький і Дворецький стали так боятися за власне життя, відчуваючи загрозу з боку козаків? Чи були причиною цього отримувані ними звістки з України? Чи їм стали відомі ймовірні умови угоди Москви з Польщею? Чи гетьман з полковником злякалися змісту власних статей, затверджених царем? Принаймні Дворецький скаржився: “...Кажуть, нібито він підмовив гетьмана женитися у Москві; й він, мовляв, полковник, і сам нині тому в небезпеці, що козаки таке говорять”³⁷⁰.

Тим часом, поки Брюховецький зважував, чи повернутися в Україну, новий правобережний гетьман Дорошенко робив свої перші кроки. Він отримав булаву в останніх числах серпня, і, по суті, подія ця була цілком легітимною, якщо врахувати, що П. Тетеря втік з України ще в червні. Однак, хоча в Польщі і вважали нового гетьмана лояльним, підтвердження його звання не приходило. 30 листопада П. Дорошенко звертається до короля з проханням надіслати комісарів для утвердження його в гетьманському званні³⁷¹. Але, мабуть, цього зроблено не

було, тому що в інструкції послам Війська Запорозького до короля в січні 1666 р. знову повторюється прохання про утвердження Дорошенка гетьманом королівською грамотою³⁷². Водночас від короля вимагали звільнення Тукальського, Ю. Хмельницького і Г. Гуляницького³⁷³.

Новий гетьман починає боротьбу проти королівського війська, яке грабувало Правобережжя. Вже в листопаді він просить короля, щоб Військо Запорозьке мало деяке полегшення стосовно провіанту, додаючи, що йому чиняться нестерпні кривди і розорення³⁷⁴. У січні 1666 р. в інструкції послам до короля висувалися вимоги, щоб Військо Запорозьке було звільнене від військового постю в Україні і щоб польське військо, яке перебувало на Правобережжі, отримувало продовольство від Корони³⁷⁵. Це було повною протилежністю до політики П. Тетері, який усю свою владу будував тільки на військовій підтримці поляків. Зрозуміло, що з перших днів свого гетьманства Дорошенко збирався спиратися на зовсім інші сили.

Не дивно, що, як видно з настанов Дорошенка своєму посланцю до Польщі Петроновському, у поляків виникали певні підозри щодо гетьмана. Зокрема, Петроновський повинен був переконувати, що Дорошенко з ханом не мав ніякої домовленості на шкоду Речі Посполитій, а тільки на її користь³⁷⁶.

Очевидно, Дорошенко не просто просив поляків не обтяжувати Правобережжя, а й робив конкретні кроки, щоб захистити Україну від коронного війська. На початку лютого 1666 р. комендант Чигирини Зебровський був змушений посилати до Польщі за провіантом. При цьому він пояснював, що Дорошенко відмовився наказати селянам давати провіант, боячись можливих бунтів³⁷⁷.

Виїхавши на початку січня з Москви, Брюховецький повернувся на Лівобережжя в лютому 1666 р.³⁷⁸. До цього часу в Київ був призначений новий воєвода. Літописець Дворецьких так відгукувався про нього: "Который през лакомство свое, же в Малой Росии жителем незносные кривды и выдырства чинив. И за тое многие мужики в козацтво пошли, а потом войну из царскими людьми

учинили”³⁷⁹. Крім того, в Україні з’явилися російські “переписувачі”, що описували всі угіддя і встановлювали норми зборів до царської скарбниці³⁸⁰.

Вже в березні ситуація стала вибухонебезпечною. Першим повстало Запорожжя. Настрій там уже давно був не найкращим. Наприклад, у вересні 1665 р. кодацький полковник Х. Кривий писав наказному гетьману Д. Єрмоленку: “Якщо... борошна, шуб, шапок, чобіт і ряден не дасте, то справді всі підуть з Кодака, не спину нікого... бо ж вельми важко голих утримати...”³⁸¹ У березні 1666 р. запорожці скинули кошового за добрі стосунки з російськими воєводами, і І. Косагов, описуючи своє становище, говорив: “А я живу, не знаю, за неволника или за подзорца: вестей мне никаких... не сказывают... о промысле над неприятели не советуют...”³⁸² Можна припустити, що до запорожців дійшли чутки про повернення Кодака під польський контроль (положення, яке ввійшло до Андрусівського договору). Мабуть, тому запорожці “...послали от войска на Кадак казаков и не велели в Кадак великого государя людей московских пускать”³⁸³. Бідолашний Косагов, який провів із запорожцями довгі роки і разом з ними брав участь не в одному поході проти татар, геть не знав, що робити. Так, запорожці збиралися в похід на орду, і він вагався, йти чи не йти з ними: “...Опасаяся с ними ити, слыша многие похвалы дурные; а се... ратных людей немного, в поход мало взять безопасно, а в городах мало оставит тож худо”³⁸⁴. І Косагов робив висновок: “Умишко был недоброй, а ныне... и тот пропал от великих нестройных бед”³⁸⁵.

19 березня 1666 р. І. Брюховецький писав до Москви, що “запорожцы хотят великому государю изменить и к бусорманом и к изменником черкасом приклониться”³⁸⁶. У квітні гетьману вже доводиться відіслати козаків Чернігівського полку до Гомеля, тому що вони стояли “на самом пограничи от Запорожа” і Брюховецький боявся, щоб вони “в едину с запорожскими казаками не согласилися б мысль и отвратили б от нас к ним”³⁸⁷. Тоді ж Я. Храповицький писав, що “козаки українні виявили бажання цілком при королі й. м. залишитися”³⁸⁸. У травні

Дорошенко повідомляв польському резидентові Стакурському, що запорожці хочуть з'єднатися з Військом Запорозьким (тобто Правобережним) “і вже проти Росії діють, бо вигнали всіх росіян із Січі”³⁸⁹. Тут можна навести свідчення М. Ємйоловського, що в 1665 р. “Дорошенко, залишаючись на Запорожжі, козаків постійно до бунтів і війни підбурював”³⁹⁰.

Київський воєвода П. Шереметев намагався застерегти запорожців. У своєму посланні до них він писав: “А ніні стало мені відомо, що у вас в Запорожжі почалися від деяких людей хитання і непостійність... і хочуть... об'єднатися з правдивими ворогами Божими... з кримським ханом і з татарами”³⁹¹. Він також заявляв: “А що про Кодак і помислити не можна, щоб великого государя ратних людей з Кодака вивести...” — тоді “...перед ворогом буде путь вільна, а Запорожжю трудність велика”³⁹². Ці міркування про роль Кодака тим цікавіші, що за умовами Андрусівського договору Росія віддала Запорожжя, а разом з ним і Кодак, під владу поляків.

Виступ запорожців проти Брюховецького, з одного боку, і проти росіян, з другого, — факт надзвичайно симптоматичний. Саме запорожці були тією рушійною силою, що привела Брюховецького до гетьманської влади. Саме він став послідовником Пушкаря й Барабаша, на відміну від тих, що досягли успіху в боротьбі зі старшинами-державниками. Адже Запорожжя разом з десятками тисяч покозачених уособлювало собою анархічний рух у Гетьманщині. Рух, що постійно апелював до царя як до альтернативи “злим гетьманам”. Але, борючись із сильною гетьманською адміністрацією, “анархісти” одержали натомість ще жорсткішу політику російських воєвод. А Брюховецький, дозволивши переступити межу і стратити “невгодних” старшин, сам зробив цей рух некерованим. Адже, якщо в часи Б. Хмельницького чи І. Виговського гетьмани страчували когось зі старшин, це відразу ж викликало невдоволення козаків. Самовільні розправи рядових були річчю нечуваною. Починаючи ж із Чорної (Ніжинської) ради, це стає майже звичним явищем.

Дуже характерним є висловлювання Брюховецького про запорожців, чиї шаблі принесли йому славу й булаву: "...Стóят неприятеля и запорожцы, от них бы то и не выросло, что они желателны, как бы добрых людей разорять, и, нашарпався чюжих набытков, всякому б старшинства доступить"³⁹³.

Другим грізним симптомом для Брюховецького стає його сварка з українським духівництвом. Приводом було обрання київського митрополита. Вище ми зазначали, що ще влітку 1665 р. гетьман висловив московській владі пропозицію про призначення на цю посаду російського ієрарха. Потім цей же пункт знайшов відображення у Московських статтях. На початку березня 1666 р. до воєводи П. Шереметєва прийшли єпископ Мефодій і архімандрит Печерського монастиря зі скаргою, що І. Брюховецький повідомив їм про указ царя: "...В Киеве быти митрополиту московскому, а не по стародавним правам и волностям, по их избранию"³⁹⁴. Мефодій з архімандритом при цьому підкреслювали, що "...они де под благословением вселенского цариграцкого патриарха, а не московского патриарха"³⁹⁵. "Да они ж говорили с болшою яростию... толко де приедет к ним в Киев московский митрополит, и они де запрутца в монастырях, и разве де их из монастырей за шею и за ноги поволокут..."³⁹⁶ Шереметєв відмовлявся вірити, що гетьман міг написати таке в листі, – бо Московські статті залишали це питання відкритим до рішення константинопольського патріарха. Воєвода запевняв, що "...то де нехто вор вмещает, хотя вас с гетманом ссорити не делом"³⁹⁷. Однак Мефодій наступного дня приніс власноручного листа Брюховецького, довівши таким чином вірогідність своїх слів³⁹⁸. Єпископ також скаржився, що "он, епископ, поставлен московским митрополитом, и малороссийских городов духовные люди все говорят и поносят ему и чают, что он по совету с гетманом то учинил, чтоб им быть под благословением московского патриарха"³⁹⁹.

Цілком можливо, що воєвода в даному разі виявився заручником московських планів, про які йому нічого не було відомо. Можна не сумніватися, що в Москві мріяли

про остаточне встановлення контролю за українською церквою. Принаймні, офіційно чекаючи рішення константинопольського патріарха, там таємно підтримували політику Брюховецького. Так, гетьман у березні 1666 р. писав цареві про прохання українського духовництва обрати собі київського митрополита і повідомляв свою відповідь: "...Без волі царської вчинити того не може, та й не час тому бути"⁴⁰⁰. Царська резолюція з цього приводу: "Гетмана за то похвалить"⁴⁰¹.

Конфлікт із духовництвом виник у гетьмана і на матеріальному ґрунті. Стривожений київський воєвода повідомляв у Москву: "...Ныне епископ и архимарит печерский... с архимариты ж, и с игумены, и с прихоцкими попы, и с мещаны в болшом совете и в соединение, а с... Брюховецким, и с полковники, и с казаками совету у них мало... за то, что боярин и гетман во всех городех многие монастырские маетности, также и мещанские мельницы, отымают; да... со всех малороссийских городов... емлет хлеб и стацею болшую грабежем"⁴⁰². Можна не сумніватися, що, повернувшись від царя, Брюховецький заходився збагачуватись будь-якими шляхами. Що ним рухало: свідомість, що "боярину" все дозволено? Чи ж навпаки – відчуття хисткості свого становища в Україні? Шереметєв писав до гетьмана, запитуючи, чи справедливі були обвинувачення Мефодія. Брюховецький факт збирання податків не заперечував, але твердив, що "собирали стацею без его ведома", і він нібито відразу написав, "чтоб в тех городех нигде на него стацей не собирали"⁴⁰³. Неможливо повірити, що податок на гетьмана збирали без його відома...

Сварка Брюховецького з Мефодієм не випадкова. Обидва ці кар'єристи зробили ставку на Москву, сподіваючись отримати від царя нагороду за свою відданість. Перший прагнув стати гетьманом, другий — митрополитом. На певному етапі вони об'єдналися. Та коли Брюховецький здобув булаву, він не побажав ділитися своєю владою. Мефодій перетворився для нього на небезпечного конкурента. Єпископ, честолюбні надії якого виявились марними, став його ворогом. Звідси й нова політика

Брюховецького стосовно духівництва, і саботаж його дій з боку Мефодія. Тут слід зазначити, що думка В. Ейнгорна щодо єпископа — поки той був з “білим” духівництвом, то був “гарним”, а коли зблизився після 1663 р. з “чорним” духівництвом, то “його діяльність... стала по-троху набувати іншого характеру”⁴⁰⁴ — видається нам у край наївною.

На тлі конфліктів, що наростали навколо Брюховецького, становище Дорошенка тільки зміцнювалося. Навесні 1666 р. почали виявлятися його справжні наміри, що не могло не збільшувати його популярності серед козаків. У березні з України повідомляли, що правобережний гетьман стоїть під Білою Церквою і що в нього з козаками була рада про те, “...чтоб в их городех полских людей нигде не было; а которые ныне есть, и тех бы вон выслать. Да и к каменданту де полскому в Белую Церковь Дорошенко писал, чтоб он с полскими людьми из Белой Церкви выступил и пошел в Польшу”⁴⁰⁵. За іншими джерелами, ця рада Дорошенка відбулася під Лисянкою 2 березня: “...Дорошенко со старшиною договор учинили, чтоб ляхов, на Украине в городех будучих, в Польшу всех выслать, а самим со всеми заднепрскими городами к хану крымскому приклонитца, и по весне за одно с ордою итить на сее сторону Днепра войною; а ляхи будет с Украины в Польшу не пойдут, и их в городех конечно бить”⁴⁰⁶.

Факти, які містяться в цих повідомленнях, дуже логічно перегукуються з турецькою активізацією, що почалася в той час. Дяк Є. Фролов, котрий перебував в Україні, передавав до Москви підтверджену звістку про перемир'я султана з цісарем на 12 років. “Да султан же де имеет замысл и хочет рати свои посылать на полского короля войною за то, что король... многие годы давал против его, салтановых, ратей cesарю римскому людей на вспоможенье”⁴⁰⁷.

Дорошенко все ще маскував свій кримсько-турецький альянс як нібито не спрямований проти Польщі. Так, у травні він доповідав польському резиденту Стакурському, що візир Осман-ага прислав до нього послів, обіцяю-

чи свою дружбу⁴⁰⁸. А трохи згодом — повідомляв Стакурському й про те, що орда присягається у “щирій приязні із Запорозьким Військом”⁴⁰⁹. Але в Польщі давно з підозрою дивилися на турецько-козацький союз. У травні 1666 р. дяк Є. Фролов навіть передавав повідомлення, що польський “король де и маршалок Любомирский, слыша про... салтановы замыслы, от междоусобия своего до успокоения приходят”⁴¹⁰.

У травні становище Брюховецького ще погіршилося. Мефодій говорив П. Шереметеву: “...Учала бытъ в Запорогах и в Полтаве шатость великая, потому что запорожцы, и полтавцы, и всех малороссийских городов полковники, и старшина, и казаки, также и духовенство все боярина и гетмана не любят”⁴¹¹. Причину ж загальної нелюбові до Брюховецького єпископ пояснював тим, що той “...многих де старшин и казаков по наносу, кто на кого что нанесет, без сыску карает, а иных к Москве посылает”⁴¹². Знов-таки слід зазначити, що обвинувачення в незаконній розправі над старшиною і козаками з вуст Мефодія і полковників, особисто винних у кривавій Чорній раді, якось усерйоз не сприймаються. Чи ж ми бачимо тут відому історичну закономірність, що особи, які перші скористалися терором, самі стають його жертвами?.. В. Дворецький уже не приховував, що боїться розправи гетьмана. Він особисто говорив П. Шереметеву: “...Гетьман, дізнавшись, що Дворецький згодний з духівництвом у всілякій неприязні, послав по нього до Києва двічі, хотів посилати в Запорожжя, щоб умовляти стосовно ненадійності запорожців, які можуть його там убити”⁴¹³.

В історіографії вже висловлювалася думка, яка походить з низки козацьких хронік, що бунти на Лівобережжі почалися через появу там переписувачів. Так, у “Кратком описании Малороссии” читаємо: “...Стал мятеж на воевод за незностные зборы и здирства их и напасти и переписе...”⁴¹⁴ Саме перепис називає причиною бунтів і Самовидець⁴¹⁵. Щоправда, податки за переписами 1666 р. практично взагалі ніколи не стягувалися. Самі переписні книги встановлювали перший термін сплати податків —

листопад 1666 р.⁴¹⁶. Перші звістки про вимогу Москви збирати “грошові й хлібні доходи” до царської скарбниці стосуються кінця 1667 р.⁴¹⁷. Крім того, необхідно врахувати, що козацтво податками не обкладалося, а міщани й раніше платили ті ж відрахування старшині. Так, у Києві російському переписувачу полковник В. Дворецький говорив про те, що раніше деякі податки збиралися на його уряд⁴¹⁸. Повстання ж почалися саме серед покоченого населення й були спрямовані не тільки проти росіян, а й проти старшини. Інша річ — 1668 р., коли вже сама спроба росіян зібрати те, що належало за переписними книгами 1666 р., призвела до загального повстання й убивства Брюховецького.

Що ж стало поштовхом до бунтів у 1666 р.? Вище ми наводили свідчення щодо самовільних поборів Брюховецького. В. Дворецький розповів київському воєводі, що гетьман “...послал на киевскую сторону сто человек казаков и дал им универсал свой, а велел де им на киевской стороне стацею иматъ и грабить печерские маетности и купцов, которые поедут в Киев с товаром”⁴¹⁹. П. Шереметев відмовлявся вірити, але Дворецький показав йому універсал Брюховецького⁴²⁰. Скоріше за все, воєвода не хотів давати привід старшині до виступу проти гетьмана, але при цьому він сам був добре обізнаний щодо грабунків Брюховецького. Так, дяку Є. Фролову, що приїхав з Москви, Шереметев сказав, що гетьман “зело корыстен мещаны и всякими поборами”⁴²¹. Воєвода розповів про грека, призначеного збирати податок з перевозу в Переяславі. Той зібрав 500 карбованців, а Брюховецький наказав привезти 1000, — “...и он де, чего не собрано, и заняв, везет, а не везть не смеет, чтоб без головы не быть”⁴²².

Дуже цікаву думку про гетьмана висловив і переяславський воєвода Т. Вердеревський. Він заявив дяку Є. Фролову, що гетьман цареві вірний — “...только дивитца он тому, для чего переписчики замешкались; хотя полгода не будут, и то боярину и гетману великая корысть”⁴²³. Таким чином, 26 травня 1666 р. переписувачів у Переяславі ще не було, а весь збір гетьман робив для себе.

Знаходить свій вияв і такий момент: козакам не подобалося, що Брюховецький одержав боярське звання. Тут можна згадати докори на адресу І. Виговського, що той став київським воєводою і сенатором. А чим, по суті, “пожалування” царя відрізнялося від нобілітації короля? Т. Вердеревський так і сказав Є. Фролову: “...Гетмана все не люблять, а говорять: у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец, и волности де наши от нас все отходят, да и приход де к нему стал тяжек”⁴²⁴. Д. Єрмоленко, колишній наказний гетьман Брюховецького, який ніс на собі весь тягар відповідальності під час поїздки старшини до Москви, на обіді з росіянами казав: “...Мне де дворянство ненадобно, я де по старому козак”⁴²⁵.

У травні 1666 р. починають звучати відверті погрози – і гетьману, і росіянам, які його підтримували. Переяславський воєвода повідомляв, що Д. Єрмоленко “ко всякому слову, за что осердитца, говорит: казаки заведут гиль и вас поколют... А казаки де на месте говорят: пойдём де в Запороги... и пойдём на гетмана. А государевых людей, которые живут в Переясловле, зовут злодеями и жидами”⁴²⁶. Мефодій на обіді в Печерському монастирі відмовився пити за здоров’я Брюховецького — “...что он им злодей, а не доброхот...”⁴²⁷.

Таким чином, саме особистість лівобережного гетьмана, прийняття ним і його оточенням чужих козакам “боярсько-дворянських” титулів, особиста корисливість і використання Москви саме в таких цілях зумовили втрату Брюховецьким і його режимом будь-якої підтримки з боку населення і покозачених.

У цих умовах перепис населення (як свого часу його спроба навесні 1658 р.) став приводом до вибуху невдоволення. Як із прикрістю писав Ордін-Нащокін цареві: “...В прошлом году в Украину из Москвы переписчики посланы для сбора доходов со всяких жилецких людей; но тамошние люди и от польского короля мною кровью отбивались, чтобы жить в своей воле”⁴²⁸.

Особистість Брюховецького, його систематичні розправи над старшиною (мабуть, спричинені страхом позбутися булави) не могли не відштовхувати від нього і

правобережних козаків. Мефодій так і говорив: “Чаял де бы он, что и заднепрских городов иные старшина из измены царского пресветлого величества под высокодержавную руку обратились и города сдали, да боятца от него (Брюховецького. — Т. Я.) сгинуть”⁴²⁹. “Да и Дорошенко де говорил, что он тому рад быть, да опасно боярина и гетмана, сделает его без головы или к Москве отошлет...”⁴³⁰

Гетьман про все це знав. Так, він сказав Є. Фролову, “...что в Переясловле от каких ся своевольных людей, которые до бунту и до шерпанины охочи работать, и хлеба пахать и собою жить ленивы, вырастает злой замысл на смуту и на нелюбье про него, боярина и гетмана, по замыслом от запорожцов”⁴³¹. Але ні змінити події, що назрівали, ні запобігти їм Брюховецький уже не міг.

У червні Дорошенко завдає потужного удару по російському війську, внаслідок чого росіяни були змушені “...з великим соромом... відступити, бо козаки забрали в них усю зброю, яку мали при собі”⁴³².

А наприкінці липня — на початку серпня відбуваються перші повстання на Лівобережжі. Так, 28 липня, за повідомленням Брюховецького, “...Переясловского полку козаки, которые стояли на сем боку близко Днепра... подняв бунт, переясловского полковника Данилу Ермоленка убили на смерть... и изменили тебе, великому Государю... и к Переясловлю приступали... и посад выжгли...”⁴³³. Стакурський писав про ці події: “...Задніпровські полки, зненавидівши російську владу, кілька сотен їх у Переяславлі порубали, а росіяни, вискочивши із замку, спалили місто”⁴³⁴. Сам Дорошенко писав королю, що Переяславський полк, відкинувшись від росіян, піддався королю, і що він зайняв п’ять містечок за Дніпром⁴³⁵. Я. Храповицький, передаючи настрої польських магнатів, так викладав цю подію: “...Переяславські козаки, домовившись із Дорошенком, убили тамтешнього полковника, ворожих козаків і частину москви посікли. Тамтешній московський воєвода пішов із залишком москви до замку й там замкнувся, оточений козаками, і дуже сильно бунт розгорівся в Україні проти Москви”⁴³⁶.

Тими ж днями смерть спостигла й іншого полковника — прибічника Брюховецького. Єпископ Баранович повідомив, що "...киевского де полковника Василья Дворецкого в Каневе каневские козаки, взбунтовав, убили до смерти и изменили великому государю с заднепрским изменником черкасом"⁴³⁷. В. Дворецький насправді залишився живий, але сам факт цього бунту становить великий інтерес.

5 серпня Дорошенко доповідав Стакурському, що "...задніпровська старшина, яка була під проводом бунтівника Брюховецького, навіки ствердила вірність королю присягою"⁴³⁸.

Сам факт, що жертвами стають Д. Єрмоленко і В. Дворецький — ті, хто висловлював невдоволення політикою Брюховецького, але все-таки входили (перший — як наказний гетьман, а другий — як учасник поїздки до Москви) до його найближчого оточення, — доводить, що бунт насправді був цілковито стихійний і не зовсім усвідомлений. Спрямований він був проти Брюховецького і росіян. А в "деталі" (хто за кого й чому) ніхто не вдавався. Та й лідерів не було — тільки загальна роздратованість, цілковита відсутність дисципліни і некерованість, як у часи паніки під Берестечком. Досить було вигукнути "бий" — а кого, вже не важливо. Крах Брюховецького, що грав на найчорніших почуттях "черні", був неминучим із самого початку. Розбудивши джина, він сам врешті-решт мав стати його жертвою.

Успіх Дорошенка насправді легко пояснити: він використовував давно перевірене й дуже популярне на Правобережжі гасло "бий ляхів". Цей заклик миттєво знаходив відгук у душах козаків, особливо після пережитих утисків під час гетьманства П. Тетері. Не менш зрозумілим він був і на Лівобережжі. Війна була найзручнішою ситуацією для гетьманів — вона давала змогу відкладати назріле питання про долю покозачених та про їхні засоби до існування.

Бунти на Лівобережжі збіглися в часі зі звісткою про підписання перемир'я між Росією і Польщею (що відбулося в червні). Брюховецький отримав указ, щоб "...ка-

зацкие полки, ныне в сборе будучие, все розпущены были и никаких бы ни малых зацепок с ляхами не имели”⁴³⁹. Хоча гетьман писав про перемир’я, що “не по малу тем самим веселыми есть”⁴⁴⁰, але, з другого боку, висловлював занепокоєння, щоб розпуск полків не призвів до подальшого посилення Дорошенка. “...Все сие стороны всякого чину жители не помалу скорбят, чтоб по расходу полков... сее стороны заднепрских казацких, тое стороны изменники... согласившись с босурманами, не учинили какие... в безопасении том нынешнем покое пакости”⁴⁴¹.

Побоювання Брюховецького невдовзі таки справдилися. Поява Дорошенка і татар на лівому березі відразу дала поштовх початку повстань. “Та тоді ж орда ця, пішовши поза Ніжин та Прилуки, всі села забрала”⁴⁴². Але в Москві рішення було вже прийняте. Там давно вже відмовилися від Правобережжя, а кримсько-турецьку загрозу явно недооцінювали. Тільки цим можна пояснити те, що росіяни поступилися Запорожжям і Кодаком за Андрусівською угодою.

Ще наприкінці травня Г. Косагов був змушений піти з “Запорог воровски, без твоего, великого государя, указу”⁴⁴³. Як писав сам Косагов, “...моему окаянству владыко мой Христос Бог еще терпит, — маяя по 16 день жив, под Переволочною из Запорог вышедши”⁴⁴⁴. Він описував катастрофічну для росіян ситуацію в Запорожжі, внаслідок чого всі його люди вирішили звідти тікати — “...я им отговаривал идти не хотел; и они сказали, — естли де не пойдеш и мы пойдём все до одного человека... немочно де нам больши того быти в Запорогах от налоги казацкой”⁴⁴⁵. Косагов виправдувався, що “не мог, государь, ничево учинить, только беда моя, а ничья, воля Божия и государская, хотя укажет государь голову отсечь, — лучше, нежели, одному было оставшися, от запорожских казаков мучиться и пропасть и казну великого государя потерять”⁴⁴⁶. Варто згадати, що подальша доля Г. Косагова — людини, безперечно, відважної, яка воювала у десятках спільних з І. Сірком походів проти татар, склалася вельми благополучно. Згодом він брав

участь у придушенні бунту С. Разіна, став думним дворянином і помер у 1701 р.⁴⁴⁷.

У вересні правобережні козаки вдало завдають удару під Пропойськом — “...три милі гнали, рубаючи й кладучи трупами, під Гвинтовкою, ніжинським полковником, вбито коня, а чернігівського полковника постріляно й дуже порубано”⁴⁴⁸. У жовтні до Дорошенка долучився Нурадин-Султан “з великою кількістю війська”⁴⁴⁹. Як писав В. Коховський, султан направив сорокатисячну орду з Нурадин-Султаном для захисту України, заявивши, що “поляки зрадили Орду... уклали союз з Москвою”⁴⁵⁰. Я. Храповицький писав, що “татари, набравши полонених, одні відійшли, другі лишились. Дорошенко, йдучи з України, зніс пана Стржалковського з людьми, яких він мав при собі”⁴⁵¹.

У Польщі тим часом нарешті завершується рокош Є. Любомирського, що тримала країну в стані громадянської війни майже три роки. Ян Казимир дав Любомирському слово, що він може спокійно очікувати рішення сейму, на що той погодився⁴⁵². Відразу після цього король відрядив С. Маховського очолити військо в Україні, “яка не тільки вийшла з-під польської влади, але вже й не пам’ятала, що її справжніми господарями є поляки”⁴⁵³. У Варшаві були також вкрай стурбовані фактом “...наближення сильних військ турецьких до наших кордонів...”⁴⁵⁴. Та було пізно. Ні Польща, ні Росія вже не контролювали ситуацію в Україні.

Стакурський писав з-під Білої Церкви, що “татарин... засівши під Чигирином, нічим більше не займається, як спонукати козаків напасти на поляків, а козаки, своїм звичаєм, майже всі на це згодилися”⁴⁵⁵. Щоправда, В. Коховський говорив, що Ханенко, Гуляницький і Гоголь були вірні полякам, але, боячись сил бунтівників, змушені їм були потурати, очікуючи прибуття поляків⁴⁵⁶. Важко сказати, чи правдиве це судження. Ми бачили, що впродовж 1664—1665 рр. О. Гоголь кілька разів змінював свої орієнтири. Г. Гуляницький був випущений з Мальборка завдяки заступництву П. Дорошенка⁴⁵⁷. Але, з другого боку, він брав активну участь у польському

поході на Лівобережжя в 1664 р., і немає ніяких даних про його зв'язки зі старшинами-змовниками, до в'язниці ж він потрапив скоріше через особисті стосунки з Тетерею.

Призначення С. Маховського — ката І. Виговського — командуючим військом в Україні було явною помилкою поляків. Першим на його шляху лежало наполовину спалене Ставище, але все-таки мешканці Ставища заявили, що поляки їм досить шкоди нарobili, а тому вони не бажають, щоб ті знову ними правили, — “що залишилося від старих пожеж, те самі спалимо і з дружинами й дітьми в те полум'я кинемося”⁴⁵⁸. Поляки отримали звістку, що татари з великими силами, з'єднавшись із козаками, поспішають в Україну. Тоді Маховський пішов під Браїлів і став на брацлавській дорозі — вважаючи це безпечнішим у ситуації, коли всі бунтівні містечка замкнулися, а орда наближалась. Як писав В. Коховський, козаки Дорошенка не тільки ненавиділи поляків загалом, а ще й особливо Маховського за смерть Виговського, — їх швидко зібралося 20 тисяч, і вони з'єдналися з татарами. Маховський вислав було парламентаря, але татари, відчуваючи свою силу, відразу ж обступили військо Маховського — а окопатися в полі було неможливо через мороз. У поляків було ледь 6 тисяч війська⁴⁵⁹. Як пише Єрлич — “23 корогви, й ті куці...”⁴⁶⁰. Дорошенко прислав повідомлення, що він не друг орді, і якщо поляки переможуть, то він до них приєднається⁴⁶¹. Насправді в його розпорядженні було 30 тисяч татар, готових напасти на поляків⁴⁶². Довідавшись від “язика” про міць татар, поляки перелякалися й стали відступати на Ладизин. Маховського ніхто не поважав, усі йому дорікали, а Дорошенко зайшов наперед і вдарив по них. Поляки спробували повернутися в табір і з нього просуватися далі, але почав наступ сам Нурадин, прагнучи скоріше покінчити з поляками. Зрештою всі прийшли на нещасливе для поляків Батозьке поле. Оборону поляків було зламано, і всі кинулися тікати, хто куди⁴⁶³. Коховський пише, що Маховський міг домовитися із Сірком, який ненавидів татар і був готовий до угоди. Але Маховський умів

тільки грати в кості, а не військову стратегію будувати, — в результаті всі офіцери потрапили в татарський полон⁴⁶⁴, де загинув і брат Коховського. Єрлич пише, що з цієї битви “...мало хто вийшов живим, не без збитку в челяді й конях. Пана Маховського самого і товариства чимало в неволю взято й до Криму відправлено”⁴⁶⁵. М. Ємйоловський наводить ще деякі деталі цієї події: коли полонені повідомили про чисельність татар, Маховський, “що грався із своїм собакою... не хотів цьому вірити, вважаючи це жартами, нарешті без жартів побачив наступ величезної орди, проти якої стати в полі не хотів чи не міг, усе військо і себе на бійню віддав. Орда розгромила непідготовлене військо з першого ж разу, так що мало кому з того погрому вдалося втекти. Самого Маховського взяли”⁴⁶⁶. За даними Ємйоловського, поляків загинуло три тисячі, а потрапило в полон утворює більше, при цьому в татар не було вбито жодної людини⁴⁶⁷. Бій цей відбувся 10 листопада 1666 р.⁴⁶⁸.

12 листопада ніжинський протоієрей С. Адамович повідомляв: “...Дорошенко со своїми единомышленники безбожными хану крымскому учинил присягу на вечное подданство, ни царскому величеству, ни королю полскому не служить, толко с ордою на обеих монархов воевати”⁴⁶⁹.

Розгром польського війська й перехід П. Дорошенка під кримсько-турецький протекторат ставив крапку на черговому етапі історії України. За І. Виговського помстилися. Його кат був у татарському полоні, а Дорошенко використовував підготовлений ним план союзу з турками. Пройшовши складний і суперечливий двадцятирічний шлях, Гетьманщина знову в боротьбі з Польщею мала союзниками татар. Але Гетьманщина 1666 р. являла собою страшну руїну тієї державної споруди, яку створювали Б. Хмельницький і його сподвижники. Сплюндрована нескінченними війнами та внутрішніми заворушеннями Україна стояла тепер перед грізним союзом Польщі та Росії, які ділили її на свій розсуд і не визнавали факту її існування.

ПРИМІТКИ

- 1 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 151. Лист I. Сірка до царя, 23 березня 1664 р.
- 2 Там само. — С. 152.
- 3 Там само. — С. 155. Розпити у Москві донських козаків.
- 4 Там само. — С. 150—151. Реляція Г. Косагова, 1 квітня 1664 р.
- 5 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5307. — Р. 34. Авіза з Варшави, 29 квітня 1664 р.
- 6 Акты ЮЗР. — № 87. — С. 203. Розпит В. Дворецького у Москві.
- 7 ПКК. — Т. IV. — № ХСІІІ. — С. 422. Універсал I. Брюховецького, 2 квітня 1664 р.
- 8 *Летопись Самовидца*. — С. 96.
- 9 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5301. — Р. 30. Авіза з Варшави, 16 квітня 1664 р.
- 10 Там само. — № 5315. — Р. 39. Авіза з Варшави, 20 травня 1664 р.
- 11 Там само.
- 12 *Pomniki histor. z wieku XVII // Atheneum*. — Т. ІІІ. — № 4. — С. 11—12. Лист хана Мехмет-Гірея до Є. Любомирського, 28 березня 1664 р.
- 13 ЦНБ. — Теки Нарушевича. — ІІ-13711. — Арк. 32. Лист Мехмет-Гірея до М. Пражмовського, 7 квітня 1664 р.
- 14 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. ІІ. — S. 297.
- 15 ПКК. — Т. IV. — № ХСІV. — С. 426. Лист П. Тетері до короля, 12 травня 1664 р.
- 16 Там само. — С. 427.
- 17 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5310. — Р. 35. Авіза з Варшави, 6 травня 1664 р.
- 18 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. ІІ. — S. 297.
- 19 *Летопись Самовидца*. — С. 96.
- 20 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 535. — Арк. 160. Реляція Г. Косагова, 20 червня 1664 р.
- 21 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. ІІ. — S. 300.
- 22 Там само. — S. 301.
- 23 Там само.
- 24 Там само.

- 25 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5330. — Р. 49. Авіза з Варшави, 16 липня 1664 р.
- 26 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 302.
- 27 Там само.
- 28 Там само. — S. 298.
- 29 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 87. — С. 200. Реляція Л. Скуратова, 1 червня 1664 р.
- 30 ПКК. — Т. IV. — № СХV. — С. 430—431. Лист П. Тетері до М. Празмовського, 3 червня 1664 р.
- 31 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 87. — С. 199. Список з листів-звісток, червень 1664 р.
- 32 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 93.
- 33 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 87. — С. 199. Список з листів-звісток, червень 1664 р.
- 34 Там само. — С. 200. Реляція Л. Скуратова, 8 червня 1664 р.
- 35 Там само.
- 36 Там само. — С. 201. Реляція Г. Косагова, 20 червня 1664 р.; *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 303.
- 37 Там само. — S. 303—304.
- 38 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 535. — Арк. 160. Реляція Г. Косагова, 20 червня 1664 р.
- 39 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 63. — С. 154—155. Реляція Г. Косагова, червень 1664 р.
- 40 Там само. — С. 155.
- 41 РГАДА. — Белгород. столбцы. — № 535. — Арк. 160.
- 42 Там само.
- 43 Там само. — Арк. 161. Реляція Г. Косагова, 20 червня 1664 р.
- 44 Там само.
- 45 Там само. — Арк. 158. Реляція Я. Хитрово, 31 червня 1664 р.
- 46 Там само. — Арк. 161. Реляція Г. Косагова, 20 червня 1664 р.
- 47 Там само. — Арк. 158. Реляція Я. Хитрово, 31 червня 1664 р.
- 48 *Litterae nuntiorum.* — Т. XI. — № 5326. — С. 46. Авіза з Варшави, 2 липня 1664 р.
- 49 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 305.

- 50 Там само. — С. 305—306.
- 51 Там само. — С. 307—310.
- 52 Там само. — С. 310.
- 53 Там само. — С. 311.
- 54 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 692. — С. 572. Реляція Ф. Г. Ромодановського, 8 серпня 1664 р.
- 55 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 87. — С. 204. Розпит В. Дворецького у Москві.
- 56 ПКК. — Т. IV. — № ХСII. — С. 413—414. Уривки розмови П. Тетері з Дедеш-агою, 29 березня 1664 р.
- 57 Там само. — С. 414.
- 58 Там само.
- 59 Там само.
- 60 Там само. — С. 415.
- 61 Там само.
- 62 Там само.
- 63 Там само. — С. 415—416.
- 64 Там само. — С. 416.
- 65 Там само. — С. 417.
- 66 Там само. — № ХСVI. — С. 435. Лист П. Тетері до короля, 8 червня 1664 р.
- 67 Там само. — С. 436.
- 68 Там само. — С. 437.
- 69 Там само. — С. 437—438.
- 70 Там само. — С. 438.
- 71 Там само. — № ХСVIII. — С. 445. Лист П. Тетері до короля, 9 червня 1664 р.
- 72 Там само. — С. 446—447.
- 73 Там само. — С. 447.
- 74 Там само. — С. 448.
- 75 Там само.
- 76 Там само. — № СХV. — С. 433. Лист П. Тетері до М. Пражмовського, 3 червня 1664 р.
- 77 Там само. — С. 433—434.
- 78 Там само. — С. 434.
- 79 Там само. — № ХСVII. — С. 441—442. Інструкція П. Тетері П. Березецькому, 9 червня 1664 р.
- 80 Там само. — С. 442—443.

- 81 Там само. — С. 443.
- 82 Там само. — № ХСІХ. — С. 449—451. Настанова старшини посланця до короля, 8 липня 1664 р.
- 83 Там само. — № С. — С. 454—455. Лист П. Тетері до короля, 15 липня 1664 р.
- 84 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 63. — С. 157. Реляція Г. Косагова, 26 липня 1664 р.
- 85 Там само.
- 86 Там само. — № 89. — С. 210. Розпит голови стрільців Н. Десятого, 16 серпня 1664 р.
- 87 Там само. — № 88. — С. 209—210; Листи І. Сірка. — № 4. — С. 15. Лист І. Сірка до царя, 4 серпня 1664 р.
- 88 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 703. — С. 580. Реляція Г. Ромодановського з Білгорода, 29 серпня 1664 р.
- 89 *Litterae puntiorum*. — Т. XI. — № 5326. — Р. 46. Авіза з Варшави, 2 липня 1664 р.
- 90 Акты ЮЗР. — № 89. — С. 211. Реляція Л. Ляпунова, 16 серпня 1664 р. та ін.
- 91 Там само. — №. 67. — С. 158. Реляція Г. Косагова, 11 серпня 1664 р.
- 92 Там само. — №. 89. — С. 211. Реляція Л. Ляпунова, 16 серпня 1664 р.
- 93 ПКК. — Т. IV. — № СІ. — С. 456. Лист П. Тетері до короля, 16 серпня 1664 р.
- 94 Там само.
- 95 Там само. — С. 457.
- 96 ЦНБ. — Теки Нарушевича. — П-13712. — Арк. 9—10. Лист С. Чарнецького до польських комісарів, 23 серпня 1664 р.
- 97 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 92—93.
- 98 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 63. — С. 160. Реляція Г. Косагова, вересень 1664 р.
- 99 Там само. — С. 162. Лист В. Варениці до Г. Косагова, 11 вересня 1664 р.
- 100 Там само.
- 101 ПКК. — Т. IV. — № СІІ. — С. 458—459. Лист П. Тетері до М. Пражмовського, 16 вересня 1664 р.
- 102 Там само. — С. 459.

- 103 *Litterae nuntiorum*. — Т. XI. — № 5345. — Р. 59. Авіза з Варшави, вересень 1664 р.
- 104 Там само. — Р. 38. Авіза з Варшави, 20 травня 1664 р.
- 105 ПКК. — № СІІІ. — С. 461—462. Лист О. Гоголя до С. Потоцького, 21 вересня 1664 р.
- 106 Там само. — С. 462.
- 107 Там само. — С. 463.
- 108 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 299.
- 109 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 162. Реляція Г. Косагова, 20 вересня 1664 р.
- 110 ЦНБ. — Теки Нарушевича. — П-13712. — Арк. 30. Лист С. Венславського до смоленського воєводи, 4 жовтня 1664 р.
- 111 Там само.
- 112 Там само.
- 113 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 63. — С. 165. Реляція Г. Косагова, 1 січня 1665 р. (ст. ст.).
- 114 Там само. — № 95. — С. 220. Лист І. Брюховецького до Ю. Долгорукова, 12 жовтня 1664 р.
- 115 Там само. — № 92. — С. 217—218. Лист царя до Б. Репніна.
- 116 Там само. — С. 218.
- 117 Там само. — С. 216. Реляція Б. Репніна, 11 грудня 1664 р.
- 118 Там само.
- 119 Там само. — С. 217. Реляція Б. Репніна, 20 грудня 1664 р.
- 120 Там само.
- 121 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 330.
- 122 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 163. Лист І. Брюховецького до Б. Хитрово, 12 березня 1665 р. Опубл. також у: Акты ЮЗР. — Т. V. — № 115. — С. 258.
- 123 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 93—94.
- 124 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 95. — С. 220. Лист І. Брюховецького до Ю. Долгорукова, 12 жовтня 1664 р.
- 125 Там само. — № 100. — С. 226. Лист І. Брюховецького до Б. Репніна, 8 листопада 1664 р.
- 126 Там само. — № 98. — С. 222. Царська грамота І. Брюховецькому, 22 листопада 1664 р.
- 127 Там само. — С. 235.

- 128 Там само. — С. 224. Лист І. Брюховецького до царя, 7 грудня 1664 р.
- 129 Там само. — № 108. — С. 237. Інструкція І. Брюховецького посланцям до Москви, січень 1665 р.
- 130 Там само. — № 104. — С. 233. Лист І. Брюховецького до військового писаря С. Шуби, 6 січня 1665 р.
- 131 Чолобитна до Інструкції на сейм від Війська Запорозького. Опубл. у: *Lipiński W. Z dziejów Ukrainy.* — S. 304—305.
- 132 Там само. — С. 305.
- 133 Там само.
- 134 Там само.
- 135 Там само.
- 136 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. IV. — Отд. V. — С. 23. Наказ на сейм, 30 листопада 1666 р.
- 137 Там само. — С. 23—24.
- 138 Там само. — С. 24.
- 139 Там само.
- 140 Там само.
- 141 Там само. — С. 25. Наказ В. Іскрицькому.
- 142 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — С. 363.
- 143 Там само.
- 144 *Chrapowicki J. A. Diariusz.* — Cz. II. — S. 22.
- 145 Там само.
- 146 *Jemolowski M. Pamiętnik.* — S. 191 та ін.
- 147 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 101. — С. 228. Лист І. Сербина до І. Брюховецького, 30 грудня 1664 р.
- 148 Там само. — № 108. — С. 238. Інструкція І. Брюховецького, січень 1665 р.
- 149 Там само. — С. 237.
- 150 Там само. — № 107. — С. 236. Лист Мефодія до царя, 24 січня 1665 р.
- 151 Там само.
- 152 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 161. Лист І. Брюховецького до Б. Хитрово, 12 березня 1665 р. Опубл. також у: Акты ЮЗР. — Т. V. — № 115. — С. 256.
- 153 Там само. — № 118. — С. 260. Лист І. Брюховецького до П. Салтикова, 27 березня 1665 р.

- 154 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 159. Лист I. Брюховецкого до Б. Хитрово, 12 березня 1665 р. Оpubл. також у: Акты ЮЗР. — Т. V. — № 115. — С. 254.
- 155 Там само. — № 108. — С. 243. Лист I. Брюховецкого до царя, 1 січня 1665 р.
- 156 Там само.
- 157 Там само. — № 110. — С. 247. Лист I. Брюховецкого до царя, 7 лютого 1665 р.
- 158 Там само.
- 159 Там само. — № 111. — С. 251. Лист Л. Горленка до I. Брюховецкого, 10 лютого 1665 р.
- 160 Там само.
- 161 Там само. — С. 250. Лист I. Брюховецкого до царя, 13 лютого 1665 р.
- 162 Там само. — № 113. — С. 252. Лист I. Брюховецкого до царя, 20 лютого 1665 р.
- 163 Там само. — № 118. — С. 260. Лист I. Брюховецкого до П. Салтикова, 27 березня 1665 р.
- 164 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 161. Лист I. Брюховецкого до Б. Хитрово, 12 березня 1665 р. Оpubл. також у: Акты ЮЗР. — Т. V. — № 115. — С. 256.
- 165 Там само. — № 104. — С. 233. Лист I. Брюховецкого до військового писаря С. Шуби, 6 січня 1665 р.
- 166 Там само.
- 167 Там само. — № 111. — С. 250. Лист I. Брюховецкого до царя, 13 лютого 1665 р.
- 168 Там само. — № 117. — С. 259. Лист Ю. Липнянського до I. Брюховецкого, 23 березня 1665 р.
- 169 Там само. — С. 260.
- 170 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 162. Лист I. Брюховецкого до Б. Хитрово, 12 березня 1665 р. Оpubл. також у: Акты ЮЗР. — Т. V. — № 115. — С. 257.
- 171 *Kochowski W. Hist. pan. J. Kaz.* — Т. II. — S. 330.
- 172 Там само. — S. 331.
- 173 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 110. — С. 249. Лист I. Брюховецкого до царя, 7 лютого 1665 р.

- 174 Там само.
- 175 *Kochowski W.* His. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 331—332.
- 176 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 113. — С. 253. Лист І. Брюховецького до царя, 20 лютого 1665 р.
- 177 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 95—96.
- 178 Там само. — S. 99.
- 179 *Jemiolowski M.* Pamiętnik. — S. 92—95 та ін.
- 180 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. IV. — Отд. V. — С. 26. Лист П. Тетері до короля, березень 1665 р.
- 181 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 108. — С. 238. Інструкція І. Брюховецького, січень 1665 р.
- 182 Там само. — № 120. — С. 265. Список з білоруського листа-звістки, березень 1665 р.
- 183 Там само. — № 112. — С. 251—252. Розпит у Малоросійському приказі капітана П. Бередіна (звістки з Полтави), 23 лютого 1665 р.
- 184 Там само. — № 120. — С. 263. Реляція І. Брюховецького цареві, 4 квітня 1665 р.
- 185 Там само. — С. 264. Лист І. Сербина до І. Брюховецького, 27 березня 1665 р.
- 186 Про Кияшка й Гоголя див.: *Мыцык Ю.* Записки иностранцев как источник по истории Украины. — Днепропетровск, 1981. — Ч.1. — С. 57—58.
- 187 Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 120. — С. 264. Лист І. Сербина до І. Брюховецького, 27 березня 1665 р.
- 188 Там само.
- 189 Там само.
- 190 Там само.
- 191 Там само. — № 122. — С. 273. Розпит шляхтича Я. Скалимовського, квітень 1665 р.
- 192 Там само.
- 193 Там само. — № 121. — С. 266. Розпит стряпчого І. Леонтьєва у Малоросійському приказі, 21 квітня 1665 р.
- 194 Там само. — С. 272. Розпит І. Креховецького, квітень 1665 р.
- 195 Там само. — № 123. — С. 277. Розпити росіян, які вийшли з турецького полону, 18 квітня 1665 р.
- 196 Там само. — С. 277—278.

- 197 Там само. — № 121. — С. 266. Розпити в Москві посланців І. Брюховецького, квітень 1665 р.
- 198 Там само. — № 122. — С. 267. Лист І. Брюховецького до царя, 16 квітня 1665 р.
- 199 Там само.
- 200 Там само. — № 122. — С. 267; № 121. — С. 266.
- 201 Там само. — С. 269—270; опубл. також у: *Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским.* — С. 165. Лист І. Брюховецького до царя, 27 квітня 1665 р.
- 202 *Акты ЮЗР.* — Т. 5. — № 122. — С. 269. Реляція І. Брюховецького цареві, 27 квітня 1665 р.
- 203 Там само. — № 125. — С. 278—279. Реляція воєводи І. Чадаєва, 10 травня 1665 р.
- 204 Там само. — С. 279.
- 205 Там само. — № 127. — С. 282. Інструкція І. Брюховецького посланцям у Москву, 5 червня 1665 р.
- 206 Там само. — № 122. — С. 276. Розпит у Малоросійському приказі овруцького сотника Б. Гаврилова, червень 1665 р.
- 207 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 102.
- 208 *Летопись Самовидца.* — С. 99.
- 209 *Акты ЮЗР.* — Т. V. — № 128. — С. 286. Чолобитна київського воєводи І. Чадаєва.
- 210 Там само. — № 129. — С. 287. Реляція М. Львова, 4 червня 1665 р.
- 211 *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі // *Нариси з історії України.* — Вип. IV. — К., 1940. — Дод. № 9. — С. 399. Реляція М. Львова, червень 1665 р.
- 212 *Акты ЮЗР.* — Т. V. — С. 281; № 122. — С. 273. Реляція І. Брюховецького цареві, 6 червня 1665 р. та ін.
- 213 Там само. — № 127. — С. 283—284. Розпит у Малоросійському приказі посланців І. Брюховецького, 22 червня 1665 р.; № 122. — С. 274. Реляція І. Брюховецького цареві, 6 червня 1665 р. та ін.
- 214 Там само. — С. 284. Розпити в Малоросійському приказі посланців І. Брюховецького, 22 червня 1665 р. (ст. ст.).
- 215 Там само.
- 216 Там само.

- 217 Там само. — С. 285.
- 218 Там само. — № 122. — С. 277. Розпит у Малоросійському приказі Ю. Жерицького, червень 1665 р.
- 219 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 102.
- 220 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 122. — С. 276. Розпит у Малоросійському приказі овруцького сотника Б. Гаврилова, червень 1665 р.
- 221 Там само. — С. 275. Реляція І. Брюховецького цареві, 27 червня 1665 р.; про те ж: Там само. — № 136. — С. 300. Реляція І. Брюховецького цареві, 4 липня 1665 р.
- 222 Там само. — № 127. — С. 285. Розпити в Малоросійському приказі посланців І. Брюховецького, 22 червня 1665 р. (ст. ст.).
- 223 Там само. — С. 282. Інструкція І. Брюховецького посланцям до Москви, 5 червня 1665 р.
- 224 Там само. — № 122. — С. 275—276. Розпит у Малоросійському приказі пушкаря В. Тихонова, 21 червня 1665 р.
- 225 Там само. — С. 274—275. Реляція І. Брюховецького цареві, 27 червня 1665 р.
- 226 Там само.
- 227 *Петровський М.* Визвольна війна українського народу... // Нариси з історії України. — Вип. IV. — К., 1940. — Дод. № 9. — С. 400. Реляція Ф. Протасьєва, червень 1665 р.
- 228 *Летопись Самовидца.* — С. 98.
- 229 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. IV. — Отд. V. — С. 26. Лист П. Тетері до короля, 3 липня 1665 р.; про те ж: там само. — С. 26. Лист польського резидента Стакурського до короля, 7 липня 1665 р.
- 230 *Chrapowicki J. A. Diariusz.* — Т. II. — S. 53.
- 231 *Петровський М.* Визвольна війна українського народу... // Нариси з історії України. — Вип. IV. — К., 1940. — Дод. № 9. — С. 399. Реляція М. Львова, червень 1665 р.
- 232 Там само.
- 233 Там само. — С. 275.
- 234 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 131. — С. 289. Лист В. Дворецького до М. Львова, 25 червня 1665 р.
- 235 Там само. — № 134. — С. 293. Реляція київського воєводи М. Львова, 29 червня 1665 р.
- 236 Там само.

- 237 Там само. — № 136. — С. 300. Реляція І. Брюховецького цареві, 4 липня 1665 р.
- 238 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. IV. — Отд. V. — С. 26. Лист польського резидента Стакурського до короля, 7 липня 1665 р.
- 239 *Петровський М.* Визвольна війна українського народу... // Нариси з історії України. — Дод. № 9. — С. 400. Реляція Ф. Протасєва, не раніше 26 червня 1665 р.
- 240 Там само.
- 241 *Chrapowicki J. A.* Diariusz. — Т. II. — S. 67—68.
- 242 Там само.
- 243 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 135. — С. 306. Реляція М. Львова, 27 серпня 1665 р.
- 244 Там само.
- 245 Там само.
- 246 Там само. — № 140. — С. 307. Реляція В. Дворецького М. Львову, 31 серпня 1665 р.
- 247 Там само.
- 248 Там само. — № 136. — С. 300. Реляція І. Брюховецького цареві, 4 липня 1665 р.
- 249 Там само. — С. 301.
- 250 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 141. Лист І. Брюховецького до царя, 19 липня 1664 р.
- 251 Летопись Самовидца. — С. 98.
- 252 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 141. Акт приїзду І. Брюховецького до Москви.
- 253 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 141. — С. 308. Лист Д. Єрмоленського до М. Львова, 5 вересня 1665 р.
- 254 Там само.
- 255 Там само.
- 256 Там само.
- 257 Там само.
- 258 Там само. — № 138. — С. 306. Лист Децика до М. Львова, вересень 1665 р.
- 259 Там само. — Т. VI. — № 2. — С. 38. Розпит кримських татар у Малоросійському приказі.

- 260 Там само.
- 261 Летопись Самовидца. — С. 98.
- 262 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 2. — С. 26. Лист Д. Ермоленка до І. Брюховецького, 8 вересня 1665 р.
- 263 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 107.
- 264 Там само. — S. 106.
- 265 *Chrapowicki J. Diariusz.* — Т. II. — S. 72.
- 266 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. IV. — С. 27.
- 267 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 2. — С. 30. Лист Д. Ермоленка до І. Брюховецького, середина вересня 1665 р.
- 268 Там само. — Т. V. — № 141. — С. 308. Лист Д. Ермоленка до М. Львова, 5 вересня 1665 р.
- 269 Там само. — № 138. — С. 306. Лист Децика до М. Львова, вересень 1665 р.
- 270 Там само. — № 135. — С. 306. Реляція М. Львова, 27 серпня 1665 р.
- 271 Там само.
- 272 Там само. — Т. VI. — № 2. — С. 25. Лист Д. Ермоленка до І. Брюховецького, 8 вересня 1665 р.
- 273 Там само. — С. 25—26.
- 274 Там само. — С. 26.
- 275 *Окиншевич Л.* Генеральная рада... — Пр. № 7. — С. 417. Лист Децика до В. Дрозда, 10 серпня 1665 р. Опублік. також у М. Петровського (З історії класової боротьби на Україні в XVII ст. // Записки Ніжинського ін-ту нар. освіти. — 1932. — Кн. XII. — С. 37—38.
- 276 Там само.
- 277 Там само.
- 278 Там само.
- 279 Там само. — С. 418. Інформація І. Брюховецького для Москви, 1666 р.
- 280 *Петровський М.* З історії класової боротьби на Україні в XVII ст. — С. 39—40.
- 281 Там само.
- 282 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 2. — С. 30. Лист Д. Ермоленка до І. Брюховецького, середина вересня 1665 р.
- 283 Там само. — С. 27. Лист Д. Ермоленка до І. Брюховецького, 25 вересня 1665 р.

- 284 Там само. — С. 35. Лист Р. Ракушки до І. Брюховецького, 8 жовтня 1665 р.
- 285 Там само. — № 6. — С. 44. Лист Мефодія до І. Брюховецького, 17 жовтня 1665 р.
- 286 Там само.
- 287 Там само. — № 2. — С. 33. Лист Р. Ракушки до І. Брюховецького, 18 жовтня 1665 р.
- 288 Там само.
- 289 Там само. — С. 38. Розпит кримських татар у Малоросійському приказі.
- 290 Там само.
- 291 Там само. — С. 34. Лист Д. Єрмоленка до І. Брюховецького, 2 листопада 1665 р.
- 292 Там само. — № 9. — С. 50—51. Лист П. Дорошенка до Полтавського полку, 2 листопада 1665 р.
- 293 Там само. — С. 51.
- 294 Там само. — № 2. — С. 36. Лист Мефодія до Р. Ракушки, 9 листопада 1665 р.
- 295 Там само. — С. 35. Лист Р. Ракушки до І. Брюховецького, 13 листопада 1665 р.
- 296 Там само. — С. 36.
- 297 Там само. — С. 35—36.
- 298 Там само. — С. 36. Лист Мефодія до Р. Ракушки, 9 листопада 1665 р.
- 299 Там само. Лист Р. Ракушки до І. Брюховецького, 13 листопада 1665 р.
- 300 Там само.
- 301 Там само. — № 12. — С. 53. Лист Мефодія до І. Брюховецького, 17 листопада 1665 р.
- 302 Там само. — № 13. — С. 55. Лист полтавського полковника Г. Витязенка до І. Брюховецького, 19 листопада 1665 р.
- 303 Там само. — № 7. — С. 49. Розпит поручика Г. Голощапова у Малоросійському приказі, листопад 1665 р.
- 304 Там само. — № 18. — С. 62—63. Лист Д. Єрмоленка до Р. Ракушки, 24 листопада 1665 р.
- 305 Там само. — № 7. — С. 47. Реляція київського воєводи М. Львова, 16 листопада 1665 р.
- 306 Там само.

- 307 Там само.
- 308 Там само. — № 12. — С. 52. Лист Мефодія до І. Брюховецького, 17 листопада 1665 р.
- 309 Там само. — № 7. — С. 49. Реляція М. Львова, 18 листопада 1665 р.
- 310 Там само. — № 18. — С. 62. Лист Д. Єрмоленка до Р. Ракушки, 24 листопада 1665 р.
- 311 Там само. — № 2. — С. 40. Лист Р. Ракушки до І. Брюховецького, 27 листопада 1665 р.
- 312 Там само. — № 7. — С. 49. Розпит поручика Г. Голощапова у Малоросійському приказі, листопад 1665 р.
- 313 Там само. — С. 47. Реляція М. Львова, 29 листопада 1665 р.
- 314 Там само. — С. 48.
- 315 Там само. — № 2. — С. 40. Лист Р. Ракушки до І. Брюховецького, 27 листопада 1665 р.
- 316 Там само. — № 1. — С. 2—4. Акт зустрічі І. Брюховецького у Москві, 21 вересня 1665 р.
- 317 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 141. Акт приїзду І. Брюховецького до Москви.
- 318 Дневальные записки // ЧОИДР. — 1908. — Кн. 1. — Ч. 1. — С. 192.
- 319 Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 141—142. Акт приїзду І. Брюховецького до Москви.
- 320 Там само. — С. 142.
- 321 Там само.
- 322 Там само.
- 323 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 1. — С. 9. Акти про перебування І. Брюховецького у Москві.
- 324 Там само. — С. 10.
- 325 Там само. — Т. V. — № 127. — С. 282. Інструкція І. Брюховецького посланцям до Москви, 5 червня 1665 р.
- 326 Там само. — С. 283.
- 327 Універсал, що підтверджує права Максаковського монастиря, 3 липня 1663 р. (ст. ст.) (Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. — Чернигов, 1892. — С. 327); універсал, що підтверджує права дівочого Чернігів-

- ського монастиря, 5 серпня 1663 р. (ст. ст.) (Там само. — № 161. — С. 460—461); охоронний універсал лубенському Мгарському монастирю, 12 квітня 1664 р. (ст. ст.) (Акты ЮЗР. — Т. V. — № 65. — С. 110); універсал, що підтверджує володіння Мгарського монастиря, 12 липня 1664 р. (ст. ст.) (Генеральне слідство про маєтність Лубенського полку // Укр. архів. — К., 1931. — Т. IV. — С. 83—84); універсал, що підтверджує володіння Глухівського монастиря св. Петра і Павла, 13 вересня 1664 р. (ст. ст.) (Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — Чернигов, 1900. — № 178. — С. 372—373).
- 328 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 67. — С. 111.
- 329 Опубл. у: *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства. — С. 247. Реляція К. Хлопова Салтикову, 17/27 серпня 1663 р.
- 330 Там само. — С. 240—250. “Розмовні” статті В. Дворецького, жовтень 1663 р.
- 331 *Горобець В.* Еліта козацької України. — С. 418.
- 332 ВусР. — Т. III. — № 245. — С. 561.
- 333 Див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина... — 448 с.
- 334 Акты ЮЗР. — Т. IV. — № 115. — С. 263.
- 335 Опубл. у: *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства... — С. 283—284.
- 336 Там само. — С. 303.
- 337 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 1. — С. 19.
- 338 Там само. — Т. VII. — № 68. — С. 188. Переговори із запорозькими посланцями у Москві, листопад 1657 р.
- 339 Там само. — № 114. — С. 334. Донесення І. Пескова, жовтень—листопад 1661 р.
- 340 Там само. — Т. V. — № 46. — С. 101. Лист І. Брюховецького до Мефодія, 16 квітня 1662 р.
- 341 Опубл. у: *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства... — С. 287. Статейний список Я. Хитрово, весна 1665 р.
- 342 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 142. — С. 309. Лист В. Дворецького до П. Шереметева, 26 серпня 1665 р.
- 343 Там само.

- 344 *Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским.* — С. 155—156. Акт пожалування І. Брюховецького в бояри, 1 листопада 1665 р.
- 345 Там само. — С. 156; Приложение к “Дворцовым разрядам”. — Т. III. — С. 595.
- 346 *Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским.* — С. 157. У дворяни були пожалувані: полковники переяславський Д. Єрмоленко, ніжинський М. Гвинтовка, київський В. Дворецький, лубенський Гамалія, чернігівський Д. Ігнатенко, прилуцький Л. Горленко, полтавський Г. Витязенко, миргородський Д. Постоленко, стародубський Л. Острянин, суддя П. Забіла, генеральні писарі С. Гречаний і З. Шийкевич. (Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 1. — С. 15).
- 347 *Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским.* — С. 143. Московські статті.
- 348 Там само. — С. 147.
- 349 Там само.
- 350 Там само. — С. 144—146.
- 351 Там само. — С. 146.
- 352 Там само. — С. 147.
- 353 Там само.
- 354 Там само. — С. 148.
- 355 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 1. — С. 10. Акти про перебування І. Брюховецького у Москві, 10 листопада 1665 р.
- 356 Дневальные записки // ЧОИДР. — 1908. — Кн.1. — Ч. 1. — С. 200.
- 357 *Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским.* — С. 165—166.
- 358 Там само. — С. 166—178.
- 359 *Яковлева Т.* Гетьманщина... — С. 326 та ін.
- 360 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 1. — С. 13. Заява гетьмана і старшини, 21 грудня 1665 р.
- 361 Там само. — С. 14. Очна ставка осавула Б. Щербака і З. Шийкевича, 22 грудня 1665 р.
- 362 Там само. — С. 13. Заява гетьмана і старшини, 21 грудня 1665 р.
- 363 Там само. — Т. V. — № 133. — С. 291. Реляція Н. Поленова з Переяслава, літо 1665 р.

- 364 Краткое описание Малороссии. — С. 265.
- 365 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 2. — С. 41. Лист Р. Ракушки до І. Брюховецького, 15 грудня 1665 р.
- 366 Там само.
- 367 Там само.
- 368 Там само. — № 1. — С. 15—16. Розмова І. Брюховецького з І. Желябузьким, грудень 1665 р.
- 369 Там само. — С. 16.
- 370 Там само.
- 371 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. 4. — С. 27. Лист П. Дорошенка до короля, 30 листопада 1665 р.
- 372 Там само. — С. 27. Інструкція послам Війська Запорозького до короля, січень 1666 р.
- 373 Там само. Ще в грудні 1665 р. Я. Храповицький передавав звістку, що Ю. Хмельницький “відданий на руки пана гетьмана запорозького”. (*Chrapowicki J. Diariusz.* — Т. II. — S. 90).
- 374 Там само.
- 375 Там само. — S. 27. Інструкція послам Війська Запорозького до короля, січень 1666 р.
- 376 Там само. — S. 28. Настанова Петроновському від П. Дорошенка, січень 1666 р.
- 377 Там само. — S. 28. Лист Зебровського, 3 лютого 1666 р.
- 378 Реестр козацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. 4. — С. 27. Лист Стакурського до короля, лютий 1666 р.
- 379 Летописец Дворецких // Летописи и хроники. — М., 1984. — С. 231.
- 380 Зокрема, А. Измайлова було відправлено в Україну в січні 1666 р. (Переписні книги 1666 року. — К., 1933. — С. 204).
- 381 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 2. — С. 32.
- 382 Там само. — Т. V. — № 119. — С. 261. Лист І. Косагова до І. Брюховецького, березень 1666 р.
- 383 Там само.
- 384 Там само.
- 385 Там само.
- 386 Там само. — Т. VI. — № 34. — С. 86. Доповідна виписка про статті І. Брюховецького, 19 березня 1666 р.

- 387 Там само. — № 42. — С. 107. Лист І. Брюховецького до царя, 25 квітня 1666 р.
- 388 *Chrapowicki J. Diariusz.* — Т. II. — S. 119.
- 389 Реєстр козацких дел. — С. 28. Лист П. Дорошенка до Стакурського, травень 1666 р.
- 390 *Jemolowski M. Pamiętnik...* — S. 198.
- 391 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 36. — С. 92. Заклик П. Шереметева до кошового Війська Запорозького, травень 1666 р.
- 392 Там само.
- 393 Там само. — № 41. — С. 103. Статейний список дяка Є. Фролова, 26 травня 1666 р.
- 394 Там само. — № 30. — С. 79. Розмова боярина П. Шереметева і Мефодія, 4 й 5 березня 1666 р.
- 395 Там само.
- 396 Там само.
- 397 Там само.
- 398 Там само. — С. 80.
- 399 Там само.
- 400 Там само. — № 34. — С. 86. Доповідна виписка про статті І. Брюховецького, 19 березня 1666 р.
- 401 Там само.
- 402 Там само. — № 31. — С. 81—82. Записка П. Шереметева, 8 березня 1666 р.
- 403 Там само. — С. 82.
- 404 *Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства...* — С. 231.
- 405 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 31. — С. 82. Розпит у Києві, 7 березня 1666 р.
- 406 Там само. — № 34. — С. 88. Доповідна виписка про статті І. Брюховецького, 19 березня 1666 р.
- 407 Там само. — № 38. — С. 97. Реляція Є. Фролова, 14 травня 1666 р.
- 408 Реєстр козацких дел. — С. 28. Лист П. Дорошенка до Стакурського, травень 1666 р.
- 409 Там само. — С. 29.
- 410 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 38. — С. 97. Реляція Є. Фролова, 14 травня 1666 р.

- 411 Там само. — № 39. — С. 98—99. Розмови боярина П. Шереметева і Мефодія, 14—15 травня 1666 р.
- 412 Там само. — С. 99.
- 413 Там само. — № 41. — С. 104. Статейний список дяка Є. Фролова, 26 травня 1666 р.
- 414 Краткое описание Малороссии. — С. 266.
- 415 Летопись Самовидца. — С. 99—100.
- 416 Переписні книги. — С. 209.
- 417 Малороссийские переписные книги 1666 г., изд. А. Лазаревским. — К., 1900. — С. 105.
- 418 Переписні книги 1666 року. — С. 324.
- 419 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 39. — С. 99. Розмови боярина П. Шереметева і Мефодія, 14—15 травня 1666 р.
- 420 Там само.
- 421 Там само. — № 41. — С. 103. Статейний список дяка Є. Фролова, 26 травня 1666 р.
- 422 Там само.
- 423 Там само. — С. 101.
- 424 Там само.
- 425 Там само. — С. 102.
- 426 Там само.
- 427 Там само. — С. 103.
- 428 Соловьев С. Собр. соч. — Т. XI. — С. 169. “Извет” царю Ордіна-Нащокіна, жовтень 1666 р.
- 429 Там само. — С. 104.
- 430 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 41. — С. 104. Статейний список дяка Є. Фролова, 26 травня 1666 р.
- 431 Там само. — С. 101.
- 432 Реестр козацких дел. — С. 29. Лист П. Дорошенка до Стакурського, червень 1666 р.
- 433 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 45. — С. 129. Реляція І. Связева, липень 1666 р.
- 434 Реестр козацких дел. — С. 29. Лист Стакурського до М. Пражмовського, 4 серпня 1666 р.
- 435 Там само. — С. 30. Лист П. Дорошенка до короля, серпень 1666 р.
- 436 *Chrapowicki J. Diariusz.* — Т. II. — S. 182.

- 437 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 45. — С. 128. Статейний список І. Связева, 4 серпня 1666 р.
- 438 Реестр козацких дел. — С. 29. Лист П. Дорошенка до Стакурського, 5 серпня 1666 р.
- 439 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 43. — С. 110. Реляція І. Брюховецького цареві, 29 червня 1666 р.
- 440 Там само.
- 441 Там само.
- 442 Краткое описание Малороссии. — С. 266.
- 443 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 52. — С. 152. Реляція Я. Хитрово, 31 серпня 1666 р.
- 444 *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі // Нариси з історії України. — Вип. IV. — Дод. № 10. — С. 401. Лист Г. Косагова до Я. Хитрово, кінець травня 1666 р.
- 445 Там само.
- 446 Там само.
- 447 Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1895. — Т. XIVa. — С. 659.
- 448 *Chrapowicki J.* Diariusz. — Т. II. — S. 200.
- 449 Реестр козацких дел. — С. 20. Лист П. Дорошенка до Стакурського, 9 жовтня 1666 р.
- 450 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 409.
- 451 *Chrapowicki J.* Diariusz. — Т. II. — S. 240.
- 452 *Jemolowski M.* Pamiętnik... — S. 202.
- 453 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 409.
- 454 Pamiętniki hist. — S. 51.
- 455 Реестр козацких дел. — С. 31. Лист Стакурського до невідомого, 3 листопада 1666 р.
- 456 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 409.
- 457 Реестр козацких дел. — С. 27. Інструкція послам Війська Запорозького до короля, січень 1666 р.
- 458 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 409.
- 459 Там само.
- 460 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 112.
- 461 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 410.
- 462 *Jemolowski M.* Pamiętnik. — S. 203.
- 463 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 411.

- 464 Там само.
- 465 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 112.
- 466 *Jemiolowski M.* Pamiętnik. — S. 203—204.
- 467 Там само. — S. 204.
- 468 *Jerlicz J.* — Т. II. — S. 112.
- 469 Акты ЮЗР. — Т. VI. — № 57. — С. 158. Лист С. Адамовича до Мефодія, 12 листопада 1666 р.

Розділ 7

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ДОЛІ УКРАЇНИ

Нам видається доречним завершити свій виклад подій в Україні, звернувшись до питання про російсько-польські переговори. Автор цих рядків вважає, що саме вони в кінцевому рахунку вирішили долю Гетьманщини.

Головна проблема історіографії цього питання полягає в тому, що воно якщо й розглядалося, то лише з погляду фахівців зовнішньої політики Росії чи Польщі. І ті, й ті були недостатньо глибоко обізнані з внутрішніми процесами, що відбувалися в Україні. Крім того, у другій половині 1660-х років українське питання дійсно перестало бути основним у російсько-польських переговорах. Але головним наслідком Андрусівського перемир'я все-таки став розкол України, і зрозуміти причини та значення цього договору можна тільки виходячи з перебігу історичних процесів в Україні й генезису російсько-українських і польсько-українських відносин 1650—1660-х років.

Навпаки, для українців на перший план виходили події попередні й ті, що відбувалися після підписання договору, а стратегічні плани сусідніх держав, об'єктом зовнішньої політики і змови яких стала Україна, залишалися не висвітленими. Тим часом розкол України об'єктивно був уже підготовлений на початку 1660-х років.

Згадуючи передісторію питання, не можна не торкнутися того, які ж завдання ставили перед собою договірні сторони. Втративши під час російсько-польської війни білоруські землі і Смоленськ, Москва плекала надію на їх повернення. У принципі, саме ця мета стала визначальною, коли приймалося рішення про союз із Богданом Хмельницьким. Але, як ми бачили, насправді все виглядало зовсім інакше. Наступ російського війська у Біло-

русії зненацька нашттовхнувся на опір українського гетьмана, що прагнув посилення власного впливу на цих територіях. З другого боку — українські гетьмани дедалі більше виходили з-під контролю Москви, провадили незалежну політику. Це протистояння і наростання внутрішніх проблем у кінцевому рахунку призвели до поділу Гетьманщини. Річ Посполита, у свою чергу, починаючи з перших років Хмельниччини, мріяла про повернення своїх українських володінь і переговори з Московою розглядала насамперед з цієї точки зору. При цьому зовнішнє становище Речі Посполитої, а згодом — і внутрішній розбрат, пов'язаний насамперед із конфедераціями, дедалі сильніше впливали на долю переговорів і зміцнювали позиції польських прихильників дипломатичного шляху.

Ще в 1656 р. надзвичайно тяжке воєнне становище змушує поляків шукати нових шляхів до угоди з козаками і з Росією. Особливе місце тут займали переговори частини литовських магнатів з Московою. Наступ росіян і шведів, неспроможність повернути Україну воєнним шляхом підводили їх до думки про російського царя. Ще 1/11 листопада 1655 р. Б. Репнін у реляції повідомляв, що “Огинского князя сын с... шляхтою поехали к государю, а сам де старый Огинский князь из Вильны пошел в Литву, хочет привести с собою на государево имя литовских ратных многих людей. Многие де шляхта и литовские люди хотят быть под государевою высокою рукою, а к шведскому ийти не хотят...”¹.

31 грудня 1655 р. В. Бутурлін передавав у своїй реляції слова Виговського: “Воевода чернігівський Тишкевич писав гетьману й мені, що князь Богуслав Радзивіл хотів би бути у підданстві царя. Багато й інших сенаторів хочуть бути підданими царськими, а під шведським королем бути не хочуть”². 16/26 січня 1656 р. віленський воевода М. Шеховської у реляції сповіщав: “Лицкого, Гродненского и Волкомирского... поветов шляхта бьют челом тебе, великому государю, чтоб послать к ним в те поветы твоих государевых ратных людей”, — тому що вони не хочуть повертатися під владу Польщі³. У 1655 р. з Московою також ведуть переговори литовські гетьмани

В. К. Гонсевський і П. Сапега⁴. 18 листопада 1655 р. П. Сапега сповіщав козакам, що досягнуто домовленості з Ф. М. Ртищевим про тимчасове перемир'я⁵.

На початку 1656 р. ситуація змінюється — і для Литви й Польщі і для Швеції. Воєнне щастя відвертається від шведів. У Тишівцях виникає конфедерація польської шляхти, що не побажала визнавати Карла Густава; повертається до Польщі Ян Казимир; провалом завершується облога Ченстохова, помирає Я. Радзивіл — головний союзник шведів у Литві. Зміцнення позиції Польщі унеможливорює сепаратні переговори Литви з Москвою. З другого боку, питання про те, хто укладе союз з козаками — Швеція чи Польща, — стає вирішальним чинником переваги однієї із сторін у польсько-шведській війні.

З 1656 р. замість російсько-литовських контактів починаються офіційні переговори поляків з Росією, а паралельно — з козаками⁶.

Мету зовнішньої політики Речі Посполитої дуже відверто було висловлено в інструкції польським комісарам-посланцям до Хмельницького від 26 січня 1656 р. В ній ставилося завдання “вести переговори із самими козаками, а не з Москвою, позаяк мета трактатів — відірвати козаків від Москви” й посварити їх з нею, щоб міцніше пов'язати їх з татарами⁷.

Треба відзначити, що впродовж усього цього періоду Хмельницький не тільки не радився з Москвою, а й навіть не повідомляв їй про свої зносини. Зате, коли український гетьман уперше довідався про переговори, що плануються у Вільні, він розлютився. Польські дипломати планували створити могутню коаліцію: Річ Посполита — Росія — Крим. У випадку поразки Швеції у війні Гетьманщина могла залишитися на третіх ролях — з її думкою та інтересами ніхто б не став рахуватися.

У листі цареві від 12/22 червня Хмельницький завіряв, що він у принципі не проти переговорів. При цьому він перелічував нещастя й кривди України і православних за дев'ять років і заявляв, що “всего причиною немилосердныя й прегордыя ляхи”⁸. Торкаючись установаження можливих кордонів між Росією і Річчю Посполитою, геть-

ман пропонував: “пусть... ныне будет, чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был, аж до венгерские границы”⁹.

Ще 5 серпня гетьман повідомляв боярину Б. Морозову, що, згідно з царським указом, відрядив своїх послів до Вільна¹⁰. Бажання ж у гетьмана тільки одне — щоб цар “побарая и по благочестивой вере християнской о православии, церквах Божиих и о всем православном народе российском, который некоторого иного над тебя... царя не имеет... одного ж в руки неприятельские не выдавал, но под своею высокою и крепкою рукою держал”¹¹. Варто підкреслити прохання Хмельницького: наказати своїм великим послам, “чтоб тем нашим послом на том съезде любов свою показали”¹². І нарешті, гетьман не проминає нагоди висловити свою думку про поляків: “Но ляхи всякие неправды будут сыскивати, чтоб только тот съезд продлить, и на время помирились для того, что никаких сил не имеют”¹³.

Не менш цікавий і наказ Хмельницького своєму послу Гапоненку: 1) православній церкві мають бути повернуті її володіння; 2) православні вільно відправляють свої обряди; 3) священники не дають податків і підвід, підкоряються тільки єпископському суду; 4) православна шляхта має право урядувати, а православні міщани — отримувати місця в магістраті; 5) король і панове рада повинні присягнути, що вони на Військо Запорозьке війною не підуть і ніяким чином війську шкоди не завдаватимуть; 6) “...а якби Ян Казимир не захотів помириться так, як хоче й. ц. в., тоді просити й. ц. в. дати нам негайно знати, а ми зі своїм військом готові”¹⁴.

Російські дипломати, однак, не допустили козацьких послів на переговори. Це було викликано як звичайною чванливістю російського боярства, так і небажанням визнавати за Україною право на певну незалежність у питаннях зовнішньої політики. Щоправда, за царським указом, російські послы мали врахувати на переговорах прислані Хмельницьким статті¹⁵. Але це не змінювало ситуації. 10 жовтня Бростовський, член польського посольства під Вільно, писав: “Козакам дуже не сподобалося, що

московити наказали їм вийти з кімнати”¹⁶. І далі, 19 жовтня: “Козаки страшенно розсердилися на московитів за те, що ті не хотіли їх прийняти й виявляли до нас більшу повагу”¹⁷. Не знаючи суті Віленської угоди й думаючи, що Москва погодилася віддати Україну Польщі, Хмельницький активізує свої пошуки союзників¹⁸.

У жовтні київський наказний полковник В. Дворецький по секрету повідомляв А. Бутурліну: “...Которі їх черкаси послані на комісію, й до них аж до сих пір не бували, а думають, що вони затримані... вважають, що ти, пане, на них гніваєшся й... наказав їх, як раніше, польському королю віддати... і боячись того”, вирядили посланців до Трансильванії, Молдавії та Криму¹⁹. 18 жовтня угорський посол до козаків передавав у своєму повідомленні слова Виговського: “Ходять чутки, говорять, вони (росіяни. — *Т. Я.*) помирилися з поляками. Але (козаки. — *Т. Я.*) мають там (у Вільні. — *Т. Я.*) своїх послів і чекають від них звісток, чи був договір і чи розірваний їхній союз” із Москвою²⁰. 10 листопада О. Виговський (батько писаря) сказав Бутурліну: “Гетьман і писар бояться твого панського гніву й мають сумнів, аби, як раніше, не заволоділи ними ляхи”²¹. 9/19 листопада Хмельницький пише А. Бутурліну, що чекає повернення своїх посланців з-під Вільна²². У тому ж місяці старець Печерського монастиря повідомив про зносини Хмельницького зі Швецією, Трансильванією, Кримом і додав: усе це від того, що “думають... вони будуть видані, як і раніше, польському королю”²³.

Тільки в грудні О. Лопухіну було наказано запевнити українців, що їх не збираються віддавати Польщі²⁴.

О. Виговський рік по тому так зображував ситуацію: козацьких послів на переговори не пустили, а ляхи сказали, що Україна переходить до Польщі. Тут Ракоці попросив допомоги, Хмельницький зрадив і уклав з ним союз²⁵. Сам Богдан теж говорив: “А что есмя прибрали к себе в товариство Шведа и Ракоцу... то учинено страха ради...”²⁶ 23 березня 1657 р. Хмельницький писав царю: “Уразумели есмя подлинно что то суть лживые и ссорные статьи... и то все чинитца со стороны польские на

ссору”²⁷. Також гетьман просив царя, “чтоб он... не помнил того, что он, гетман, виленской комиссии не принял”²⁸, посилаючись на “ляхов смутные речи”²⁹.

Як ми побачимо нижче, підозри козаків мали під собою ґрунт, хоча поляки і прикрасили свої досягнення.

Що ж насправді відбувалося на переговорах у Вільні? Безсумнівно, одним з найважливіших питань на цих переговорах було територіальне. В інструкції короля польським комісарам від 7 липня 1656 р. передбачалося обіцяти козакам амністію і поновлення Зборівського договору. Правда, поляки не виключали можливості, що козаки захочуть залишитися під протекторатом царя чи що той не відпускатиме їх, — у цьому випадку комісарам слід було очікувати нових вказівок³⁰. До нас дійшов і такий проект польських комісарів стосовно України: вона залишається в Речі Посполитій як “провінція, що століттями належала їй”. Король і Річ Посполита “усі минулі гріхи їм (козакам. — *Т. Я.*) і нащадкам їх навіки прощають, не думаючи про помсту, і, прийнявши під свою ласку, при правах, привілеях і вольностях залишають їх...”. При цьому цар мав стати гарантом того, щоб “ці постанови жодною зі сторін не порушувалися”. Претензії поляків були величезними: “...Щоб мешканцям Корони Польської і Великого Князівства Литовського вільно було повернутися у володіння і домівки свої, щоб вони між козаками у різних воєводствах могли безпечно жити, а запорозькі козаки за лінію, описану в Білоцерківському пакті, не виходили й у державах царя, й. ц. в., і В. К. Л. ніякої шкоди, агресій і утисків не чинили, але були готові для військових послуг як королю й. м., так і цареві й. м. проти всякого ворога, де буде потреба”³¹. Таким чином, крім припинення війни, поляки хотіли на переговорах у Вільні повернути собі Україну, а роль козаків вони зводили до мінімуму: це мало бути готове до послуг військо, розміщене лише на території Київщини.

Перед російськими послами стояли зовсім інші завдання. Україна, Білорусія і частина Литви були вже під владою царя. Російські послы заявляли, що “були Київ та інші міста з повітами споконвіку під владою великих го-

сударів російських”³². Єдине, що підштовхнуло Москву до переговорів, — це початок війни зі Швецією, що робила Річ Посполиту її природною союзницею, а також труднощі вести війну на два фронти. Саме тому 20 липня 1656 р. цісарським послам, які пропонували свої посередницькі послуги, було оголошено, що “великий государь... для цесарского величества братцкие дружбы и любви и желанья, с полским королем на мир изволил...”³³.

Розуміючи, що без певних вагомих причин цар не поступиться козаками, поляки прагнули переконати росіян у невірності України. В перші ж дні комісії Бростовський — член польського посольства — записав у своєму щоденнику: “Почали ми з читання листа, що написав до нас й. м. король, в якому говорилося про успіхи Хмеля і шведів з Ракоці та про (їхні. — *Т. Я.*) конференції”. Росіяни “застереження... стосовно козаків прийняли із вдячністю, додавши, однак, що вони цьому не вірять, вважаючи їх за вірних й. в. царя”³⁴.

18 серпня Ян Казимир пише своїм комісарам про новини, щоб вони довели їх до відома росіян. От які були ці новини: Хмельницький, “передбачаючи близький договір наш з царем й. м., схиляється до нового протекторату (з Ракоці. — *Т. Я.*), утворити новий союз, можливо, не тільки проти нашої держави, а й... проти царя й. м. Маємо також вірну звістку від тих, хто це на власні очі бачив, що козацькі послы тепер у таборі шведського короля. Ніяк не можемо допустити, що це робилося з відома й. ц. в., і оскільки козаки продовжують свої зносини з ними, ми вважаємо за необхідне повідомити про це вас”³⁵. 9 вересня польські комісари показали боярам лист цісарського резидента в Польщі. У ньому, зокрема, говорилося: Хмельницький, побачивши, що сила поляків зростає, а шведів усюди б’ють, теж пише до короля, обіцяючи йому служити проти всіх його ворогів. Що це за людина: то Москві, то шведам, то полякам хоче служити, і так своїм злодійством уміє повернутися, як вітряк на кожен вітер. Це й не дивно — адже ще замолоду він навчився таких штук у єзуїтів³⁶.

Офіційно позиція росіян на переговорах залишалася незмінною. Бростовський у своєму щоденнику 1 вересня записав: "...Коли ми рішуче запропонували повернути нам Україну, то вони (росіяни. — Т. Я.) навідріз відмовили: про Україну, мовляв, нема чого й згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися; а щойно б ми позбавили їх нашого заступництва, то вони віддалися б бусурманам, а у вас не залишилися б"³⁷. Росіяни не проминали нагоди вказати полякам на їхнє власне лукавство. Так, 6 вересня вони "з докором сказали: ви тут ведете з нами переговори, а там посилаєте до черкас"³⁸, тобто до українських козаків. Позиція Москви була така: "Польща має віддати Малоросію, Волинь і Подолію по Буг і не повинна торкатися України. Хмельницькому, писарю і полковникам... не мститися й війни з ними не вести"³⁹. Польські комісари доносили Яну Казимиру 25 жовтня під Вільно, що найбільші труднощі на переговорах викликали три питання: релігія, земля, а "по-третє, Україна і козаки, яких вони (росіяни. — Т. Я.) самі боються, щоб вони, зрозумівши, що цар думає приєднати їх до Речі Посполитої, не стали б шукати собі іншого пана"⁴⁰. Правда, один раз (6 жовтня) у бояр промайнула така думка: "Цар не може поступитися козаками, тому що це такий народ, який ні з вами, ні з нами не може в мирі жити і задалегідь шукає собі нового покровителя, або шведа, або Ракоці, з'єднавшись з кимось із них, вони можуть бути небезпечні і нам, і вам, їх треба уникати, як скаженої собаки"⁴¹. Москва також висловлювала побоювання, що, коли цар не залишить козаків під своїм заступництвом, то вони "от гоненія поневоле поддадутца к турскому или крымскому" султанам⁴².

Зіткнувшись із жорсткою позицією воєвод у питанні про повернення України, польські комісари пішли іншим шляхом — добиваючись для себе найвигідніших кордонів. З не зовсім зрозумілих причин московська позиція в цьому питанні виявилася дуже гнучкою. Чи то бажання обмежити владу українського гетьмана відіграло свою роль, чи то прагнення одержати польську корону штовхало їх на компроміс, або ж одне і друге разом узяте. А

можливо, російські воеводи виявилися не занадто компетентними в умовах давніх козацьких договорів. У всякому разі, 7 вересня росіяни попросили поляків “показати їм лінію козацьку, яку ми призначимо, що ми й зробили...”⁴³. Як стало ясно згодом, цією призначеною поляками і прийнятою росіянами лінією виявилася білоцерківська. В офіційних статтях “між царем і королем”, відданих у листопаді 1656 р. в Чигирині Оврамом Лопухіним, говорилося: “Обывателем Коруны полской и Великого княжества Литовского волно и до маестностей своих и в домех, меж козаками по разных местех будучи, безопасно приезжать и жить мочно было. А козаки запорожские не только за межи, в статях белоцерковских написанных, не убегали, и в панствах короля его милости Коруны полской и Великого княжества Литовского шкоды никакой... не делали, но на службу воинскую, как царя его милости, так и короля его милости и Речи Посполитой, против всякого неприятеля... готовы были”⁴⁴. Це посилення на Білоцерківський договір з його кордонами аж ніяк не помилка. Таке саме формулювання, з невеликими різночитаннями, є й у польському списку Віленського пакту⁴⁵ (вище ми процитували його текст).

Та легкість, якщо не сказати легковажність, з якою російські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до кордонів, визначених Білоцерківським договором (хоча навіть поляки спочатку сподівалися лише на кордони за Зборівською угодою!), не може не дивувати. По суті, це було прямим порушенням Переяславського договору 1654 р., що прийняв за основу кордони, затверджені під Зборовом. Крім того, без усякої з їхнього боку на те згоди, козаки виявились у становищі подвійного протекторату — що знов-таки ніяк не відповідало Березневим статтям. Навіть коли взяти до уваги, що цей пункт Віленського договору ніколи не було втілено в життя, козаки мали всі підстави вважати себе зрадженими. Не менш поступливими виявились росіяни і в релігійному питанні, навіть щодо унії: “...Будет и на том... уступать не похотят, и о том отложитъ до иных съездов”⁴⁶.

Пояснити цю позицію Москви можна таким чином. Як уже згадувалося вище, під час переговорів у Вільні росіяни запропонували полякам обрати царя чи його спадкоємця польським королем (зрозуміло, після Яна Казимира). Очевидно, вони пригадали те, як Владислав IV претендував на російський престол. Розрахунок росіян був простий — таким шляхом вони думали одержати всю Річ Посполиту й вирішити спірні питання про Україну. Бояри давали полякам недвозначні обіцянки, зокрема стосовно Смоленська й Сіверщини: “Коли почнете вибори, можете бути спокійними”⁴⁷. Гетьманщина з її територією й інтересами так просто була принесена в жертву мрії про польську корону! У доповіді цареві про підсумки переговорів у Немезі щодо скасування унії говорилося: “...Польские комиссары в том отказали...”⁴⁸ Таким чином, головну умову козаків на переговорах з поляками не задовольнили. Щодо скаргу на утиски православних з боку католиків і уніатів відповіддю була порожня декларація про “вольности им всем равные” и пропозиція звертатися до судів Речі Посполитої в кожному конкретному випадку⁴⁹.

Ідея обрання царя на польський престол належала російському дипломатові М. Одоєвському і підтримувалася багатьма впливовими боярами. А. Ордін-Нащокін вважав її нереальною. Зі свого боку, Ордін-Нащокін виступав за союз Росії та Польщі як двох суверенних держав. І для тієї, і для іншої групи Україна була питанням другорядним, а Ордін-Нащокін, як ми побачимо далі, взагалі дотримувався думки про необхідність відступитися від України.

Серед польських магнатів ставлення до ідеї обрання російського царя королем Польщі було різне. Зрозуміло, католицькі єпископи були категорично проти обрання королем православного царя. Але поки що вони мовчали — їхня думка на повну силу пролунає пізніше.

На початку листопада 1656 р. було підписано Віленське перемир'я між Росією та Річчю Посполитою⁵⁰. Ним передбачалося припинення воєнних дій і продовження переговорів про обрання царя польським королем. 13 листопада польські комісари повідомляли Янові Казимиру:

“До козаків, щоб за лінію України не переходили та якомога спокійнішими залишались, універсали й особисті листи вони (росіяни. — Т. Я.) послали”⁵¹.

Хмельницький до звістки про наслідки Віленської угоди поставився різко негативно. 9/19 грудня він пише цареві: “Мы, яко верные вашего царского величества слуги, о неправдах и хитростях ляцких ведомо чиним, что они того договору... николи не додержат”. Він радив цареві не вірити обіцянкам поляків і замість переговорів віддати цю справу козакам — адже він, гетьман, може вирушити до Польщі разом з 300 тисячами війська і без усяких договорів посадити царя на польський престол⁵².

Однак після підписання Віленського перемир'я, припинення воєнних дій на російському фронті і з наближенням сейму, на якому треба буде затвердити короля спадкоємцем польського престолу, настроїв шляхти в Польщі починає мінятися. Як справедливо писав З. Вуйцик, централізована Московська держава і деспотична влада царя лякали прихильників “золотої вольності шляхетської”⁵³. 8 січня 1657 р. Я. Лещинський, архієпископ гнізненський, писав Є. Любомирському, коронному маршалку: “...Важко, щоб один пан міг панувати над двома народами — одним вільним, а другим невільником”⁵⁴. Обрання православному царю на польський престол особливо не влаштувало католицьких архієпископів і Ватикан. Результатом їхньої діяльності став протест єпископів на сеймі 1658 р.⁵⁵. Кандидатура царя не влаштувала і Яна Казимира, а особливо — Марію Людовіку, його енергійну дружину, що мріяла передати престол французькому претендентові. У даному випадку не можна не визнати правоту Ордіна-Нащокіна, який вважав, що всі розмови про обрання царя — лише хитрість поляків, котрі сподівалися таким чином якомога довше зволікати з рішенням.

У польському уряді тим часом визріває план зриву Віленського перемир'я. Однак, пориваючи з Москвою, поляки, з одного боку, не хотіли втрачати Україну, а з другого — не здатні були воювати на два фронти. Тому магнати докладають зусиль для укладення сепаратної угоди з козаками.

Втім, це було не так просто. Б. Хмельницький не відштовхував поляків, але й не укладав якихось конкретних угод. Його позиція щодо Речі Посполитої перебувала у прямій залежності від ситуації на польсько-шведському фронті, а також від перебігу війни Польщі з Трансильванським князівством, яка почалася в січні 1657 р.; участь у цій війні взяла й Україна. Події, що супроводили похід на допомогу Ракоці, ясна річ, не сприяли поліпшенню й без того непростих російсько-українських відносин.

В такій обстановці, після провалу походу, відновлюються козацько-польські переговори. 9/19 липня Хмельницький відправляє лист до Беншовського, в якому висловлює надію, що “ліпше, довіряючи давній нашій приязні, з Божою помічю безпечно вирушити в дорогу, з певністю в тому, що ніякої перешкоди чи затримки від нас не зазнаєш, але після задовільного обговорення потрібних справ цілий і здоровий повернешся до порогів своєї домівки”⁵⁶.

Смерть Богдана Хмельницького відкрила для поляків нові можливості. Погіршення російсько-українських відносин, внутрішня громадянська війна змусили Виговського згодитись з умовами Гадяцького договору, який одночасно став ліквідацією Віленських угод. У момент обговорення статей Гадяцького договору католицьке духовництво рішуче виступило проти ідеї обрання православного царя польським королем. Угода з Україною робила мир із Москвою не таким уже й привабливим. Починаючи з травня 1658 р. М. Одоєвський знову вів переговори у Вільні, сподіваючись зберегти перемир'я і наполягти на обранні царя на польський престол, обіцяючи поступитися землями, зокрема Лівонією, вимагаючи призначити місце коронування, скасувати унію. Але, дізнавшись про підписання договору з Виговським, польські комісари зажадали повернення всіх литовських земель, зайнятих російським військом⁵⁷. З'їзд закінчився 19 жовтня нічим. Через три дні почався бій, і Гонсевський потрапив у полон⁵⁸. На цьому віленський етап переговорів завершився.

Спроба примирення з Польщею не була підтримана в Україні, Іван Виговський утратив булаву, й з обранням Юрія Хмельницького Річ Посполита знову втратила надії на повернення України.

Ці події створювали сприятливий ґрунт для поновлення російсько-польських переговорів, які й почалися 1660 р. В січні була визначена делегація на “з’їзд” у складі бояр Микити Івановича Одоєвського, Петра Васильовича Шереметєва, Федора Федоровича Волконського і думного дяка Алмаза Іванова⁵⁹.

Державницьке угруповання старшини, як ми бачили вище, вело в цей час боротьбу за зміну положень нової Переяславської угоди і вирішило скористатися тим єдиним пунктом з їхніх прохань, який все-таки затвердив цар: правом козацьким послам брати участь у російсько-польських переговорах. Уже 1 березня Юрій Хмельницький пише цареві, дякуючи за “багату... царську ласку”, яку той зробив його послам Одинцю й Дорошенку. Далі гетьман писав про те, що цар дав вказівку своїм послам Ф. Протасьєву й А. Прокоф’єву їхати до Борисова на переговори з поляками і також “наказав, абисьмо своїх військових посланців там же, у Борисів, на ту ж з ляхами комісію послали. На який ми наказ вашої царської величності охоче схиляючися, з-межи себе вибравши: Василя Ничипоровича (Золотаренка. — *Т. Я.*), полковника ніжинського, Федора Коробку, товариша військового, й Костянтина Матюту, людей розумних, послів від себе й усього народу, давши їм інформацію про рубежі подільських, волинських та інших земель, що здавна належать Малоросії, й про всі діла добрі, послали до Борисова”⁶⁰. Але сталося щось незрозуміле: в Україну прибувають воєводи І. Желябузький та А. Титов з наказом цим послам їхати до царя “у Москву... для усної інформації”⁶¹. Послам довелось повернутися прямо з дороги на Борисів, і Юрій Хмельницький настійливо просить царя, щоб їх скоріше відпустили з Москви, як вони відпустили без затримки Желябузького⁶².

Очевидно, цю ситуацію можна пояснити тим, що, як занотував поляк Мацкевич, комісія затягувалася через

смерть російського посла, а Москва не призначила нового. Крім того, “з’явилися й інші труднощі: козак Хмельниченко... хотів, щоб неодмінно і його комісари засідали на переговорах. На що наші комісари нізащо погодитися не хотіли, говорячи, що це холоп короля, пана нашого, і ми не бажаємо разом з нашими холопами засідати. Через це вони послали до царя, а наші до короля, його милості”⁶³.

23 березня посла Ю. Хмельницького для переговорів з Польщею приїхали до Москви, і в Золотій палаті цар “жаловал к своей государевой руке на приезде нежинского полковника Василья Золотаренка с товарищи...”⁶⁴. 27 березня у тій же Золотій палаті “у стола ж пожаловал государь велел быть Войска Запорожского посланцом, которым быть на посолстве с боярином с князь Никитой Ивановичем Одоевским с товарищи, нежинскому полковнику Василью Золотаренку и черкасом, которые с ним приехали”⁶⁵. Відпускають їх з Москви 4 квітня⁶⁶.

Які інструкції мали козацькі послы і як їхня позиція узгоджувалася з позицією росіян? Ми згадували вище, що в документах зберігся фрагмент інструкції, даної послам гетьманом і старшиною для переговорів з поляками, яка являє собою унікально цікавий документ. Козаки вимагали скасування унії, згідно з “першим Гадяцьким договором”, підпорядкування Білоруської православної церкви київському митрополиту, а останнього — константинопольському патріархові, утвердження “руського язика” рівноправним у Речі Посполитій⁶⁷.

Крім цих статей, що торкалися статусу Гетьманщини, послів турбувало й питання кордонів. У травні 1660 р. Юрій Хмельницький під приводом подяки за те, що його послы були допущені на переговори, писав цареві: “...Велце дякуем, жа ваше царское величество изволил послов наших: Василіа Никифорова Золотаренка, полковника нежинского, Федора Коробку и Константіа Матюту з своими... великими и полномощными послами... Одоевским с товарищи, на комиссию полскую, позволившы им волное мовене там о границы вашего царского величества Украинной отпуститы...”⁶⁸

Далі він говорив про приїзд в Україну дворянина Івана Желябузького: "...Где и о границы Украинной поневаж зменна была, теды и вашему царскому величеству слушне ведлуг Зборовских статей учиненой ознаймыти умыслили, которую небожчик славной памяти пан родич мой и все войско вашего царского величества Запорозкое с королем полским и его сенаторами постановили"⁶⁹. Тобто, побоюючись зміни кордонів, Юрій Хмельницький і старшина визнали за необхідне докладно описати лінію кордону за Зборівською угодою: "А починается тая Зборовская граница окреслена от реки Горыни и от места Острога; теды Острог, Заславль, Гуща гранычит от Волыни; Межибож, Винница, Бар, Зенков — граничит от Подоля; Студеница, Могилев, Янполь, Рашков — граничит от Волоской земли. А седят менованные города над Случью, Гореню реками и Бугом. Горень упадает в Припять, а Припять впадает у Днепр и не занимают Каменца Подолского, а не Волыня, а не Подоля"⁷⁰.

Тут необхідно зазначити, що перед приїздом послів від Війська Запорозького до Москви на російсько-польські переговори Василеві Золотаренку були дані статті про кордони. У них говорилося, що хоча Богдан Хмельницький у 1654 р. писав, щоб "рубеж княжества Росийского по Вислу реку был аж до венгерской границы", але в самого Богдана "договор был с полским королем под Зборовым, и границу положили от Днепра мимо Бар на Винницу, от Винницы поверх Паволочи, от Паволочи к Полосью, к Словечню, от Словечня к Днепру, от Днепра до городов царского величества на Чернигов, на Нежин"⁷¹. А на Віленських переговорах 1656—1657 рр. було сказано, що "за великим государем Малая Русь и Волынь и Подоль, и польскому королю в ту Малую Русь и в Волынь и в Подолье, где великого государя Войска Запорозжского люди, в города и в уезды не вступатца вечными времяны. А быти той Малой Росии и Волыни и Подолу царского величества к Московскому государству по реку Буг вовеки"⁷².

Однак не питання кордонів стає каменем спотикання на переговорах. Вище ми вже бачили, що факт появи ко-

зацьких послів став прикрою несподіванкою для поляків. Чому росіяни пішли на це, хоча й усіляко намагалися обмежити повноваження гетьмана, особливо в зовнішніх зносинах? Ймовірно, все-таки ще свіжими були спогади про непорозуміння, що виникли через недопущення козаків на віленські переговори. Крім того, саме допуск послів на переговори став тим єдиним пунктом з чолобитної старшини, який цар погодився виконати, — очевидно, розглядаючи його як найменше зло. І відносини з Чигирином не були настільки безхмарними, щоб відразу ж скасовувати й це рішення.

Принаймні ще 22 березня польські комісари писали з Мінська про прохання козаків до царя мати вільний голос на комісії — і заявляли: “Це прийняти ні в якому разі не можемо, оскільки вони на сеймі нам у підданстві присягали, і це вже на публіку вийшло й усьому світу відомо”⁷³. Мабуть, тоді ж комісари оголосили цю позицію царським послам: оскільки козаки присягали їм на сеймі, а сам Юрій Хмельницький — навіть двічі, то козаки є польськими підданими і не можуть брати участі в переговорах⁷⁴. У відповідь росіяни заявили, що Військо Запорозьке “забило челом в винах своїх”, обрало Юрія Хмельницького і разом з ним присягнуло на вірність цареві на Переяславській раді⁷⁵. А щодо того, що Юрій “...после сейма через послов своих королевскому величеству присягал, и это дело несхожее, видно, что написано это по наговору вора и изменника и клятвопреступника Ивашка Выговского”⁷⁶.

Кожна сторона стояла на своєму і кожна по-своєму мала слухність. Поляки знали, що козацькі послі дійсно присягали на сеймі — у 1659 р., під час утвердження Гадяцького договору. Комісари так і писали королю, просячи дати вказівки, що ж робити в цій тупикувій ситуації⁷⁷. Царським послам вони писали про це двічі, додаючи, що після обрання Юрія Хмельницького присяга була знову підтверджена козаками, а тому — “поки указу від короля не буде, вони нічого робити не можуть”⁷⁸. Росіяни ж, у свою чергу, послалилися на більш пізню присягу Юрія в Переяславі і не вірили, що той писав на

сейм. Між іншим, вони наводили й такий аргумент: "...Наперед сего на первой комиссии при великих и полномочных послах царского величества подданных Войска Запорожского посланы были, и в то время королевского величества от великих и полномочных комиссаров выговоров никаких не было"⁷⁹.

На словах польські комісари засвідчували активне бажання домовитися. Так, коли поляки разом з російськими послами оглядали місця для з'їзду, вони твердили, що прибули "...для самого доброго дела, хотя де не вечной мир учинить, ино бы перемирье учинить на урочные годы, а без дела б не розъехаться"⁸⁰. При цьому, як звичайно, вони не проминули нагоди кинути тінь на козаків: "...К королю де от Хмельницкого присланы были черкасские послы, и те де послы были задержаны, а ныне, одаря их золотом и серебром, король отпустил, для того чтоб их наговором Войско Запорожское обратить к королю в подданство по-прежнему; и от тех де послов к королю приехали посланцы [с т]ем, что Уманской полк и иные, которые полки по сю сторону Днепра... хотят быть у короля в подданстве по-прежнему; а тому де они, посланцы, дивятся, что послом черкасским быть с государевы стороны..."⁸¹

Насправді зовнішнє становище Речі Посполитої зовсім не сприяло швидкому підписанню перемир'я. Позиція поляків стосовно російсько-польських переговорів була чітко висловлена в листі С. Потоцького до комісарів: "Я з подивом дивлюся на допоміжні турецькі війська: коли ми підпишемо мир з Москвою, тоді обидві фурії, і турецька, й татарська, неодмінно кинуться на нас. Бо ж господарі волоський і молдавський вселили в татар велику недовіру до нас, навівши їм, що ми змовилися з Москвою проти них. Я бажав би цього миру; але якщо за ним має вибухнути турецька війна, тоді необхідна тривала нарада"⁸². Цікавою є й така інформація, отримана І. Хованським від комісара Ю. Глібовича: "...Писал де король польский к комиссаром, что помирился с шведом, а швецкой король пошел против цесаря крестьянского, а с швецким пошел французский король... а польской де ко-

роль в Гданске, а Любомирського с корунним войском послал на Україну против великого государя ратных людей и против черкас Выговскому на помощь, с Любомирским же велел сходиться Потоцкому, и писарю корунному Сопеге, и Чернецкому, и Полубенскому... А надежен де польской король на крымского хана..."⁸³

З того самого джерела ми знаємо про суперечності, які виникли на переговорах між коронними і литовськими комісарами. Король написав їм, що коли росіяни "поступятся по Ивоту реку, и то б учинить вечной мир; а будет с великою нуждою — по Березину, и то б учинить перемирие на 15 лет; а по Немон поступаться не велел, а что за Немон, того на комиссии и говорить не велел: отнюдь поступка не будет"⁸⁴. На це литовці "побранились с корунными комиссары", заявляючи, що вони "отпущены от короля с сейму, а что им на комиссии учинить, и то приговорили все паны рады; а ныне пишет король один, и они того указу не будут слушать"⁸⁵. Литовці загрозували, що, коли переговори зірвуться, вони проситимуть царя бути під його "высокою самодержавною рукою... потому что Великое княжество Литовское в разоренье большом от великого государя ратных людей; а только де ныне доброго на комиссии не учинить, и им будет впредь и в конечном разоренье"⁸⁶. А тому "...на том меж себя комиссары Великого княжества Литовского... присягали, что, не учиня доброго, с комиссии не ехатъ"⁸⁷.

У свою чергу, посланець литовського магната Б. Радзивіла повідомив І. Хованському, що мета переговорів — будь-яким обманом "города свои отобрать, которые завоевал великий государь, ни которые де государства им так не грубны, как государство Московское; всякими обманными статьями хотят промысл чинить, а перемирья не додержатъ, и на том и положено у всей Посполитой Речи"⁸⁸.

У травні стало зрозуміло, що поляки всіляко зволікають з прийняттям рішень комісії, намагаючись виграти час. Це стає особливо зрозумілим, якщо врахувати, що 3 травня 1660 р. в Оливі було підписано польсько-шведсь-

кий мирний договір. Ксьондз А. Завлецький, інформатор І. Хованського, повідомив, що на банкеті у Глібовича комісари “стали де меж себя... говорить речь про комиссию”, щоб продовжити її до серпня, а Завиша запропонував — аж до кінця вересня⁸⁹. Глібович кричав, що на той час Велике князівство Литовське буде цілком розорене російським військом⁹⁰. Але з загальною ідеєю погоджувалися всі: “А для того де хотят комисею продолжить, чтоб войско их, собрався, пришли в Великое княжество Литовское против великого государя ратных людей...”⁹¹ У ті ж дні травня король писав до комісарів, “...велел комиссею продолжить, хотя и съедутся великого государя с великими послы, а чтоб переманивать до тех мест, как соберется посполитное рушеньє”⁹².

У свою чергу, росіяни завзято наполягали на присутності на переговорах козацьких послів і навіть відіслали ні з чим дворян, посланих для присяги до Борисова⁹³. Нарешті, дипломатична казуїстика вперлася в небажання поляків внести до низки титулів царя слова “Біла Русь” у присязі послів, необхідній для формального початку переговорів, тому що в цьому вони вбачали формальну відмову Речі Посполитої від Війська Запорозького, України і Білорусії⁹⁴. У свою чергу, росіяни на прохання поляків не називати послів Війська Запорозького “підданими царської величності” оголосили, що “...вы требуете вещи неслыханные, которые никогда стать не могут”⁹⁵. Заяви поляків про схилення України під королівську руку і про присягу Ю. Хмельницького в Шубині росіяни, посилаючись на В. Золотаренка з товаришами, називали неправдою з подачі “злохитренного изменника Ивашка Выговского”⁹⁶.

На цьому тлі починається активне польсько-козацьке дипломатичне листування. 30 травня козацькі послі направляють польським комісарам послання, у якому декларують своє прагнення до “любого й давно бажаного миру”⁹⁷. Відразу після цього йшла така декларація: “Не бажати Військо Запорозьке визнавати підданими великого государя нашого, царської пресвітлої величності є не що інше, як противитися волі Божій, позаяк Військо За-

порозьке через тяжкі й нестерпні кривди, які старовинній релігії християнській, вольностям козацьким і всьому малоросійському народові завдавалися кілька сот літ, відступило с Божою поміччю від Корони польської й до нашого пана та єдинородця руського, до православної сусідньої держави раз приєднавшись з усім народом... відірватися не мислить"⁹⁸. Козацькі послі стверджували, що Гадяцьку угоду було укладено без відома війська, а коли козаки про це довідалися — скинули гетьмана й обрали Юрія, що присягнув цареві, "...і тепер жодного в Україні нема полку, полковника чи товариша, який Польщі був би" вірний"⁹⁹. А тому козаки вважали безглуздим подальші зволікання комісії через цей пункт (тобто введення Війська Запорозького до складу Речі Посполитої) і радили шукати якийсь інший вихід, ніж чекання нового рішення сейму, — бо від такого зволікання буде тільки зайве пролиття крові християнської"¹⁰⁰. Насамкінець говорилося: "З християнською покірливістю просимо ваші милості, панове, схилитися до миру, а нас довше без діла не затримувати"¹⁰¹.

У відповідному посланні польських комісарів теж декларувалася добра воля: "...Кому вже не любий святий мир після такого у сусідніх державах заворушення..."¹⁰² При цьому поляки запевняли, що на цей час ідеться тільки про "шляхетську присягу", яка б гарантувала безпеку послів на переговорах, і тому всі дебати про введення козацьких послів до складу комісії поки що не мали значення, — а коли вже мова йтиме про самий мир, тоді вони не будуть "того забороняти, щоб ви питання інтересів України трактували"¹⁰³. Далі пішла схоластика: "Може, цар, його милість, значністю своєю як монарха посприє тому, щоб між нами й вами фундаментальне заспокоєння було, а під таким миром ми розуміємо, щоб Річ Посполита не забороняла, аби на послуги цареві, його милості, (козаки. — *Т. Я.*) іноді йти могли, були не проти Речі Посполитої і не приятелями її"¹⁰⁴. З цього розпливчастого формулювання зовсім не ясно, яку ж форму поляки пропонували для примирення, але все-таки вона явно не могла задовольнити козацьку сторону, оскі-

льки далі стає зрозуміло, що поляки не уявляли України поза складом Речі Посполитої.

Комісари визнавали, що Військо Запорозьке “через тяжкі кривди відступилося від Речі Посполитої”, але вважали, що “вже Пан Бог покарав тих, хто був причиною кривд”¹⁰⁵. До того ж вони категорично заперечували факт, що “через релігію в Україні ребелія почалася”, оскільки, на їхню думку, православ’я було надійно захищене постановами більш ніж тридцяти конституцій сеймів¹⁰⁶. Зрештою, робився висновок: “...Ми не бачимо, розглядаючи історичні події, щоб хтось міг бути таким, як належить, Війська Запорозького паном, окрім Пана, що стоїть над Річчю Посполитою”¹⁰⁷. І підтвердження цієї тенденції поляки вбачали в Гадяцькій угоді, що була “гарматами війська та радою старшини всієї проголошена, і яку на минулому сеймі послали від гетьмана і від війська присягою затвердили”. Потім присягу давав Юрій Хмельницький, прийнявши булаву від Виговського, потім її знову підтвердили його послы в Шубині, і нарешті, під час посольства Селецького до Суботова Юрій і Ковалевський знову висловили бажання вдосконалити Гадяцьку угоду, змінивши лише низку статей¹⁰⁸.

На закінчення комісари ще раз поклялися у своєму прагненні до миру і навіть виразили готовність почати переговори без шляхетської присяги, задовольняючись тільки царською охоронною грамотою¹⁰⁹.

Відповідь козацьких послів була дуже рішучою. Вони заявили, що як покійний Богдан Хмельницький, так і його син, і весь “малоруський народ” — “добре розсудили, що під високою державною його царської пресвітлої величності як єдиновірного монарха рукою залишатися повинні навічно”¹¹⁰. Тому козаки радили полякам не тільки не писати про можливе приєднання Війська Запорозького до Польщі, а й навіть не думати про це — “бо ж великі й повноважні послы тому й присяги шляхетської не хочуть давати, щоб не тільки мови, а й буквочки маленької ні в яких листах комісарських про віддалення Війська Запорозького від руки його царської пресвітлої величності не було”¹¹¹. При цьому декларувалася мета пе-

реговорів: "...Щоб фортець не брати, землі не плюндрувати, крові християнської не проливалось..."¹¹² Козаки заявляли, що не мають потреби у посередниках у своїх відносинах з царем, тому що вони вже одержали з Москви "підтвердження стародавніх вольностей та звичаїв, не треба ні доповнення, ні поправки у пунктах"¹¹³. Не менш прикметна й така декларація: "Що ж до підлеглості Війська Запорозького панові, самі ваші милості погляньте, хто Руссю кілька сотень літ володів, коли не самодержець руський Володимир Святий, який всі — Велику, Малу, Білу, Чорну й Червону Русі до віри християнської привів і над ними панував, а потім, по смерті його, чвари дванадцяти його синів, братів рідних, руські країни в руки різних панів пороздавали. Можете самі бачити, що... єдина віра і єдиний хрест нас до православного государя царя в'яже та його належним над нами паном робить"¹¹⁴. На закінчення козацькі послі знову стверджували, що Гадяцький договір було укладено лише "деякими лядськими головами", на раді він нібито ніколи не читався, а Юрій Хмельницький по ньому ніколи не присягав¹¹⁵. І радили полякам не намагатися шукати з ними угоди (бо вони вже мають свого пана), а скоріше братися до миру, тому що "зволікання може бути шкідливе крові християнській"¹¹⁶.

Таким чином, переговори остаточно зайшли в глухий кут. 21 червня 1660 р. Ян Казимир пише цареві листа. У ньому знову дебатується питання участі в переговорах козацьких послів. Король дуже казуїстично викладав суть справи. Він нагадував, що "й на минулих комісіях були послі козацькі, але вони не вимагали собі ні місця, ні голосу між нашими... Якщо цар московський вважає козаків за своїх холопів... то це було б великим нашим безчестям, щоб ми вели переговори з його холопами, але пан за підданих вести переговори звик і повинен. Тому, якщо московські комісари за царським указом хочуть представляти інтереси козаків, треба, щоб вони самі... за них вели переговори. Якщо ж козаки бажають бути вільним народом, то треба, щоб вони нас і Річ Посполиту просили про це, аби ми їх на переговори допустили, чо-

го вони не зробили, й ми їх за наших власних і Речі Посполитої, не царських, підданих вважаємо”¹¹⁷. Король також обіцяв передати російським послам листи, послані йому від Юрія Хмельницького і старшини, а від козацьких послів, “які нам і Речі Посполитій зберігають верність”, видати відмовився, не бажаючи безневинних людей піддавати небезпеці¹¹⁸.

27 червня під селом Поланкою польсько-литовське військо завдало великої поразки А. Хованському, що поклало кінець переговорам. 2 липня Ян Казимир пише своїм комісарам, що отримав листа від царських послів, у якому ті наполягають на згадці при титулуванні царя “Білої Росії”, “...більше того, проти всякої справедливості, бажаючи тільки зволікання з підписанням святого миру, щоб козацькі депутати на переговорах з нами засідали і вільний голос мали, чого ми... (допустити не можемо. — *Т. Я.*) оскільки козаки з гетьманом Хмельницьким присягнули нам на вірне підданство у Шубині, що ясно видно з листів самого Хмельницького, до нас написаних...”, а позаяк з підданими сідати за стіл переговорів — велике безчестя, то “...ми свідчимо перед Господом Богом та всім миром, що ані ми, ані Річ Посполита не є причиною” дальшого пролиття крові. Тому король наказував, щоб комісари, “марно часу і грошей не витрачаючи, до нас повертались”¹¹⁹. Наприкінці листа говорилося, що інших наказів і листів не буде¹²⁰.

29 червня російським послам — М. Одоєвському, П. Шереметеву, Ф. Волконському й А. Іванову — дається указ іти з Борисова у Смоленськ, тобто перервати переговори¹²¹.

Оцінюючи позиції сторін, слід визнати, що росіяни, заперечуючи факт присяги Юрія Хмельницького полякам, опинилися у вельми дражливому становищі. Адже присяга ця, як ми бачили вище, справді мала місце. У даному випадку дуже цікаве послання королівського секретаря Є. Бобецького В. Лянцкоронському від 9 липня 1660 р. Він писав: “Комісарів... щодо безпеки яких ми вже мали сумніви, відізвано, й після перервання переговорів вони повертаються до нас”¹²². Далі він висловлю-

вав сподівання, що з наступом війська і “козаки прив’яжуться до нас, як обіцяють”, а вже тоді й Москва почне шукати миру¹²³.

Отже, у поляків дійсно були підстави вважати, що козаки захочуть перейти на їхній бік, і, як показали незабаром чуднівські події, їхня переконаність мала під собою ґрунт. Безперечно, слід визнати, що російські послы, наполягаючи на участі козаків у переговорах і заперечуючи будь-які можливості пропольських симпатій серед козаків, таким чином поставили себе у смішне становище. Нарешті, треба відзначити, що з’їзди в Борисові стали останнім етапом російсько-польських переговорів, коли присутні були й козацькі послы. Надалі про їхню присутність уже не йшлося, а суперечки про Україну перестали бути наріжним каменем угоди.

Воєнні успіхи Польщі під Чудновом і в Литві стали серйозним ударом по продовженню російсько-польських мирних переговорів. Хід їх загальмувався майже на два роки. У грудні 1660 р. на з’їзді під Могилевом В. Нечавєв робив безрезультатні спроби домогтися договору про розведення військ і термін перемир’я¹²⁴.

1661 р. до Варшави був відряджений З. Леонтьєв із пропозицією про мирні переговори та перемир’я на три роки. Послы затрималися і прибули до польської столиці тільки у квітні, а були відпущені 25 липня з рішенням укласти перемир’я в жовтні¹²⁵.

Червневий сейм призначив комісарами понад тридцять осіб, зокрема М. Пражмовського, С. Потоцького, Я. Сапегу, С. Чарнецького, С. Беньовського та інших, не менш значущих і знайомих нам осіб¹²⁶. В інструкції від короля на сейм говорилося: “Якщо б козаки захотіли прислати послів до комісії чи засідати в ній, панове послы, як і на минулій комісії під Мінськом, не повинні цього дозволити”¹²⁷. Там же на сеймі було складено інструкцію комісарам, де, зокрема, говорилося: “Щодо повернення України: зажадати окремої відмови від брехливих клятв козаків як за старого, так і за молодого Хмельницького, також і іншою старшиною даних, особливо козаками задніпровськими, попереджаючи, щоб у майбутньому ні-

якої протекції цар й. м. і держава Московська не давали і ніякого походу в Україну собі не дозволяли¹²⁸. Цар також мав відмовитися від титулу царя Малої і Білої Росії¹²⁹. Умови, певна річ, неприйнятні для Москви.

У цей же період активних зусиль як посередники російсько-польських переговорів докладали посланці цісаря Священної римської імперії. Зокрема, до Москви відрядили барона А. Маєрберга¹³⁰. На початку червня 1661 р. він виклав позицію цісарського двору і пропозиції щодо посередництва в умовах можливої польсько-шведсько-французької змови¹³¹. Посередництво було прийняте і місцем з'їзду призначено Полоцьк на Двині¹³². Але у вересні виникли різні ускладнення з посередництвом — було арештовано посла імператора у Варшаві барона де Лізоля і затримано дяка Є. Прокоф'єва¹³³. Цісарські послы пояснювали це тим, що польська королева на сеймі запропонувала у спадкоємці польського престолу французького принца Конде, з чим був не згодний цісар¹³⁴. У грудні 1661 р. Ян Казимир офіційно відмовився від цісарського посередництва¹³⁵.

З'їзд не відбувся, і росіяни послалися на неможливість висилати послів в осінню негоду¹³⁶. Було призначено нову дату — 17 січня 1662 р.¹³⁷, але і в цей день з'їзд не розпочався. У лютому російські послы нарешті виїхали на комісію в район Смоленська на запрошення Є. Вербовського, а в березні 1662 р. посередництво цісаря було нарешті прийняте королем, і цісарські посланці теж прибули на переговори¹³⁸.

Слід зазначити, що татари й далі були категоричними противниками російсько-польського миру. Зокрема, на прийомі у Москві кримський посол усіляко підкреслював “вічну дружбу й любов” між ханом і королем. Татари хотіли від царя ось чого: “...З Києва, и з Переяславля, и з Нежина, и з иных городов ратных людей вывезть, и черкаские города все очистить, и польскому королю взятые его города все ему отдать... И буде царское величество то учинит, и на том де меж их государей и мир будет, а буде того учинить не изволит, и того миру никогда не будет”¹³⁹.

Тим часом 14 березня 1662 р. з російського полону був відпущений литовський гетьман В. Гонсевський — без викупу і разом з 212 іншими полоненими¹⁴⁰. Він, зокрема, сприяв у прийнятті цісарського посередництва¹⁴¹. У серпні 1662 р. до Москви прибув польський гонець С. Медекша¹⁴², який брав участь у переговорах ще з 1656 р., і висловив подяку за звільнення Гонсевського. Але події в Польщі були на руку противникам мирних переговорів. Конфедерати вбили В. Гонсевського. Російські комісари повідомляли до Москви, що до кінця серпня поляки на переговори так і не приїхали¹⁴³.

У вересні 1662 р. у Львів до короля був відряджений стольник А. Карпович. Коховський писав про нього, що він "...видавав себе за великого посла... приймали його придворні чемно, однак після декількох зустрічей відкрилося, що він був посланий тільки для шпигунства, дізнатися, що робиться в Польщі, не для переговорів стосовно вічного миру, а тільки перемир'я до трьох років хотів укласти. Тому король, зібравши раду senatorів, радився, як його вирядити. Сенатори порадили, що в інструкції титули володаря князівств Смоленського і Чернігівського й інших цар собі привласнив усупереч давньому договору, на що, коли сенатори з ним сперечалися, посол сміливо відповідав: царська канцелярія віддала ті титули цареві, тому що ці князівства перебувають в його володінні, і ви, поляки, даремно вимагаєте ті титули, не маючи землі у своїх руках. На це обурений Чарнецький, руський воевода, відповів: "З Божою поміччю, ми сподіваємося незабаром цим пером, — схопившись за рукоять шаблі, — поганий стиль вашого листа в самій столиці виправити, а якщо вам не вистачить чорнила, щоб перелічити всі титули нашого короля, ми вашою кров'ю ясно і чітко їх надрукуємо!" На що розлючений москаль, будучи швидким на відповідь, сказав: "Я б не дивувався, якби це хто молодий, у кому гаряча кров б'є, заявив, а тобі, вже старому, — однією ногою в труні стоїш, — війською погрожувати — не можу цьому не дивуватися!"¹⁴⁴ Проте, згідно з доповіддю Ордіна-Нашокіна, у 1662 р. у Львові "...договор учинили с польськими

комиссары о титлах Малыя и Белья Росии, чтоб теми титлами польскому королю не писатца”¹⁴⁵.

29 жовтня 1662 р. до короля було відряджене посольство А. Ордіна-Нащокіна і Г. Богданова¹⁴⁶, з наказом, “крепко подтверждающим прекратить брань и учинить между обоими государствами давно желанный мир”¹⁴⁷.

Восени 1662 р. відбулося засідання боярської думи, на якому було вирішено зобов'язати послів “совершенно вечного миру всячески искать и на поляков и литву привести”¹⁴⁸. На думі знову розгорілися суперечки: чи треба наполягати на обранні царя королем (прихильниками цього плану була частина бояр), чи ж іти шляхом укладення вічного миру й союзу (лінія Ордіна-Нащокіна). В результаті Нащокін отримав усі повноваження на ведення переговорів. Що для нас особливо важливо, був визначений кордон, за яким передбачалося укласти мир: розділити країни по Дніпру і Двині, залишивши за Росією Вітебськ, Полоцьк, Бихів, Київ і Запорожжя¹⁴⁹. У крайньому випадку, бояри погоджувалися поступитися Двиною з містами “да черкас поделить”¹⁵⁰. 29 жовтня 1662 р. Нащокін одержав з Приказу таємних справ спеціальну інструкцію, за якою дозволялося у випадку відмови поляків ділити Україну і загрози польсько-татарського союзу — “...от своего имени... говорит с клятвою, что им и другая сторона будет отдана на посольстве, как будет съезд у государевых великих послов с королевскими комиссарами”¹⁵¹.

Спочатку король розпорядився, щоб Нащокіна затримали в Гродно аж до вирішення питання з конфедератами. Однак російський посол поїхав до Бреста і наполягав на продовженні шляху, загрожуючи в іншому разі повернути назад. Поляків вразила та помпезність, з якою був обставлений приїзд Нащокіна: з ним була понад сотня коней у багатій упряжі, сам він їхав у кареті, а слідом їхали вози¹⁵². Врешті король наказав довідатись, що було сказано в указі послові. Виявилось, що у своєму титулі цар не перелічував Смоленське, Чернігівське й Сіверське князівства, які були предметом попередніх суперечок. Поляки вбачали в цьому знак; що Москва дійсно

хоче миру. Нащокін, вразивши поляків своїм знанням іноземних мов, заявив, що в нього мало часу: він або укладе мир, або повернеться чимскоріше назад¹⁵³. Сенатори висловили своє прагнення до миру, і Нащокін просив, щоб вони, “відмовившись від будь-якого зволікання, говорили з ним про спосіб та умови укладення вічного миру”¹⁵⁴. За указом короля литовський референдар Бростовський оголосив готовність негайно укласти мир, якщо будуть повернуті всі провінції князівства Литовського і відшкодований завданий збиток¹⁵⁵. Нащокін посилався на те, що не має від царя повноважень приймати такі рішення. При цьому він підкреслював, що навряд чи Москва захоче відмовитися від земель, такою ціною завойованих військом, а з другого боку — натякав, що цареві відомі фінансові труднощі польської скарбниці і що він готовий допомогти грошима в разі укладення угоди¹⁵⁶.

Незважаючи на найсуворішу таємницю, деякі чутки про ці плани все-таки дійшли в Україну. 23 січня 1663 р. під час переговорів з І. Брюховецьким Ф. Лодиженський сказав, що московські послы з Одоєвським виїхали “на з’їзд з польськими комісарами, і нині вони у Смоленську, а з’їзду й договору в них ні про що ...по цю пору не було”, а в наказі їм сказано: “...бути Війську Запорозькому у великого государя... у підданстві, як і досі, з усіма містами і без будь-яких поступок”¹⁵⁷. Він також запевняв, що поступатися козаками у Москви і “на думці ніколи не було”, що всі ці чутки, мовляв, — підступи й облуда. Брюховецький відповідав, що вони на “облуду давно не дивляться”¹⁵⁸. Мабуть, це питання стало надто різко, тому що під час переговорів з Я. Сомком на початку лютого 1663 р. Ф. Лодиженський знову звертається до російсько-польських переговорів. Так, він сказав Сомкові, що “з’їзду й договору в них ні про що з польськими комісарами по цю пору не було”, що тільки відряджено послів і їм наказано, “що бути Війську Запорозькому у великого государя нашого... у підданстві, як і досі, з усіма містами і без будь-яких поступок. А що великому государю... вічною своєю вітчизною, черкаськими містами, польському королю поступитися, того у

великого государя й на думці ніколи не було”¹⁵⁹. Дуже цікаво, що Сомко у відповідь на це повідомив, що про намір царя поступитися Військом Запорозьким “безперестану” з Правобережжя “листи пишуть і посилають, але вони на це не дивляться, служать великому государю вірно”¹⁶⁰. Приблизно в той самий час ніжинський протоієрей Симеон і воєвода В. Волконський з Переяслава писали до Москви, що “наказной гетман Яким Сомко и черкасы в великой шатости, будто их хотят отдать польскому королю”¹⁶¹.

Писар Сомка розповів Ф. Лодиженському, що Тетеря посилав листи, умовляючи його підкоритися королю, — і той відповідав, “що в нього того й на думці немає... а якщо, мовляв, царська величність помириться по Дніпро, і вони готові бути під рукою Царської Величності; якщо ж царська величність королю поступиться містами, й ми собі добудемо місце, а під королівську руку не хочуть”¹⁶². Інший козак повідомив Лодиженському такі чутки: “Кажуть, що царської величності послали у короля, і черкаськими містами, кажуть, королю поступаються, а король, мовляв, від конфедератів хоче помиритися з государем, але турецький цар присилає, миритися не велить”¹⁶³.

Як ми бачили вище, тривоги козаків не були безпідставними.

За литовськими звітками, у березні 1663 р. “...великого государя послы... Ордин-Нащокин, у польского короля в Варшаве, и принят де он с большой честью... король польский и санатыри, и все польские люди с великим государем миру желают и чают де того, что по Двину реку Лютин и иные города уступят поляки великому государю в сторону...”¹⁶⁴. Ці плани явно не влаштовували литовців, але їхні спроби (Ю. Глібовича та ін.) зірвати переговори нічого не дали.

Не меншу протидію чинили й татари. Так, на переговорах у Москві посланець хана Сефер-аги заявив, що козаки були і є підданими польського короля. Росіяни відповідали, що Україною вони не поступаються. Тоді Сефер-ага висловив погрозу, що в такому разі не може бути й мови про мир між Росією і Кримом¹⁶⁵.

Втім, процес переговорів повільно просувався вперед. З польської сторони були призначені К. Пац, С. Потоцький, М. Радзивіл та ін.

10 квітня 1663 р. у Нащокіна відбулася таємна розмова з канцлером Великого князівства Литовського Криштофом Пацом. Є список статей, які Нащокін вручив Пацу. Нащокін наполягав на передачі Московській державі Смоленська з усіма сіверськими містами і пропонував на цій основі “учинить союз неразорванного вечногo миру; а будучи в союзе к прибылем тем обоим государством...”¹⁶⁶. У подальших статтях Нащокін доводив литовцю корисність вічного миру Росії з Польщею. Його аргументи були такими:

1. Насамперед — необхідність союзу проти спільного ворога — Швеції. Нащокін дуже красномовно демонстрував лукавство шведів, що за статтями Оливського миру віддавали Динабург Польщі, а наступного року його ж за Кардійським договором — Росії¹⁶⁷.

2. Союз із Росією мав принести Польщі допомогу “...от волошан, и от мунтян, и от Семиградцкой земли. Услышит турок союз меж теми великими государствы, будет уступлен тех краев в своем владеньє”¹⁶⁸.

3. Кримський хан теж, на думку Нащокіна, “...рад будет без шкоды дружбу держать и отдален будет ко всяким страхом от тех обоих государств для их союзу”¹⁶⁹.

4. Бранденбурзький курфюрст теж стане другом Польщі, тому що він вірний цареві: “...Неразорванные вечные дружбы присягал во 1665-м году”¹⁷⁰.

5. Російський дипломат вважав, що союз із Росією допоможе вирішити і проблему з конфедератами: по-перше, король зможе покладатися на союзницькі війська, а по-друге, Москва обіцяла виділити зі своєї скарбниці гроші на погашення боргів із виплати жалування коронним і литовським військам¹⁷¹.

6. Разом з Росією Польща могла б стати надійним союзником християнського цісаря у війні з турками — “и за то слава будет во всем свете...”¹⁷².

Взагалі, турецькій загрозі, яка постійно зростала, Нащокін надавав великого значення, і, якщо подивитися на

події кінця 60-х— 70-х років XVII ст., не можна не визнати, що він був правий.

В очі впадає приголомшливий факт: у всьому досить великому документі жодним словом не згадані ні Україна, ні Військо Запорозьке, які під час усіх попередніх переговорів завжди ставали каменем спотикання. Отже, Москва вже вирішила для себе це питання, і дискусії підлягало лише те, яку частину України варто було віддати Польщі — всю чи тільки Правобережжя.

У Короні, однак, ще не були готові до вічного миру, а передусім — до ідеї відмови від Смоленська. Про позицію польського двору стосовно переговорів ми можемо довідатися з інструкції коронної канцелярії І. Мазепі, посланому до Війська Запорозького 31 березня 1663 р. В ній говорилося: “На Московські трактати малу надію має його королівська милість, тому що ці люди, бачачи смуту нашу домашню (тобто конфедерацію. — *Т. Я.*), у неї більше вірять, ніж у свої власні сили. Не бачить його королівська милість кращого способу до заспокоєння того ворога (тобто Москви. — *Т. Я.*), хіба що після заспокоєння тих смут і зворушень; коли усе в домі нашому стане на своє місце і сили об’єднаються, тоді ворог облишить свій намір, захочений до нього нашою домашньою смутою. Ті послы, що тут перебувають, дуже розважно ведуть переговори, хочуть виторгувати у короля, й. м., Сіверське князівство і Смоленськ, і заявляють, що в іншому разі не мають дозволу на укладення миру”¹⁷³. У Речі Посполитій ходили всілякі чутки, пов’язані з поверненням Смоленська. Так, у травні 1663 р. Єрлич записав звістку, що “король, й. м., московських послів послав до в’язниці в Мальборку, яких було 700 чоловік, тому що не хотіли поступитися Смоленськом з усім належним”¹⁷⁴.

Але, очевидно, ідея поділу України уже висіла в повітрі. Так, на початку квітня С. Чарнецький писав Б. Радзивілу: “Татари майже не ймуть віри, щоб (король. — *Т. Я.*) з царем трактат уклав, але й нам самим він не дуже вигідний, тому що розділена Україна стала їхнім придулом, і нині через Дніпро вони плавали і чимало захо-

пили ясиру”¹⁷⁵. З другого боку, після обрання гетьманом І. Брюховецького у Москві явно вирішили Лівобережну Україну полякам не віддавати, а от від Правобережної там уже готові були відмовитись. У своїй грамоті до Мехмет-Гірея Олексій Михайлович писав: “А днепровские казаки, вспомятовав предков своих и взяв подлинную ведомость от летописных книг, что Малая Россия была яко от единого корени отрасль Великой России и з давних многих лет в единой с нами христианской вере под единой державой предков наших, великих государей российских, а отлучена от Великой России полских королей ухищренным вымыслом и неправдой...”¹⁷⁶

Приблизно в березні Нащокіна було відряджено додому, як пише Коховський, із секретною резолюцією, в якій поляки вважали за можливе отримання грошової компенсації за низку земель¹⁷⁷.

У липні 1663 р. Гордон писав у своєму щоденнику, що повернувся з Польщі Ордин-Нащокін, посланий туди “...з деякими дорученнями... але повернувся звідти, нічого не досягнувши, й повідомив, що Польща активно готується до вторгнення в Росію”¹⁷⁸. У серпні приймається рішення відпустити цісарських посланців — тому що поляки на з’їзд не приїхали і посередництва не прийняли¹⁷⁹.

Та навіть початок воєнних дій не міг уже зупинити процес підготовки до укладення “вічного миру”. Перед поверненням послів до Москви було зроблено запис “про близький для перемир’я на кордоні з’їзд обох держав послів для мирної постанови і про титули королівські й государеві”¹⁸⁰.

Наприкінці 1663 р., у розпал походу Яна Казимира, Ордин-Нащокін пише велику доповідну записку Олексієві Михайловичу про необхідність миру з Польщею. Дипломат доводив, що колишні угоди “на урочные лета” вели тільки до того, що в роки перемир’я країни готувалися до війни, а не до миру. Нескінченні ж війни призводили до взаємного ослаблення сторін, а як наслідок — до нападів інших ворогів-сусідів. Звідси робився висновок про необхідність “вічного миру”: з одного бо-

ку, “помочь от посторонних краев всегда надобна”, а з другого — “...такое затверждение вечное... впредь от всчинающиеся войны прочнее...”¹⁸¹. Крім того, Нащокін думав, що внаслідок такого союзу сусіди “страшны будут войною наступать, но и сами склонятца за страх и покорно дружбы учнут искать”¹⁸².

Серед зовнішньополітичних причин корисності союзу у доповідній записці називалися необхідність виступати разом проти спільних ворогів — Швеції і кримського хана, а також можливість приєднання до союзу волохів¹⁸³. Можна помітити, що це саме той зовнішньополітичний курс, якого надалі дотримувався Петро I. Нащокін, однак, явно спрочував ситуацію, звалюючи всі невдачі в ході російсько-польських переговорів на підступи шведів. Так, він писав, що шведський комісар у Москві послав до Львова Кир’яка-грека з “печатными злыми вестями” — “...и при послах царского величества во Львов привезены и того часу разголосилось меж сенатыри и народу польского во Львове. И учили в мирных статьях горды быть и несходительны сенатыри”¹⁸⁴. Навіть похід Яна Казимира Нащокін пояснював не українськими, а шведськими обставинами: “...Для того с обеих сторон король и войска литовские пошли к московским краем, что им наслушили шведы: рати де московские против башкирцов все высланы с Москвы”¹⁸⁵.

З другого боку, дуже цікаво, що Нащокін виступав категоричним противником ідеї обрання Олексія Михайловича на польський престол (такої любої багатом боярам). Він так і писав: “И в том обрании много прикрытой хитрости польской, чтоб по воле своей ныне одержав мир, а после того обрания противными статьями отбыть, так же как и у великой России о Владиславе королевиче... и такого несостояния и ныне опасным быть”¹⁸⁶.

І знову впадає в око цілковита відсутність згадок про Україну в міркуваннях глави московського Посольського приказу. Це корінна відмінність від суті переговорів 1656-го чи 1660 р.

1 грудня 1663 р. Д. Башмаков, який був на присязі І. Брюховецького, говорив гетьману і старшині: цар дові-

дався, що "...писал из Корсуня архимарит Слуццкой Федосий Васильевич ко игумену куринскому Мелетию Дзиду на смуту, хотя Великого Государя... отчиною Малою Росию возмутить, а Войско Запорожское в сомнение привести, будто великий государь наш... хочет уступить Киева и малороссийских городов Яну Казимеру, королю полскому. А у великого Государя нашего... того и в мысли николи не бывало..."¹⁸⁷. Башмаков запевняв Брюховецького і старшину, щоб вони були "на государскую милость... надежны... не верили и ни на какие прелести и на подсылки не склонялись"¹⁸⁸. Цього разу ми можемо точно сказати — слова росіян були неправдиві, а план поділу України вже не тільки існував, а й активно розроблявся.

Провал походу на Лівобережжя докорінно змінив настрій у польських вищих колах. Так, навіть Чарнецький заявляв улітку 1664 року: "...Щоб з великим государем мир укласти на тому: Смоленську бути за великим государем, а Києву б і всім черкаським містам по обидва боки Дніпра бути за польським королем. А коли це станеться, то черкасів усіх піддати мечу й вогню за їхню велику злість"¹⁸⁹.

Парадокс історії полягав у тому, що через діяльність української старшини, яка докладала всіх зусиль для зриву походу, поділ України став неминучим.

У січні до короля під Глухів прибуває К. Пушин з умовляннями припинити пролиття християнської крові¹⁹⁰. Під час перебування короля під Севськом посол повторив свою пропозицію. Коховський пише, що "всім ця пропозиція була любою", але воліли домовлятися у Варшаві чи на сеймі у Львові, коли король уже вибереться з України, а не в момент, коли поляків з усіх боків оточувало російське військо¹⁹¹. Пражмовський заявив послові: росіяни порушили мирну угоду, укладену із Владиславом IV, відібрали Смоленськ, надають допомогу бунтівникам-козакам, не маючи на те права, претендують на Україну, яка належить Польщі. Вони, поляки, прийшли і стоять під Москвою, готові до бою, — і запитують у царя про його рішення: хочете битися? Військо готове. Чи

хочете миру, повернувши забране й відшкодувавши збитки? За словами Коховського, російський посол зрадив, почувши про мир, і запропонував укласти перемир'я, призначивши час і місце для основних переговорів. Король до цього й чути не хотів про перемир'я, але, з огляду на тяжке становище війська, погодився, призначивши переговори через чверть року¹⁹². З України був негайно відряджений С. Венславський, який мав висловити прагнення поляків до вічного миру¹⁹³.

Переговори почалися з прохання поляків видати вбивцю Гонсевського, який ховався у Смоленську¹⁹⁴. Залишаючись під Севськом, король писав цареві, що польські повноважні послы перебувають у його війську, і запрошував Одоєвського з товаришами приїхати для переговорів, гарантуючи їм безпеку¹⁹⁵. Тоді ж у Москву був посланий “кредекс” Венславському, що давав йому всі повноваження¹⁹⁶.

Цікавим моментом є те, що непримиренну позицію займав канцлер Великого князівства Литовського К. Пац. Так, у своїй відповіді Нащокіну він звинувачував Москву в порушенні Поланського мирного договору, братанні з бунтівниками й захопленні литовських міст. Заперечував він і думку Нащокіна про необхідність союзу проти татар, заявляючи, що з ними можна дружити (вони “добрі сусіди”), і запитував: як же ви тоді дружите з калмиками?¹⁹⁷ Проте він теж висловлював прагнення до миру¹⁹⁸.

5 лютого 1664 р. А. Незабитовський писав Є. Любомирському, що польські “комісари в столиці готові, але не чуто, щоб їх вислали, і сам цар на війну готується”. І хоча король тепер теж рвався у бій, Незабитовський усе-таки висловлював сподівання на мир, “якого й москалі всі хочуть, за винятком патріарха”¹⁹⁹.

5 березня цар дає згоду на з'їзд комісарів²⁰⁰. Але завершення походу вносило свої корективи до планів сторін. 23 березня московські послы писали польським комісарам, що вже давно перебувають у Брянську і не знають, куди їхати далі. Вони висловлювали своє занепокоєння, тому що король відступив до Могилева, а комісари були з ним²⁰¹. Нарешті у квітні призначаються переговори під

Червоним²⁰². Угоду про недоторканність послів було укладено 26 квітня у селі Шейновому з П. Бростовським²⁰³. Шейновська угода, підписана польськими комісарами П. Бростовським і С. Ледоховським, а також А. Ордін-Нащокіним та Ф. Михайловим, передбачала майбутній з'їзд послів між Червоним і Звіринцями в травні того ж року²⁰⁴.

У травні 1664 р. в царській грамоті до Соловецького монастиря говорилося, що Ордін-Нащокін був у Львові, домовлявся про мир, але король пішов походом²⁰⁵. Після вигнання поляків з Лівобережжя "...полской же король из малороссийских городов писал к нам, великому государю, с посланником своим с Самойлом Венцлавским... что он с нами, великим государем, вечного миру желает со всяким усердством и комиссаров своих на съезд обещал прислать вскоре. И мы, великий государь... указали, для мирного договора, с полскими комиссары на съезд послать наших великих и полномочных послов, ближнего боярина и наместника астраханского, князя Никиту Ивановича Одоевского с товарищи, а съездом быть меж Смоленска и Могилева..."²⁰⁶. Цар просив монастир дати грошей на мирні переговори, які й були отримані²⁰⁷.

Дуже цікаві відомості щодо позиції Москви містить листування Ордіна-Нащокіна з Олексієм Михайловичем. Навесні 1664 р. цар дуже негативно висловився стосовно можливості віддати полякам Лівобережну Україну. Зокрема він писав: "А о черкасском деле, о здешней стороне мысль свою царскую прилагать непристойно, потому что за помощью всемогущего Бога и твоим усердством и верною службою во Львове о здешней черкасской стороне ты отговорил, впредь эта статья упомянута не будет. Собаке недостойно есть и одного куса хлеба православного; только то не от нас будет, за грехи учинится"²⁰⁸.

На початку червня 1664 р. переговори в районі Червоного тривають. 4 червня Ордін-Нащокін зустрів повноважних послів М. Одоевського і Ю. Долгорукова²⁰⁹. Польсько-литовські послі — Р. Вербовський, П. Брестовський, Я. Храповицький, С. Ледоховський, С. Кожуховський — стояли в Звіровичах, за 10 верст від Черво-

ного²¹⁰. “А Юрья Глебовича к себе ожидают вскоре, а сказывают, что он в Шклове, а бискуп Пражмовской на съезд будет же; а Завиша, маршалок литовский, на съезд не будет”²¹¹. 21 червня був зроблений запис про безпеку з'їзду і, домовившись про титули, посли почали переговори про мир²¹².

Наказ російським послам на переговорах містив низку положень щодо України: “...А рубеж бы учинить по Днепр. Если польские комиссары рубежа постановить так не захотят, то вам бы по конечной мере говорить о стародавних городах, о Смоленске с 14 городами (тобто, як крайній захід, знов-таки йшлося про відмову від Лівобережжя! — *Т. Я.*)”²¹³. Про Правобережну Україну послам випадало говорити, “чтоб там церквей в костелы не обращать и униатам не отдавать, а города и черкас не неволить ничем, дать волю”²¹⁴. Дуже слушною і пророчою видається така думка: “О черкасах обеих сторон говорить... что они люди вольные, и какая будет прибыль обоим государствам, если их напрасно в Крым отогнать?..”²¹⁵ Тобто у Москві формувалося розуміння зростаючої сили “прокримського” напрямку серед українських козаків.

Але поляки ще не були готові до нових політичних реалій. Так, дуже прохолодно поставилися вони до ідеї російських послів про коаліцію проти Туреччини, яка могла б схилити турків до угоди з цісарем Леопольдом²¹⁶. Не бачачи зростаючої загрози Речі Посполитій з турецького боку, вони твердили, що спершу треба укласти мир з Росією, а вже потім — вести переговори про союзи²¹⁷.

Як ми бачили у попередньому розділі, влітку ситуація на театрі воєнних дій корінним чином змінилася не на користь Москви. Дуже показовим у цьому плані є лист К. Паца польським комісарам. Він з радістю повідомляв, що Чарнецький розбив Брюховецького під Черкасами, той відступив за Дніпро, Ромодановський — до Білгорода, і що кримський хан дає 7 тисяч вояків на Задніпров'я. При цьому канцлер з відвертою зловтіхою ділився новиною, що росіяни “і вдома матимуть забаву”, оскільки були посли від астраханських і казанських татар, які висловили бажання визнавати тільки султана²¹⁸.

За цих умов поляки не проминули нагоди знову звернутися до таких любих їхньому серцю статей Поланського миру²¹⁹. Вони зажадали повернути їм Смоленськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, а також замки і фортеці, захоплені в Україні, відступити від козаків, відшкодувати збитки, заподіяні під час війни у Польщі й Литві²²⁰.

Докладніше про перипетії переговорів можна дізнатися з повідомлень польських комісарів. Поляки пропонували взяти за основу статті Поланського миру, але росіяни навіть читати його не захотіли²²¹. Дуже цікава заява, зроблена московськими комісарами: “А в Украине мы мало нуждаемся. Если мы козаков не получим, то они пойдут к татарам и к туркам, уйдя под их поганскую протекцию, и могут быть угрозой и нам, и им (тобто полякам. — Т. Я.) самим, а оттого что это народ свободный, от присяги его королевскому величеству освобожденный, когда их Зборовский договор нарушили”²²². Ці слова викликали бурхливе обурення поляків²²³.

На переговорах росіяни наполягали на таких кордонах: у Литві по Двині, по Дніпру і всій Україні. При цьому вони були готові заплатити за Полоцьк і Динабург. У кінцевому підсумку Москва погоджувалася поступитися половиною України з Києвом і хотіла мати кордон по Дніпру і Смоленськ “с принадлежностями”²²⁴. Ще через чотири дні росіяни заявили, що готові віддати й другий бік Дніпра, аби лише зберегти Смоленськ²²⁵. Як ми бачимо, царські послі діяли відповідно до положень отриманої інструкції.

Незважаючи на такі максимальні поступки, поляки не пішли на угоду. Російським послам не вдалося “за упорством и несходством королевского величества великих и полномочных комиссаров... добиться ни мира, ни перемирия”²²⁶. Гордон писав, що 22 липня Ордін-Нащокін повернувся до Смоленська з новими інструкціями²²⁷. На початку серпня польські комісари передавали чутку, що до Смоленська мав приїхати сам цар для прискорення переговорного процесу²²⁸. 12 серпня переговори відновилися²²⁹, але також безрезультатно.

Дуже показовими в цьому плані є “відповіді московським послам на їхні пункти”. Зокрема поляки заявили: “Якщо укладати вічний мир, як ми бажаємо, треба порушені пункти у... Поланському пакті описати й утвердити, щоб... усі міста й землі... під час нинішньої війни забрані, — повернути... хана кримського в його справедливих претензіях заспокоїти...” При цьому в них і гадки не було віддавати Динабург, Інфляндії і Задніпров’я²³⁰. І знову ж — дуже характерний вислів поляків про козаків: “Один з провідників, Сірко, загинув, і Брюховецького тільки тільк залишається”; щойно козаки побачать польське військо й орду в російських землях — “ті, хто нині біля вас перебуває, допоможуть нам вас воювати й пустошити...”²³¹.

Польські комісари оголосили, що не можуть вирішити питання про повернення Смоленська без згоди сейму, й запропонували росіянам в очікуванні миру відступити з інших міст. На це московські послы заперечили, що якби твердо знали, що сейм віддасть Смоленськ і Сіверщину, то відступили б, а так — ні²³². І знову ж впадає у вічі яскравий вислів поляків щодо козацького питання: “Про Україну — самі бачите, що як тільки військо наше увійде, вони королю, й. м., вклоняються, а як (військо. — Т. Я.) царя, й. м., — тоді декотрі відпадають від нас. Хто міцний, з тим і дружать... бо вже не та Україна, з якої по три рази сто тисяч козаків виходило”²³³.

Гордон писав: “Хоча комісари вже багато разів радилися з поляками у Красному, однак мало було надій на щасливе завершення переговорів, оскільки обидві сторони висували надто великі вимоги. До того ж росіяни думали примусити поляків поступитися з допомогою своєї численної армії. Поляки ж уперто стояли на своєму, вирішивши зволіканням втомити росіян. 9-го була остання нарада комісарів, після якої обидві сторони розійшлися, домовившись про те, що цар пришле посла на сейм, який мав невдовзі відбутися. 13-го комісари повернулися до Смоленська, а через два дні вирушили до Москви”²³⁴. Одоєвський запропонував відкласти комісію на вісім місяців²³⁵.

Було укладено угоду про перенесення переговорів на липень 1665 р.²³⁶.

Воєнні дії, що тривали, не сприяли успішному перебігу переговорів. Але, зрештою, від'їзд І. Брюховецького до Москви (і припинення воєнних дій з боку лівобережних козаків), рокош Є. Любомирського, відречення П. Тетері від булави і поява протурецьки налаштованого гетьмана С. Опари стали тими чинниками, які підштовхнули сторони до угоди. На початку 1665 р. було укладено угоду про обмін полоненими²³⁷. У березні до Москви приїхав посланець Яна Казимира Я. Котович²³⁸, який перебував там до початку травня²³⁹. Приблизно в той самий час Олексій Михайлович писав царю про намічений на червень з'їзд для переговорів з поляками і висловлював надію на царське посередництво²⁴⁰. Наприкінці травня до Варшави прибув Р. Богданов з повноваженнями вести переговори про вічний мир і про перемир'я²⁴¹. Однак усі угоди було вирішено відкласти до комісії²⁴², що планувалася на вересень або жовтень 1665 р.²⁴³. У зв'язку з цим 22 вересня до Москви прибув польський посол І. Комар і домовився про зустріч великих послів у січні наступного року в Звіровичах²⁴⁴. В інструкції Комару вперше Річ Посполита погоджувалася, як на крайній захід, віддати Москві Лівобережну Україну²⁴⁵. Як писав у своєму щоденнику Я. Храповицький, 1665 р. завершився "з надією на мир шляхом переговорів з Москвою"²⁴⁶.

Хід переговорів, які почалися в селі Андрусові (на кордоні Смоленського і Мстиславського повітів) у квітні 1666 р., докладно описаний у працях І. Галактіонова та З. Вуйцика²⁴⁷. Для нас наразі важливі не перипетії зустрічей, а ставлення сторін до вирішення українського питання. В Москві основна полеміка розгорілася навколо підготовки інструкції щодо переговорів. Перемогу здобула позиція Нащокіна. Внаслідок цього в інструкції від 16 квітня 1666 р. царський уряд у територіальному питанні наполягав лише на збереженні за собою Смоленська з 14 містами, Динабурга, а Україну хотів зберегти лише до Дніпра, з Києвом і окологою на 7-8 миль²⁴⁸.

Наприкінці квітня польські комісари прибули на комісію, побоюючись, однак, воєнних приготувань Москви²⁴⁹. 8 червня було укладено перемир'я²⁵⁰, яке, втім, і далі порушувалося обома сторонами, а особливо козаками І. Брюховецького. Тепер на переговорах, як писав у своєму щоденнику польський комісар Я. Храповицький, головні труднощі полягали в питанні про Лівобережжя. Росіяни відверто визнавали, що козаки не бажали їх слухатися: "...Хоча багатьма аргументами доводили, що мають слухатися, якщо перебувають під царською рукою, та козаки погодитися з цим не хотіли чи не могли"²⁵¹.

Наприкінці червня до комісарів прийшла звістка від Мурашка з Гомеля, що до козаків, які оточили місто, "приїхали... посланці московських комісарів з указом про перемир'я, вони затримали їх і... послали до Брюховецького в Гадяч за рішенням"²⁵². 8 липня Мурашко в розпачі писав полякам, що, коли козаки не відступлять від Гомеля, оточені помруть з голоду²⁵³. В ці ж дні стало відомо, що козаки в Череківі, "здобувши острог, убили шістдесят піхотинців наших"²⁵⁴. Комісари протестували і вимагали від росіян зупинити "це свавілля козацьке" або ж припинити безпредметні переговори²⁵⁵. На черговому з'їзді поляки заявили, що, оскільки козаки російських "вказів не слухають, значить, не можете їх угамувати, тоді ми повинні самі про себе потурбуватися, щоб більше того не допускати"²⁵⁶. Росіяни клялися, що вже писали до царя з проханням дати Брюховецькому указ, "щоб наказав козакам відступити"²⁵⁷. 16 липня царський указ дійшов до Брюховецького, і той звелів козакам відступити від Гомеля і повернутися в Україну, що й було виконано²⁵⁸.

Поряд з боротьбою за дотримання перемир'я тривали й територіальні суперечки. Нащокін заявив, що не поступиться нічим, крім Полоцька й Вітебська, а на пропозицію обговорити долю українських територій відповів: "...навіщо згадувати Україну? Вона давно царева, тому що самі козаки йому добровільно підкорилися"²⁵⁹. Взагалі, всупереч сформованій в історіографії думці, у цей період росіяни явно агресивно поводитися на переговорах. Так, Храповицький писав: "Дуже змінилися москалі й

показали, що зараз готові зірвати комісію...”²⁶⁰ З другого боку, дуже показовим є інше висловлювання Храповицького — коментар до повідомлення Карповича, що “...комісія добре йде, і є надія, що буде укладено мир, тому що їм уже багато віддаємо — Смоленськ і Сіверщину — і можемо ще більше віддати (курсив мій. — Т. Я.), нам дуже потрібний мир, тому що Любомирського й досі не заспокоєно”²⁶¹.

В історіографії існують різні думки щодо того, чи було помилкою з боку російської дипломатії не скористатися моментом, рокошем Є. Любомирського, і не спробувати силою нав’язати полякам договір. М. І. Костомаров, А. А. Савич вважали це помилкою. І. В. Галактионов виправдовував лінію Нащокіна, пояснюючи її складним внутрішнім становищем Росії.

Відомо, що в березні 1666 р. до Москви приїхав посланець Є. Любомирського, зокрема з проханням допомогти грошима у боротьбі проти короля. Цар попросив Нащокіна порадити, що робити. Той відповів: “...От этого великой России большой прибыли не будет: злая ненависть не возросла бы? Свои ратные люди зашумят, что в чужую землю казну посылают, а у себя и хлебом, и деньгами скудно”²⁶². Нащокіну не був близький і план Любомирського укласти союз зі Швецією.

Нам уявляється, що обережна позиція Нащокіна була виправданою. У Московській державі в той момент не було сил і можливості починати сміливу й небезпечну гру проти Польщі. Та Москва просто й не встигла б скористатися моментом. Почасти причиною цього були дії козаків, які опиралися перемир’ю (точнісінько так само, як Віленському за Б. Хмельницького). Та особливо помітно на позиції сторін на переговорах могли вплинути наступ Дорошенка і бунти на Лівобережжі.

Ще 16 липня Храповицький писав у щоденнику, що “Дорошенко з татарами з’явився біля Києва і Кременчука”²⁶³. Через десять днів він же повідомляє, що “Дорошенко з козаками й польськими людьми з паном Стшалковським і татари напали й побили царських людей у Києві та розграбували монастирське печерське добро”²⁶⁴.

А вже 10 вересня польські комісари заявили росіянам: "...Україну ви хочете силою втримати, від якої ми не можемо відступитись, коли вони самі добровільно відбиваються"²⁶⁵. Прозвучали й такі слова про Україну: "...Коли її мешканці намагаються скинути ярмо незаконного володаря"²⁶⁶. Мабуть, Нащокін сам чудово розумів ситуацію, тому що з прикрістю писав цареві: "...Комісарам сили в посольстві прибуло з України, тому що минулого року в Україну з Москви переписувачів послано для збору доходів з усяких жилецьких людей; але тамтешні люди й від польського короля великою кров'ю відбивалися, щоб жити по своїй волі... незадоволення в Україні внаслідок збору доходів викликало в поляків надію на її повернення й спричинило через це утруднення в мирних переговорах"²⁶⁷.

15 вересня поляки у зв'язку з наближенням сейму оголосили ультиматум: негайно підписати угоду — або почнеться війна²⁶⁸. Було також заявлено, щоб "...не вважали Україну відступленою, тому що вона вже сама виходить з-під царської влади", а Динабург, як частину Великого князівства Литовського, вони теж не віддадуть²⁶⁹. Дуже показова відповідь Нащокіна: Динабург росіяни отримали від шведів і його не повернуть²⁷⁰. При цьому про Україну Нащокін не сказав жодного слова.

Саме за цих умов Нащокін зажадав від московської влади відмовитися від усієї України, за рахунок чого він хотів зберегти за Росією смоленські й сіверські землі²⁷¹. На черговому з'їзді, 28 вересня, Нащокін натякнув полякам, "що цар може віддати за Києвом Канів і деякі міста" — з поваги до короля²⁷². Він, однак, пропонував, щоб статті про Україну не входили до тексту угоди про перемир'я, а лише до статей "вічного миру", — побоюючись, що, коли ці умови будуть оголошені, козаки виріжуть російські застави²⁷³. У відповідь поляки запевнили, що негайно вступають у свої права в Україні, й обіцяли забезпечити спокій і лад²⁷⁴.

Вирішення питання про поступки Москви полякам з українського питання затягувалося. 12 жовтня Нащокін посилався на те, що цар перебуває у Троїцько-Сергієвій

лаврі, — звідси і затримка²⁷⁵. Крім того, він говорив про необхідність скликання Земського собору — адже саме його рішенням Україна була прийнята під “високу царську руку”, отже, і “виведена” з-під цієї руки могла бути теж тільки собором. Нарешті, Нащокін свідчив про “шум у столиці” через дії Дорошенка: у Москві обурювалися, “що тут відбувається комісія, а там військо наше з татарами воює”, і побоювалися, щоб “так не стало, як під Чудновом”²⁷⁶. Очікувалося засідання боярської думи з цього питання²⁷⁷.

Незважаючи на тиск з боку Нащокіна, у Москві на відмову від Лівобережжя не пішли й запропонували йому, як крайній захід, віддати Польщі Київ²⁷⁸. 15 жовтня Храповицький повідомляв про одержання звістки, що “цар не велить більше поступатися. Навіть про Київ, що... пропонував Нащокін, він не має від царя декларації”²⁷⁹.

Нащокін ще намагався пом’якшити ситуацію, запевняючи поляків, що “цар не наполягає на Києві”, а тільки хоче гарантувати безпеку тамтешніх мешканців від татар і чекатиме надійного з ними перемир’я²⁸⁰. А польські комісари — навпаки, знову претендували на всю Україну, заявляючи, “що поділяти воєводства від самого Києва не можемо”²⁸¹. Не вірили поляки й у можливість “надійного перемир’я з татарами”: “...різні скасування бувають, як уже сталося, що козаки при них (росіянах. — Т. Я.) були, потім їх же били з татарами під Конотопом і на нас повставали”²⁸². І взагалі, на думку комісарів, “скоріше козаки повстануть на вас (росіян. — Т. Я.) під вашим жорстким керуванням і з’єднаються з татарами, а якщо при нас будуть, ми їх утримаємо, тому що знаємо їхні звичаї, і вони природжені піддані Речі Посполитої”²⁸³.

Взагалі, як свідчать щоденники учасників комісії, весь хід переговорів був продиктований військовою ситуацією, і саме події в Україні відігравали вирішальну роль. Це незважаючи на те, що, по суті, українське питання було для Москви другорядним (на відміну від Польщі, в якій не хотіли погодитися з утратою і п’яді Лівобережжя).

Наприкінці жовтня полякам стало відомо, що надії на лівобережні бунти не виправдалися. "...Україна більшою частиною залишається при царі", а Дорошенко змушений був відступити до Лисянки²⁸⁴. Щоправда, у Польщі ще вірили у відданість правобережного гетьмана. Сам Дорошенко писав на початку листопада Я. Собеському, що "багато орди ввійшло, 60 тисяч", з якими він має "швидко йти за Дніпро в Україну, щоб наша комісія з Москвою краще відбуватися могла"²⁸⁵. Польські комісари хвилювалися тільки з приводу звісток про зміцнення російсько-шведського миру²⁸⁶, а на повідомлення росіян, що "козаки присягнули татарам бути їхніми підданими й не бути ані при нас, ані при Москві", реагували як на "байки"²⁸⁷.

На початку грудня обидві сторони спробували жорстко підвести ризик під переговорами. Так, 5 грудня російські послы висловили протест у зв'язку з наступом литовського війська під Оршею. Вони заявили, що перемир'я зірване, а "поступок більше не буде". Москва погоджувалася віддати тільки Полоцьк із Вітебськом, Київ на половину договірних років та виплатити гроші за Динабург²⁸⁸. Поляки виправдовувалися, що, зі свого боку, потерпіли, коли козаки напали на Гомель, і попереджали, "щоб нас не лякали татарами й турками"²⁸⁹, — у Варшаві все ще вірили Дорошенку й не хотіли визнавати татарсько-турецької загрози. 17 грудня польські комісари заявили: "...Поверніть нам негайно Київ і Динабург, тоді можемо і далі розмовляти стосовно України Задніпровської (Лівобережної. — Т. Я.) ...і задля миру віддали б яку-небудь її частину"²⁹⁰. Нащокін не побажав навіть слухати такого²⁹¹.

Переговори, здавалося, зайшли в глухий кут. Але вже 8 січня Храповицький записав у своєму щоденнику: прийшли "недобрі новини, що нібито татари збираються напасти на Волинь. Бережи нас Боже!"²⁹². А 12 січня комісари отримують "екстраординарну пошту" від короля і М. Пача про те, "що татари, з'єднавшись з козаками, знищили пана Маховського із сорока корогвами під Стяной... що татари ворожо трьома шляхами пішли і вже за дві милі

від Львова брали людей”²⁹³. Комісарам давався найсуворіший наказ, щоб вони негайно “мир укладали, і на таких умовах, які Москва пропонує”, лише з обов’язковим застереженням: “...Щоб лігу укласти з Москвою проти татар і козаків — ба й самої Порти Оттоманської”²⁹⁴. Пац у своєму листі також попереджав комісарів, що “навесні — невідворотна війна з татарами і турками”²⁹⁵.

13 січня польські комісари, порадившись, “визнавши всі труднощі Речі Посполитої” — черговий зірваний сейм, козацько-татарський союз, — вирішили укласти мир з Росією²⁹⁶.

20 січня 1667 р. на 35-му з’їзді договір був затверджений урочистою присягою послів.

Згідно зі статтями договору, перемир’я встановлювалося до червня 1680 р. Росія одержувала Смоленське воеводство і Стародубський повіт, а також Лівобережжя і Київ на 2 роки. Правобережжя “звільнялося” від присяги цареві²⁹⁷. Запорожжя оголошувалося спільним володінням Росії та Польщі, “...в послушанні, под обороною и под високою рукою обоих великих государей наших, на общую их службу от наступающих... бусурманских сил...”²⁹⁸.

Парадокс полягає в тому, що Запорожжя, яке зіграло свою трагічну роль у руїні Гетьманщини, було принесене царем у жертву союзові з Польщею. По суті, все повернулося до того стану, з якого починалася Хмельниччина, — польського контролю над Запорожжям (у 1648 р. його уособлював Кодак).

Питання, що багаторазово порушувалося в історіографії, полягає в тому, чи могла Москва в умовах союзу Дорошенка з татарами домагатися вигідніших для себе умов миру? Зокрема, Галактіонов пояснював відсутність такої спроби нерозумінням ситуації в Україні, де становище Польщі було не таким сильним, а польсько-татарський союз — навряд чи можливим. Авторів цих рядків уявляється, що насправді царський уряд на той час давно відмовився від думки активно брати участь в українському питанні. Це стало результатом послідовної політики Нащокіна, метою якої було укладення російсько-

польського союзу, де Україні відводилася лише другорядна роль заручниці цієї угоди. Останні події мали тільки ще більше налякати росіян. Союз із Польщею — проти “варварів” (Криму й Туреччини) і “некерованих” козаків — мав видаватися набагато привабливішим, ніж нові спроби вплутатися в безодню української Руїни й починати новий виток воєнних дій, без яких проросійська політика гетьманів була б неможлива.

Так само, як у 1664 р., запекла боротьба прихильників державницького угруповання, що зірвали польський похід, об’єктивно привела до поновлення російсько-польських переговорів, так і 1666 р. звертання Дорошенка до турецького султана тільки підштовхнуло польську сторону до ратифікації договору. Долю України було вирішено. Обидві держави вважали, що краще поділити непокірливих козаків, ніж боротися за союз із ними.

Було б крайнім спрощенням розглядати Андрусівську угоду як певну крапку в історії України. Ще довгі роки тривала боротьба, спрямована проти її рішень, — на Правобережжі і на лівому березі Дніпра. Проте ця угода юридично закріпила розкол України, що існував більше шести років, і завершила черговий етап її історії. Гетьманщина у тій формі, в якій вона була створена Богданом Хмельницьким, перестала існувати. Принципово змінилося й зовнішнє становище України — союз із Московою чи Річчю Посполитою заради використання однієї з цих держав у протистоянні з другою був тепер неможливий.

ПРИМІТКИ

¹ Акты Моск. гос. — Т. II. — № 757. — С. 462.

² ЦГАДА. — Белгород. столбцы. — № 382. — Арк. 315.

³ Акты Моск. гос. — Т. II. — № 793. — С. 482.

⁴ ЦГАДА. — Сношения России с Польшей, 1655. — № 90—93.

⁵ Архив ЮЗР. — Т. VI. — Ч. III. — № XXXIV. — С. 98—99. Лист вітебського воєводи П. Сапеги до наказного гетьмана Війська Запорозького, 18 листопада 1655 р.

- 6 Детальніше про це див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина...
- 7 Там само. — С. 26.
- 8 Документи Богдана Хмельницького. — № 380. — С. 501.
- 9 Там само.
- 10 Там само. — № 397. — С. 524.
- 11 Там само. — № 394. — С. 519.
- 12 Там само.
- 13 Там само.
- 14 Там само. — № 395. — С. 520—521. Наказ Р. Гапоненку, 5 серпня 1656 р.
- 15 *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1238 (посилання на Книги польського двору. — № 87. — С. 181—182).
- 16 Дневник дороги на комісію. — С. 529.
- 17 Там само. — С. 530.
- 18 Акты ЮЗР. — Т. III. — № 367. — С. 552. Реляція кийвського воеводи О. Бутурліна, листопад 1656 р.; № 364. — С. 549. Доїзна записка А. Мискова з Путивля, листопад 1656 р.
- 19 Там само. — Т. III. — № 367. — С. 552.
- 20 *Monumenta hungariae historica.* — Т. XXIII. — № CCLXXXII. — S. 488.
- 21 Акты ЮЗР. — Т. III. — № 367. — С. 553.
- 22 Там само. — № 363. — С. 548—549; Документи Богдана Хмельницького. — № 415. — С. 542.
- 23 Акты ЮЗР. — Т. III. — № 364. — С. 549. Доїзна записка А. Мискова, листопад 1656 р.
- 24 Там само. — № 46. — С. 387. — Наказ полковникові й голові стрілецькому О. Лопухіну.
- 25 Там само. — № 369. — С. 556—557. Постатейний список Ф. Бутурліна й дяка В. Михайлова.
- 26 Там само. — С. 575.
- 27 Там само. — № 377. — С. 599.
- 28 Там само. — Т. XI. — Прил. 2. — С. 721. Переговори П. Тетері у Посольському приказі, серпень 1657 р.
- 29 Там само. — С. 722.
- 30 *Kubala L.* Szkice historyczne. — Ser. V. — S. 33.

- 31 Arch. Czartoryjskich. — St. Zamoyski. — № 1657. — List 477.
- 32 Католики, православные, униаты. — Ч. 1. — № 104. — С. 261. Наказ посольству М. І. Одоєвського, 20 липня 1656 р.
- 33 Памятники дипломатических сношений древней России. — Ч. I. — Т. III. — С. 510. Переговори з царським послом.
- 34 Там само. — С. 506.
- 35 AGAD. — Teki Naruszewicza. — № 149. — List 289; Arch. Czartoryjskich. — Cdx 386. — List 35.
- 36 *Грушевський М. С.* — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1243 (Книги польського двору. — № 88. — Арк. 561).
- 37 Дневник дороги на комиссию. — С. 511.
- 38 Там само. — С. 515.
- 39 Там само. — С. 514.
- 40 *Kubala L.* Szkice historyczne. — Ser. V. — S. 56—57.
- 41 Дневник дороги на комиссию. — С. 518.
- 42 Католики, православные, униаты. — Ч. 1. — № 104. — С. 261. Наказ посольству М. І. Одоєвського, 20 липня 1656 р.
- 43 Дневник дороги на комиссию. — С. 518.
- 44 Акты ЮЗР. — Т. VIII. — № 46. — С. 397.
- 45 Muzeum Czartoryjskich w Krakowie. — № 1657. — List 477.
- 46 Католики, православные, униаты. — Ч. 1. — № 109. — С. 278. Царська грамота М. І. Одоєвському, 23 вересня 1656 р.
- 47 Дневник дороги на комиссию. — С. 522.
- 48 Католики, православные, униаты. — Ч. 1. — № 113. — С. 284. Доповідь до Посольського приказу, 2 квітня 1656 р.
- 49 Там само. — С. 285.
- 50 Полное собрание законов Рос. империи. — Т. I. — № 192—193. — С. 405, 410.
- 51 *Kubala L.* Szkice historyczne. — Ser. V. — S. 62.
- 52 ЦГАДА. — Сношения России с Польшей, 1657. — № 28. — Арк. 231.
- 53 *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa... — S. 373.
- 54 *Kubala L.* Szkice historyczne. — Ser. V. — Ad. № XV. — S. 419.

- 55 *Theiner A. Monumenta...* — Rzym, 1859. — Т. V. — № XIII. — С. 35—36.
- 56 Документы Богдана Хмельницкого. — № 463. — С. 605; *Kubala L. Szkice historyczne.* — Ser. V. — № XXVIII. — С. 436—437.
- 57 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 133.
- 58 Там само. — С. 134.
- 59 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 20. — С. 29.
- 60 ПКК. — 2е. — Т. III. — № СХХIV. — С. 420. Лист Ю. Хмельницкого до царя, 1 березня 1660 р.
- 61 Там само. — С. 420—421.
- 62 Там само. — С. 421.
- 63 *Pamiętnik Dziejów Polskich.* — Т. I. — С. 189. Щоденник Мацкевича.
- 64 ЧОИДР. — 1908. — Кн. I. — Ч. I. — С. 63.
- 65 Дополнения к “Дворцовым разрядам”. — Т. III. — С. 220—221.
- 66 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 11.
- 67 Там само. — Т. VI. — С. 12.
- 68 Там само. — С. 426.
- 69 Там само. — С. 427.
- 70 Там само.
- 71 Там само.
- 72 Там само.
- 73 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13708. — Арк. 14.
- 74 Там само. — Арк. 19. Відповідь царських послів на пункти польських комісарів, квітень 1660 р.
- 75 Там само.
- 76 Там само. — Арк. 20.
- 77 Там само. — Арк. 14—15. Лист польських комісарів до короля з Мінська, 5 квітня 1660 р.
- 78 Там само. — Арк. 19. Відповідь царських послів на пункти польських комісарів, середина квітня 1660 р.
- 79 Там само. — Арк. 20.
- 80 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 40. — С. 46. “Сказка” Дениса Остаф’єва від великих і повноважних послів, 21 квітня 1660 р.

- 81 Там само.
- 82 ПКК. — Т. IV. — № 1. — С. 2—3. Лист С. Потоцького до комісарів з переговорів про мир із Москвою, 17 квітня 1660 р.
- 83 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 57. — С. 63. Реляція І. Хованського, 17 квітня 1660 р.
- 84 Там само.
- 85 Там само. — С. 64.
- 86 Там само.
- 87 Там само.
- 88 Там само. — № 79. — С. 81. Реляція І. Хованського, 8 травня 1660 р.
- 89 Там само. — С. 80—81.
- 90 Там само. — С. 81.
- 91 Там само.
- 92 Там само. — № 86. — С. 85. Реляція І. Хованського, 21 травня 1660 р.
- 93 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13708. — Арк. 37. Лист польських комісарів до короля, 21 травня 1660 р.
- 94 Там само. — Арк. 51. Відповідь королівських комісарів козацьким послам, 31 травня 1660 р.
- 95 Там само. — Арк. 65. Відповідь царських послів польським комісарам, травень 1660 р.
- 96 Там само. — Арк. 66—67.
- 97 Там само. — Арк. 46. Лист козацьких послів до польських комісарів, 30 травня 1660 р.
- 98 Там само. — Арк. 47.
- 99 Там само.
- 100 Там само. — Арк. 48.
- 101 Там само.
- 102 Там само. — Арк. 49. Відповідь королівських комісарів козацьким послам, 31 травня 1660 р.
- 103 Там само.
- 104 Там само.
- 105 Там само. — Арк. 50.
- 106 Там само.
- 107 Там само.
- 108 Там само.

- 109 Там само. — Арк. 52.
- 110 Там само. — Арк. 58—59. Відповідь козацьких послів на лист польських комісарів, червень 1660 р.
- 111 Там само. — Арк. 59.
- 112 Там само.
- 113 Там само.
- 114 Там само. — Арк. 60.
- 115 Там само. — Арк. 60—61.
- 116 Там само. — Арк. 61.
- 117 Там само. — Арк. 80. Лист Яна Казимира до Олексія Михайловича, 21 липня 1660 р.
- 118 Там само. — Арк. 80—81.
- 119 Там само. — Арк. 84—85. Лист Яна Казимира до польських комісарів, 2 липня 1660 р.
- 120 Там само. — Арк. 85.
- 121 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 114. — С. 109.
- 122 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13708. — Арк. 86. Лист Є. Я. Бобецького до В. Лянцкоронського, 9 липня 1660 р.
- 123 Там само.
- 124 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 135.
- 125 Там само.
- 126 Volum. legum. — Т. IV. — S. 369.
- 127 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13709. — Арк. 10. Інструкція від короля на сейм, червень 1661 р.
- 128 Volum. legum. — Т. IV. — S. 369.
- 129 Там само.
- 130 ЧОИДР. — 1882. — Кн. I—II. — С. 25 та ін. Донесення Масрберга.
- 131 Памятники дипл. снош. — Т. 4. — С. 144—151.
- 132 ЧОИДР. — 1882. — Кн. I—II. — С. 27—28. Донесення Масрберга.
- 133 Там само. — С. 28—29.
- 134 Памятники дипл. снош. — Т. 4. — С. 212—213. Переговори з цісарськими посланцями, 21 вересня 1661 р.
- 135 Там само. — С. 250. Переговори з цісарськими посланцями, 13 грудня 1661 р.

- 136 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 135.
- 137 ЧОИДР. — 1882. — Кн. I—II. — С. 32. Донесення Масрберга.
- 138 Памятники дипл. снош. — Т. 4. — С. 213—214. Переговори з цісарськими посланцями, лютий—березень 1662 р.
- 139 РГАДА. — Крымские дела. — № 5. — Арк. 21—22. Запис про прийом кримського посла Мамед-Імелдеші, 24 травня 1661 р.
- 140 Там само.
- 141 Памятники дипл. снош. — Т. 4. — С. 279—282. Переговори цісарських посланців з Гонсевським, березень 1662 р.
- 142 Акты Моск. гос. — Т. III. — С. 504.
- 143 Памятники дипл. снош. — Т. 4. — С. 444.
- 144 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — S. 180—181.
- 145 Дела Тайного приказа. — Т. I. — С. 9.
- 146 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 136.
- 147 Там само. — С. 137.
- 148 РГАДА. — Дела польские, 1662. — Ст. 27. — Арк. 5.
- 149 Там само. — Арк. 23.
- 150 Там само. — Арк. 39.
- 151 РГАДА. — Разряд 27. — Спр. 128. — Ч. 1. — Арк. 19—20.
- 152 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 204.
- 153 Там само.
- 154 Там само.
- 155 Там само. — С. 204—205.
- 156 Там само. — С. 205.
- 157 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 347. Статейний список Ф. Лодиженського, 23 січня 1663 р.
- 158 Там само.
- 159 Там само. — С. 355.
- 160 Там само. — С. 356.
- 161 Дела Тайного приказа. — Т. I. — Ст. 645.
- 162 Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 121. — С. 365.
- 163 Там само. — С. 366.

- 164 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 619. — С. 517. “Расспросные речи выезжего немчина” капітана Реза, 7 березня 1663 р.
- 165 РГАДА. — Крымские дела. — № 4. — Арк. 34—35.
- 166 К истории Андрусовского перемирия 1667 г. // Исторический архив. — 1959. — № 6. — Прил. № 1. — С. 83. (Список статей, даних литовському канцлеру Пацу А. Нащокінім, 10 квітня 1663 р.
- 167 Там само.
- 168 Там само. — С. 84.
- 169 Там само.
- 170 Там само.
- 171 Там само.
- 172 Там само.
- 173 Piśma do wieku i spraw. I. Sobieskiego. — № 49. — S. 221. Інструкція Мазепі, 31 березня 1663 р.
- 174 *Jerlicz J.* — II. — S. 74.
- 175 Listy St. Czarnieckiego // Przegląd historyczno-wojskowy. — Т. X. — № 27. — S. 124. Лист С. Чарнецького до Б. Радзи-віла, 6 квітня 1663 р.
- 176 РГАДА. — Крымские дела. — № 5. — Арк. 14—30. Грамота Олексія Михайловича Мехмет-Гірею, травень 1663 р.
- 177 *Kochowski W.* Hist. pap. J. Kaz. — Т. 2. — S. 205.
- 178 ЧОИДР. — 1892. — Кн. 3. — С. 39. Щоденник Гордона.
- 179 Памятники дипл. снош. — Т. 4. — С. 495, 497. Переговори з цісарськими посланцями, 13 серпня 1663 р.
- 180 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 137.
- 181 К истории Андрусовского перемирия 1667 г. // Исторический архив. — 1959. — № 6. — Прил. № 2. — С. 85. Доповідна записка А. Л. Ордіна-Нащокіна цареві Олексію Михайловичу, кінець 1663 р.
- 182 Там само. — С. 86.
- 183 Там само. — С. 86—87.
- 184 Там само. — С. 88.
- 185 Там само.
- 186 Там само. — С. 89.
- 187 Книги разрядные. — Т. II. — С. 1020. Статейний список Д. Башмакова, 1 грудня 1663 р.

- 188 Там само.
- 189 Акты ЮЗР. — Т. V. — № 87. — С. 206. Розпит А. Сеньковського, червень 1664 р.
- 190 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 270.
- 191 Там само. — S. 272.
- 192 Там само. — S. 273—274.
- 193 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13711. — Арк. 5—6. Царська грамота, 15 січня 1664 р.
- 194 Там само. — Арк. 7. Відповідь царя через Венславського, 23 січня 1664 р.
- 195 Там само. — Арк. 15—16. Грамота короля цареві, 21 лютого 1664 р.
- 196 Там само. — Арк. 16. Кредекс Венславському, 20 лютого 1664 р.
- 197 Там само. — Арк. 16—17. Відповідь канцлера Великого князівства Литовського К. Паца А. Нащокіну, 20 лютого 1664 р.
- 198 Там само.
- 199 *Plater.* — Т. IV. — № V. — S. 140. Лист А. Незабитовського до Є. Любомирського, 5 лютого 1664 р.
- 200 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13711. — Арк. 21—22. Грамота московських послів польським комісарам, 5 березня 1664 р.
- 201 Там само. — Арк. 27—28. Грамота московських послів польським комісарам, 23 березня 1664 р.
- 202 Там само. — Арк. 34—37. Інформація від короля російським послам, квітень 1664 р.
- 203 Полное собрание законов Российской империи. — Т. I. — С. 588—590; *Ojczyzste wspomnienia.* — Т. 1. — S. 170—173.
- 204 Там само.
- 205 Акты, собр. в библи. и арх. Рос. имп. археогр. эксп. — Т. IV. — № 149. — С. 197. Царська грамота до Соловецкого монастиря, травень 1664 р.
- 206 Там само. — С. 198.
- 207 Там само. — С. 199—200.
- 208 *Соловьев С. М.* Собр. соч. — Т. XI. — С. 158. Відповідь Олексія Михайловича А. Ордіну-Нащокіну, весна 1664 р.

- 209 Акты Моск. гос. — Т. III. — № 686. — С. 567. “Сказка” перекладача С. Лаврецького, 4 червня 1664 р.
- 210 Там само.
- 211 Там само.
- 212 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 138.
- 213 *Соловьев С. М.* Собр. соч. — Т. XI. — С. 158. Наказ російським послам на переговорах у Смоленську, травень 1664 р.
- 214 Там само.
- 215 Там само.
- 216 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 280.
- 217 Там само.
- 218 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13711. — Арк. 73. Лист канцлера Великого князівства Литовського К. Паца польським комісарам, 18 червня 1664 р.
- 219 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 138.
- 220 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 280.
- 221 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13711. — Арк. 81. Звіти польських комісарів, 12 липня 1664 р.
- 222 Там само. — Арк. 81—82.
- 223 Там само. — Арк. 82.
- 224 Там само. — Арк. 83.
- 225 Там само. — Арк. 85. Лист польських комісарів до короля, 16 червня 1664 р.
- 226 Памятники дипломат. снош.— Т. 4. — С. 542.
- 227 Щоденник Гордона. — С. 50.
- 228 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13712. — Арк. 5. Лист польських комісарів до короля, 8 серпня 1664 р.
- 229 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 138.
- 230 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13712. — Арк. 13—14. Відповідь московським послам на їхні пункти, 30 серпня 1664 р.
- 231 Там само. — Арк. 16.
- 232 Там само. — Арк. 17. Хід переговорів, 6 вересня 1664 р.
- 233 Там само. — Арк. 18.

- 234 Щоденник Гордона. — С. 52.
- 235 Теки Нарушевича. — ЦНБ. — № II-13712. — Арк. 20. Хід переговорів, 6 вересня 1664 р.
- 236 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 138.
- 237 *Kochowski W.* Hist. pan. J. Kaz. — Т. II. — S. 329.
- 238 Дворцовые разряды. — Т. III. — Ст. 588.
- 239 *Chrapowicki J.* Diariusz. — Т. II. — S. 46.
- 240 Памятники дипл. снош. — Т. 4. — С. 542—545. Лист царя до цисаря, 1665 р.
- 241 *Chrapowicki J.* Diariusz. — Т. II. — S. 49.
- 242 Там само. — S. 53.
- 243 Там само. — S. 54.
- 244 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Обзор внешних сношений... — Ч. 3. — С. 139; *Chrapowicki J.* Diariusz. — Т. II. — S. 88.
- 245 *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski. — S. 203.
- 246 *Chrapowicki J.* Diariusz. — Т. II. — S. 94.
- 247 *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — 107 с.; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski.
- 248 РГАДА. — Дела польские, 1666. — Спр. 3. — Арк. 261—264, 351—355.
- 249 *Chrapowicki J.* Diariusz. — Т. II. — S. 121.
- 250 Там само. — S. 138.
- 251 Там само. — S. 134.
- 252 Там само. — S. 149. 28 червня 1666 р.
- 253 Там само. — S. 156.
- 254 Там само. — S. 157.
- 255 Там само.
- 256 Там само. — S. 161.
- 257 Там само.
- 258 Там само. — S. 164.
- 259 Там само. — S. 143.
- 260 Там само.
- 261 Там само. — S. 174.
- 262 *Соловьев С.* Собр. соч. — Т. XI. — С. 167.
- 263 *Chrapowicki J.* Diariusz. — Т. II. — S. 163.

- 264 Там само. — S. 171.
- 265 Там само. — S. 197.
- 266 Там само.
- 267 *Соловьев С. М.* Собр. соч. — Т. XI. — С. 169. “Извет” царю А. Л. Ордіна-Нащокіна, жовтень 1666 р.
- 268 *Chrapowicki J.* *Diariusz.* — Т. II. — S. 200.
- 269 Там само. — S. 201.
- 270 Там само.
- 271 РГАДА. — Дела польские, 1666. — Спр. 3. — Арк. 242.
- 272 *Chrapowicki J.* *Diariusz.* — Т. II. — S. 207.
- 273 Там само.
- 274 Там само. — S. 207—208.
- 275 Там само. — S. 214.
- 276 Там само.
- 277 Там само. — S. 215.
- 278 РГАДА. — Дела польские, 1666. — Спр. 5. — Арк. 242.
- 279 *Chrapowicki J.* *Diariusz.* — Т. II. — S. 216.
- 280 Там само. — S. 218.
- 281 Там само. — S. 219.
- 282 Там само. — S. 221.
- 283 Там само.
- 284 Там само. — S. 225. 30 жовтня 1666 р.
- 285 Там само. — S. 234.
- 286 Там само. — S. 235, 239.
- 287 Там само. — S. 244. 3 грудня 1666 р.
- 288 Там само. — S. 245.
- 289 Там само. — S. 247.
- 290 Там само. — S. 252.
- 291 Там само.
- 292 Там само. — S. 261.
- 293 Там само. — S. 262.
- 294 Там само. — S. 262—263.
- 295 Там само. — S. 263.
- 296 Там само. — S. 264.
- 297 Полное собрание законов Российской империи. — Т. I. — С. 659.
- 298 Там само.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумок нашого дослідження, ми можемо зробити висновок, що в Гетьманщині 1660—1666 рр. знайшли відображення всі ті процеси, які спостерігалися в попередній період і стали причинами початку Руїни.

Боротьба старшинських угруповань за владу в 60-х роках ще більше загострилася і призвела до двогетьманства і поділу Гетьманщини — спершу де-факто, а потім і де-юре. Соціальна напруженість сягнула свого апогею. “Анархо-руїницький” елемент в особі покозачених і запорожців використовувався І. Брюховецьким для здобуття гетьманської влади і призвів до кривавої Чорної ради, що відкрила шлях до вседозволеності й ігнорування старшинської адміністрації. Згодом І. Брюховецький сам став жертвою страшного “джина” свавілля й анархії, що визрівав у Гетьманщині від початку Хмельниччини, і якого він випустив на волю влітку 1663 року.

Жорстка політика Москви стосовно Гетьманщини, прагнення негайно вирішити всі спірні питання і позбавити “свавільних” гетьманів реальної влади спричинили “Чуднівську катастрофу” 1660 року. Цей розгром російських військ став переломним моментом у всій зовнішній політиці Московської держави і змінив ставлення царського уряду до українського питання. Саме з цього моменту на відновлених російсько-польських мирних переговорах Москва вперше відмовляється від Правобережжя і навіть пропонує віддати полякам лівий берег Дніпра. Мир з Польщею і повернення сіверських земель виходять для царського уряду на перший план. З другого боку, переконавшись у нездійсненності своїх воєнних амбіцій, Річ Посполита стала зговірливішою на мирних переговорах, задовольняючись лише Правобережною Україною. У січні 1667 р. було укладене Андрусівське пе-

ремир'я. Для Гетьманщини воно означало закріплення територіального розколу де-юре.

Обрання гетьманом Лівобережжя І. Брюховецького (1663 р.) і завершення мирних переговорів з Річчю Посполитою (1667 р.) відкривали для Москви можливість піти шляхом обмеження автономії Гетьманщини.

Політика російської влади, спрямована на урізування автономії Гетьманщини, відмова від Правобережжя, отже, і від підтримки визвольного руху, що розгортався там, — усе це зумовило посилення традиційно впливового “кримського” угруповання. У листопаді 1666 р. П. Дорошенко розгромив поляків і присягнув на вірність Кримському ханству. У 1668 р. він контролював практично всю Гетьманщину, але втримати здобуту владу не зумів. Москві вдалося знову розколоти старшину й укласти в 1669 році Глухівські статті з лівобережним гетьманом Дем'яном Многогрішним. За цими статтями московські воєводи залишалися у всіх основних містах України, але їхнє втручання у внутрішні справи було обмежено до мінімуму, а гетьманам надавалося право брати участь у мирних переговорах Москви. По суті, царському уряду довелося піти на деякі поступки. Але мир із Польщею і розкол Гетьманщини зв'язував гетьманам руки, робив їх більш поступливими і відкривав можливість для подальшої ліквідації Гетьманщини.

Додаток 1

**Участь козацької старшини
в основних політичних подіях 1659 р.**

<i>Лист до Безпалога</i>	<i>Переяславська рада (жовтень 1659 р.)</i>	<i>Полковники, усунуті за наказом Москви</i>
		Іван Нечай
		Данило Виговський
Гуляницький		Григорій Гуляницький
Лобода		Федір Лобода
		Григорій Лісницький
		Самійло Богданов
		Антон Жданович
Носач	Тимофій Носач	
	Іван Безпалий	
Одинець	Андрій Одинець	
Лизогуб	Іван Лизогуб	
Цющора	Тимофій Цющора	
	Іван Сірко	
	Федір Жученко	
	Павло Апостол	
Дорошенко	Петро Дорошенко	
	Федір Терещенко	
Силич	Оникій Силич	
	Василь Золотаренко	
	Яків Засадка	
Петренко	Яків Петренко	
	<i>Були відсутні:</i>	
	Кирило Андрійв	
Кравченко	Іван Кравченко	
	Василь Бутримов	
Ханенко	Михайло Ханенко	
Богун	Іван Богун	
Гоголь	Остап Гоголь	
	Михайло Зеленський	

Додаток 2

Співвідношення основних положень двох Переяславських угод, Жердівських статей і статей Одинця

“Статті Хмельницького” і “Жалованная грамота Войску Запорожскому” 1654 р.	Статті, Переяслав, 1659 р.	Жердівські статті	Статті Одинця, 1660 р.
“А будет судом Божиим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана... самим меж себя. А когда гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю”.	Те ж саме з додатком: “А по обрании, гетману ездить к великому государю в Москве и видети ево государские пресветлые очи...”	“В обиранию гетмана абы нам... вольная была... А новообранный гетман... до его царского величества... о подтверждении мает выслати своих послов...”	
“О митрополите киевском посланником изустной наказ дан”.	“А митрополиту Киевскому, таюже и иным духовным Малые Росии, быти под благословением святейшего патриарха Московского и всеа Великия и Малыя и Белые Росии...”	“митрополит Киевский... яко перед тым здавна до святейшего... патриарха Константинопольского належал... так и тепер абы при той же вольности... зоставал...”.	“а что есть о началстве патриаршем, от которого бы имели митрополиты наши Малороссийские благословение братии ... на что болши патриарх Крнстяннопольский извоит, на то и мы пребывати будем”.
“Послов о добрых делех принимать и отпускать. А о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре... А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не сылатца”.	“Гетману послов и посланников и гонцов из окрестных и ни из которых государств к себе не принимать и... от себя не посылать”.	“Послов от всех земель чужеземских абы вольно приймавать было и отправовати от нас. Списки с грамот... отсилены до его царского величества будут”.	“чтоб нам гетману и всему войску Запорожскому волно было послов от розных государств и государей принятием и отпуск. А с чем послы впредь будут приходить, списки с грамот... до его пр. ц.в.... отсылать...”.

БІБЛІОГРАФІЯ

I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Київ

- а) *НБУ ім. В. І. Вернадського*
1. Ф. II. 13688. Теки Нарушевича.
  2. Ф. VIII. 224. 97. Колекція грамот університету св. Володимира.
  3. Ф. XXIV. 2429.
  4. Ф. X. 7653.
- б) *ЦДІАУ*
1. Ф. 221. Нова серія.

Москва

- а) *ЦГАДА*
- Ф. 210. Разрядный приказ, столбцы Московского стола;
- б) столбцы Белгородского стола;
- в) столбцы Севского стола.
2. Ф. 79. Сношения России с Польшей.
  3. Ф. 214. Сибирский приказ.
  4. Ф. Крымские дела.

Санкт-Петербург

Архів Інституту історії

1. Ф. 68. Киевская казенная палата.
2. Ф. 158. Акты Черниговского губернского правления.
3. Колекція № 32.

Відділ рукописів Російської публічної бібліотеки

1. Ф. 971. Собрание Дубровского.
2. Ф. 293. Собрание западно-русских актов.

Kraków

Muzeum Czartoryskich

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (PAN)

Wojewódzkie państwowe archiwum w Krakowie

1. Zb. Rusieckich.
2. Zb. Pinocci.

Warszawa

Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD)

1. Archiwum Koronny, wid. Kozacki.
2. Libri lustrationum.
3. Libri legationum.
4. Archiwum Radziwiłłów.

Biblioteka Narodowa

Wrocław

Ossolineum

1. Teki Golińskiego.
2. Teki Łukosza.

II. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. Модзалевский В. Л. — Чернигов, 1912. — Вып. I—II; 1914. — Вып. III.

Акты Бориспольского меского уряда 1612—1699 гг. // Киевская старина. — К., 1892. — Т. XXXVII. — Апр. — май; Прилож. — Т. XXXVIII. — Июнь — июль; Т. XXXIV. — Окт.

Акты греческого нежинского братства / Изд. Федотов—Чеховский А. А. — К., 1884.

Акты, до русской и польской истории относящиеся, в некоторых архивах Швеции // ЧОИДР. — 1861. — Кн. IV. — С. 39—48.

Акты, издаваемые комиссией, высочайше утвержденной для разбора древних актов в Вильне. — Вильно, 1865—1915. — Т. I — XXXIX.

Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. — СПб., 1841—1842. — Т. 1—11.

Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1841—1842. — Т. I—V.

Акты Копенгагенского архива // Рус. ист. библ. — СПб., 1897. — Т. 16.

Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук. Разрядный приказ, Московский стол. — СПб., 1890; 1894; 1901. — Т. I—V.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Архивной комиссией. — СПб., 1846—1853. — Т. I—V.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1863—1899. — Т. I—XV.

Акты, относящиеся к Малороссии / Сообщены В. И. Холмогорским // ЧОИДР. — 1885. — Кн. II. — Ч. I. — С. 1—46.

Акты, относящиеся к посольству дворянина Ивана Желябужского, посланного царем Алексеем Михайловичем к семиградскому князю Ракочю и к казацкому киевскому полковнику Антону Ждановичу в 1657 г. // Рус. ист. библ. — СПб., 1884. — Т. 8. — № 17. — Ст. 1235—1292.

Акты по истории землевладения в Малороссии / Собр. А. Лазаревский // ЧИОНЛ. — К., 1890. — Кн. IV. — Отд. III. — С. 83—135.

Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии / Изд. А. М. Лазаревский // ЧИОНЛ. — К., 1890. — Кн. V. — Отд. III. — С. 49—92.

Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией императорской Академии наук. — СПб., 1836. — Т. I—IV.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. — Вильно, 1867—1904. — Т. I—XIV.

Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. — К., 1859—1911. — Ч. I—VIII.

Белоруссия в эпоху феодализма. — Минск, 1959—1961. — Т. I—III.

Белорусский архив древних грамот. — М., 1824. — Ч. I.

Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России: Материалы и документы. — М., 1939.

Бумаги Флорентийского центрального архива, касающиеся до России. Итальянские и латинские подлинники с русским переводом М. Д. Бутурлина. — М., 1871. — Ч. I—II.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. — М., 1953. — Т. I—III.

Генеральне слідство про маєтність Лубенського полку / Вступ О. Лазаревського // Укр. архів. — К., 1931. — Т. IV.

Генеральне слідство про маєтність Стародубського полку // Укр. архів. — К., 1929. — Т. I.

Генеральное следствие о маетностях Гадячского полка. — Полтава, 1893.

Генеральное следствие о маетностях Киевского полка // ЧИОНЛ. — К., 1893. — Кн. VII. — Отд. III. — С. 29—68.

Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка / Изд. Барвинский В. // Труды Полтавской ученой Архивной комиссии. — Полтава, 1912. — Вып. 9. — С. 121—179.

Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка / Под ред. Н. П. Василенко. — Чернигов, 1900.

Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка / Изд. Мякотин В. А. // Сборн. Харьковского истор.-филол. общества. — Харьков, 1896. — Т. 8. — С. 224—288.

Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка / Изд. Мякотин В. А. // ЧИОНЛ. — К., 1897. — Т. II. — Отд. III. — С. 5—38.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. — Чернигов, 1892.

Гісторыя Беларусі у документах і матерыялах. — Менск, 1936. — Т. 1.

Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене, 1326—1690 / Изд. Щербаков Ю. Н. // ЧОИДР. — 1893. — Кн. 1, ч. 1. — С. I—VIII+1—340.

Дворцовые разряды, по высочайшему приказу изданные... — СПб., 1851—1852. — Т. II—III.

Дела Тайного приказа // Рус. ист. библ. — СПб., 1907. — Кн. I. — Т. XXI; СПб., 1908. — Кн. II. — Т. XXII; СПб., 1904. — Кн. III. — Т. XXIII; — Л., 1926. — Кн. IV. — Т. XXXVIII.

Дневальные записки Приказа тайных дел 1765—1783 гг., с предисл. С. А. Белокурова // ЧОИДР. — М., 1908. — Кн. 1—2.

Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961.

Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и Польше / Изд. М. О. Коялович. — СПб., 1865.

Документы эпохи Хмельницкого 1656—1657 гг., извлеченные из Архива Министерства иностранных дел, собр. И. Каманиным.

Донские дела. — Кн. V // Рус. ист. библ. — СПб., 1917. — Т. XXXIV.

Доповнення до Каталога колекції документів Київської археографічної комісії / Упор. Гісцова Л. З., Фаустова І. М. // Архіви України. — 1974. — № 1 (123). — С. 50—63.

Дополнение к Дворцовым разрядам. По поручению графа Д. Н. Блудова собрал из книг и столбцов прежде бывших Дворцовых приказов Архива Оружейной палаты И. Забелин // ЧОИДР. — Ч. 1.

Дополнение к тому III Дворцовых разрядов, по высоч. повел. издан. — СПб., 1854.

Дополнения к Актам историческим, относящимся к России, собранным в иностранных архивах и библиотеках и изданным Археографическою комиссиею. — СПб., 1848.

Дополнения к Актам историческим, собранным и изданным Археографическою комиссиею. — СПб., 1846—1875. — Т. I—XII.

Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1895—1924. — Т. I—XVI.

Записные книги Московского стола. Разрядный приказ // Рус. ист. библ. — СПб., 1886. — Т. 10.

Из истории Новгород-Северского: Документы и материалы. — Чернигов, 1889.

Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—нач. XVIII вв.: Документы и материалы. — М., 1968. — Т. II.

Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изд. О. Бодянским // ЧОИДР. — М., 1858. — Т. I. — Кн. I. — Отд. 1.

Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин др. пол. XVII ст. Інструкція для бранденбурзького посла на Україну в роки 1657 і 1658 та його реляція // Вид. Оляничин Д. // Записки Україн. науков. інст. в Берліні. — Берлін, 1927. — Т. I. — С. 113—139.

Історія України в документах і матеріалах / Уклад. Петровський М. Н. і Путилов В. К. — К., 1941. — Т. III.

К истории Андрусовского перемирия 1667 г. / Изд. Галактионов И. В. // Исторический архив. — 1959. — № 6. — С. 82—90.

Каталог колекції документів Київської археографічної комісії: 1369—1899. — К., 1971.

Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. — К., 1972.

Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х—80-х гг. XVII в. / Изд. Л. В. Заборовский. — М., 1998. — Ч. 1.

Книги разрядные по официальным оных спискам, изданные с высочайшего соизволения II отделением собст. его импер. величества канцелярии. — СПб., 1855. — Т. II.

Малороссийские переписные книги 1666 г. / Послел. А. Лазаревского. — К., 1900.

Малороссийская переписка, хранящаяся в Архиве московской Оружейной палаты / Собр. И. Забелин // ЧОИДР. — М., 1848. — № 8. — С. 53—70.

Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии, Турции XIV—XIX вв. / Собр. Уляницкий В. А. — М., 1887.

Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний в XVI—XVII ст. / Собр. в разных архивах и ред. Д. И. Багалий. — Харьков, 1886—1890. — Т. I—II.

Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению императорской Академии наук из Московского главного архива Министерства иностранных дел / Изд. В. В. Вельяминов-Зернов. — СПб., 1864.

Материалы для истории Полтавского полка / Изд. В. Л. Модзалевский // Труды Полтавск. уч. архив. ком. — Полтава,

1905. — Вып. 1. — Полтава, 1906. — Прилож. — Вып. II. — С. 1—57.

Материалы для истории Южной Руси / Изд. Г. Милорадович // Черниг. губерн. ведомости. — 1858. — № 10—12. — С. 14—24.

Материалы по истории Малороссии / Изд. В. Л. Модзалевский. — Чернигов, 1912.

Матеріали до історії козащини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість. — Львів, 1994.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890—1896. — Вып. 1. — Прилож.

Московский главный архив Министерства иностранных дел. Архив царства Польского. — №. 1: Внутренние дела Польши. — М., 1914.

Московский разгром Быхова 1659 г. / Изд. Коган Д. // Еврейская старина. — СПб., 1911. — Т. 4. — С. 114—116.

Мотыженский архив: Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв. / Изд. А. Лазаревский. — К., 1890.

Обозрение историко-географических материалов XVII и начала XVIII вв., заключающихся в чинах Разрядного приказа / Сост. Оглоблин Н. Н. — М., 1884.

Обозрение столбцов и книг Сибирского приказа (1592—1768). Ч. 1. — Документы воеводского управления / Изд. Оглоблин Н. Н. // ЧОИДР. — 1895. — Кн. II. — Отд. IV. — С. 1—422+1—VIII.

Описание Актов архива Марковича, относ. к истории южнорусских монастырей / Изд. Барсов Е. В. // ЧОИДР. — М., 1884. — Кн. 2. — Апр. — июнь.

Описание Актов, хранящихся в Архиве императорской Археологической комиссии // Изд. Курдюмов М. Г. — СПб., 1907.

Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Сост. Н. И. Петров. — М., 1892—1904. — Вып. I—III.

Описи Актовых книг Киевского центрального архива. — К., 1869—1909.

Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657—1674 гг. / Под ред. А. Лазаревского. — Чернигов, 1887.

Отрывки из Стародубской мейской книги за 1664—1673 гг. / Изд. В. Л. Модзалевский // Труды Чернигов. гор. арх. ком. — Чернигов, 1911. — Вып. 8. — С. 3—37.

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1851—1871. — Ч. 1. — Т. 1—10.

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными // Сбор. импер. Рус. ист. общества. — СПб., 1882—1913. — Т. 1—10.

Памятники дипломатических сношений Крымского княжества с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел / Изд. Ф. Дашков. — Симферополь, 1891.

Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. — К., 1845—1859. — Изд. 1. — Т. I—IV; К., 1897—1898. — Изд. 2. — Т. I—III.

Переписка между Россией и Польшею до 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам управляющего Московского архива канцелярии иностранных дел Н. Н. Бантыш-Каменского // ЧОИДР. — М., 1862. — Ч. III. — Кн. — IV. — Отд. 11. — С. 1—144.

Переписка нежинского воеводы И. И. Ржевского с московским правительством. 1665—1667 гг. // Земский сборник Черниговской губернии. — 1901. — № 4. — С. 62.

Переписні книги 1666 року. — К., 1933.

Письмо газского архиепископа Паисия царю Алексею Михайловичу о замыслах Порты в отношении Малороссии 1657 г. / Из рукописей Е. В. Барсова // ЧОИДР. — М., 1884. — Кн. II. — Отд. V. — С. 2—4.

Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 1.

Реестр всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем Яном Казимиром. — М., 1879.

Реестр козацких дел в Польской метрике в Санкт-Петербурге при 3-м департаменте сената в лист с надписью "Kozackie" // ЧОИДР. — 1861. — Кн. IV. — Отд. V. — С. 1—38.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Транслітерація тексту. — К., 1995.

Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. — СПб., 1872—1927. — Т. 1—39.

Русско-белорусские связи: Сб. документов. — Минск, 1963.

Сборник исторических материалов, извлеченных из древних актов книг Киевского центрального архива при университете св. Владимира. — К., 1890. — Вып. 1.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.

Сборник статей и материалов по истории ЮЗР, издаваемых Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. — К., 1911; 1916. — Т. I—II.

Сибирский сборник. Часть историческая. — М., 1844. — Т. 1.

Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — М., 1822. — Т. III.

Универсал киевского полковника Василя Дворецкого 1660 года // Киевская старина. — 1885. — Т. 11. — С. 743—745.

Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. // Універсали українських гетьманів: Матеріали до українського дипломатарію. — К., 1998. — Серія 1.

Actes et documents pour servir à l'histoire de l'alliance de George Rakoczy, prince de Transylvanie avec les Français et les Suedois... Publ. A. Szilagy. — Budapest, 1874.

Archiva istorica a Rominia. — București, 1865—1867. — Т. I—III.

Archiwum Komisii historycznej. — Kraków, 1891—1902. — Т. I—XI.

Audentiae sanctissimi de rebus Ucrainae et Bjelarusjae. — Romae, 1963.

Bellum polono-mosk. ad Czudnow Ioanno Casimiro Rego, Stanislav Potocki palatino crakoviensi et Georgio Lubomirski Regni Marchalco, ducibus anno Domini 1660 expeditum / Wyd. W. Czermak // Archiw. Kom. Hist. — Т. VII. — S. 7—54.

Biblioteka ordynacji Krasińskich. Museum Konstantego Swidzińskiego. — Warszawa, 1875—1907. — Т. I—XXII.

Chronologia sejmów polskich // Archiw. Kom. Hist. — Kraków, 1948. — Ser. II. — Cz. II. — № 3.

Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi Polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez J. J. Sękowskiego. — Warszawa, 1824. — T. I.

Dąbkowski P. Miscelanea archiwalne 1431—1816. — Lwów, 1930.

Die Berichte des Kaiserlichen Gesandten Franz von *Lisola* aus den Jahren 1655—1666 // Archiv für österreichische Geschichte. Wien., 1887. — T. 70.

Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1077—1953). — Romae, 1953. — OSBM. — V. I.

Documente privitoare la istoria Romaniei culese din archivale polonene. — București, 1983.

Documents concernant l'histoire de la Transylvanie, de la Moldavie, et de la Valachie. / Verers Endre // București, 1938. — T. X.

Documents, concerning the Union of Hadjac // Harvard Ukrainian Studies. — 1978. — V. II. — № 1. — P. 116—118 (Pritsak O.).

Documents historiques sur l'Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et la Suède (1569—1764). — (Lausanne, 1919).

Dzieje ziemi Kijowskiej, oraz akta historyczne, do nich służące. — Warszawa, 1988. — T. I—IV.

Elementa ad Fontium editiones. — Romae, 1960—1965. — V. I—XIV.

Epistolae Metropolitanum Kioviensium. — Romae, 1956—1965. — T. I—VIII.

Extrakt eines gewissen Schreibens von hoher Hand aus Krakau den 20. November 1666.

Gazette de France.

Historia Polski 1648—1764. Wybór tekstów. — Warszawa, 1956.

Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a poznice Kasztelana bielskiego Księga Pamiętnicza z dawniego rękopisma... wydana // Zabytki z dziejów. — Kraków, 1864. — T. II.

Katalog dokumentów tureckich. — Cz. 1. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672 // Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. — Warszawa, 1959.

Kilka dokumentów do dziejów Rusi południowej w wieku XVII i XVIII // Pamiętnik Lubelski. — T. III. — S. 435—452.

Lettres de Pierre des Noyers, secretaire de la Reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague de Nantes et de Nevers pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. — Berlin, 1859.

List Jerzego Lubomirskiego do Jana Kazimierza w dniu 8 grudnia 1664 r. / Wyd. Czermak W. // Atheneum. — 1888. — T. I—III. — S. 104.

Listy i mowy Krzysztofa Grzymultowskiego (1657—1662) // Źródła Dziejowe. — Warszawa, 1876. — T. 1.

Listy Jana Kazimierza do Marji Ludowiki // Kwartalnik Historyczny. — 1891. — Cz. V.

Listy Jana Sobieskiego // Biblioteka ordynacyi Myszkowskiej, zapis Konstantego Swidzińskiego. — Kraków, 1860.

Listy Staropolske z epoki Wazów / Wyd. Malewska H. — Warszawa, 1959.

Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes. — Romae, 1962—1967. — Ser. II. — Sect. III. — T. VI—XI.

Manifestum Deomandopatriae per illustrissimum Dominum D. Geogriunse Stianum Comitem in Wifnierz Jaroslaw Lubomirski... — 1666.

Materiały źródłowe do historii Polski epoki feudalnej. — Warszawa, 1956. — T. V.

Memorabilis victoria de Szeremetho, exercitas Mosckorum Duce etc... ad Cudnowiam reportate A. D. MDCLXV Novembri scripta per Reverendum Ioannem Zielenievicium, ecclesiae parochiabis Casimirianae inferioris praepastum ibidemque decanum. — Cracoviae, 1668.

Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — T. XXIII: Okmantar II Rakoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. — Budapest, 1874.

Monumenta Poloniae Historica. — Lwów, 1864—1893. — T. I—VI.

Monumenta Ucrainae Historica. — Romae, 1974.

Morsztyn J. A. Listy // Utwory zebrane. — Warszawa, 1971. — S. 625—651, 1001—1021.

Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diariusze, Relacje, Pamiętniki i t. p., zeb. A. Grabowski. — Kraków, 1845. — T. 1—11.

Orationes Procerum Europae eorundemque ministrorum ac legatorum ut et virorum celeberrimorum..., editae a Joanne Christian Luenig. — Lipsiae, 1713.

Pamiętnik dziejów polskich: Z aktów urzędowych i z rękopismów zebrał Baracz X. Sadok. dominican. — Lwów, 1855.

Pamiętniki historyczne / Wyd. Hubert Leopold. — Warszawa, 1861. — T. I—II.

Panowanie Jana Kazimierza w świetle źródeł przedstawił Władysław Konopczyński // Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej. — Kraków, 1923. — Zesz. 39.

Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — T. I. — Cz. I. / Wyd. F. Kluczycki // Acta historyczne do objaśnienia przyczyn Polskich służące. — Kraków, 1880.

Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648—1668 // Publicystyka—eksorbancje—projekty—memoriały. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1989. — T. 1 (1648—1660); Warszawa, 1990. — T. 2 (1661—1664).

Pod sztandarem bratniej przyjaźni. Zbiór materiałów i dokumentów o wspólnej walce wyzwoleniczej i nerozerwalnej przyjaźni ludu polskiego, ukraińskiego i rosyjskiego. — Warszawa, 1954.

Pomniki do dziejów Polski wieku XVII. — Wrocław, 1840. — T. I—II.

Pomniki historyczne z wieku XVII. — Athenaeum. — Wilno, 1841. — T. III. — S. 7—18.

Portofolio królowej Maryi Ludwiki czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce. — Poznań, 1844.

Potrzeba z Szeremetem, Hetmanem Moskiewskim i z Kozakami w roku Pańskim MDLLX. — Kraków, 1661.

Przegląd dziejów Polski. — Poitiers, 1837—1844. — Cz. I—V. Rakoczy Gyorgy es az Europai Diplomacia. — Budapest, 1875.

Relacie arcybiskupów lwówskich 1595—1794. — Lwów, 1937.

Relacie nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. — Berlin—Poznań, 1864. — C. I—II.

Relatio historica belli Szeremetici per Septemrem, Octobrem, Novembrem gesti anno 1660. Ex diariis victorum fide et dignitate illustriam, quorum non modo in oculis sed in manibus bellatum est Autoro Nicolae Swirski, Episcopo Citrensi, Suffraganen Chelmensi. — Zamoscii. — 1661.

Relation oder aussführliche Beschreibung von der Jämmerlichen und Erbärmlichen Zersthörung und Einäscherung sowie Eroberung der schoenen Stadt Lublin von der Moscowitern und Cosachen barbarischen Weise, — Lublin, MDCLVI.

Repertorium rerum Polonicarum ex archivo Orsini in Archivo Capitolino Romae. — Romae, 1961—1965. — P. I—IV.

Scriptorium rerum Polonica. — Kraków, 1872—1917. — T. I—XXII.

Sprawy i rzeczy ukraińskie: Materyały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny. — Lwów, 1914.

Starożytności historyczne polskie czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski z rękopisów, zebr. A. Grabowskim. — Kraków, 1840.

Stefana Franciszka z Proszcza Medekszy sekretarza Jana Kazimierza sędziego ziemskiego Kowińskiego Księga Pamiętnicza wydarzeń, zaszłych na Litwie 1654—1668 // Script. rerum Polon. — Kraków, 1875. — T. III.

Studii și documente cu privire la istoria Rominilor de Nicolae Iorge. — Bucureșt, 1903. — T. IV; Bucureșt, 1905. — T. IX.

[Szilagyi Sandor]. Transsylvania et helium boreo-orientale. — Budapest, 1890—1891. — T. I—II.

Theatrum Europaeum (J. Schleder). — T. VIII—IX. — 1693—1699.

Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów Polskich, Tatarskich i Tureckich XVII wieku. — Lwów, 1842.

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitarum Historiam Illustrantia... — Romae, 1860—1864. — T. I—IV.

Volumines Legum. — Petersburg, 1859. — T. IV.

Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku Panskim 1660 // Tłum. M. A. Hnilko // Biblioteka historyczno-wojskowa. — Warszawa, 1922. — T. III.

Wybór mów staropolskich, świeckich, sejmowych i innych / Zebr. A. Malecki // Biblioteka Polska. — Kraków, 1860. — Zeszyt 6—8.

Zbiór pamiętników do dziejów polskich / Wyd. W. S. de Broel Plater. — Warszawa, 1859. — T. IV.

Zbiór pamiętników o dawnej Polsce. — Lipsk, 1838—1840. —
Wyd. 2. — T. I—V.

Źródła do dziejów Polski / Zebr. F. K. Nowakowski. — Berlin,
1841. — T. I—11.

Źródła do dziejów Polski. — Wilno, 1843—1844. — T. I—11.

Źródła Dziejowe. — Warszawa, 1876—1911. — T. I—XXIII.

III. ПІСНІ

Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. — К., 1876.

Срофеев І. Українські думи і їх редакції // Записки УНТ в Києві. — К., 1910. — Кн. VI; К., 1911. — Кн. VII. — С. 17—64.

Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. I—II.

Малороссийские и червонорусские народные думы и песни. — СПб., 1836.

Народные южнорусские песни / Изд. А. Метлинский. — К., 1854.

Сборник украинских песен / Изд. М. Максимович. — К., 1849.

Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955.

Украинские народные предания / Собр. П. Кулиш. — М., 1847.

Isopolski E. Śpiewy historyczne Ukrainy. — Atheneum. — Wilno, 1844. — T. I—VI; 1845. — T. III.

Pieśni ludu ruskiego w Galicji / Zebr. Żegota Pauli. — Lwów, 1848. — T. I—II.

IV. ЛІТОПИСИ

Введение в историю европейскую, через Самуила Пуфендорфия на немецком языке сложенная, то же, через Иоанна Фридриха Крамора на латинский переложенная, ныне же повелением выс. гос. царя Петра Первого, всероссийского императора, на российский с латинского переведенная. — СПб., 1718.

[Величко С.] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. — К., 1848—1864. — Т. I—IV.

Величко С. Сказание о войне казацкой з поляками. — Т. 1. — К., 1926.

Витебская летопись, собр. и сост. Стефаном Аверкой в 1768 г. // Сборн. летописей, относ. к ист. ЮЗР. — К., 1888.

[Грабянка Г.] Летописец Малые России / Изд. Ф. Туманский. — СПб., 1793—1794.

[Грабянка Г.] История о действиях презельной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки за наияснейших королей Владислава, потом Яна Казимира, открывается початой в року 1648 и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з разных летописцев и з диорушей, на той войне писанных, и самобытных старожилов свидетельств утверждена. — К., 1854.

Добромильская летопись [Симеона Коростенского], 1648—1700 // Сборн. летописей, относ. к ист. ЮЗР. — Прил. 1. — К., 1888.

Дополнения к Сводной галицко-русской летописи. — Львов, 1891.

[Зарульский С.] Описание о Малой России и Украине с приложениями (по 1776 г.) / Соч. Станислава Зарульского, служившего в российской армии капитаном // ЧОИДР. — 1848. — № 8. — Март. — Ч. IV. — С. 28.

История руссов // ЧОИДР. — 1846. — № 1—4. (Янв.—апр.) — С. 257.

Киевский Синописис, изд. митрополитом киевским Евгением. — К., 1823.

Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами, шведами и уграми в царствование Владислава и Казимира в продолжение двенадцати лет, начиная с 1647 г. // ЧОИДР. — 1846. — № 4. — С. 1—56.

Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских казаках и приложениями, касающимися до сего описания, собранное из летописей польского и малороссийского журнала или записок генерала Гордона, Стралинберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном и греком Антонием Катифором, фамильных записок и указов 1789 г. // ЧОИДР. — 1848. — № 6. — Янв.

Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание, что в какой год в Украине малороссийской делалось, наипаче, кто именно когда был козацким гетманом, и о прочих приключениях от России, кратко, 1506—1783 // Южнорус. лет., откр. и изд. И. Белозерским. — 1856. — Ч. II. — С. 51—106.

Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 209—319.

“Летописец” Дворецких / Изд. Мыцька Ю. А. // Летописи и хроники. — М., 1984. — С. 219—234.

Летописные отрывки, записанные в записную книгу Михаила Мовчана, изд. Д. Антоновичем // Киевская старина. — 1885. — Т. XI (январь—апрель) — С. 71—72.

Летопись событий в Южной Руси львовского каноника Яна Юзефовича // Сборн. летописей, относ. к ист. ЮЗР. — К., 1888. — С. 115—212.

[Лизогуб Яков]. Летопись, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году делалось на Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был казачим, 1506—1737 // Сборн. летописей, относ. к ист. ЮЗР. — К., 1888. — С. 3—69.

Літопис Самовидця. — К., 1971.

[Лукомский]. Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гватина и из старых русских верных летописей // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 321—372.

Межигорская летопись. 1608—1700 [Илья Кошаковский] // Сборн. летописей, относ. к ист. ЮЗР. — К., 1888.

[Миллер Г. Ф.] Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского // ЧОИДР. — 1846. — № 3. — С. 1—23.

Могилевская хроника // Полн. собр. рус. летоп. — М., 1980. — Т. XXXV.

Мостисская хроника / Ковальский Н. П., Мыцьк Ю. А. Методич. указания... — Днепропетровск, 1984. — С. 64—68.

Мыцьк Ю. А. Украинские краткие летописцы кон. XVII — нач. XVIII вв. — Днепропетровск, 1978.

О казаках запорожских, как оные издревле начались и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся // ЧОИДР. — 1847. — № 6. — Января. — Ч. IV.

О том, что случилось на Украине с той поры, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана Войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого, повестью скажем пространно // ЧОИДР. — 1847. — № 5. — Дек.

Полное собрание русских летописей. Густынская летопись. — СПб., 1843. — Т. II; Западнорусские летописи. — СПб., 1907. — Т. XVII; Львовская летопись. — СПб., 1907. — Т. XX.

Полное собрание русских летописей АН СССР. Летописи посл. четверти XVII в. — М., 1968. — Т. XXXI; Литовская часть Укр. Хронографа. — М., 1975. — Т. XXXII; Белорусско-Литовская летопись. — М., 1980. — Т. XXXV.

[Ригельман А.] Летописное повествование о Малой России, и о народе, и о козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то: черкасские, или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от них яцкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и прочие казаки, как явно слободские полки / Собр. и сост. через труды инженера генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана // ЧОИДР. — 1846. — Дек.; 1847. — Янв.—апр.

[Рубан В. Г.] Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 гг., с изъявлением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральной старшины, полковников и иерархов, також землеописанием с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий и почтах и других нужных сведений / Изд. В. Г. Рубаном. — СПб., 1777 // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением 3-х малороссийских хроник. — К., 1878.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Изд. Д. Антонович. — К., 1888.

Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. — Львов, 1874.

[Симоновский П.] Краткое описание о казацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных: немецкой — Бишинга, французской — Шевалье, латинской — Безольде, и рукописей русских через

бунчукового товарища Петра Симоновского // ЧОИДР. — 1847. — № 2. — Сент.

Синопис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале славянороссийского народа, Иннокентія Гізеля. — К., 1674. — Изд. 1; К., 1678. — Изд. 2; К., 1680. — Изд. 3.

Скарбница потрібная Іоаникія Галятівського. — Новгород-Сіверський, 1676.

Софонович Феодосій. Хроника о земле Польской (отрывки) / Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Методич. указания... — Днепропетровск, 1984.

Черниговская летопись — летописец, що ся в русских и польских сторонах діяло и якого року / Изд. И. Белозерским // Южнорус. летоп. — К., 1856.

Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — Т. XXVIII (апр.—июнь). — С. 70—104.

Южнорусские летописи, открытые и изданные И. Белозерским. — К., 1856.

V. АВТОРИ XVII ст.

Бростовский П. К. Дневник дороги на комиссию в Вильну 1655 г., с самого Акта комиссии наскоро списанного // Сб. Муканова. — СПб., 1866. — Изд. 2. — № 254. — С. 483—542.

Грамон Антуан. Из истории Московского похода Яна Казимира 1663—1664. — Юрьев, 1929.

Дневник Гордона. — Ч. 1 // ЧОИДР— 1891. — Кн. IV. — С. 1—236.

Записки Перетятковича. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657—1659 гг. — К., 1873.

[Майерберг А.] Донесения Августина Майерберга императору Леопольду I о своем посольстве в Московию, перевод с латинского с предисловием и примечаниями Е. В. Барсова // ЧОИДР. — 1882. — Кн. I. — Ч. III. — С. 1—16; Кн. II. — Ч. III. — С. 17—40; Кн. III. — Ч. IV. — С. 41—54.

[Він же.] Путешествие в Московию барона Августа Майерберга и Горацио Вильгельма Кальвугги, послов императора Леопольда к царю и великому князю Алексею Михайловичу в 1661 г. / Пер. с латин. А. Н. Шемякина, предисл. О. М. Бодянского // ЧОИДР. — 1873. — Кн. III—IV. — С. 1—108; 1874. — Кн. I. — С. 169—216.

Малорусские козаки между Россией и Польшей в 1659 году по взгляду на них серба Юрия Крижанича // ЧОИДР. — 1876. — Кн. III. — Ч. V. — С. 109—124.

Челеби Эвлия. Книга путешествий. — Вып. 1. — Земли Молдавии и Украины. — М., 1961.

Księga podróży Ewlii Czelebiego. — Warszawa, 1979.

Cedrowski J. Pamiętnik // Dwa pamiętniki z XVII w. — Wrocław; Kraków, 1954.

[Chevalier P.] Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. — Paris, 1663.

Chrapowicki J. A. Diariusz. — T. I. — Warszawa, 1978; T. II. — Warszawa, 1988.

[Czarnecki] Jaschowski J. Listy Stefana Czarnieckiego do Bogusława Radziwiłła // Przegląd hist.-wojsk. — T. X. — Warszawa, 1938. — S. 110—125.

[Dahibergh] Erik Dahiberghs Daybok, for forsta gangen fullstandigt efter de Uppsala och Stockholm bevarade original-manuscripten itgifven med inladning al Herman Lundstrom. — Uppsala; Stockholm, 1912.

Drobusz-Tuszyński J. F. Pamiętnik // Dwa pamiętniki z XVII w. — Wrocław; Warszawa, 1954. — S. 21—108.

[Druskiewicz] Pamiętniki Stanisława Druskiewicza, stolnika Tarnowskiego // Dziennik Literacki. — Lwów, 1856. — T. II.

[Francisk E.] Neuór polnischer Florus das ist richtige und glaubwürdige Erscheinung der blutigen Kriegi so die jeztherschende Majestat in polen — Koenig Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regierung biss auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten mit den Cossacken, Tartaren, Russen, Schweden, Chur-Brandenburgischen und Siebenburgaen geführt. — Nürnberg, 1666.

Gordon P. Tagebuch des Generals... während seiner Kriegsdienste unter Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthalts in Russland vom Jahre 1661 bis 1699. — Moscau, 1849.

Hiltebrandt C. J. Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Konstantinopel... — Leiden, 1937. — XXX 12. — S. 259.

[Jemiołowski M.] Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi ziemianina wojewódstwa Bielskiego,

obejmujący dzieje Polski od r. 1648 do 1679, współcześnie porządkiem lat opowiedziane. — Lwów, 1850.

[Jerlicz J.] Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Warszawa; Petersburg, 1853.

Józefowicz T. J. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690, obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historyja arcybiskupstwa lwówskiego w tejże epoce. — Lwów, 1854.

[Kochowski W.] Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV. Climactercs scriptore Vespasiane a Kochova Kochowski. — Cracowie, 1683—1698. — T. I—III.

[Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora. — Poznań, 1840.

[Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona. — Poznań, 1859. — T. I—III.

[Kochowski W.] Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. — Warszawa, 1846. — T. I—II.

Kraus G. Siebenburgiesche Chronik. — Wien, 1862. — T. I—II.

Kryzanicz J. Punto opisanie ot Lewowa do Moskwi, 1659 // Крижанич Ю. Собр. соч. — В. 1. — М., 1891. — С. 7—15.

[Lubieniecki S.] Diariusz St. Lubienieckiego // Odrodzenie i reformacja w Polsce. — Warszawa, 1960. — T. V. — S. 201—221.

[Łoś]. Pamiętniki Łościa, towarzysza chorągwi pancерnej Władysława Margrabi Myszkowskiego, wojewody Krakowskiego, obejmująca wydarzenia od r. 1649 do 1667, z rękopisma współczesnego dochowanego w zamku Podhóreckim. — Kraków, 1858.

[Medeksza S. F.] Stefana Franciszka z Proszcza Medekszy sekretarza Jana Kazimierza sędziego ziemskiego Kowieńskiego Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654—1668 // Script, rerum Polon. — Kraków, 1875. — T. III.

Obuchowich K. F. Diariusz // Pamiętniki historyczne do wyjasn. spraw. — Wilno, 1859.—S. 1—46.

Pamiętniki o wojnach Kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. — Warszawa, 1840.

Pamiętniki szlachcica polskiego, który był za Jana Kazimierza i był towarzyszem w chorągwi Czarnieckiego // Przyczółka Krakowska. — Kraków, 1822. — T. I. — S. 96—102.

Pasek J. C. Pamiętniki. — Wrocław; Warszawa; Gdańsk, 1979.

[Pastorij J.] Joachimi Pastorii ab Hirtenberg. Historiae Poloniae plenioris partes duae. — Dantisci, 1685.

[Pikarski A.] Xiądz Adryan Pikarski i jego dziennik wyprawy przeciw Rakoczemu r. 1657 // Bibliot. Ossolin. — T. 4. — Lwów, 1864. — S. 203—261; Zarysy Historyczne. — Lwów, 1869. — S. 225—288.

[Poczobut-Odlanicki J.] Pamiętnik J. W. Poczobuta-Odlanickiego // Bibl. Ordyn. Krasińskich. — T. III. — Warszawa, 1877.

[Popliński A.] Żywot Jasnie oświęconego Księcia Bogusława Radziwiłła. — Poznań, 1840.

Puffendorf S. De Rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis commentariorum libri septem. — Norinbergae, 1696.

Radziwiłł B. Autobiografia. — Warszawa, 1979.

[Radziwiłł B.] Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisane. — Poznań, 1841.

[Radziwiłł B.] Informacja domowa i polityczna Księcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego W. X. L. // Przyczynki do historii domowej w Hjisce. — Wilno, 1858. — S. 43—60.

[Rudawskij J.] Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660, przez Lawrząnięca Jana Rudawskiego. — T. I—II. — Petersburg; Mohylow, 1855.

Senai Hadzy Mechmed z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. — Warszawa, 1971.

[Twardowski S.] Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwa, potem Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najjasniejszego Jana Kazimierza tocząca się, na cztery podzielona księgi Ojczysta Muza, od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, Opus Postumum. — Typis collegit Callisiensi, 1681.

[Wierzbowski S.] Konnotata wypadków w domu i w kraju zaszłych od 1634 do 1689 r., skreślona przez St. Wierzbowskiego z rękopisu przechowanego w archiwum rodzinnym do druku podał i objasnienie dołożył J. K. Zaiuski. — Lipsk, 1858.

[Wydzyga J. S.] Pamiętnik Jana Stefana Wydzygi, spisany pod czas wojny Szwedzkiej od roku 1655 do 1660. — Warszawa, 1852.

VI. ЗАГАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

Абцедаарский Л. С. Белоруссия и Россия XVI—XVII вв. — Минск, 1983.

Він же. Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в серед. XVII в. // Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — С. 178—222.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. — Харків, 2000.

Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII—XIX веков: Сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 1982.

Андрусак М. Історія козаччини: Курс викладів. — Мюнхен, 1946. — 178 с.

Він же. Павло Тетеря та львівська ставропігія // ЗНТШ. — Т. 15. — Львів, 1931. — С. 181—188.

Він же. Переяславський договір: З матеріалів наук. конференц. НТШ. — Торонто, 1954. — С. 83—86.

Андрухів І. О. Гадяцька угода між Польщею і Україною 1658 р. — Івано-Франківськ, 1990.

Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995.

Антонович В. Коротка історія козаччини. — Вініпег, 1972.

Антонович М. Історія України. — Вініпег, 1966.

Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993.

Вона ж. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, 50—70-і роки XVII ст. — К., 1961.

Вона ж. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // УІЖ. — 1965. — № 12. — С. 29—38.

Вона ж. Українсько-російський договір 1654 р.: міфи і реальність. — К., 1994.

Аркас М. Історія України, з мапою. — Вид. 3. — Київ; Ляйпциг, 1920.

Арсеньев Ю. Молдавский господарь Стефан-Георгий и его сношения с Москвою // Русский архив. — 1896. — Кн. 1. — С. 161—186.

Артюшевский Р. И. Совместная антикрепостническая борьба трудящихся масс России, Украины и Белоруссии. — К., 1987.

Архангельский С. И. Украинский вопрос и Польша в середине XVII века // Учен. зап. Горьков. гос. ун-та: Сер. ист.-филол. — Горький, 1957. — Вип. 43. — С. 79—88.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVII ст. — К., 1997.

Астяб М. Г. Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастырь // Труды Полтав. уч. архив. ком. — Полтава, 1915. — Вип. 13. — С. 33—82.

Багалий Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина. — 1883. — Т. VII, дек. — С. 560—592.

Багалий Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — Харків, 1928. — Т. 1.

Він же. Нарис української історіографії. — К., 1923. — Вип. 1; К., 1925. — Вип. 2.

Він же. Новый историк Малороссии: рец. на кн. А. М. Лазаревского “Описание старой Малороссии”. — СПб., 1891.

Бандке Е. С. История государства Польского / Пер. с пол. — СПб., 1830. — Т. I—II.

Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче. С кратким обозрением первобытного состояния сего края. — М., 1822. — Ч. I—IV.

Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России до 1800 года. — М., 1894—1902. — Т. I—IV.

Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны серед. XVII в. — М., 1959.

Барвинский В. Крестьяне на Левобережной Украине в XVII—XVIII веках // Запис. Харьков. ун-та. — Харьков, 1909. — Кн. 1. — С. 1—116; Кн. 2. — С. 117—211; Т. II. — Кн. 3. — С. 211—296.

Барсуков А. Род Шереметевых. — СПб., 1884. — Т. IV; СПб., 1888. — Т. V.

Він же. Списки городских воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия, по напечатанным правительственным актам. — СПб., 1902.

Белей Ів. Причинок до питання про час появи “Історії русів” // ЗНТШ. — 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 11—12.

Бережинський В. Г. Військова організація основних українських державних формувань: Ч. 2. Збройні сили Запорозької Січі. — К., 1995.

Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показания достопримечательностей и древностей оного. — СПб., 1820.

Бжеський Р. Переяславська умова в планах Богдана Хмельницького та “Переяславська легенда”. — Львів, 1998.

Бодров Ю. І. Уманський козацький полк в добу Руїни. — К., 1999.

Божко С. Гетьманщина. — Полтава, 1923.

Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УДЖ. — 1968. — № 8. — С. 27—38.

Він же. Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией // Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — С. 105—143.

Він же. Селянство України в другій пол. XVI — першій пол. XVII ст. — К., 1963.

Болгарова М. Ю. Рецензія на монографію Т. Яковлевої “Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни” // Наукові записки. — К., 1999. — Т. 14. — С. 115—117.

Борисенко В. І. До питання про елементи буржуазії на Лівобережній Україні в др. пол. XVII ст. // Феодалізм на Україні. Зб. наук. праць. — К., 1990. — С. 99—114.

Він же. До питання про нові явища в соціально-економічному розвитку Лівобережної України др. пол. XVII ст. // Феодалізм, економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. — К., 1986. — С. 125—135.

Він же. Козацтво другої половини XVII — початку XVIII ст. у системі феодальної державності // Українська козацька держава: витоки та шляхи... — К., 1991. — С. 62—65.

Він же. Курс української історії з найдавніших часів до XX століття. — К., 1998.

Він же. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій пол. XVII ст. — К., 1986.

Борщак І. Franco-Ukrainica XVII—XIX ст. // Стара Україна. — № VII—VIII. — Львів, 1924. — С. 114.

Він же. Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській Академії наук в Києві // ЗНТШ. — Львів, 1924. — Т. СXXXIV—СXXXV. — С. 241—248.

Брайчевський М. Ю. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. — Торонто, 1972.

Брехуненко В. А. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // УДЖ. — 1995. — № 4. — С. 87—92.

Броневский В. Б. История Донского войска: Описание Донской земли и Кавказских минеральных вод. — СПб., 1834.

Будзиновський В. Наші гетьмани. — Львів, 1907.

Бузало Г. В. Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. в современной польской историографии: Автореф. дис. — К., 1980.

Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // УДЖ. — 1998. — № 3. — С. 76—83.

Він же. Українсько-російська війна 1658—1659 рр.: Автореф. канд. дис. — К., 1998.

В. А. О происхождении гетмана Павла Тетери // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII. — С. 69—74.

Василенко В. О. Переяславська угода 1654 р. в українській та російській історіографії серед. XIX — поч. XX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999.

Василенко М. П. Території України XVII в. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927. — Т. 1. — С. 112—132.

Василенко Н. И. Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., 1916.

Ващенко В. П. Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма. — Одесса, 1982.

Введенський А. О. Военні дії на Україні в 1652—1653 рр. Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією // Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — С. 205—246.

Верба І. До питання про гетьманів України др. пол. XVII ст. — У зб.: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — С. 105—111.

Він же. Ідея спадковості влади в українській Козацькій державі (др. поч. XVII—XVIII ст.) // Українське козацтво: витоки... — К., 1991. — С. 79—84.

Видатні вчені Національної академії наук України, особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського: Путівник. — К., 1998.

Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією: Зб. стат. — К., 1954.

Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. — Лондон; Клівленд, 1960.

Владимирский-Буданов М. Н. Передвижения южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. — 1897. — Т. XXII. — Июль. — С. 79—116.

Возняк М. Українська державність. — Відень, 1918.

Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII веков. — К., 1899.

Володарі гетьманської булави: Зб. наук. праць. — К., 1995.

Воссоединение Украины с Россией: Сб. стат. — М., 1954.

Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII. — Февр. — С. 269—284.

Він же. Ниженская рада 1663 г. // Киевская старина. — 1888. — Т. XXI. — Май. — С. 125—156, 139.

Він же. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. — 1890. — Т. XXVIII. — Янв. — С. 35—46.

Газін В. В. Крим—Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663—1665 рр.) // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 63—73.

Галайчук Б. Царські компетенції на основі Переяславського договору // ЗНТШ. — Т. 169. — Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. — С. 327—335.

Галактионов И. В. Агрессивные происки Швеции на Украине в 1655—1657 гг. // Науч. ежегод. Саратов. гос. ун-та. — Саратов, 1958. — С. 49—52.

Він же. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960.

Галактионов И. В., Чистякова Е. А. Л. Ордин-Нащокин — русский дипломат XVII в. — М., 1961.

Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1999.

Геннади Г. Н. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии // Черниг. губ. вед. — 1855. — № 8; 1856. — № 16.

Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. 59. — Кн. III. — С. 1—40; Т. 60. — Кн. IV. — С. 41—70.

Він же. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. 87. — С. 5—36; Т. 88. — С. 23—50; Т. 89. — С. 46—91.

Він же. До питання про Статті Б. Хмельницького // ЗНТШ. — Львів, 1930. — Т. 100.

Він же. Перед Чуднівською кампанією // Наук. зб., присвяч. М. Грушевському... — Львів, 1906. — С. 288—300.

Він же. Смерть Івана Виговського // Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського... — К., 1928. — С. 205—216.

Він же. Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. СХ. — С. 31—54; Т. СХІ. — С. 53—83; Львів, 1913. — Т. СХІІ. — С. 74—89; Т. СХІІІ. — С. 44—68; Т. СХІV. — С. 57—80; Т. СХVІ. — С. 40—68.

Гетьмани України. Історичні портрети: Зб. — К., 1991.

Голицын Н. С. Всеобщая военная история средних веков. — СПб., 1878. — Ч. 3. — Отд. 1—2.

Голобуцкий В. Запорожское казачество. — К., 1962.

Голобуцький В. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI — поч. XVIII ст. // УІЖ. — 1960. — № 1. — С. 109—117.

Гольденберг А. Л. Известия о России в западноевропейских газетах XVII в. // Вопросы истории. — 1961. — № 7.

Горобец В. Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (втор. пол. XVII — пер. четв. XVIII века) // Россия—Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 77—87.

Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини друг. пол. XVII — поч. XVIII ст. — К., 1995.

Він же. Виговський і Москва: політичні ілюзії й історичні реалії (у пошуках передумов Руїни) // На чолі Козацької держави. — Рівне, 1996. — С. 164—188.

Він же. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654—1659 рр.) // УДЖ. — 1998. — № 1. — С. 24—39; № 2. — С. 26—39.

Він же. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // УДЖ. — 1995. — № 4. — С. 45—56.

Він же. Немає пророка у своїй вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці) // Український гуманітарний огляд. — 1999. — Вип. 2. — С. 46—65.

Він же. Політичний устрій українських земель друг. пол. XVII—XVIII ст.: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна. — К., 2000.

Він же. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи друг. пол. 1655 р. // УДЖ. — 2000. — № 1. — С. 32—44; № 2. — С. 58—69.

Горобець В. М., Чухліб Т. В. Історія української Руїни очима російського історика (рецензія на монографію: Яковлева Т. Гетьманщина в друг. пол. 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни) // Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Наукові записки. — К., 1999. — Т. 14.— Історія. — С. 118—123.

Горошко С. Дрижипільська битва: крок до Руїни // Київська старовина. — 2000. — № 5. — С. 28—38.

Греков И. Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657—1659) // Воссоединение Украины с Россией. — К., 1954. — С. 307—356.

Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 156. — С. 7—60.

Грінченко В. Д. Іван Виговський, його життя і діла. — К., 1909.

Грушевский М. С. К истории Переяславской рады 1654 г. // Доклады АН СССР. — Л., 1929. — № 16. — С. 299—305.

Він же. Очерки истории украинского народа. — Б. м., 1904.

Грушевський М. С. Виговський і Мазепа // Літ.-наук. вісник. — Київ; Львів, 1909. — Т. 46. — С. 417—428.

Він же. Ллюстрована історія України. — Київ; Львів, 1913.

Він же. Історія України-Руси. — К., 1916. — Т. VIII. — Ч. 2; М., 1917. — Ч. 3; Харків, 1928. — Т. IX. — Ч. 1; Харків, 1931. — Ч. II; К., 1936. — Т. X.

Він же. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 1—3; К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1; К., 1997. — Ч. II; К., 1998. — Т. X; К., 2000. — Т. XI.

Він же. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. — К., 1917.

Грушевський О. Гетьманські земельні універсали 1660—1670 років // Іст.-геогр. зб. — К., 1927. — Т. 1. — С. 40—92.

Він же. Гетьманські універсали м. Києву // Іст.-геогр. зб. — К., 1928. — Т. II. — С. 23—34.

Він же. Перші гетьманські земельні універсали // Записки іст. від. Укр. АН. — К., 1926. — Кн. VII—VIII. — С. 209—224.

Він же. Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 років // Наук. зб. іст. секц. УАН. — К., 1926. — Т. XX. — С. 110—136.

Гуржій О. І. Держава Б. Хмельницького в територіальному відношенні // Українська козацька держава... — С. 12—15.

Він же. Іван Богун: деякі міфи та реальність // УІЖ. — 1998. — № 1. — С. 99—111.

Він же. Київський полковник Антон Жданович (Історія в особах) // УІЖ. — 1998. — № 3. — С. 130—139.

Він же. Лівобережне та слобідське козацтво в загальній структурі феодального суспільства України (друг. пол. XVII — XVIII ст.) // Українське козацтво: витоки... — К., 1993. — С. 136—139.

Він же. Підсусідництво як соціальне явище на Україні: доба феодалізму // Феодалізм на Україні. — С. 66—79.

Він же. Право в Українській козацькій державі: друг. пол. XVII — XVIII ст. — К., 1994.

Він же. Українська козацька держава в друг. пол. XVII — XVIII ст.: кордони, поселення, право. — К., 1996.

Він же. Формирование крупного феодального землевладения казачьей старшины на Левобережной Украине (втор. пол. XVII — 60-е годы XVIII вв.) // История СССР. — 1983. — № 3. — С. 153—162.

Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 8.

Гуслистий К. Г. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з Росією в XVI — перш. пол. XVII ст. // Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — С. 5—70.

Даденков М. Ф. Коменський і визвольна боротьба українського народу в XVII ст. // Радянська школа. — 1946. — № 3. — С. 30—34.

Данилевич В. Нові дані для біографії Івана Сірка // ЗНТШ. — Кн. III. — К., 1909. — С. 140.

Дашкевич Я. Павло Тетеря. // Володарі гетьманської бурави. — К., 1995. — С. 254—284.

Джеждула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького: Іст.-докум. оповідь. — К., 1995.

Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси. — Нью-Йорк, 1960. — Т. 1.

Дмитриев А. Хмельниччина. Из истории классовой борьбы на Украине в перв. пол. XVII в. — Б. м., 1934.

До 500-річчя виникнення українського козацтва. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми: Матеріали “круглого столу” // УДЖ. — 1990. — № 12.

Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1904—1905. — С. 60—64.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991. — 46 с.

Дорошенко Д. Історія України. — Авгсбург, 1944.

Він же. Курс історії України: Для вищих класів середніх шкіл. — Відень; Київ, 1921.

Він же. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966.

Він же. Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — 222 с.

Він же. Огляд української історіографії. — К., 1996.

Дослідження з історії України: Зб. наук. праць. — Львів, 1993.

Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — поч. XVIII ст. — К., 1959.

Ефименко А. История украинского народа. — СПб., 1906. — Т. 1—2.

Вона ж. Очерки истории Правобережной Украины. — К., 1895.

Вона ж. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905.

Ершов А. “Летописное повествование о Малой России” О. Ригельмана. “Краткая летопись Малой России”, видана В. Рубаном // Записки Ніжин. ін-ту нар. освіти. — 1927. — Т. VII. — С. 178—192.

Він же. Про джерела, час складання і автора “Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена” // Записки іст.-філ. від. Укр. АН. — К., 1927. — Кн. XI. — С. 178—192.

Жукович П. Н. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией. — СПб., 1903—1912. — Вып. I—VI.

Жуковский А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1993.

Журба О. И., Абросимова С. В. Документы по социально-экономической истории России XVII века в фондах Днепропетровского исторического музея. — Днепропетровск, 1983.

Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. — М., 1981.

Він же. Русско-литовские переговоры во втор. пол. 1655 г. // Славяне в эпоху феодализма: К столетию академика В. И. Пичеты. — М., 1978. — С. 206—214.

Зайцев В. М., Слабеев І. С. Україна XVII ст. в описах і мемуарах іноземців // УІЖ. — 1966. — № 8. — С. 124—130.

Замлинський В. О. Роль українських гетьманів у боротьбі за суверенність і державність України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Матер. Других всеукр. іст. читань. — Черкаси, 1992. — С. 6—12.

Заруба В. Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993.

Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. — Харків, 1954.

Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648 — 1764—1802 роках. — Нью-Йорк, 1968.

Иконников В. С. Ближний боярин А. Л. Ордин-Нащокин // Русская старина. — 1883. — Т. XL.

Иловайский Д. История России. Отец Петра Великого // Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. — М., 1896.

Исследования по истории Украины и Белоруссии: Сб. стат. — М., 1995.

Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873—1874. — Кн. I—VII.

Исторические деятели Юго-Западной России в библиографиях и портретах. — К., 1883.

Историография истории Украинской ССР. — К., 1987.

История государства Российского, жизнеописания, XVII век / Сост. Шевцов А. В., Синегубов С. Н., Опалинская М. Н. — М., 1997.

История общественной мысли России и Украины XVII — начала XX в. // Межвуз. сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 1992.

История Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 3.

История южных и западных славян. — М., 1957.

Іван Сірко // Кошові Запорозької Січі. — К., 1992.

Іваницький С. Переяславський договір з 1654 року. Правна якість заложеного цим договором відношення договорних сторін. — Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1954.

Ісаїв П. Причини упадку Української держави в княжі і козацькі часи // Праці Греко-католицької богословської академії. — Рим, 1975. — Т. XL. — 210 с.

Історія, історіософія, джерелознавство: Іст. зб. — К., 1996.

Історія України в запитаннях та відповідях. — К., 1989. — Вип. 1. — 48 с.; К., 1990. — Вип. 2. — 48 с.

Історія України в особах. Козаччина. — К., 2000.

Історія України в особах. Литовсько-польська доба. — К., 1997.

- Історія України: нове бачення: Навч. посібн. — К., 2000.
- Історія України: нові підходи в історіографії та археографії. — К., 1989. — 37 с.
- Історія українського війська. — Львів, 1936.
- Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. II.
- Казьмирчук Г. Історія запорозьких козаків в історіографічній спадщині декабриста В. Д. Сухорукова // Українське козацтво: витоки... — К., 1993. — Вип. 11. — С. 86—93.
- Каманин И. Материалы по истории козацких землевладений 1494—1668 гг. // ЧИОНЛ. — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. III. — С. 5—28.
- Він же. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Хмельницкого как причина этих войн. — К., 1914.
- Карпов Г. В. В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критические объяснения по поводу сочинения П. А. Кулиша “Отпадение Малороссии от Польши” // ЧОИДР. — 1889. — Кн. 148. — № 1. — С. 1—104.
- Він же. Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871.
- Він же. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8 января 1654 — 30 мая 1672 гг. — М., 1870.
- Він же. Малороссийские города в эпоху соединения Малороссии с Великою Россиею. — СПб., 1874.
- Він же. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею // Журн. Мин. нар. просвещ. — 1871. — № 11. — С. 1—39; № 12. — С. 232—269.
- Кентржижинський Б. Справа Золотаренка. До шведсько-московських переговорів 1655—1656 рр. // Українське слово.
- Він же. Хмельниччина в призмi шведських рапортів у Москві // Українське слово. — Париж, 1955.
- Керстен А. К вопросу о термине “казак—казачество”, относящемуся к XVI—XVII вв. // Укр. козацтво: витоки... — К., 1993. — Вип. 1. — С. 24—32.
- Клименко П. Міста і території на Україні за Гетьманщини (1654—1767) // Записки іст.-філ. від. Укр. АН. — К., 1926. — Кн. VII—VIII. — С. 209—224.
- Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст.: Популярний нарис. — Париж; Вінпег. — 1952.

Ковальський Н. П. Документальні колекції Радзинського і Оссолинського як джерела по історії Волині XV—XVIII вв. // Некот. пробл. отеч. историогр. и источниковед. — Днепропетровск, 1978. — Вып. 6. — С. 25—34.

Він же. Записки иностранцев как источник по истории Украины втор. пол. XVII в. // Некот. пробл. соц.-эконом. развития УССР. — 1971. — Вып. 2. — С. 11—146.

Він же. Источники по истории Украины XVI — перв. пол. XVII в. во львовских археографических изданиях XIX — нач. XX в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. — Днепропетровск, 1978. — С. 20—48.

Він же. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — перв. пол. XVII вв.). — Днепропетровск, 1982.

Він же. Источниковедение истории Украины XVI — перв. пол. XVII вв. — Днепропетровск, 1977—1979. — Ч. 1—5.

Він же. Методические указания и материалы к спецкурсу “Источниковедение истории Украины XVI—XVII вв.”. — Днепропетровск, 1980. — Ч. 1.

Він же. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки... — К., 1993. — Вып. I. — С. 11—23.

Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984.

Вони ж. Методические указания к изучению курса “Источниковедение истории СССР”. — Днепропетровск, 1984.

Вони ж. Немецкое историческое сочинение “Theatrum Europaeum” об освободительном движении украинского народа в перв. пол. XVII в. // Вопросы рабоч. и нац.-освоб. движ. — Днепропетровск, 1975. — Вып. 2. — С. 120—135.

Вони ж. Украинские летописи // Вопросы истории. — 1985. — № 10. — С. 81—94.

Вони ж. “Суапеае” — немецкое сочинение кон. XVII века и его сведения по истории славян // Вопр. герм. ист. и историогр. — Днепропетровск, 1973. — Вып. 3. — С. 137—146.

Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.): 36. стат. — К. — Запоріжжя, 1998.

Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. — М., 1954.

Козловский П. Г. Крестьяне Белоруссии во втор. пол. XVII—XVIII вв. — Минск, 1969.

Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963.

Кондуфор Ю. Ю. Дружба и братство русского и украинского народов. — К., 1982.

Конотопська битва 1659 р.: Зб. наук. праць. — К., 1996.

Копреєва Т. Н. Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нашекина о русско-польских отношениях втор. пол. XVII в. // Проблемы источниковедения. — 1961. — Т. IX. — С. 195—220.

Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. — 1908. — Т. 84. — С. 5—32.

Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в роках 1657—1658 // ЗНТШ. — 1900. — Т. 38. — С. 1—20.

Він же. Повстання Мартина Пушкаря // Наук. зб., присвяч. Грушевському... — Львів, 1904. — С. 257—287.

Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. — Л., 1987.

Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — Т. I—III // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1884; М., 1994. — Т. IX—XI.

Він же. Богдан Хмельницкий — данник Оттоманской Порты // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1881. — Т. XVI. — С. 65—82.

Він же. Гетманство Выговского // Костомаров Н. И. Собр. соч. — СПб., 1903. — Кн. 1. — Т. 11. — С. 307—403; Казаки. — М., 1995. — С. 46—167.

Він же. Гетманство Юрия Хмельницкого // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1872. — Т. XII. — С. 153—306; Казаки. — М., 1995. — С. 168—286.

Він же. История казаков в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Русская мысль. — 1880. — № 1, 2.

Він же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. — СПб., 1863.

Він же. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Исторические монографии и исследования. — СПб. — М., 1882. — Т. XV. Руина. — М., 1995.

Коструба Т. Нарис історії України. — Торонто, 1961.

Коялович М. Чтения по истории Западной России. — СПб., 1884.

Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини 1648—1782 рр.). — К., 1998. — Ч. 1—2.

Він же. Українська козацька старшина. — Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації і реєстр. — К., 1997.

Кривошея В. В., Кузнець Т. В. Національна еліта, уманщина, козацтво. — К., 1998.

Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV — XVIII ст., кордони воєводств у світлі джерел. — К., 1993.

Він же. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республ. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін. — Друга секція: Спеціальні історичні дисципл. — К., 1968. — С. 69—98.

Кримський А. Історія Туреччини. — К., 1996.

Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України в 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання: У 2-х т. — К., 1966. — С. 123—148.

Він же. Богдан Хмельницький. — К., 1954.

Він же. До історії Українського державного архіву в XVII ст. // ЗНТШ. — Т. СXXXIV—СXXXV. — Львів, 1924. — С. 67—78.

Крип'якевич І. П. (І. Холмський). Історія України. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1949.

Він же. Мемуари українців XVI—XVIII ст. // Стара Україна. — № IX—X. — Львів, 1924. — С. 126—132.

Він же. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — 1925. — Т. 138—140. — С. 67—81; 1926. — Т. 144—145. — С. 109—140; 1927. — Т. 147. — С. 55—80; 1931. — Т. 151. — С. 111—150.

Крип'якевич І., Голубець М. Велика історія України. — Львів; Вінніпег, 1948.

Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України. — Нью-Йорк, 1966.

Ксензенко С. К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скиблинских // Труды Полтав. уч. арх. ком. — Полтава, 1917. — Вып. 15. — С. 73—85.

Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1856—1857. — Т. I—II.

Він же. История воссоединения Руси. — СПб., 1874—1877. — Т. I—III.

Він же. Отпадение Малороссии от Польши. — М., 1888—1889. — Т. I—III.

Лазаревский А. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. — Полтава, 1887. — Вып. 1.

Він же. Василий Золотаренко, полковник нежинский. — Чернигов, 1854.

Він же. Из истории сел и крестьян Левобережной Малороссии // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXII. — Янв. — С. 1—12.; февр. — С. 269—280.

Він же. Историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда. — К., 1890.

Він же. Исторический очерк местности, составлявшей Полтавский полк // Киевская старина. — 1903. — Т. 81. — Апр. — С. 97—107.

Він же. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. II. — Отд. II. — С. 34—203.

Він же. Люди старой Малороссии // Истор. вестник. — 1880. — Т. II. — Авг. — С. 710—730.

Він же. Люди старой Малороссии. — К., 1882. — Янв. — С. 101—125; Март. — С. 479—498; Авг. — С. 143—258; 1884. — Янв. — С. 50; 1885. — Май. — С. 1—20; 1886. — Янв. — С. 1—16; Июнь. — С. 443—445; 1887. — Июнь—июль. — С. 379—395; Авг.—Сент. — С. 627—637; 1888. — Ноябрь. — С. 364—373.

Він же. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888—1902. — Т. I—III.

Він же. Очерки и документы по истории Малороссии. — К., 1892—1899. — Т. 1—4.

Він же. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках // Русский архив. —

1875. — Кн. 1. — С. 90—97, 311—325, 439—452; Кн. II. — С. 248—264, 402—409; Кн. III. — С. 296—308; 1876. — Кн. IV. — С. 433—455.

Він же. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниг. губ. стат. комитета. — Чернигов, 1866. — Кн. 2. — Вып. I—II.

Він же. Полтавщина в XVII веке // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXIV. — Сент. — С. 357—374.

Він же. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. — 1894. — Т. 47. — Дек. — С. 348—387; 1895. — Т. 48. — Февр. — С. 171—194.

Він же. Украинские исторические мелочи. — К., 1901. — Т. I.

Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. // Ювілейний збірник Ст. Дністряньського. — Прага, 1923.

Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во втор. пол. XVII века. — К., 1875. — Вып. II.

Легкий В. Крестьянские купы и загоны в освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Л., 1956.

Він же. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг. — Л., 1959.

Липинський В. Історичні студії та монографії. — Т. III: Україна на переломі. Укр. держ. будівництво в XVII ст. — Відень, 1920; К., 1997.

Лочмель И. Ф. Очерк борьбы белорусского народа против польских панов. — М., 1940.

Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. — К., 1993.

Ляскоронский В. Паволоцкий полковник Иван Попович: эпизод из времени Руины // Киевская старина. — 1889. — Т. XXV. — Май—июнь. — С. 570—577.

Максимович М. А. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собр. соч. — К., 1876. — Т. I. — С. 654—746.

Він же. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // Там же. — С. 248—276.

Він же. Письма о Богдане Хмельницком // Там же. — С. 395—474.

Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842—1843. — Т. I—V.

Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — К., 1966.

Він же. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. — К., 1986.

Маркович О. Грамота московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р. // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVIII. — Кн. 1. — С. 1—6.

Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну. — К., 1941.

Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський. — К., 1958.

Мацевский В. А. История Гетманщины / Пер. с пол. О. Евецкого // Телескоп. — 1835. — Ч. XXX.

Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. — М., 1954.

Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства, заселения и сельского хозяйства южной окраины XVII века. — М., 1894. — Т. 1.

Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии, превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. — 1897. — Т. LVI. — Гл. 1. — С. 1—31; Гл. 2. — С. 188—220; Гл. 3. — С. 351—374.

Михайлина П. В. Положение городского населения Украины и его участие в освободительной борьбе украинского народа. — К., 1981.

Мицик Ю. А. Актуальні питання дослідження історії українського козацтва // УДЖ. — № 12. — 1990. — С. 24—26.

Він же. “Білі плями” в історії України XVI—XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 5—10.

Він же. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу серед. XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996.

Він же. Джерела з польських архівосховищ до історії України друг. пол. XVII ст. // Український археографічний щорічник. — 1992. — Вип. 1. — Т. 4. — С. 72—93.

Він же. Запорозька Січ // “Тії слави козацької повік не забудем”. — Дніпропетровськ, 1989. — С. 19—62.

Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (втор. пол. XVI — серед. XVII в.). — Ч. 1. Немецкие и австрийские источники. — Днепропетровск, 1981.

Він же. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 191—234.

Він же. Матеріали до історії українського козацтва в архівосховищах Німеччини і Польщі // Укр. козацтво: витоки... — Вип. 2. — К., 1993. — С. 107—113.

Він же. Нові дані до біографії Івана Богуну // Матеріали VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1987.

Він же. Из истории совместной борьбы славянских народов против турецких завоевателей в XVII в. // Формирование и развитие исторических связей и сотрудничества братских социалистических стран. — Львов, 1983. — С. 218—219.

Він же. Краткие польские летописцы серед.—втор. пол. XVII в. как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. — Днепропетровск, 1983. — С. 27—35.

Він же. “Кройника о земле Польской” Ф. Софоновича как источник по истории народно-освободительного движения. — Вып. 1. — Днепропетровск, 1974. — С. 164—169.

Він же. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 237—250.

Він же. Сведения Л. Мюллера как источник по истории освободительной борьбы украинского народа во втор. пол. XVII века // Вопр. рабоч. и нац.-освоб. движ. — Вып. 2.—Днепропетровск, 1975. — С. 109—135.

Він же. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978.

Мишко Д. Іван Богун. Коротка історія. — К., 1956.

Мишко С. Гадяцький договір // Вільна Україна (відбиток). — Детройт, 1959.

Млиновецький Р. Історія українського народу. — Мюнхен, 1953.

Модзалевский В. Генеральный судья Иван Черныш и его род // Киевская старина. — 1904. — Т. 84. — Март. — С. 315—347.

Він же. К родословной гетмана Даниила Апостола // Киевская старина. — 1904. — Т. 87. — Дек. — С. 140—142.

Він же. К характеру отношений между монахами Мгарского монастыря и лубенскими казаками в 1649—1661 гг. // Киевская старина. — 1906. — Т. 92. — Март—апр. — С. 61—68.

Він же. Материалы и заметки. — Вып. I—II // Труды Черниг. губ. арх. ком. — Чернигов, 1913. — Т. X. — С. 142—195; Чернигов, 1915. — Т. XI. — С. 157—180.

Він же. Очерки по истории Лохвицкой, Сечанской, Чернуской, Куренской и Вавринской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. — К., 1906.

Він же. Роман Ракушка, один из деятелей Руины // Труды Черниг. губ. арх. ком. — Т. X. — 1913. — С. 17—55.

Він же. Перший військовий підскарбій Роман Ракушка // Записки іст.-філ. від. Укр. АН. — К., 1919. — Кн. 1. — С. 18—52.

Модзалевский М. Малороссийский родословник. — К., 1908—1914. — Т. 1—4.

Мордвінцев В. М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII—XVIII ст. — К., 1997.

Мохов И. А. Очерки истории молдаво-русско-украинских связей. — Кишинев, 1961,

Мякотин В. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. — 1912. — № 8. — С. 149—186; № 9. — С. 100—130; № 10. — С. 70—100; № 11. — С. 185—198.

Він же. Очерки социальной истории Украины XVII — XVIII вв. — Прага, 1924. — Вып. 1—3.

Він же. Переяславский договор 1654 г. // Сборник статей, посвящ. Н. П. Милюкову. — Прага, 1929.

Він же. Прикрепление крестьян // Русское богатство. — 1894. — № 2. — С. 29—52.

На чолі Козацької держави. (До 400 річчя від дня народження Богдана Хмельницького): 3б. стат. — Рівне, 1996.

Назаренко О. Г. Яків Суша — епископ холмський. — Аплекта OSBM. — Sekt. II. — V. VII (XIII). — Fasc. 1—4. — Roma, 1971. — P. 22—84.

Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. — К., 1992. — 496 с.

Він же. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — К., 1998.

Він же. Україна друг. пол. XVII ст. у західноєвропейських історико-літературних пам'ятниках // УДЖ. — 1972. — № 1. — С. 133.

Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського // Праці укр. вис. пед. інст. ім. М. Драгоманова. — Прага, 1929. — Т. 1. — С. 159—187.

Він же. “Московська служба” Івана Виговського // ЗНТШ. — Львів, 1928. — Т. 149. — С. 117—139.

Він же. Прийняття московських посланців в Українській державі XVII ст. // Праці українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. — Наук. зб. — Т. II. — Прага, 1932. — С. 182—203.

Національно-визвольна війна українського народу серед. XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво: Зб. стат. — К., 1998.

Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. стат. — Днепропетровск, 1972.

Нелепин Р. А. История казачества. — СПб., 1995. — Т. 1—2.

Н. О. К биографии Тимофея Цыцуря // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVI. — Сент. — С. 170—172.

Новгороду-Северскому — 1000 лет: Тезисы докладов обл. научно-практ. конференции. — Чернигов; Новгород-Северский, 1989.

Новицкий И. П. Еще об Иване Поповиче // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVII. — Ноябрь. — С. 429—439.

Новичев А. Д. История Турции. — Л., 1963. — Т. 1.

Новосельский А. А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Докл. и сообщ. инст. АН СССР. — М., 1954. — Т. 2. — С. 14—25.

Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. — К., 1995.

Нудьга Г. А. Листування запорожців з турецьким султаном. — К., 1983.

Овчаренко Е. Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII ст., її походження і форма // Записки іст.-філ. від. ВУАН. — К., 1927. — Кн. XI. — С. 41—102.

Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за час Руїни. — Вініпег, 1956.

Оглоблин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. — К., 1895 (відбиток з “Киевской старины”).

Оглоблин О. До питання про автора “Истории Русов” // Київська старовина. — 1997. — № 6. — С. 69—95.

Він же. Українсько-московська угода 1654 р. — Нью-Йорк; Торонто, 1954.

Одинец Д. М. Присоединение Украины к Московскому государству. — Париж, 1936.

Окиншевич Л. Генеральная рада на Украине-Гетманщине XVII, XVIII вв. — К., 1929.

Він же. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 157.

Олійник Л. В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654—1656) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. — К., 1963. — С. 24—53.

Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну // ЗНТШ. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 41—69.

Він же. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 151—179.

Онуфрієнко О. В. Українська державність доби козацької: від воєнної демократії до парламентської республіки. — Запоріжжя, 1998.

Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества. — Кишинев, 1987.

Очерки истории СССР. Период феодализма, XVII век. — М., 1955.

Павлишев Н. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. — СПб., 1887. — Т. I—III.

Папашенко В. В. Полкове управління в Україні (XVII—XVIII ст.). — К., 1997.

Він же. Становлення козацької старшини як панівного прошарку суспільства України (друга пол. XVII—XVIII ст.) // Українська козацька держава. — Черкаси, 1992. — С. 6—12.

Пасічник М. С. Варшава, Москва, Стамбул у боротьбі за Україну (1652—1665 рр.). — Львів, 1998.

Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Приєднання України до Росії // Нариси з історії України. — К., 1940. — Вип. IV.

Він же. До біографії І. Богуна // Записки Ніжин. ін-ту нар. освіти. — 1930. — Кн. 10.

Він же. До історії полкового устрою Гетьманщини // Там само. — 1929. — Кн. IX. — С. 69—73.

Він же. До історії Руїни // Там само. — 1928. — Кн. VIII. — С. 12—31.

Він же. До питання про певність відомостей Літопису Самовидця и про автора літопису // Там само. — 1926. — Кн. VII. — С. 1—80.

Він же. З історії класової боротьби на Україні в XVII ст. // Там само. — 1932. — Кн. XII. — С. 13—45.

Він же. Иван Богун. — Саратов, 1942.

Він же. Иван Богун // Рад. Україна. — 1941. — № 2. — С. 72—87.

Він же. Причинок до питання про Статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжин. ін-ту нар. освіти. — 1929. — Кн. IX. — С. 74—76.

Він же. Псевдодіаріуш Самійла Зорки // Записки іст.-філ. відділення Укр. АН. — 1926. — Кн. XVII. — С. 182—183.

Він же. Три Поповича // Записки Ніжин. ін-ту нар. освіти. — 1927. — Кн. VII. — С. 3—15.

Він же. Українські діячі XVII віку. — Ч. 1. Т. Цицора // Записки іст.-філ. від. Укр. АН. — К., 1929. — Кн. XXIV. — С. 79—103; Ч. II. Роман Ракушка-Романовський // Там само. — 1931. — Кн. XXVI. — С. 181—212.

Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. — К., 1984.

Пирлинг П. Альберто Вимина. Сношения Венеции с Украиною и Москвою 1650—1663 гг. // Русская старина. — 1902. — Т. 109. — Янв. — С. 37—70.

Питання вітчизняної та зарубіжної історії. — Чернігів, 1991.

Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров, 1817—1885. — К., 1992.

Плохий С. Н. Латиноязычные сочинения сред. XVII в. как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — М., 1982.

Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды XVII археолог. съезда в Харькове. — М., 1905. — Т. II. — С. 174—410.

Покровский М. П. Русская история с древнейших времен. — М., 1966. — Т. II.

Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн. 1.

Полонська-Василенко Н. Історія України. — Мюнхен, 1976. — Т. II.

Вона ж. Історія України. — К., 1995. — Т. 1—2.

Полухін Л. М. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. — К., 1959.

Він же. М. Кривонос, Д. Нечай, І. Богун — народні герої Визвольної війни 1648—1654. — К., 1954.

Польща—Україна. Історична спадщина, суспільна свідомість: Тези доповідей. — Міжнар. наук. конф. — К., 1992.

Попова Л. Документальні матеріали з історії України в архівах Польської Народної Республіки // Наук.-інформ. бюлет. Архів. управ. УРСР. — 1961. — № 1. — С. 64—71.

Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // ЗНТШ. — 1948. — Т. 156. — С. 143—157.

Проблеми дослідження історії України: Зб. матер. першого круглого столу істориків, вересень 1990. — Львів, 1993. — 200 с.

Проблеми української історичної медієвістики: Метод. рекомендації, теор.-практ. розробки. (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.) — К., 1990. — 126 с.

Прокопович В. "Печать малороссийская". — Ч. 1. До питання про автентичність Статей Богдана Хмельницького в редакції 1659 року // ЗНТШ. — 1954. — Т. 163. — С. 21—45.

Путилов В. П. Деятель Гадячского соглашения П. И. Тетеря // Ученые записки ЛГУ. — Л., 1941. — Вып. 8. — С. 163—188.

Він же. Дипломатические отношения России и Польши в 1657—1659 гг.: Рукопись канд. дис. — Л., 1941.

Путро О. І. Славний рід Ханенків // Українська козацька держава: витоки... — Черкаси, 1992. — С. 55—58.

Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — Мюнхен, 1970.

Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России 1654—1793 гг. // Труды студентов экон. отд. Петроград. политех. ин-та импер. Петра Великого. — Пг., 1915. — № 16. — С. 191.

Ролле А. Женщины при Чигиринском дворе во втор. пол. XVII века // Киевская старина. — 1894. — Т. 44. — Янв. — С. 107—126; Февр. — С. 282—304; Март. — С. 512—529.

Романовский В. А. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией // Сб. трудов Ставроп. пед. ин-та. — 1955. — Вып. 9. — С. 115—127.

Він же. Перепись населения Левобережной Украины 1666 г., ее организация и критическая оценка. — Ставрополь, 1967.

Россия — Украина: история взаимоотношений: Сб. стат. — М., 1997.

Руликовский Э. О происхождении гетмана Павла Тетери // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII. — Июнь. — С. 69—74.

Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987.

Сарбей В. Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 9.

Сас П. М. Деякі аспекти становлення політичної і правової ідеології пануючого класу України XV—XVI ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 73—80.

Він же. Політична культура запорозького козацтва (кін. XVI — поч. XVII ст.): Автореф. докт. дис. — К., 1998.

С. Е. Гетманство Брюховецкого // Киевская старина. — 1885. — Т. XII. — Май-авг. — С. 531—596.

Сенютович-Бережний В. Полтавський полковник Федір Жученко // ЗНТШ. — Т. 169. — С. 457—464.

Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. — К., 1991. — 253 с.

Сидоренко О. Ф. До питання про соціально-економічні підвалини Козацької держави // Українська козацька держава: витоки... — К., 1991. — С. 150—155.

Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // УІЖ. — 1995. — № 4. — С. 67—76.

Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992.

Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Т. I. Господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст. — Одеса, 1923; Т. IV. — Миколаїв, 1925.

Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI—XVII вв. // Ученые записки Моск. гос. ун-та. — М., 1946. — Вып. 94—94/1.

Він же. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв. // Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — С. 357—394.

Смолий В. Социальное сознание участников народных движений на Украине втор. пол. XVII—XVIII вв.: Автореф. докт. дис. — К., 1985.

Смолий В. А. Правобережна Україна друг. пол. XVII — поч. XVIII ст. — провінція Речі Посполитої чи частина самостійної Української держави? // Польща—Україна: історична спадщина... — К., 1992. — С. 78—80.

Він же. Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва // УІЖ. — 1990. — № 12. — С. 12—15.

Він же. Прояви соціальної свідомості учасників народних повстань на Лівобережній Україні, Запорозжжі // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. — К., 1986. — С. 231—251.

Він же. Україна і Росія в друг. пол. XVII — XVIII ст. Самобутність та інтеграція // Українська козацька держава: витоки... — К., 1991. — С. 5—11.

Він же. Українська козацька держава // УІЖ. — 1991. — № 4. — С. 5—19.

Він же. Українська медієвістика: проблеми, шляхи розвитку // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 5—10.

Він же. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво: витоки... — К., 1993. — Вип. 1. — С. 4—10.

Він же. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. — 1991. — № 5. — С. 61—72.

Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної держави // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 10—20.

Смолій В. А., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — 504 с.

Вони ж. Гетьман Петро Дорошенко // УІЖ. — 1992. — № 7—8. — С. 84—102.

Вони ж. Правобережна Україна у друг. пол. XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — 71 с.

Вони ж. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — 41 с.

Вони ж. Українська національна революція XVII ст. // Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 7.

Вони ж. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.

Вони ж. Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть // УІЖ. — 1998. — № 1. — С. 3—24; № 2. — С. 3—25; № 3. — С. 3—24.

Соловьев С. М. Гетман Выговский // Отечественные записки. — 1859. — Т. СХХVII. — № II. — С. 43—64.

Він же. История России с древнейших времен. — М., 1961. — Кн. V—VI.

Срезневский И. Выговский и Пушкаръ // Сын Отечества. — 1834. — Т. 46. — № 47. — С. 258—26.

Він же. Запорожская старина. — Харьков, 1833. — Ч. 1—II.

Він же. Мартин Пушкаръ // Очерки России. — СПб., 1838. — Кн. 1. — С. 201—218.

Стадник М. Гадяцька унія // Записки Укр. наук. товариства у Києві. — К., 1910. — Кн. VII. — С. 65—85; К., 1911. — Кн. VIII. — С. 5—39.

Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998.

Стахів М. Вплив Хмельниччини на формацію української нації // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 156. — С. 65—92.

Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 52—65.

Він же. Антифеодальная борьба крестьянства и козацких низов в годы Освободительной войны (1648—1654): Автореф. канд. дис.—Днепропетровск, 1960.

Він же. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 115—126; № 11. — С. 127—139.

Він же. Боротьба населення Чернігівщини проти польсько-шляхетської агресії наприкінці 1663 — на початку 1664 рр. // Друга Чернігів. обл. наук. конференція. Тези доповідей. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 59—60.

Він же. Деякі аспекти формування Української держави в середині XVII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 99—104.

Він же. Ідея Української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648—1660 рр.). // Польща—Україна: історична спадщина. — К., 1992. — С. 82—89.

Він же. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 285—314.

Він же. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // УІЖ. — 1995. — № 4. — С. 14—33.

Він же. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки... — Вип. 1. — К., 1993. — С. 103—112.

Він же. Українське козацтво і формування національної держави на Україні // УІЖ. — 1990. — № 12. — С. 22—24.

Він же. Українська революція 1648—1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI—XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 3—31.

Він же. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці // Українська козацька держава: витоки... — Черкаси, 1992. — С. 31—34.

Стецюк К. І. Вільні військові села — соціальний наслідок Визвольної війни 1648—1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. — К., 1986. — С. 115—125.

Вона ж. Народні рухи на Лівобережній Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. — К., 1960.

Сторожевский Н. К. Мартин Пушкаръ, первый полтавский полковник. — Житомир, 1890.

Стороженко І. С. До питання військової доктрини Української козацької держави // Українська козацька держава: витоки... — Черкаси, 1992. — С. 102—107.

Він же. Реформування Запорозької Січі Хмельницьким // Київська старовина. — 1999. — № 2. — С. 10—28.

Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1993.

Субтельний О., Жуковський А. Нарис історії України. — Львів, 1993.

Сумцов Н. Ф. Малорусские фамильные прозвания // Киевская старина. — 1885. — Т. XI. — Февр. — С. 215—228.

[Сухоруков В. Д.] Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1867, 1872. — Т. I—II.

Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989.

Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1987.

Тези доповідей та повідомлень IV респ. наук. конф. з історичного краєзнавства. — К., 1989. — 685 с.

Телегін Д. Я. Часи козацькі Січі Запорозької за письмовими та археологічними джерелами. — К., 1997.

Терлецький О. Історія Української держави. — Т. II: Козацька доба. — Львів, 1923.

Він же. Козаки на Білій Русі в рр. 1654—1656 // ЗНТШ. — 1896. — Т. XIV. — Ч. 1. — С. 1—30.

Ткач А. П. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией: Автореф. канд. дис. — К., 1953.

Ткаченко М. Гетьманщина в XVI—XVII ст. // Записки іст.-філ. від. ВУАН. — К., 1927. — Кн. XI. — С. 11—40.

Він же. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України // УДЖ. — 1964. — № 1. — С. 77—81.

Він же. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. // Записки іст.-філ. від. ВУАН. — К., 1931. — Кн. XXVI. — С. 31—179.

Він же. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дис. — К., 1963.

Томашівський С. Історія України. — Мюнхен, 1948.

300-летие воссоединения Украины с Россией — всенародное торжество: Сб. стат. — М., 1954.

300-річчя возз'єднання України з Росією. — К., 1954.

300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. — Львів, 1954.

Туранли Ф. Г. Українсько-кримські відносини у середині XVII ст.: Автореф. канд. дис. — К., 1997.

Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI — XVIII ст. — К., 2000.

Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. — К., 1991. — 138 с.

Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. — Чернігів, 1998.

Україна крізь віки: Т. 7. Українська національна революція XVII ст. / Смолій В. А., Степанков В. С. — К., 1999; Т. 8. Гетьманська Україна / Гуржій О., Чухліб Т. — К., 1999; Т. 9. Національне відродження України / Сарбей В. Г. — К., 1999.

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали других всеукр. істор. читань. — Черкаси, 1992. — 125 с.

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Респ. істор. читань. — К., 1991.

Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990.

Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матер. міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва. — К., 1993. — С. 164—172.

Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків: Матеріали наук.-теор. семінару. — К., 1995.

Феденко П. З дипломатичної діяльності Данила Грека // Праці укр. вис. пед. інст. ім. М. Драгоманова. — 1929. — Т. 1. — С. 441—468.

Він же. Політичні плани Я. А. Коменського та Україна // Там само. — Т. II. — С. 388—404.

Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв. // Записки іст.-філ. від. ВУАН. — К., 1927. — Кн. XI. — С. 103—170.

Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657 рр. — Львів, 1996.

Він же. Національно-державна ідея Б. Хмельницького в українській історіографії XIX ст. // Українська козацька держава: витоки... — К., 1991. — С. 131—137.

Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. — К., 1986.

Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць.—К., 1990. — 196 с.

Фотинский О. Юрий Немирич. Эпизод из истории Волыни XVII века // Волын. ист.-арх. сб. — 1896. — Вып. 1. — С. 3—29.

Харишин М. В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648—1657 рр). // УІЖ. — 1995. — № 4. — С. 92—100.

Хинчевська-Геннель Т. Козаччина очима мандрівників-чужинців XVII ст. // Українське козацтво: витоки... — К., 1993. — Вип. 1. — С. 56—67.

Хроненко І. Спадковий гетьманат в Україні у друг. пол. XVII ст. (Розвиток ідеї українського монархізму) // Київська старовина. — 2000. — № 4. — С. 15—22.

Цегельський Л. Русь — Україна, а Московщина — Росія. — Царгород, 1916.

Цибульський В. Козацька держава Богдана Хмельницького і Переяславський договір // Укр. козацтво: витоки... — К., 1993. — Вип. 1. — С. 117—122.

Він же. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — 104 с.

Чухліб Т. В. Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // УДЖ. — 1997. — № 1. — С. 94—103.

Він же. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-і роки XVII — поч. XVIII ст.): Автореф. канд. дис. — К., 1995.

Шафиров П. А. О Статях Богдана Хмельницкого // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVII. — Ноябрь. — С. 368—369.

Швидько А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (втор. пол. XVII — перв. пол. XVIII в.). — Днепропетровск, 1981.

Вона ж. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (втор. пол. XVII — серед. XVIII вв.). — Днепропетровск, 1983.

Вона ж. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (втор. пол. XVII — серед. XVIII вв.). — Днепропетровск, 1986.

Вона ж. Соціально-економічне розвиток міст України в XVI—XVIII вв. — Дніпропетровськ, 1979.

Вона ж. Укріплення зв'язів народних мас Левобережної України і Росії во втор. пол. XVII — серед. XVIII вв. — Дніпропетровськ, 1982.

Шевченко Ф. П. Політичні і економічні зв'язи України з Росією в серед. XVII ст.: Автореф. докт. дис. — К., 1963.

Він же. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в серед. XVII ст. — К., 1959.

Він же. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. — джерело історії козацтва на Україні // Іст. джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 23—34.

Шевченко Ф. П., Смолий В. А. Восстание под предводительством Пушкаря и Барабаша // Вопросы истории. — 1981. — № 2. — С. 180—183.

Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995.

Шерер Дж. Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. — К., 1994.

Шульгин Я. Развитие крепостного права в Малороссии XVII—XVIII вв. // Северный вестник. — СПб., 1887. — Кн. 6. — С. 50—64.

Щапов Я. Н. Матеріали по історії народів СРСР в ПНР // Історія СРСР. — 1971. — № 5. — С. 233—237.

Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва // УІЖ. — 1990. — № 12. — С. 18—20.

Він же. Козацька верхівка друг. пол. XVI — серед. XVII ст. // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 3—12.

Він же. Козацтво в структурі українського суспільства (друг. пол. XV — серед. XVII ст.) // Укр. козацтво: витоки... — К., 1993. — Вип. 1. — С. 46—55.

Він же. Українське козацтво: формування соціального стану (друг. пол. XV — серед. XVII ст.) — К., 2000.

Щербина В. До питання про Статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Грушевського. — С. 195—204.

Щурат В. З невідомої польської рукописі XVII в. // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. 74. — С. 129—141.

Він же. Пісня про повстання Мартина Пушкаря // ЗНТШ. — Львів, 1920. — Т. СХХІХ. — С. 95—105.

Еварницький Д. И. Запорожъе в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888.

Він же. История запорожских казаков. — СПб., 1895. — Т. I—II.

Эйнгорн В. Иван Андреевич Шматковский, протопоп глуховский, и его сношения с московским правительством // Киевская старина. — 1892. — Т. 39. — Окт. — С. 51—69.

Він же. О вновь найденных малороссийских переписных книгах // ЧОИДР. — 1895. — Кн. 2. — Прилож. — С. 27—36.

Він же. Отставка А. Л. Ордина-Нащокина и его отношение к малороссийскому вопросу // Журнал Мин. нар. просвещ. — 1897. — Ноябрь. — С. 92—175.

Він же. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899.

Эльфонд Я. Р. Переяславская рада и воссоединение Украины с Россией // Науч. ежегод. Саратов. гос. ун-та за 1954 г. — Саратов, 1955. — С. 83—88.

Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Грушевського. — К., 1928. — Т. 1. — 492 с.; Т. II. — 523 с.; Т. III. — 104 с.

Юшков С. В. История государства и права СССР. — М., 1947. — Ч. 1.

Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — Харків, 1928.

Якименко В. І. Тенденції розвитку Української козацької держави в порівняльному аспекті. — У зб.: Українська козацька держава: витоки... — К., 1991. — С. 117—119.

Якименко М. А. Запорозьке козацтво: зародження, розвиток і значення в боротьбі за відновлення державності України. — Полтава, 1992.

Яковенко Н. М. Українська шляхта XV—XVII ст.: до постановки проблеми // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 81—88.

Вона ж. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.

Яковлев А. Договір Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. — Нью-Йорк, 1954.

Він же. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським // ЗНТШ. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 117—134.

Він же. Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Грушевського. — К., 1928. — С. 179—194.

Він же. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934.

Яковлев С. А. Документальні публікації про великий історичний акт возз'єднання України з Росією (1648—1654) // 36. іст. фак. Київ. ун-ту. — 1954. — № 4. — С. 135—148.

Яковлева Т. Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // УДЖ. — 1995. — № 4. — С. 56—67.

Вона ж. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — 448 с.

Вона ж. Загибель Івана Богуна // УДЖ. — 1991. — № 5. — С. 139—142.

Вона ж. Іван Богун: проблеми біографії // УДЖ. — 2000. — № 2. — С. 147—157; № 4. — С. 144—152.

Вона ж. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. — 1992. — № 5 (296). — Верес.-жовт. — С. 43—53.

Вона ж. Іван Виговський: істина та вимисел // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 141—159.

Вона ж. Початковий етап Руїни: соціально-політичне становище та зовнішня політика України кінця 50-х років XVII ст.: Автореф. канд. дис. — К., 1994. — 25 с.

Вона ж. Богдан Хмельницький і Іван Виговський // Матер. Міжнар. наук. конф. “Богдан Хмельницький та його доба”, присв. 400-річчю від дня народження великого гетьмана. — К., 1996. — С. 76—77.

Вона ж. Гадячский договор — легенда и реальность // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995. — Вып. 1. — С. 62—78.

Вона ж. Гадячский договор от подписания до утверждения сеймом // Історія, історіографія, джерелознавство. — К., 1996. — С. 60—80.

Вона ж. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия—Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 51—59.

Вона ж. К биографии И. Богуна // Новгороду-Сиверскому — 1000 лет: Тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. — Чернигов; Новгород-Сиверский, 1989. — С. 63—65.

Вона ж. Казацкое государство от Хмельниччины до Руины // История общественной мысли России и Украины XVII — нач. XX вв. — Днепропетровск, 1992. — С. 122—132.

Вона ж. Россия и Украина в конце 50-х гг. XVII в. // Материалы XXVII Всесоюз. науч. студ. конф. — Новосибирск, 1989. — С. 14—17.

Вона ж. Судьба Гетманщины в середине XVII века // Памяти Ю. Д. Марголиса. — СПб., 2000. — С. 563—579.

Вона ж. Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття. — К., 1998. — С. 131—141.

Ярошенко А. Д. Триста років спільної боротьби і спільних перемог російського і українського народів // Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — С. 269—306.

Allen W. E. D. The Ukraine. A History. — Cambridge, 1941.

Andreyew N. Studies in Moscow, Western influence and Byzantine inheritance. — London, 1970 // Pereyaslavsky Dogovor. — P. 84—87.

Bakowa J. Szlachta województwa Krakowskiego wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego w latach 1661—1667. — Warszawa—Kraków, 1974.

Baliński W., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. — Warszawa, 1885—1886. — T. I—V.

Bandtkie J. S. Dzieje Królestwa Polskiego. — Wrocław, 1820. — T. II.

Baranowski B. Organizacja i skład wspólnego wojska polskiego w poł. XVII w. // Polska w okresie dr. wojny północnej 1655—1666. — Warszawa, 1957. — T. II. — S. 7—46.

Він же. Organizacja regularnego Wojska Polskiego w latach 1655—1660 // Studia i mater. do historii wojskowej. — T. II. — Warszawa, 1956. — S. 209—229.

Він же. Powstania chłopskie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1952.

Він же. *Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655—1666* // *Polska w okr. dr. wojny północnej (1655—1666)*. — Warszawa, 1957. — T. 1. — S. 453—489.

Basarab J. *Pereiaslaw 1654: A Historiographical Study*. — Edmonton, 1982.

Bickford O'Brien C. *Moscovy and the Ukraine from the Pereyaslaw Agreement to the Truce of Andrusove 1654—1667* // *University of California Publications in History*. — Vol. LXXIV. — Berkeley and Los Angeles, 1963.

Bogucka M. *Dawna Polska: narodziny, rozkwit, upadek*. — Warszawa, 1987.

Brik M. *Jurij Nemyrycz na tli istoriji Ukrajiny*. — Lossier, 1974.

Carynyk-Sinclair n. *Die Unterstellung der Kiever Metropole unter das Moskauer Patriarchat*. — München.

Chirovski N. L.-Fr. *Old Ukraine, its socio-economic history prior to 1781*. — New York, 1963.

Chubaty N. D. *Moscow and the Ukrainian Church after 1654* // *Ukr. Quart.* — Winter, 1954. — V. 10. — № 1. — P. 60—70.

Він же. *The 300-th Anniversary of the Second Ukrainian State* // *Ukr. Quart.* — Spr., 1948. — V. 4. — № 2. — P. 144—150.

Chwalewik E. *Zbiory polskie, archiwe, biblioteki, gabinety, galerji, musei i inny zbiory pamiątek przeszłości*. — Warszawa; Kraków, 1927. — T. I—II.

Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozacczyny od schyłku XVI do połowy XVII w.* — Warszawa, 1985.

Вона ж. *The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century*. — HUS. — 1986. — T. X. — № 3/4. — P. 77—392.

Codello A. *Konfederacja wojskowa na Litwie w latach 1659—1663* // *Studia i materiały do historii wojskowości*. — 1960. — T. VI. — Z. 1. — S. 20—46.

Він же. *Pacowie wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego (1660—1667)* // *Przegląd historyczny*. — 1958. — T. 49. — Cz. 1. — S. 21—44.

[Coger]. *Histoire de Jean Sobieski, Roi de Pologne, par l'abbé Coger*. — T. 1—3. — Warsovie, 1761; T. 1—2. — Wilno, 1851.

Cresson W. P. The Cossacks, their history and country. — New York, 1919.

Czapliński W. Głosa do trylogii Sienkiewicza. — Wrocław, 1974.

Він же. O Polsce siedemnastowiecznej: problemy i sprawy. — 1966.

Він же. Opozycja wielkopolska po krwawym potopie (1660—1668). — Kraków, 1930.

Він же. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660. — Warszawa, 1957. — T. 1.

Czarnowski J. N. Ukraina i Zaporozże czyli Historia Kozaków od Pojawienia się ich w Dziejach do Czasu Ostatecznego Przyłączenia do Rosyi według Najlepszych Źródeł Napisana. — Warszawa, 1854.

Czermak W. Jan Kazimierz // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1889. — R. III. — Z. I. — S. 1—27.

Він же. Koniec Jerzego Lubomirskiego // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1890. — R. IV. — Z. 1. — S. 1—23.

Він же. Próba naprawy Rzeczypospolitej za Jana Kazimierza // Bibl. Warszaw. — 1891. — T. CCL. — R. 51. — Z. 603. — T. I. — Z. 3. — S. 519—547.

Він же. Przegląd dziejów Polski wieku XVII. — Kraków, 1900—1901. — T. I—II.

Він же. Przyczynki do dziejów XVII w. z archiwów przywatnych // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1897. — T. XI. — S. 531—551.

Він же. Sprawa Lubomirskiego w roku 1664. — Warszawa, 1886.

Він же. Szczęśliwy rok: Dzieje wojny moskiewsko-polskiej w r. 1660 // Przegląd Polski. — Kraków. — 1886. — T. 82. — S. 501—533; T. 83. — S. 66—94, 488—520; T. 107. — S. 33—78, 342—371.

Czyrowski N. Economic aspect of the Ukrainian-Moscovite Treaty of 1654 // Ukr. Quart. — V. 10. — № 1. — P. 85—92.

Darowski A. Przed pokojem Andruszowskim // 30 lat traktatów pokojowych. — StPetersburg, 1895. — T. 1. — S. 347—419.

Doroshenko D. A survey of Ukrainian History. — Winnipeg, 1975.

- Doroshenko D. *History of the Ukraine*. — Edmonton, 1939.
- Engel J. Ch. *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken*. — Halle, 1796.
- Fabisz X. P. W. *Wiadomość o legatach i nuncjuszach apostołskich w dawnej Polsce*. — Ostrów, 1866.
- Frick D. A. *The Circulation of Information about Ivan Vyhovskij // HUS*. — December, 1993. — T. XVII. — № 3—4. — P. 251—278.
- Frost R. "Liberty without Licence?" *The Failure of Polish Democratic Thought in the Seventeenth Century*. (Рукопис. — Т. Я.).
- Gajewski G. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. — Cambridge, 1978.
- Gawlik M. *Projekt unii rosyjsko-polskiej w dr. poł. XVII w. // Kwartalnik Historyczny*. — Lwów, 1909. — R. XXIII. — Z. 1/2. — S. 78—125.
- Giertych J. *Tysiąc lat historii polskiego narodu*. — London, 1986. — T. 1.
- Він же. *U źródeł katastrofy dziejowej Polski: Jan Amos Komensky*. — London, 1964.
- Glaskow W.G. *History of the Cossacks*. — New York, 1962.
- Głębocki J. T. *Napad króla Gustawa Szwedzkiego na Polskę za Jana Kazimierza w latach 1655—1656—1657*. — Kraków, 1861.
- Goldman I. J. "West-East" Antagonism in the Pereyaslav Alliance // *Ukr. Quart.* — V. 10. — № I. — P. 13—21.
- Gollub H. *Der Grosse Kurfürst und Polen von 1660 bis 1668*. — Berlin, 1914.
- Górka J. *Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno-wojskowy*. — 1936. — Rocznik VI. — T. VIII, zeszyt 2. — S. 185—225.
- Gordon L. *Cossacks Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine*. — Albany, 1983.
- Grabowski M. *Ukraina dawna i terazniejsza*. — Kijów, 1850. — T. 1.
- Grzybowski S. *Teki Naruszewicza*. — Wrocław; Kraków; Warszawa, 1960.
- Halecki O. *A History of Poland*. — New York, 1943.
- Він же. *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*. — New York, 1952.

Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chan der Crim unter osmanischer Herrschaft, aus türkischen Quellen zusammengetragen mit der Zugabe eines Gasils Schahingereis. — Wien, 1856.

Він же. Geschichte des Osmanischen Reiches. — Pest, 1829. — Т. V.

Він же. Histoire de l'empire Ottoman. — 1837. — Т. X—XI.

History of Poland. — Warszawa, 1968. — 784 s.

Hnilko A. Wyprawa cudnowska 1660. — Warszawa, 1931.

Ivanicky S. Did the treaty of Pereyaslav include a protectorate // Ukrainian Quartely. — 1954. — V. 10. — №. 2, Spring. — P. 176—182.

Jabłonowski A. Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. — Kraków, 1912.

Він же. Pisma. — Warszawa, 1910—1913. — Т. I—VII.

Jakovlev A. The juridical character of the Pereyaslav treaty and its fate // Ukr. Quart. — V. 10. — № 1. — P. 51—59.

Janike L. Stefan Czarniecki: urywek historyczny. — Warszawa, 1891.

Jashowski J. Aleksander Helary Polubiński //Przegląd Historyczno-wojsk. — Warszawa, 1938. — T. X. — R.I. — S. 163—193.

Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. — Warszawa, 1967.

Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.

Він же. Koncepcje polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego w latach 1648—1657 // Польша—Україна: історична спадщина...: Тези доповідей Міжнар. наук. конф. — К., 1992. — С. 44—45.

Kalicki B. Zarysy Historyczne. — Lwów, 1869.

Kaminski A. Polish-Lithuanian Commonwealth and its Citizens: Was the Commonwealth a Stepmother for Cossacks and Ruthenians? // Poland and Ukraine. Past and Present. — Edmonton; Toronto, 1980.

Він же. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach Union // HUS. — 1977. — Т. I. — № 2. — June. — S. 178—197.

Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. — Warszawa, 1988.

Він же. Stefan Czarniecki, 1599—1665. — Warszawa, 1963.

Kohut Zenon E. Problems in Studying the Post-Khmelnysky Ukrainian Elite (1650s to 1830s) // Rethinking Ukrainian History. — P. 103—119. — Edmonton, 1981.

Kononenko K. Ukraine and Russia. A history of Economic Relations between Ukraine and Russia. — Milwaukee; Wisconsin, 1958.

Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. — London, 1959. — T. II.

Korson T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1620—1674. — Kraków, 1898.

Він же. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Kraków, 1912. — T. I—III.

Kościółkowski St. Ugoda Hadziacka // Alma Mater Vilneusis. — London, 1958.

Kossowski A. Materiały do dziejów Lubienieckich w Lubelskiem w latach 1648—1660 // Odrodzenie i reformacja w Polsce. — Warszawa, 1960. — T. V. — S. 185—200.

Kot St. Georges Niemiricz. — Cracowie; Paris, 1960.

Kotiużyński A. Bohdan Chmielnicki // Pamiętnik Kijowski. — London, 1963. — T. II.

[Krajewski]. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacyi w roku 1668 przez kż. Michała Krajewskiego. — Warszawa, 1846.

Він же. Historja Stefana na Czarnce Czarnieckiego, wojewody Kijowskiego, Hetmana polnego koronnego. — Radom, 1830.

Krasinski C. H. The Cossaks of the Ukraine: Comprising Biographical Notices of the Most Celebrated Cossacks, Chiefs or Attamans including Chmielnicki, Stenko Razin, Mazeppa, Sava, Zelezniak, Gonta, Pugatchef and a Description of the Ukraine with a Memoir of Princess Tarakanof and some Particulars respecting Catherine II of Russia and her favorites. — London, 1848.

Krupnytsky B. Treaty of Pereyaslav and the Political Orientation of Bohdan Khmelnytsky // Ukr. Quart. — V. 10. — № 1. — P. 32—40.

Kubala L. Szkice historyczne. — Ser. III—VI. — Warszawa, 1910—1922.

Він же. Zerwanie ugody Hadziackiej // Przegląd Narodowy. — Warszawa, 1920. — R. IX. — T. XVIII—XX. — S. 525—548.

Kuchowicz Z. *Udział dragonii w walce z najazdem szwedzkim w latach 1655—1660 // Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1956. — T. II. — S. 289—299.

Kwiatkowski W. *Unia hadziacka źródłem do zgłębienia psychiki dwóch narodów: polskiego i ukraińskiego // Pamiętnik Kijowski.* — London, 1959. — T. 1. — S. 97—125.

[Lesur M.] *Histoire des cosaques précédée d'une introduction.* — Paris, 1814.

Lipiński W. *Echa przeszłości // Z dziejów Ukrainy (księga pamiątkowa).* — Kijów; Kraków, 1912. — S. 68—139.

Він же. *Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy.* — S. 514—617.

Він же. *Nazwy "Ruś" i "Ukraina" i ich znaczenie historyczne // Z dziejów Ukrainy.* — S. 44—54.

Він же. *Stanisław Michał Krzyczewski: z dziejów walki szlachty ukraińskiej // Z dziejów Ukrainy.* — S. 145—513.

Він же. *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów.* — Kraków, 1909.

Longworth Ph. *The Cossacks.* — New York; Chicago; San Francisco, 1969.

Loziński W. *Prawe i lewe. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pier. pol. XVII w.* — Kraków, 1957. — T. I—II.

Łukaszewicz J. *Jerzy Niemiric, podkomorzy kijowski, owrucki i krzemieniecki // Biblioteka Warszawska, 1860.* — T. II. — S. 355—370.

Macha J. S. J. *Ecclesiastical unification. A Theoretical Framework together with Case Studies from the History of Latin-Byzantine Relations.* — Rome, 1974.

Maciejowski W. A. *Roczniki i kroniki Polskie i Litewskie najdawniejsze.* — Warszawa, 1850.

Majewski W. *Dzieje wojskowe powstania kozackiego 1664 (kwiecień—grudzień).* — Warszawa, 1966.

Він же. *Ostatnia kompania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny.* — Cz. 2. // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1970. — T. XVI. — Cz. 1.

March G. P. *Cossacks of the Brotherhood. The Zaporog Kosh of the Dniepr River.* — New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990.

Він же. *The cossacs of Zaporozhe.* — Georgetown, 1965.

Mosaczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej polskiej. — Poznań, 1852—1855. — T. VI—IX.

Nahayewsky I. History of Ukraine. — Philadelphia, 1962.

Ogloblin O. The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // Ukr. Quart. — V. 10. — P. 41—50.

Він же. Treaty of Pereyaslav 1954. — Toronto, 1954.

Okinshewich L. Ukrainian Society and Governement 1648—1781. — Munich, 1978.

Ostrowski R. Fragments from the History of Byelorussia. — London, 1961.

Padalica T. Opowiadania i krajobrazy. Szkice z wędrówek na Ukrainie. — Wilno, 1856. — T. 1.

Pawiński St. Czarniecki, kilka nowych szczegółów // Athneum. — Warszawa, 1891. — T. II. — Cz. III.

Pernal A. The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy Between Poland and the Ukraine During the Reign of Jan Kazimierz // HUS. — 1981. — T. V. — № 1. — S. 102—120.

Він же. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648—1659. — Univers. of Ottawa, 1977.

Він же. The Union of Hadiach in Ligth of Modern Polish Historiography // Millennium of Christianity in Ukraine 988—1988. — Winnipeg, 1989.

Piwariski K. Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny // Prace Kraków. polsk. Tow. Histor. — Kraków, 1929. — № L.

Plebański J. K. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludowika Gonzago. Dwa obrazy historyczne. — Warszawa, 1862.

Podhorodecki L. Hanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987.

Він же. Stefan Czarniecki. — Warszawa, 1966.

Він же. Zarys dziejów Ukrainy. — Warszawa, 1976. — T. I—II.

Poland and Ukraine. Past and Present. — Edmonton; Toronto, 1980.

Polska XVII wieku: państwo—społeczeństwo—kultura. — Warszawa, 1974. — 400 s.

Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660. — Warszawa, 1957. — T. I—III.

[Potocki]. Opera omnia Paulas comitis in Aureo Potok Pilavitae Potocki Castellani Camenecensis in Podolia Senatoris Regni Poloniae. — Varsaviae, 1748.

Praszko I. De ecclesia ruthena catholica sede metropolitana vacante 1655—1665. Thesis ad lauream in Pontificio institute Orientalium Studiorum. — Romae, 1944.

Prochaszka A. Wyhowski, twórca unii hadjackiej i jego rodzina // Przewod. Naukowy i Literacki. — Lwów, 1920. — Roczn. XLVII. — T. XLVI. — S. 18—33, 111—125, 209—221, 305—323, 399—411.

Prokopowych V. The Problem of the Judicial Nature of the Ukraine's Union with Moscovy // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. — Winter—spring, 1955. — P. 17—80.

Przyboś A. Działalność wojskowa Stefana Czarnieckiego w latach 1655—1660 // Studia i materiały do historii wojskowej. — Warszawa, 1956. — T. 11. — S. 230—288.

Rawita-Gawroński Fr. Bohdan Chmielnicki. — Lwów, 1906—1909. — T. I—II.

R.-G. Bohdan Chmielnicki i jego polityka // Popularna Biblioteka Historyczna. — Warszawa, 1914. — № 13.

Він же. О Богдані Чмиєльницьким, гетьмані козацьким. — Lwów, 1905.

Він же. Ostatni Chmielniczenko (zarys monograficzny), 1640—1679. — Poznań, 1919.

Він же. Polityka kozacka w ostatnich latach życia Bohdana Chmielnickiego // Biblioteka Warszawska. — 1910. — R. 70. — T. CCLXXIX. — Ser. 9; T. 3. — Z. 1—3. — Z. 835—837. — S. 437—467; T. 4. — Z. 1—3. — Z. 838—840. — S. 76—93.

Він же. Posolstwo Bieniowskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. — Lwów, 1907.

Reddaway W. T. The Cambridge History of Poland to 1696. — Cambridge, 1950.

Rethinking Ukrainian History. — Edmonton, 1981.

Rogalskij L. Dzieje Jana III Sobieskiego. — Warszawa, 1847.

Rolle A. J. Kobiety na dworze Czehryńskim w dr. poł. XVII w. // Biblioteka Warszawska. — 1893. — K. 3. — Lipiec. — S. 41—63; wrzesień. — S. 413—441.

Він же. *Opowiadania historyczne*. — Warszawa, 1882. — Ser. III. — T. II. — S. 183—269; Ser. V. — S. 145—225.

Sajkowski A. *Nad staropolskimi pamiętnikami*. — Poznań, 1964.

Salvandy N. A. *Historja króla Jana Sobieskiego i królestwa polskiego*. — Lwów, 1860.

Scherer J. B. *Annales de la Petite Russie ou Histoire des cosaques Zaporogues et des Cosaques de l'Ukraine*. — Paris, 1788.

Serczyk W. A. *Historia Ukrainy*. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.

Subtelny O. *Ukraine. A History*. — Toronto; Buffalo; London, 1988.

Sysyn F. *Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing // HUS*. — 1986. — T. X. — № 3/4. — S. 393—423.

Він же. *The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // Journal of Ukrainian Studies*. — 1992. — Vol. 17. — № 1—2. — P. 141—170.

Він же. *Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine. Past and Present*. — Edmonton; Toronto, 1980. — P. 58—82.

Szczotka S. *Zabiegi o pozyskanie chłopów w czasie rokosza Lubomirskiego // Przegląd Historyczny*. — 1952. — T. XLIII. — Z. 2. — S. 319—337.

Szujskij J. *Dzieje Polski według ostatnich badań spisane*. — Lwów, 1864. — T. III.

Targosz K. *Uczony dwór Ludwiki Marii Gonzagi (1646—1667). Z dziejów polsko-francuskich stosunków naukowych*. — Wrocław, 1975.

Tazbir J. *Polityczne meandry Jerzego Niemiryca // Przegląd Historyczny*. — Warszawa, 1984. — T. LXXV. — Z. 1. — S. 23—27.

Він же. *Prawdziwe oblicze Jerzego Niemiryca // Przegląd Historyczny*. — 1960. — T. LI. — Z. IV. — S. 721—726.

The Cambridge History of Poland. From the origins to Sobieski (to 1696). — Cambridge, 1950.

The Kiev Mohyla Academy // HUS. — 1984. — T. VIII. — № 1/2.

Tomczak A. *Zarys dziejów archiwów polskich*. — Toruń, 1982.

Topolski J. *An Outline History of Poland*. — Warszawa, 1986.

Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. — Edmon-
ton, 1992.

Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku. —
Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.

Velychenko S. The Influence of Historical, Political and Social
Ideas on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers
between 1648 and 1657. — London, 1980. — 281 p., manuscript.

Vernadsky G. Bohdan, Hetman of Ukraine. — London, 1941.

Waliszewski E. Polsko-francuskie stosunki w XVII wieku. —
Kraków, 1889.

Wasilewski T. Jan Kazimierz. — Warszawa, 1985.

Він же. Ostatni Waza na polskim tronie. — Katowice, 1984.

Wielhorski W. Ziemie ukraińskie Rzeczypospolitej. Zarys dziejów
// Pamiętnik Kijowski. — London, 1959. — T. 1. — S. 7—95.

Wimmer J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności
armii Koronnej W. L. 1660—1667 // Studia i materiały do historii
wojskowości. — 1960. — T. VI. — Z. 1. — S. 212—249.

Він же. Wojsko Polskie w dr. pol. XVII wieku. — Warszawa,
1965.

Wisnek H. Rozchodzenie w wierse: Szkice z dziejów Rzeszy-
pospolitej szczytu XVI i połowy XVII w. — Warszawa, 1982.

Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej
Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1968.

Він же. From the Peace of Oliwa to the Truce of Bakhchisarai.
International Relations in Eastern Europe 1660—1681 // Acta Po-
loniae Historica. — 1976. — T. 34. — P. 255—280.

Він же. Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej // Polska
XVII wieku: państwo—społeczeństwo—kultura. — Warszawa, 1974.

Він же. Między traktatem Andruszowskim a wojną Turecką. —
Warszawa, 1968.

Він же. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa
szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655—1660 // Polska w
okresie drugiej wojny północnej. — Warszawa, 1957. — T. 1. —
S. 331—378.

Він же. Polska służba dyplomatyczna XVI—XVII w. — War-
szawa, 1966.

Він же. The Early Period of Pavlo Teterja's Hetmance in the
Right-Bank Ukraine (1661—1663) // HUS. — 1979—1980. — P.
II. — S. 958—972.

Він же. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. — Warszawa, 1959.

Він же. Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku. — Warszawa, 1985.

Він же. Zmiana w układzie sił politycznych w Europie środkowo-wschodniej w dr. pol. XVII w. // Kwartalnik Historyczny. — 1960. — T. LXVII. — № 1. — P. 25—54.

Він же. Źródła archiwalne do historii polskiej sztuki wojennej w okresie najazdu szwedzkiego 1655—1660 // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1956. — T. II. — S. 181—208.

Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. — London, 1960—1961. — T. XL. — S. 97—117.

Wyczański A. Polska Rzeczpospolita Szlachecka (1454—1764). — Warszawa, 1965.

Wynar L. R. Birth of Democracy on the Dnieper River Zaporozian Kozakdom in the XVII century // Ukr. Quart. — 1977. — V. 33. — P. 41—49, 144—156.

Він же. Ukrainian Kozaks and the Vatican in 1594 // Ukr. Quart. — 1965. — V. 21. — № 1. — P. 65—78.

Вступ	3
Розділ 1	
Внутрішня і зовнішня ситуація в Україні після падіння Івана Виговського	11
Розділ 2	
Чуднівська катастрофа і Чуднівська угода	89
Розділ 3	
Розкол України. Боротьба за державну ідею в 1660—1661 рр. . .	139
Розділ 4	
Боротьба за владу на Лівобережжі. Поразка державницького угруповання на Правобережжі в 1662—1663 рр. Чорна рада і розкол України де-юре	225
Розділ 5	
Змова державницького угруповання проти польських військ у 1663—1664 рр. Крах цієї спроби об'єднати Україну	341
Розділ 6	
Деградація ідеї Гетьманщини за І. Брюховецького. Кримсько-турецький чинник на Правобережжі	423
Розділ 7	
Російсько-польські переговори та їхня роль у долі України	515
Висновки	573
Додаток 1	575
Додаток 2	576
Бібліографія	577

Тетяна Яковлева

РУЇНА ГЕТЬМАНЩИНИ

**Від Переяславської ради-2
до Андрусівської угоди
(1659—1667 рр.)**

*Переклала з російської
Лариса Білик*

Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Редактори *Світлана Жолоб, Михайло Москаленко*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректори *Тала Грузинська, Юлія Мороз*

Підписано до друку 25.11.2003.
Формат 84 × 108 ¹/₃₂. Папір офсетний №1.
Гарнітура Times. Друк офсетний.
Зам. № 3-2897 Л.

Видавництво Соломії Павличко «Основи».

01133, Київ, бульв. Лихачова, 5.

Тел./факс (38-044) 295-25-82, 295-86-36

Тел. (38-044) 295-30-64

E-mail: osnovy@ukrnet.net

<http://kipr.com.ua/osnovy/>

ЗАТ “Віпол” ДК № 15.

03151, Київ, вул. Волинська, 60.

Яковлева, Тетяна.
Я 46 Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.) / Пер. з рос. Л. Білик. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. — 644 с.

ISBN 966-500-099-3

Нова праця Тетяни Яковлевої, відомої українському читачеві за дослідженням “Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни”(1998), охоплює події невеликого за часом, але надзвичайно складного та бурхливого етапу в історії України. Шістдесяті роки XVII ст., зокрема період між Гадяцькою та Андрусівською угодами, і досі залишається лакуною в історичній науці. Це зумовлено багатьма суб’єктивними і об’єктивними причинами. М. С. Грушевський обірвав свою “Історію” саме на періоді Гадяцької угоди. За роки радянської влади події на Україні після Переяславської ради були або забороненою темою, або тлумачилися з позицій, вигідних радянській історіографії. Західна ж наука в ті роки не мала доступу до архівних джерел. До того ж період Руїни був надзвичайно суперечливий. Нова праця Т. Яковлевої певною мірою заповнює цю лакуну.

Для широкого кола читачів.

ББК 63.3(4Укр)46

ТЕТЯНА ЯКОВЛЕВА

РУЇНА ГЕТЬМАНЩИНИ

ВІД ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ-2
ДО АНДРУСІВСЬКОЇ УГОДИ
(1659—1667 РР.)

Тетяна Яковлева народилася в Ленінграді. 1989 року закінчила історичний факультет Ленінградського державного університету. У 1990–1991 рр. — докторський стипендіат Центру українських досліджень ім. П. Яцика (Канада), стажувалася в КІУСі і Гарвардському інституті українських досліджень. У 1994 р. захистила кандидатську дисертацію в Інституті історії НАН України. З 2003 р. — старший викладач Санкт-Петербурзького державного університету (історичний факультет, кафедра історії слов'янських і балканських країн). Спеціалізується на історії України другої половини XVII ст., соціально-політичних проблемах Гетьманщини. Автор понад 30-ти наукових праць, зокрема монографії "Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни" (К., 1998).